

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

El lèxic dels oficis a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval

Carlos Antonio Prieto Espinosa

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

El lèxic dels oficis a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval

Volum II

Tesi presentada per optar al grau de Doctor
2020

Doctorand:

CARLOS PRIETO ESPINOSA

Directores:

Dra. ANA GÓMEZ RABAL

Dra. MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA

Tutora:

Dra. MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA

Programa de doctorat: *Estudis Lingüístics, Literaris i Culturals*
Línia de recerca: *Cultures i llengües del món antic i la seva pervivència*

Secció de Filologia Llatina i Lingüística Indoeuropea
Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica
Facultat de Filologia i Comunicació

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

4. Comerç, navegació i moneda

Una tradició agrària autàrquica molt arrelada i la dificultat d'organitzar el territori després de l'ocupació islàmica (i encara més de repoblar-lo, enmig dels constants conflictes bèl·lics dels comtats catalans amb els pobles musulmans veïns) foren tal vegada els factors més determinants que expliquen que l'activitat comercial a la Catalunya altmedieval fos d'inici tan reduïda¹. Això no obstant, a mesura que, pels volts del segle X, les fronteres de la Marca Hispànica van anar ablanint-se, el comerç va adquirir un nou vigor que anà lligat a un important creixement agrari sorgit d'un canvi en l'enfocament que havia regit la manera de produir: la pagesia deixà de fer-ho amb l'únic objectiu de subsistir, actitud que no havia permès la generació d'excedents per destinar a la venda, i començà a produir en majors quantitats per tal d'integrar-se en la creixent massa de productors comercials. Tal canvi de perspectiva desencadenà, en paraules de Salrach², una «espiral a l'alça» que no tan sols va contribuir a bastir els fonaments del comerç català dels segles següents, sinó que també possibilità el desenvolupament d'altres activitats, com les artesanals que, a la fi, van contribuir igualment a fornir-lo. En efecte, «l'increment del bestiar oví i del conreu del lli i el cànem, per exemple, estan íntimament relacionats amb la primera expansió de la indústria tèxtil catalana, i aquesta ho està amb el naixement de fires i mercats, i la circulació comercial i monetària»³.

Els mercats urbans donaren un primer impuls a l'economia interior i, des del segle XI, les fires ajudaren a incrementar també l'exterior. S'inicià aleshores un procés de puixança que anà enfortint el comerç català, que es decidí a solcar el

¹ FERRER 2012: 159. Aquests factors es troben explicats amb major detall, en àmbit europeu, a LE GOFF 1969: 14-16.

² SALRACH 1987: 268.

³ *Ibid.*, p. 266.

mar amb finalitats comercials al segle XII, període que serví de prelude a la consolidació del segle posterior⁴. En l'evolució, tan transcendent, de l'activitat mercantil marítima hi tingué molt a veure Barcelona, l'únic centre urbà capaç d'iniciar, expandir i consolidar una activitat d'aquesta mena. Tal com ha afirmat Salrach, a aquesta situació estan molt vinculats l'encunyació i el tràfic de molts tipus de moneda, objecte que s'usà al principi més com a valor referencial i, finalment, ja com a peça de canvi.

Centrat en els oficis vinculats a aquests aspectes, el present capítol ha estat dividit en quatre seccions: en primer lloc, s'analitza el lèxic que anomena els comerciants; segonament, les veus que designen els venedors d'espècies i condiments; a continuació, els noms d'ofici relacionats amb la navegació, ço és, els fabricants de vaixells i els navegants que, ja fos carregats de mercaderies, ja amb intencions bèl·liques, partien de terres catalanes o hi arribaven; i, en fi, els canvistes i els moneders, que fabricaven l'objecte que permetia, en definitiva, que les transaccions realitzades per tots aquests individus arribessin a bon port.

Comerciants i botiguers

TERMES DOCUMENTATS:

*mercatarius**mercator**mercerius**mercimonarius**tabernarius*cat. *traginer*

El comerç interior va esdevenir una forma econòmica més del sistema feudal i els mercats, centre de les transaccions comercials, van confirmar-se com un espai cabdal de la manera de viure de l'època. Celebrats amb freqüència i certa periodicitat fins i tot en les poblacions més modestes (al contrari que les fires, que acostumaven a celebrar-se una sola vegada l'any, en dates assenyalades), aquestes trobades no només suposaven la millor ocasió per adquirir productes que no se solien tenir a l'abast (per exemple, espècies importades i certs condiments, com veurem més endavant), sinó que, com va sostenir Balari⁵, el seu establiment «daba lugar á reunión y concurso de gentes en ciertos puntos y días determinados, fomentaba además el tráfico y contribuía á la vida social». El

⁴ FERRER 2012: 159.

⁵ BALARI 1899: 647.

primer mercat català de què es té constància és el de la ciutat de Barcelona, que es trobava fora de les muralles⁶:

989 ACondal 219, p. 406: per anc scriptura uindicionis mee uindoque, tibi in foris muros ciuitate Barchinona, in ipso burgo, ad prope ipso m e r c a - d o , casale cum aliquid de curte cum suo ortello meum proprium.

Anomenat al text amb la forma romanitzada *mercado*, el mercat era, en efecte, el punt neuràlgic de l'activitat dels mercaders, que posaven a disposició del comprador mercaderies de tot tipus. Com afirmà Le Goff, «su poderío económico va unido al desarrollo de las ciudades, centro de su negocio»⁷. Els comerciants apareixen citats des de la segona meitat del segle X amb denominacions variades, la més antiga de les quals és *mercator*, vocable força emprat que, com *mercatus*, deriva de *merx* 'mercaderia' i que ja es documenta en els textos llatins d'època arcaica. Igualment nombrosos són els testimonis de *mercatorius*, paraula de la mateixa família que designà, en textos dels segles IX i X procedents del monestir d'Alaó, el monjo que feia les compres per a la comunitat i que a partir del segle XI apareix ja amb l'accepció de 'mercader'. Als darrers anys del segle XII, es documenta el nom *mercimoniarius*, que consta en una carta de població de l'Espluga de Francolí de 1171⁸ on es fa una crida de gent treballadora (fusters, picapedrers, altre personal no especialitzat, etc.), entre la qual els mercaders haurien proporcionat als habitants de la contrada els articles necessaris per a la subsistència.

La veu *mercerius*, forma llatinitzada del català *mercer*, de la mateixa família que les suara esmentades, encara designa comerciants als diplomes del nostre corpus (o, com a mínim, en alguns d'ells), però s'acabà especialitzant amb l'accepció de 'fabricant i venedor de cintes, botons, agulles i altres menuderies pròpies de la indumentària'. En aquest sentit, cal advertir que pràcticament tots els qui duïen a terme oficis artesanals o vinculats amb el món rural van acabar tenint la finalitat de vendre el producte que havien generat, de manera que van esdevenir petits comerciants.

⁶ Vid. *ibid.*

⁷ LE GOFF 1969: 54.

⁸ 1171 CPoblación I 141, p. 202.

En una època de tanta inestabilitat, diverses constitucions de pau i treva van tractar de garantir la seguretat dels mercaders que circulaven per vies i camins públics. Anunciades sovint als mercats mateixos, aquestes disposicions determinaren que la treva duraria des de cada dijous al vespre fins a l' hora prima de tots els dilluns i que donaria protecció a tots els mercaders, ja es trobessin de camí al mercat, al mercat mateix o marxant-ne. Amb la pràctica, a partir del segle XII, del comerç marítim calgué especificar que la protecció era d'aplicació tant si s'arribava per terra com per mar. Així ho expressà Alfons I al 1194 en establir un mercat al port de Salou:

1194 CPoblación I 197, pp. 272-273: quicumque autem ad istum mercatum uel ad iamdictum portum uenerit per mare siue per terram sit saluus et securus cum omnibus rebus suis, receptus in nostro securo ducatu et in propria emparancia et manutenencia speciali.

L'aprovació de tals constitucions fou de gran importància també per als *traginers*, oficials que es dedicaven al transport de mercaderies ajudats d'una haveria d'ases i muls, bèsties de càrrega dòcils i resistents. Si bé aquests animals podien ser de la seva propietat, no era rar que els traginers fossin assalariats d'una empresa familiaritzada amb el transport d'articles⁹. D'altra banda, a més de mercats, s'establiren les *tabernae*, botigues on es venien aliments i begudes com el vi, regentades pels *tabernarii*.

Venedors d'espècies i condiments

TERMES DOCUMENTATS:

cat. *meler*

piperarius

salinarius

Usades en la condimentació de la carn, com a ingredient de les salses i com a condiment per als guisats, la presència de les espècies a l'Edat Mitjana va lligada al tràfic comercial, que adquirí una importància cabdal a partir del segle XII, moment de difusió de multitud de productes provinents d'Orient. El seu alt cost, que les féu percebre com un article de luxe, provocà que no en poguessin accedir les capes menys afavorides de la societat, de manera que quedaren reserva-

⁹ Vid. SALVADÓ 2003: 495.

des a les classes senyorial, que les adquirien als mercats urbans. D'altra banda, els condiments acompanyaven els guisats, s'afegien a les salses, aromatitzaven l'aigua i s'empraven en la preparació del vi especiat. Gràcies a la seva capacitat de conservació, espècies i condiments eren emmagatzemats al rebost de la llar¹⁰. Com advertí Terol¹¹, al corpus estudiat apareixen esmentades, als recomptes de despeses de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor dels anys 1156-1157¹², les *menutias cuzine* o *menucias*, que han de fer referència, efectivament, a aquests complements:

1156-1157 Bisson, *Fiscal Accounts* 4, p. 34: dispensauit inter olei et cebas et piper et alias menutias cuzine II solidos. *ibid.*, p. 40: dispenderunt inter panem et uini et olei et pexo et lumen et alias menucia cuzine XI solidos. *ibid.*, p. 41: olei et lumen et piper et alias menucias cuzine LXXI solidos. *ibid.*: et pexo et cera et piper et alios menucias cuzine CVIII. *ibid.*, p. 42: dispenderunt inter pane et pexo et alias menucias II solidos.

L'única espècia registrada als textos de la Catalunya altmedieval és el pebre, denominat amb el terme clàssic *piper*¹³, mentre que els únics condiments citats són la mel (*mel*¹⁴), la sal (*sal*¹⁵) i l'oli (*oleum*¹⁶), amaniment molt preuat i costós durant tota l'Edat Mitjana que, a més d'usar-se en la preparació de menjars, era, juntament amb la cera, el component bàsic per a la il·luminació de les esglésies¹⁷. D'oliars, però, no se'n documenten, al corpus; sí que s'hi detecten, en canvi, els noms d'ofici *piperarius*, *meler* i *salinarius*, relatius a la resta d'espècies i condiments.

¹⁰ VINYOLES 1994: 23-24.

¹¹ TEROL 2016a: 350.

¹² Per a aquest document, vid. PUIG-QUETGLAS 2013: 67-72.

¹³ **1051** Baraut, *ActUrgell* 59 (Urgellia 1, p. 137): *persoluat ibi libram unam piperi*.

¹⁴ **1067** Ordeig, *Dotalies* 223, p. 217: *per istam terciam partem decime quod donat prefatus episcopus et cannonicis donet presbiter qui cantauerit ipsa ecclesia annuatim ad canonica Sancti Petri sede Vici per censu pro ueneras II mel, unam ad festiuitate sancti Petri et alia ad Natale Domini*.

¹⁵ **988** Bolòs, *Serrateix* 28, p. 104: *per unamquemque ebdomadam duas somatas de sale et sit acceptum hunc salem de feria V usque ad uesperum sabbati*.

¹⁶ **991** DipGirona 531, p. 472: *seruicium faciat ad domum Sancte Marie cenobii imina I de olio per singulos annos*.

¹⁷ TEROL 2016a: 352.

El comerç d'espècies, i en particular del pebre, la més consumida en l'Edat Mitjana pels individus pertanyents a les classes benestants, tingué una extraordinària importància. Com indica Montanari, «il traffico delle spezie –pepe, cannella, chiodi di garofano, noce moscata, zenzero, cumino, zafferano...– rappresentò per molti secoli uno dei settori più lucrosi dell'attività mercantile: soprattutto a partire dagli inizi del XII secolo, vale a dire dall'epoca delle Crociate»¹⁸. Importat de l'Índia i de preu elevat, el pebre s'aplicava en general a la carn i al peix en festivitats i ocasions especials, però, com succeïa amb altres espècies i condiments, també tenia aplicacions litúrgiques i farmacològiques: Cardoner diu que no era estrany d'acudir als especiers per adquirir els ingredients necessaris per a l'elaboració de certes receptes¹⁹. Els encarregats de vendre pebre eren els *piperarii*, que al 1044 disposaven d'un emplaçament propi al mercat de Barcelona²⁰.

Recollida al bosc de les cavitats dels arbres en què s'havien instal·lat les abelles, o producte d'una apicultura domèstica duta a terme en certes explotacions senyoriales i pageses, la mel va ser l'únic edulcorant disponible abans de la introducció a terres catalanes, des d'al-Àndalus, del sucre²¹. A més de servir per assaonar alguns menjars en ocasions especials i pròpies de les classes més benestants, la mel també es barrejava amb aigua i vi, i era considerada terapèutica. Del procés d'elaboració d'aquest condiment, que començava amb la cria de les abelles, i de la seva posterior venda se n'encarregaven els *melters* i les *meleres*, termes que es registren a partir del segle XII.

Finalment, hom documenta la presència de *salinarii* 'saliners', els qui extreïen la sal de salines com ara la de Cardona –que ja era aleshores un dels principals centres de producció salina–, per vendre-la. Des del punt de vista del seu ús alimentari, la sal era indispensable, no només perquè potenciava el sabor d'aliments com el pa, sinó perquè constituïa el principal sistema de conservació del menjar, molt especialment de la carn i el peix, però també de formatges, hortalisses o llegums, mitjançant el mètode de la salaó, consistent en adobar l'aliment amb sal per tal de deshidratar-lo i inhibir, d'aquesta manera, alguns bacteris²².

¹⁸ MONTANARI 1979: 407.

¹⁹ CARDONER 1973: 101.

²⁰ 1044 AComtalPerg II 308, p. 669. Vid. s. v. *piperarius*.

²¹ MONTANARI 1979: 303.

²² TEROL 2016a: 172.

Com altres espècies i condiments, s'aplicava en la farmacologia i en les pràctiques litúrgiques, a més de fer-la servir els pellissers en l'adobament de les pells (vid. s. vv. *pelliciaris* i *pelliparius*).

Navegants i fabricants de naus

TERMES DOCUMENTATS:

barcarius

cursarius

marinarius

ALTRES TERMES RELACIONATS (VID. S. VV.):

cat. *almirall*

Tot i que la presència de venedors de pebre al mercat de Barcelona indica que, almenys des del segle XI, ja s'importaven des de l'Espanya islàmica i des d'Orient espècies i altres productes exòtics, Catalunya no se sumà fins al segle XII al comerç marítim d'exportació, que podria haver estat vinculat, en el seu naixement, al pelegrinatge a Jerusalem, dut a terme per mar²³. La línia de navegació que duia a aquest reialme, que tenia el seu port principal a la Terra Santa de Sant Joan d'Acre, rebia el nom d'Oltramar, denominació que propicià l'aparició als diplomes de l'adjectiu *ultramarinus*, que al passatge que citem a continuació es contraposa a *cismarinus*, que designa, des del punt de vista territorial, la part del tracte relacionada amb la Corona d'Aragó:

1151 LFeud. I 15, p. 21: hec est ... spontanea diffinitio que facta est inter illustrem Raimundum, comitem Barchinonensem et Aragonensium principem, et inter uenerabiles fratres sancte Milicie Templi Iherosolimitani, tam cismarinis quam ultramarinis partibus commorantes, tam presentes quam futuros, super castro de Boria.

Aquesta modalitat de comerç, l'única que permetia de traslladar gran quantitat de mercaderies a llargues distàncies, esdevingué la base de les relacions que

²³ SALRACH 1987: 434. L'autor indica, emperò, que «a la fi del segle XI eren els mariners italians els qui monopolitzaven el transport de pelegrins». Pel que fa a les importacions i les exportacions, Bonnassie (1979-1981: II 276) indica que «el comerç amb l'Espanya islàmica sembla encara el més actiu, però la natura de les fonts és tal que, com per a les èpoques anteriors, només ens fan llum sobre les importacions».

s'establiren en tot el món medieval. El comerç marítim català, a diferència de l'interior i terrestre (basat en la producció mateixa del territori), es vertebrà en un primer moment a partir de la importació d'articles que després s'exportaven a altres poblacions, moviment que tenia un motiu: Catalunya no disposava ni de matèries primeres destacables ni de gaires manufactures, cosa que, efectivament, l'obligà a redistribuir productes aliens amb menys marge de guany²⁴. Robes i teixits vinguts de França per la ruta que partia de la desembocadura del Roine –camí que «podia fer-se sense perdre de vista el litoral i amb vaixells petits»²⁵– començaren a ésser exportats al segle XII cap al nord d'Àfrica, trànsit que va configurar la primera gran ruta del comerç català²⁶. Barcelona –dotada de port, far, drassana i mitjans per reparar les naus malmeses– fou un puntal d'aquest comerç, com es desprèn d'un passatge d'un text anònim, editat per Caresmar a la seva *Población de Cataluña* i recollit per Balari²⁷, on es descriu el viatge que va realitzar Ramon Berenguer III a Itàlia al 1116:

1116 Caresmar, *Población de Cataluña* (cit. BALARI 1899: 655-656): fiunt naues, fit magnificus apparatus nauium; adest nautarum et remigum, quibus pollet Barchinona, ingens multitudo.

En aquest segle, van adquirir naus nobles, aristòcrates i, sovint en copropietat per reduir les despeses, altres apoderats catalans de menys categoria que van lliurar-se a activitats comercials de tota mena, d'entre les quals Salrach destaca el tràfic d'esclaus dut a terme a Gènova²⁸. A banda del genèric *nauis*, mot ja documentat a la poesia d'Enni²⁹, als nostres diplomes designen vaixells els substan-

²⁴ FERRER 2012: 160.

²⁵ FERRER 2007: 148. Segons l'autor, «fins al segle XIII els catalans compraven [...] draps de fabricació local o bé del nord de França i de Flandes, que servien, en part, per intercanviar amb espècies al Llevant mediterrani».

²⁶ SALRACH 1987: 435. Les rutes de la navegació catalana als segles XII i XIII es troben descrites a GARCÍA SANZ 1977: 144-153.

²⁷ BALARI 1899: 655-656.

²⁸ SALRACH 1987: 434. També es constata la presència de mercaders genovesos a Catalunya, amb els quals hi hagué certs episodis de discòrdia. Vid., e. g., **1127** Martí Bonet, *Oleguer* 75, p. 435: *et si naues ianuensium negociatores extraneos aut pecuniam alienam portauerint in Hispaniam Anicia usque Salod donet censum homibus Barchinone sicut homines Montispessulani per consuetudinem iamdicti comitis donant.*

²⁹ ENN. *ann.* 7, 217: *urserat huc nauim compulsam fluctibus pontus.* Per a les característiques de les naus medievals, vid. UNALI 1983: 39-42.

tius *galea* ‘galera’, embarcació d’origen bizantí usada en navegacions de llarga durada, i l’arabisme *gorab*, que podria anomenar una embarcació petita³⁰. Fets de fusta, aquests vaixells podrien haver estat fabricats pel *barcarius*, veu que podria estar designant el ‘fuster de naus’ o ‘mestre d’aixa’³¹, professional contractat pel qui seria el patró del vaixell en construcció que a la ciutat comtal duia a terme la seva activitat a prop del castell del Regomir³²:

1079 AComtalPergCont. 99, p. 293: de aliis ferregenals qui sunt subtus Regumir, ubi fuerunt factas naues.

Tanmateix, la veu *barcarius* (que tan sols es registra, ja amb el català *barcher*, com a sobrenom d’un tal *Iohannes*³³) també podria estar al·ludint el conductor d’una barca de transport. En aquest cas, designaria un ofici molt semblant al de *marinarius*, el mariner que maniobra tot tipus d’embarcacions, moltes de les quals devien arribar i marxar dels ports amb mercaderies. També comanda naus, però amb intencions perverses, el *cursarius*, el corsari que dirigeix una nau de saqueig. Al corpus de la Catalunya altmedieval, aquests mots apareixen a l’Usatge 64 (redactat a la primera meitat del segle XII), on s’estableix que tothom, tant si pertany a les classes més benestants o als grups socials pitjor considerats, haurà de mantenir una sincera lleialtat envers els comtes³⁴. Segons sembla, al text hi ha una contraposició entre els *marinariii*, els navegants legals, i els *cursariii*, els pirates que perpetren violents pillatges amb autorització del seu govern³⁵.

Molt abans que l’ingredient comercial, però, la navegació catalana tingué, entre els segles VIII i IX, un marcat component bèl·lic que va permetre, per

³⁰ **1120** ACA Ramon Berenguer III 229 (ed. P. Piferrer, *Recuerdos y Bellezas de España*, vol. Mallorca, s. I, 1842, ap. 4, p. 112): *propter hoc conuenit predictus comes iam dicto Alchaid ut habeat illi uiginti galeas et de gorabs tantos ut possit Alchaid mittere ducentos cauallos inter christianos et sarracenos, et passet illinc ad Maioricas*. Vid. GMLC, s. vv. *galea* i *gorab*. Per als vaixells medievals catalans, vid. GARCÍA SANZ 1977: 43-89.

³¹ Vid. BALARI 1899: 656-657 i Coromines, *DECat* IV 244a, 8-11, on es mostra un document de les acaballes del segle XIV en què les naus reben el nom de *fusta* per metonímia amb el material de què estaven fetes (vid. s. v. *fustarius*). La construcció naval a la Catalunya altmedieval és estudiada a PUJOL 2012.

³² Per a la distribució de l’espai a la Barcelona de l’Alta Edat Mitjana i els seus veïns, vid. GÓMEZ RABAL-QUETGLAS 2013.

³³ Vid. **1168** (*orig.*) DipTortosa 194, p. 252.

³⁴ Usatge analitzat a BASTARDAS 1994: 92-93.

³⁵ Per als pirates i corsaris catalans a la Baixa Edat Mitjana, vid. UNALI 1983.

exemple, que al 889 el comte Sunyer II d'Empúries, dins del context de guerres contra la Hispània islàmica, arribés a les costes d'Almeria amb una flota de quinze vaixells que calà foc al port de la ciutat³⁶. Tanmateix, la flota catalana perdé molt de poder entre els segles X i XI i no tornà a recuperar certa esplendor fins al període comprès entre el XII i el XIII. En aquest sentit, s'ha de tenir present que *almirall*, paraula procedent de l'àrab que designava en un principi un cap militar de qualsevol mena, va acabar per especialitzar-se, cap als inicis del segle XIII, amb el sentit de 'cap de la marina', accepció que ja podria tenir al nostre corpus, on apareix en un document de 1187³⁷.

Encunyadors de moneda i canvistes

TERMES DOCUMENTATS:

*aurifex**monetarius**nummularius*

Dins la marcadament agrària societat catalana del segle IX, l'activitat comercial estava limitada a causa de la manca d'excedents negociables; tot i així, la moneda sempre va estar present en les transaccions, ni que fos com a valor de referència. En efecte, tal com explica Salrach³⁸, malgrat que els pagaments es fixaven gairebé sempre segons el preu corresponent en monedes, el més habitual era que s'acabessin efectuant en espècie. Aquest tipus de liquidacions minvà a partir del segle X, temps durant el qual augmentà progressivament la producció de massa monetària i, amb ella, les satisfaccions en moneda, sobretot al comtat de Barcelona. Els pagaments en espècie apareixen expressats als documents, mantes vegades, mitjançant el sintagma *in rem ualentem*:

845 DipPallars 26, p. 295: accepimus a uobis pretio quod inter nos et uos bene pacis conuenit, hoc est ... solidos duos, argenteos V, in rem ualentem, quod uos entores dedistis et nos uenditores de presente recepimus.

També es mencionen en aquest passatge les monedes que circularen més sovint a la Catalunya del segle IX i bona part del X: l'*argenteus* o *denarius* 'diner de

³⁶ FERRER 2007: 114.

³⁷ 1187 Baraut, *ActUrgell* 89 (Urgellia 1, pp. 179-180).

³⁸ SALRACH 1987: 271.

plata', la moneda pròpiament circulant³⁹, i el *solidus* 'sou', en realitat la moneda de compte, heretades del sistema monetari que implementà Carlemany. Va desaparèixer, així doncs, la moneda d'or, que els visigots havien encunyat per influència del sistema romà, i que no tornà fins a la segona meitat del segle X, ara procedent d'al-Àndalus i amb el nom de *mancusus* 'mancús'⁴⁰. Com indica Sanahuja⁴¹, al comtat de Barcelona, i molt probablement també en els de Besalú i Urgell, es van encunyar mancusos, a imitació dels musulmans, des del segle XI i de diverses classes, com, per exemple, els *mancusi cacimi*⁴², relativament ben documentats, que podrien deure el seu nom al metge andalusí Abul-Kasim (1017-1023)⁴³. El mateix adjectiu fou aplicat a la moneda de plata andalusina, el dirhem, que es documenta, pel mateix temps, en expressions genèriques com *argentum cazminum* o *argentum Kacimi*⁴⁴. A partir del segle XII, hom comença a testimoniar el *morabatinus* 'morabati'⁴⁵, d'origen igualment musulmà i fet d'or.

La indústria de la moneda acabà essent una de les més complexes i organitzades i assolí, així mateix, un grau d'autonomia molt elevat⁴⁶. A Catalunya, la majoria de moneders eren oriünds de Barcelona, el principal centre de producció de monedes⁴⁷; al segle XI, l'autorització per a l'encunyació de monedes s'obtenia mitjançant un contracte atorgat per Ramon Berenguer I que es podia anar reno-

³⁹ Segons els autors del GMLC (s. v. *argenteus*, n. 1), aquesta moneda, d'existència real, és anomenada *argenteus* gairebé en exclusiva en diplomes del Pallars i la Ribagorça, on apareix amb una freqüència extraordinària, mentre que, sota la denominació *denarius*, es troba, sobretot en documents barcelonins, des del segle X (vid. **908** ACondal 22, p. 138: *uindo tibi in ipsa terra ..., ipsa III partem ... in aderato uel defenito precium, dinarios III*). Equival, segons el sistema monetari carolingi de plata, a la dotzena part del sou. Vid. BOTET 1908: 192-193.

⁴⁰ **960** DipAmer 13, p. 45: *quantum inter istas IIII affrontaciones includunt, ... sic uindo uobis ipsa hec omnia suprascripta ... propter precio abile mancusos XVI de auro optimos*.

⁴¹ SANAHUJA 2013: 204, n. 171.

⁴² **981** (*orig.*) CSCugat I 136, p. 113: *et inter suum cauallum et suum alsbergum et alium suum abere reddere iussit ad Bono Filio mancusos I coctos et V cacminos et iussit reddere alios suos debitos*.

⁴³ GMLC, s. v. *cacimi*, n. 2.

⁴⁴ SALRACH 1987: 272. Vid., e. g., **1019** LAntiq. I 396, f. 151v (Mas 389): *propter CCC solidos argenti ysani quod cathmi dicitur, quos tu nobis super has res adiecisti*.

⁴⁵ **1147** CSCreus 41, p. 491: *concessit ad suum episcopum quinque morabatinos et unum ad confradria sancti Petri*.

⁴⁶ Per a l'organització de la indústria de la moneda a l'Espanya medieval, vid. MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1995: 545-575.

⁴⁷ No obstant això, Balari (1899: 661) recorda que també es fabricava moneda a Girona, Besalú, Vic i Agramunt. Per a la producció i la circulació de la moneda local a la Catalunya baixmedieval, vid. SANAHUJA 2013.

vant. Als nostres diplomes, els primers moneders comencen a aparèixer al segle X i reben el nom de *monetarii*, que encunyaven les monedes de plata de què hem parlat; amb la normalització, al segle XI, del tràfic de les monedes d'or andalusines, individus hebreus començaren a fabricar-les a la ciutat comtal, únic indret que proporciona testimonis del nom que reberen: *aurifex*. La seva encunyació fou confiada, en primer lloc, al jueu Bonsom, a qui seguí, en la dècada de 1030, el també hebreu Eneas. Ja al segle X s'havien regulat els càstigs que patirien aquests encunyadors (i, com ells, qualsevol altra persona) si incorrien en el delicte de produir monedes adulterades i, per tant, falses, penes que anaven des de tallar la mà dreta als esclaus fins a convertir en esclaus els homes lliures⁴⁸. Els anomenats *custodes monetae* 'guardians de la moneda' s'asseguraven que l'or de les peces encunyades fos de la qualitat convinguda⁴⁹.

Malgrat que *nummularius* es llegeix en un diploma del corpus documental de Lleó tot designant moneders⁵⁰ (i, per tant, no es pot descartar que també ho faci en una venda de l'any 1165 en la qual es documenta, en una signatura, com a sobrenom de l'antropònim *Raimundus*⁵¹), aquest mot acostuma a designar en la llengua llatina medieval el canviador de monedes, significat que posseeix, indubtablement, en dos textos de redacció culta de la nostra documentació (una butlla papal de Benet VII⁵² i el legat pontifici del bisbe Amat d'Oloron⁵³). Tot i que els testimonis d'aquesta figura són encara escassos en el període que abasta aquesta recerca⁵⁴, aquest ofici es convertí en indispensable gràcies a l'expansió que visqué el comerç marítim a la Catalunya dels segles XI i XII, que comportà l'arribada d'estrangers que portaven les seves pròpies monedes.

⁴⁸ Vid. SALRACH 2013: 164.

⁴⁹ BALARI 1899: 661.

⁵⁰ 1171 IS 95, 6 (*cit.* LELMAL, s. v. *numularius*).

⁵¹ 1165 DipPoblet 272, p. 215.

⁵² 981 DipGirona 469, pp. 427-428.

⁵³ 1078 (1079?) Marqués, *Elins* 47, pp. 79-81.

⁵⁴ En canvi, s'incrementa considerablement la seva presència a la Baixa Edat Mitjana. Vid. el treball de REIXACH-TELLO 2016, on es presenta un cens dels prop de dos-cents banquers o canvistes catalans (figures equiparables en aquesta època) que apareixen citats als diplomes redactats en aquest territori al segle XIV. Per a un exemple concret, vid. SALICRÚ 2013, on s'analitza la figura de Guillem de Fonollet, mercader barceloní que desenvolupà una gran activitat entre els darrers anys del segle XIV i els primers del XV.

4.1. Comerciants i botiguers

mercatarius

VARIANTS:

mercadarius, mercaterius, mercetarius, merchadarius, merchaderus, merchatarius, merkatarius

FORMES:

mercadari

mercatarius, -arium, -ario, -arii

mercateri, -eros

mercetario

merchadarii

merchaderos

merchatarius, -arii, -arum (*sic*)

merkatario

cat. mercader, *pl.* mercaders; *merchader*, *pl.* merchaders; *merchater*

ETIMOLOGIA:

Substantiu, no documentat abans de l'Edat Mitjana, que prové, per mitjà de l'addició del sufix nominal *-arius*, de *mercatus* 'lloc públic on es fan transaccions comercials'. Les formes que es troben a partir del segle XII, però, semblen ser més aviat producte de la llatinització del mot català que en derivà, *mercader*⁵⁵.

FORMES ROMÀNIQUES⁵⁶:

cat. *mercader*; *esp.* *mercader*, *ant.* *mercadero*; *oc.* *mercadier*.

SIGNIFICATS:

1. En una comunitat monàstica, 'monjo encarregat de les compres'.
2. 'El qui tracta o comercia amb mercaderies', 'mercader'.

⁵⁵ Vid. DCVB, s. v. *mercader*.

⁵⁶ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5516 i Wartburg, *FEW* VI 5b-6a.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- 1.
- (1) **845** DipPallars 21, pp. 291-292: ego Aldriu uinditor uobis entores meos Centullo abbati, Po[r]cano preposito, Todemiro presbitero, Eliseo presbitero, Aderico presbitero, Dadilane presbitero, Asenario presbitero, Anastasio m e r c a t a r i o , Egodio monacho, Ragone monacho.
- (2) **846** DipPallars 31, p. 298: ego Laguidus uinditor uobis entores meos Centullo abbati, Porchanu preposito, ... Anastasio m e r c e t a r i o .
- (3) **873-874** DipPallars 71, p. 322: ego Dato et uxor mea nomine Expaneleoua ... uobis Frugello abbati, Daniel prepositus, Micholaus m e r c a t a r i u s , Porcanus, Deodatus et aliorum monachoum qui ... sunt in monasterio Alahone.
- (4) **875** DipPallars 74, p. 324: uobis emptores nostros Flugelo abbati uel fratribus omnibus qui sunt in monasterio Alaone, ... id est, Ausicius prepositus, Tudericus m e r c h a t a r i u s , Porcanus, Dadila ... uobis emptores nostros superius nominatos.
- (5) **877** DipPallars 79, p. 327: ego Domagredus monacus uobis Wilimundo abbate, Matringano preposito, Asperio m e r k a t a r i o , Porchano, ... Deodato et aliorum monachorum qui ibidem sunt ... in monesterio Alaone seruientes Deo et sancta Maria et sancto Petro apostolo.
- (6) **876-887** DipPallars 82, pp. 328-329: mittimus una terra ... monasterio Alaone ... et altera terra, propter remedium anima matris nostre Iciloni, ipsa quarta parte, id est, Gilmundus abas, Auriolus prepositus, Altemirus et Astoius m e r c a t a r i i ... uel aliorum monachorum qui ibi sunt.
- (7) **889** DipPallars 84, p. 330: Sig+num Asperi m e r c a t e r i , qui hanc carta ista uendicionis rogauit scribere et testes rogauit ut sua signa facere.
- (8) **899-900** DipPallars 96, p. 335: tradimus uobis ipsa tercia parte de ipsa terra ad domum Sancte Marie et Sancti Petri et ad ipsum abate nomine

Riculfum et ipsum prepositum nomine Danias et ipsum mercatarium Ermemirum et aliorum monachorum qui ibidem erant.

- (9) **958** DipPallars 174, p. 375: ego Altimirus que uocatur abba, Cometales prepositus, Teodimirus cellararius, Radipertus et Ogerus mercatarium, Tatila presbiter aut Gilmundus presbiter ... et aliorum monachorum qui ibidem sunt uel aueniendi sunt.
- (10) **962** DipPallars 189, pp. 383-384: ego Quintus abba ... uobis fratribus de Sancta Maria uel Sancti Petri de monastero Alahone, id est, Bardina prepositus, Cometales cellararius, Todemirus et Odigerus mercatarii ... et aliorum monachorum qui ibidem sunt.

et al.

2.

- (1) **1042-1075** Baraut, *DocUrgell* 899 (Urgellia 7, p. 30): totos ipsos homines de Sanauga faciunt opera ad episcopum de fabricamentum de mansiones et faciant tragi, exceptus presbiter et cauallarii et baiuli de seniores et exceptus mercadarii, et habeant albergs ad kauallos et mulos exceptus in mansiones de milites et de presbiteri siue de baiuli uel de mercadarii.
- (2) **1106** CDipÀger 196, p. 465: de illo alod quod laborauerint illos suos caualleros et suos mercateros, in illo XVI partem; retinet uicecomes in suum dominium illos mercateros, sic francos quomodo mauros quam et iudeos cum suas casas, et suas tendas, et cum toto expleto quod inde exierit. *ibid.*: donat ei eciam XII partem de illis placitis quos habuerit uicecomes cum illos mercateros.
- (3) **1113** CDipÀger 222, p. 498: et relinquo ad Yordana, filia mea, ipsa casa de Mir Sinfret de Tartera, ipso censo que mihi debet facere Ramon Mercader et Maria Sentera.
- (4) **1134** AComtalPergCont. 677, p. 1130: alia medietate ad Arnallo Merchader.

- (5) **ante 1155** CDipÀger 324, p. 639: alia de m e r c h a d e r o s qui ego priso in guarda et mater mea et ueniuit (?) ad nos et ille fransit nostris nostras chasas et tollit suo auere.
- (6) **1156** Bisson, *Fiscal accounts* 4, p. 36: ebdomada IIII october uenit Guilelm de S<ant> Menad et anaua al comte et B. de Senteias qui sperartia de la rina et m e r c h a d e r s qui ueniant cum illo. *ibid.*: ebdomada prima nouember uenit R. de Subirans qui uenia del comte et ionouesos et m e r c h a d e r s qui anauant cum illo. *ibid.*: in ista ebdomada uenit Sanxo de Lusia et P. de Bel et alios aragonesos qui ueniant del comte et m e r c a d e r s qui anauant cum illos qui auer los auiant prestad. *ibid.*, p. 37: ebdomada III nouember uenit Alfachim de Tortosa et uenia del comte et Poncio porter de la reina qui uenia cum illos et I m e r c h a d e r et meceleinos qui la cambra pintauan. *ibid.*, p. 39: et in ista ebdomada uenerunt milites et m e r c a d e r s de Proensa et Guilelm de Carteian qui'l giaua.
- (7) **1169** Baraut, *DipTavèrmoles* 168, p. 232: Sig+++num Guilelmi Rasori et Bernad d'Alasquarr et Berenger m e r c h a t e r.
- (8) **1178** CDipÀger 509, p. 847: ego, Guillelm M e r c a d e r, et Guinedel, socra mea, et uiro suo, Guido, uenditores sumus tibi, Bartholomeo, presbitero.
- (9) **1196-1198** Baraut, *DocUrgell* 1890 (Urgellia 11, p. 55): notum sit omnibus quod ego Bernardus de Vilamur urgellensis sacrista debitor et paccator sum uobis Petro M e r c h a d e r et Arnallo Armandi et Raimundo Cabater.

et al.

COMENTARI:

El llatí *mercatorius*, que hauria acabat donant el català *mercader*, deriva de *mercatus*, substantiu que pervisqué en tota la Romània⁵⁷ i que procedeix del verb *mercari* ‘comprar’, provinent, al seu torn, del mot d’origen incert *merx* ‘mercaderia’⁵⁸. *Mercatus*, tema en *-u* que originalment volgué dir ‘tràfic de mercaderies’,

⁵⁷ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5516.

⁵⁸ Per a aquestes veus, vid. s. v. *mercator*. Vid. etiam PUIG 2016.

‘comerç’ –així es documenta ja a Plaute⁵⁹–, acabà per anomenar des de la tardoantiguitat⁶⁰, per metonímia, el ‘lloc destinat al comerç’, el ‘mercat’. Aquesta evolució semàntica, sorgida de la necessitat de disposar d’un punt de trobada per dur a terme els intercanvis comercials, s’explica a Isidor, qui, en efecte, parlà de *mercatus* primer en sentit abstracte, com l’encontre de les persones que tenen per objectiu comprar i vendre, i, després, tot emprant una formulació sintàctica molt semblant, ja amb el sentit de ‘lloc habilitat per realitzar aquestes transaccions’⁶¹:

ISID. *orig.* 5, 25, 35: *mercatus* dicitur coetus multorum hominum, qui res uendere uel emere solent.

ISID. *orig.* 15, 2, 45: *mercatum* autem a commercio nominatum; ibi enim res uendere uel emere solitum est.

Des del segle X, el comerç interior va adquirir a Catalunya nova força i els mercats, que comencen a aparèixer citats a les acaballes d’aquesta mateixa centúria, van confirmar-se com un espai central, font d’intercanvis comercials, socials i culturals, de la manera de viure de l’època. Als diplomes del nostre corpus, els comerciants, segurament ambulants, reben els noms de *mercator*, *mercimoniarius* (vid. s. vv.) i, efectivament, *mercarius*, innovació del llatí medieval que es registra de manera gairebé exclusiva als textos del domini de la llengua catalana⁶². *Mercarius* hauria donat el català *mercader*⁶³, comú a l’occità (*mercadièr*) i manllevat pel castellà, amb la mateixa forma i també escrit *mercadero*, a partir del segle XII⁶⁴. *Mercader* (que llegim, igualment, amb les variants *merchader* i *merchater*, que conserva la dental sorda) es llegeix per primera volta al 1113 com a sobrenom d’un individu anomenat Ramon, esmentat al testament d’un tal Arnau. Tant Coromines com Alcover i Moll no en detectaren cap testimoni fins al 1251⁶⁵:

⁵⁹ PLAUT. *Men.* 27: *Tarentum auexit secum ad mercatum* (ThLL VIII 790, 48-49).

⁶⁰ PRVD. *apoth.* 710: *oppida, mercatus et conciliabula et urbes* (ThLL VIII 791, 13).

⁶¹ Vid. ThLL VIII 790, 26-28 i 47-48.

⁶² L’únic diccionari de llatí medieval que en dóna entrada, el NGML (s. v. *mercarius*), solament aporta exemples extrets de diplomes de la Catalunya altmedieval.

⁶³ Coromines (DECat V 604a, 34 ss.) i Alcover i Moll (DCVB, s. v.), que no esmenten el llatí *mercarius*, el consideren directament derivat de *mercatus*.

⁶⁴ Vid. Coromines, DECat V 604a, 38-39. Vid. etiam Corominas-Pascual, DECH IV 48b, 13-15 i CORDE, s. q. *mercader*.

⁶⁵ Vid. Coromines, DECat V 604a, 45-49 i DCVB, s. v.

1251 PPujol, *DocVgUrg.* 16, 43 (*cit.* Coromines, *DECat* V 604a, 45-49):
sofritlos cobertament, que pux siretz bispe malgrat de totz vostres ene-
mics ... que pagetz los m e r c a d e r s .

Tanmateix, les primeres traces de romanització del llatí *mercatorius*, que també presenta diverses variants ortogràfiques i fonètiques, es troben des de finals del segle IX: en efecte, al diploma del 889 es llegeix un genitiu *mercateri* que, amb el sufix *-erius*, ja podria considerar-se una forma llatinitzada de *mercader*. De la mateixa manera, deuen ser llatinitzades les que es documenten al segle XII, en què predomina aquest sufix *-erius*, que, usat com a substitut de la terminació catalana *-er*, és propi de llatinitzacions poc elaborades. En aquest mateix sentit, és destacable la vacil·lació entre les consonants dentals que es detecta en aquest segle, fenomen que abundaria en tal possibilitat.

Als textos estudiats, la paraula presenta dos significats que, per bé que relacionats amb l'adquisició de productes, la situen en dues esferes ben diferents. Ens fixarem primer en els textos dels segles XI i XII, on, usat en general com a sobrenom d'antropònims (sovint en català, com hem vist ja), al·ludeix als mercaders que posen a la venda els seus productes. Fora d'estructures antropòniques, els *mercatorii* apareixen esmentats a l'inventari de les percepcions i els serveis que el bisbe d'Urgell rebia al castell de Sanaüja (document de 1042-1075), al recompte de les despeses de la residència de Sant Pere de Vilamajor (1156-1157)⁶⁶ o a la relació dels greuges que Ramon Guillem inferí a Pere Arnau (diploma anterior al 1155), on s'explica que l'acusat destruï les cases dels mercaders i que robà tot el que hi trobà (*fransit nostris nostras chasas et tollit suo auere*). Segons s'estableix al text de 1106, el vescomte Guerau Ponç es reservà el domini dels mercaders francs, moros i jueus (*sic francos quomodo mauros quam et iudeos*). D'altra banda, com expliquem en les pàgines dedicades a l'agent *mercator*, es van redactar constitucions de pau i treva per garantir la seguretat dels mercaders que circulaven per vies i camins públics⁶⁷.

⁶⁶ Com indiquen Puig i Quetglas (2013: 67), «el palacio servía de hospedaje a grandes personalidades, nobles, embajadores, obispos, abades... y también a caballeros, escuderos, mercaderes, funcionarios... que hacían la ruta entre Barcelona y Gerona y viceversa». Vid. etiam BALARI 1899: 691-692.

⁶⁷ Vid., e. g., 1030 Gonzalvo, *Pau i treva* 2, p. 7.

En segon lloc i darrer, als textos redactats durant els segles IX i X, provinents tots del monestir d'Alaó, a la Ribagorça d'Osca, *mercatorius* fa referència (potser com a denominació pròpia) al monjo encarregat d'anar a fer les compres per a la comunitat, adquisicions que, amb tota probabilitat, devia fer als primitius mercats. Com es desprèn dels passatges citats, podia ostentar aquest càrrec més d'una persona a la vegada: per exemple, el mercader Asperi és anomenat als diplomes de 877 i 899, però no en el redactat entre els anys 876 i 887, on s'indica que els *mercatorii* són Altemir i Astoi; al 958 apareixen esmentats els *merchatarum* (per *merchatorii*) Oger i Radipert, que és substituït al document de 962 per Todemir, sense que se'n coneguin les raons. Si l'ordre d'aparició dels càrrecs eclesiàstics és indicador de la jerarquia del monestir, el de *mercatorius* era un dels més baixos, car sempre es troba després de dignitats com l'*abbas* 'abat', el *presbiter* 'prevere' i el *praepositus* 'preposít' i només per sobre dels *monachi* 'monjos'⁶⁸.

En un altre ordre de les coses, *mercatorius* també es testimonia com a adjectiu. Amb aquesta categoria, qualifica *morabatinus*, nom de les monedes d'or que circularen en la Marca Hispànica al segle XII. En opinió de Balari, els morabatins mercaders devien constituir una espècie particular d'aquesta moneda, el valor de la qual és desconegut⁶⁹. Al segon dels passatges que oferim a continuació, hom adverteix la substantivació d'aquest adjectiu:

1154 Marquès, *Dipl. St. Daniel de Girona* 44, p. 105: non alio tempore anni reddamus uobis ... uiginti solidos aut quatuor morabatinos auri bonos et legitimos m e r c h a t a r i o s , si hec moneta mutata uel peiorata fuerit.

1177 LFeud. I 143, p. 139: ego preco ad domna comitissa ut penset de mea anima et pachet illos m e r c h a t e r o s de mea debita.

Com hem indicat més amunt, *mercatorius* tingué continuïtat en català, occità i, com a préstec, castellà. A més de *mercader* i *mercador*, en la llengua catalana el comerciant també és anomenat *mercant* i, a través del francès *marchant* (actualment, *marchand*), *marxant*, formes provinents del participi de present de *mercari*⁷⁰.

⁶⁸ Per a aquests càrrecs, vid. PRIETO 2014, s. vv.

⁶⁹ BALARI 1899: 671.

⁷⁰ Vid. Coromines, *DECat* V 604b, 33-605a, 7.

mercator

VARIANTS:

merchator

FORMES:

mercator, -orem, -oris, -ori, -ores, -orum, -oribus

merchatores, -oribus

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, per mitjà del sufix agent *-tor*, de *mercari* ‘comprar’, ‘adquirir’. Dóna nom al títol d’una de les comèdies de Plaute i es documenta amb freqüència en d’altres (*Asin.* 499-501: *nunc dico Periphanes Rhodo mercator diues / absente ero solus mihi talentum argenti soli / adnumeravit et mihi credidit, nequest deceptus in eo*)⁷¹.

FORMES ROMÀNIQUES⁷²:

cat. ant. *mercador*; esp. *mercador*; fr ant. *marcheour*; gall.-port. *mercador*; it. *mercatore*; oc. ant. *mercador*.

SIGNIFICAT:

‘El qui tracta o comercia amb mercaderies’, ‘mercader’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1030** Gonzalvo, *Pau i treva* 2, p. 7: *constituimus etiam in praedicto sinodo ... quod uolumus et ammonemus ut uos, nostris clericis, hoc ipsum in suis ecclesiis diebus dominicis agnoscere, ut quicumque m e r c a t o r e s ad mercata uenientes, aut in mercatis manentes, aut inde redeuntes disturbauerit, aut sua eis uiolenter abstulerit, aut qui factoribus istius mali aliquod patrocinium contra hoc intulerit tamdiu [ipsi] excommunicati permaneant, nec diuinum officium in ecclesia audiant, donec digne illis cui malum intulerunt, emendantes restitutum habeant.*

⁷¹ Vid. ThLL VIII 788, 70.

⁷² Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5515b.

- (2) **1061** LFeud. II 595, p. 103: item, de ipsa leuda de ipsos homines *merchatores*, qui transiebant per iam dictam Erauallem siue per Pinomorente, unde requirebat directum de ipsa leuda et nullo modo rectum habebat in illa, et propterea tollebat alia leuda ad predictos *merchatores* iniuste in uilla Merengis ut predictus comes perdidisset suam leudam.
- (3) **1130** Martí Bonet, *Oleguer* 92, p. 452: precipimus etiam ut presbiteri clerici monaci peregrini et *mercatores* omni tempore sint securi.
- (4) **1131** Gonzalvo, *Pau i treva* 10, p. 46: hec sunt securitates ecclesiarum et clericorum, monachorum et feriarum, *mercatorum*, aratorum, constitute ab episcopis et comite.
- (5) **1150** (*Arles*) LFeud. II 887, pp. 352-353: laudamus atque concedimus uobis, ... Raimundo Berengarii et uestro nepoti Raimundo Berengarii, quod habeatis hospicium uos et uestri cum suis equitaturis in burgo nostro nouo Arelatense cum uestra expensa in omnibus locis quibus uolueritis, exceptis domibus militum et operatoriiis *mercatorum*.
- (6) **1151** Baraut, *DocUrgell* 1511 (Urgellia 10, p. 25): hoc autem tibi donamus hac condicione ut tu sis fidelis miles Sancte Marie Sedis Vrgelli, episcopi, canonicorum ... et defendas stratas et caminos et facias gizonati cum clericis et laicis et *mercatoribus* cum hominibus Sancte Marie et cum illis de omni tuo honore.
- (7) **1155** Gonzalvo, *Pau i treva* 12 XVII, p. 58: precipimus etiam autoritate apostolica ut presbiteri, clerici, monachi, regulares omnes, et religiosi, peregrini, *mercatores*, rustici ad culturam euntes, et in ea persistentes et reddeuntes, necnon et animalia omniaque supplectilia agriculture necessaria, omni tempore securitatem habeant.
- (8) **1157** LFeud. I 253, p. 272: conquestus est comes super predicto Petro, quod fregerat suos caminos et rapuerat suis *mercatoribus*, uel in sua defensione positus, suos trossellos et suum auere et omnia que secum portabant ad dedecus et obprobrium comitis ualens XX milia solidorum.

- (9) **1171** CPoblación I 141, p. 202: nos omnes in simul ... facimus hanc cartam libertatis omnibus hominibus qui habitare uoluerint in uilla de Spelunca, cuiuscumque negotii sint aut negotiationis, latomis, carpentoris, pellipariis, sotulatoribus siue mercimoniariis, *m e r c a t o r i b u s*, textoribus, conducti-
ciis siue ceterorum generum omnibus officiorum.
- (10) **1173** (*Lleida*) Gonzalvo, *Pau i Treva* 13 XV, p. 65: precipimus ... autoritate apostolica ut presbiteri, clerici, monachi, regulares omnes, et religiosi, peregrini, *m e r c a t o r e s*, rustici ad culturam euntes, et in ea persistentes et reddeutes, necnon et animalia omniaque suppelectilia agriculture necessaria, omni tempore securitatem habeant.
- (11) **1174** Baraut, *DocUrgell* 1682 (Urgellia 10, p. 207): de hoc quod dicitur *m e r c a t o r e m* illum Andream ... probet episcopus uel ... redirigat malum *m e r c a t o r i* et ontam episcopo. *ibid.*, p. 208: sexto loco conquestus est episcopus quod Petrus fecerat magnum malum cuidam homine de Belerons quem episcopus rogatu Petri assecurauerat et firmauerat cartam amore Petri cuidam suo *m e r c a t o r i*, qui tenebat ipsum hominem in pignore. Respondit Petrus pignus esse redemptum et assecuramentum transactum, et quia *m e r c a t o r* contra comunimentum suum et contra repulsam iusticie accipiebat ipsum pignus, ideo fecit malum quod fecit.
- (12) **1181** CSCugat III 1148, p. 293: adiudico monasterio s. Cucufatis omnes illas emptiones quas fecit Guillelmus Miro cum fratribus suis apud Maza-
nam, sicut continentur in instrumento emptionis eorum, persolutis tamen prius VII aureis *m e r c a t o r i b u s* et dimidio Arnallo de Fonte Tallato.
- (13) **1187** CDipÀger 577, p. 922: *m e r c a t o r e s* etiam et omnes transeutes per uias puplicas et per stratas in eadem pace et securitate colligimus et statuimus.

et al.

COMENTARI:

Present des dels inicis literaris, *mercator* fou en tots els períodes el principal terme de la llengua llatina que anomenà el comerciant i negociador que venia

mercaderies de gènere divers com a manera de guanyar-se la vida. Format a partir del sufix agent *-tor*, característic dels noms d'ofici, *mercator* deriva del verb *mercari* 'comprar', testimoniats també a Plaute⁷³ i procedent, al seu torn, de *merx* 'mercaderia'⁷⁴, veu d'origen desconegut (s'ha apuntat, però, una possible procedència etrusca⁷⁵) que hom testimonia, igualment, des d'època arcaica amb un nominatiu *mers*⁷⁶:

PLAUT. *Mil.* 727-729: sicut m e r c i pretium statuit, qui est probus agora-nomus: / quae probast m e r s , pretium ei statuit, pro uirtute ut ueneat; / quae improbast, pro m e r c i s uitio dominum pretio pauperat.

Com dèiem, *mercator* és àmpliament documentat en tots els períodes del llatí, sense canvis semàntics significatius. En aquest sentit, tan sols pot destacar-se l'ús despectiu que en féu Ciceró tot parlant dels còsols corruptes, als qui acusà de comerciar amb les províncies i, fins i tot, de vendre la seva ànima⁷⁷, ús que no és altra cosa que el reflex de la desconfiança que podien generar les males arts dels comerciants, tan freqüents. Tal avés continua vigent en els textos de l'Edat Mitjana, en contextos religiosos, ara aplicat a Judes Iscariot, com es veu en aquest exemple de Ratisbona, de finals del segle XI:

EPIST. *Ratisb.* 9, p. 313, 34 (*cit.* NGML, s. v. *mercator*): Iudas traditor, m e r c a t o r pessimus.

Dels diccionaris de llatí medieval, *mercator* apareix recollit al DuCange, al NGML, al Niermeyer, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LLMAIugoslaviae i al LItaliaeMAL⁷⁸, obres que, per mitjà de la citació de nombrosos testimonis, permeten de copsar la progressiva especialització que patí aquest ofici amb el pas dels anys, especialment entre els segles XI i XIV. En efecte, durant aquests

⁷³ PLAUT. *Cur.* 620-621: *qui scis mercari furtiuas atque ingenuas uirgines, / ambula in ius* (ThLL VIII 799, 60).

⁷⁴ Per a aquesta veu, i per als derivats que se'n testimonien als textos llatins de la Catalunya altmedieval, vid. PUIG 2016.

⁷⁵ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *merx*.

⁷⁶ Vid. ThLL VIII 850, 78-82.

⁷⁷ CIC. *p. red. in. sen.* 10: *non consules, sed mercatores prouinciarum ac uenditores uestrae dignitatis* (ThLL VIII 789, 53-54).

⁷⁸ Vid. s. v. *mercator*.

segles es distingeixen diferents tipus de mercaders, ja sigui pel producte que venen, ja per la manera de desenvolupar la seva activitat, ja pel seu origen. Alguns dels més característics que hom troba arreu d'Europa són els següents:

1. El *mercator bannalis* o *publicus*, que exercia la seva activitat sota l'empared'una autoritat pública:

1050 Bulla Leon. IX (*cit.* NGML, s. v. *mercator*): si cum ceteris bannalibus mercatoribus fuerint constituti per uillicum ciuitatis.

1182 CONST. *Frid.* I 283, p. 389, 30 (*cit.* NGML, s. v. *mercator*): omnes huiusmodi ecclesie Wormaciensis ministros, qui certi et publici mercatores non sunt.

2. El *mercator cursorius*, que, com a venedor ambulant, no s'establia a cap població concreta:

1067 CARTVL. *Mai. Mon. Cenom.* II Sablé 2, p. 60 (*cit.* NGML, s. v. *mercator*): si mercator cursorius fecerit uenditionem aut emptionem in burgo monachorum.

3. El *mercator foraneus* o *foricus*, vingut de fora i distribuïdor, possiblement, de productes rars:

CONSVET. *Lond.*, p. 616 (*cit.* NGML, s. v. *mercator*): foraneus mercator nequit pannum madidum emere ... in urbe.

1157 LEGES *Genuens.* I col. 10 (*cit.* NGML, s. v. *mercator*): neque faciam cum foricis mercatoribus mercatum pro aliis foricis mercatoribus in Ianua.

4. El *mercator in grosso*, que venia les mercaderies a l'engròs:

1382 *Dinić Acta* I 254/42 (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *mercator*): possit uendere mercatoribus in grosso.

Endemés, *mercator* és documentat també com a sinònim de *nummularius* ‘banquer’, ‘usurer’ (vid. s. v.), ampliació semàntica originada pel contacte directe dels mercaders amb els diners⁷⁹:

1282 *EHR* XXXII 51 (*cit.* DMLBrit, s. v. *mercator*): *mercatoribus* camere, que in predicto regno recepta sunt per ipsos pro tempore ui annorum.

Aquesta especificitat no es troba encara, però, a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, on *mercator* –també escrit *merchator*– sembla designar mercaders en sentit general, els quals desenvolupaven la seva activitat als mercats, el lloc on es reunien per posar a disposició del comprador llurs mercaderies. Com anirem veient tot seguit, aquesta veu es troba sobretot en constitucions de pau i treva que malden per garantir els seus drets, generalment vetllant per la seguretat de totes les persones que circulïn per vies i camins públics, de què els mercaders n’eren uns dels usuaris principals. La primera de les constitucions que conté *mercator* és la de 1030, on s’ordena de respectar la treva des de cada dijous al vespre fins a l’hora prima de tots els dilluns; anunciada als mercats i sota pena d’excomunicar els transgressors, la pau donarà protecció als mercaders que es trobin de camí al mercat (*ad mercata uenientes*), als qui hi romanguin durant el temps que duri (*in mercatis manentes*) i als qui en marxïn (*inde redeuntes*). De característiques molt similars, les constitucions dels anys 1131, 1155 o 1173, entre d’altres, insisteixen en la mateixa idea d’atorgar seguretat als transeünts, sigui quina sigui la seva condició: en gaudiran religiosos i laics, pelegrins i rústics (i, fins i tot, els seus animals) i, és clar, els comerciants, tant si hi arriben per terra com per mar⁸⁰.

En un moment en què la seguretat era tan fràgil i estava supeditada als interessos territorials dels senyors, i a la llum dels testimonis conservats, és evident que aquesta protecció era del tot necessària. N’és prova el diploma de l’any 1157, que recull l’acta del judici que se celebrà a Lleida entre Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, i el magnat Pere de Puigverd pel domini de l’enclava-

⁷⁹ Vid. DMLBrit i LMILPolonorum, s. v. *mercator*.

⁸⁰ Així ho dictaminà, en efecte, Alfons I de Barcelona i II d’Aragó al 1194 amb motiu de l’establiment d’un mercat al port de Salou. Vid. **1194** CPoblación I 197, p. 272-273, que citem a les pàgines introductòries d’aquest capítol.

ment de Pira, en què el comte acusa Puigverd d'exercir la violència pels camins i de robar les pertinences dels mercaders, segurament per mitjà del seu vassall, Arnau d'Oliola, esmentat una mica després. De manera semblant actuà, segons es refereix al document de 1174, Pere de Sanaüja contra un altre mercader, el qual acabà rebent una penyora en compensació.

En un altre ordre de les coses, és interessant de destacar la presència de la paraula a la carta de població de l'Espluga de Francolí de 1171, document que aprova de concedir als qui vulguin habitar la contrada llibertat personal i la facultat de disposar dels seus béns a favor de qui desitgin. La concessió, formulada per tal d'evitar que la veïna Montblanc, de recent fundació, avantatgés l'Espluga, vol atreure, per sobre de tot, gent treballadora. Per això, s'hi testimonien diversos noms d'ofici que designen menestrals de tota mena (fusters, picapedrers i altre personal no especialitzat, però polivalent⁸¹). En aquest context, els mercaders, anomenats dues vegades (una, amb el mot que ens ocupa; l'altra, amb la innovació *mercimoniarius*, vid. s. v.), haurien estat necessaris perquè els habitants de la contrada tinguessin accés a mercaderies de gèneres variats i de primera necessitat.

Sinònim als nostres textos de l'esmentat *mercimoniarius*, de *mercarius* i de la llatinització *mercerius* (vid. s. vv.), *mercator* donà el català antic *mercador*, present en una cançó popular (*aneu-hi, sinyora, aneu-hi al mercador*)⁸², l'occità antic homògraf i l'antic francès *marcheour*. Continua vigent en la llengua castellana (*mercador*), tot i que s'hi troba en clar desús⁸³, en gallec i portuguès (*mercador*) i en italià (*mercatore*).

⁸¹ Per a aquest text i alguns dels oficis que s'hi testimonien, vid. PRIETO 2017b. Vid. etiam Miret, *Templers i hospitalers*, pp. 304-305 i ALTISENT 1966.

⁸² DCVB, s. v. *mercador*.

⁸³ Vid. DLE, s. v.

mercerius

VARIANTS:

mercer

FORMES:

mercerius, -io, -ii

gen. merceris*cat.* mercer, *pl.* mercers

ETIMOLOGIA:

Llatinització del català *mercer*, substantiu que derivaria, per mitjà del sufix nominal *-er*, d'un mot preliterari *merç* 'mercaderia', procedent, al seu torn, de *merx*, terme que, a través del descendent *merces* 'paga', 'recompensa', també donà *mercè*, d'igual significat⁸⁴.

FORMES ROMÀNIQUES⁸⁵:

cat. *mercer*; *esp.* *mercero*; *fr.* *mercier*; *gall.-port.* *merveeiro*; *it.* *merciaio*; *oc.* *mercièr*.

SIGNIFICAT:

'Mercader', d'on passà a designar el 'fabricant i venedor de cintes, botons, agulles i altres menuderies pròpies de la indumentària', 'mercer'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1067** (*Carcassona*) LFeud. II 832, p. 317: Richard M e r c e r. *ibid.*: Steuan M e r c e r. *ibid.*, p. 318: Pere M e r c e r.
- (2) **s. XI-XII** Usat. 62 (cap. 59, ed. 1984): omnes homines tam milites quam pedites, tam m e r c e r i i quam negociatores, per illas euntes et redeuntes, uadant et reuertantur securi et quieti et sine ullo pauore.

⁸⁴ Vid. Coromines, *DECat* V 602b, 15 ss.

⁸⁵ Per als continuadors romànics de *merx* i *merces*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 5536 i 5517.

- (3) **s. XII in.** Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984): omnes homines nobiles et ignobiles, reges et principes, magnates et milites, rustici et pagenses, *mercarii* et negociatores ... possint se in illis fidare et credere non solum illorum personas set eciam ciuitatis et castella, honorem et auere, uxores et filios et cuncta que habuerint, sine timore et absque ulla mala suspicione.
- (4) **1125** DipCardona 150, p. 229: affrontant predictas domus ab oriente in casas Bernardi *Mercer*, a meridie in ferraginale Raimundi Calueto.
- (5) **1154** DipPoblet 163, p. 144: Sig+num Esteue *Mercer*.
- (6) **1163** Sarobe, *DipTGardeny* 119, p. 231: relinquo Gilelm *Mercer* et coniux sua pecia I aladii qui uadit de uila usque in Angera.
- (7) **1174** Alturo, *Sta. Anna* 448, p. 461: damus tibi Marie nepote Arnalli Vitalis fratri nostri et uiro tuo Ponceto *Mercerio* et uestre progeniei ... terre in illo orto quem ex donatione predicti Arnalli Vitalis habemus et tenemus in burgo Barchinone.
- (8) **1177** DipPoblet 581, p. 425: affrontant de una parte in carrera et de alia in domibus de domina de Sadao, et de III parte in domibus Barrufet, et de quarta parte in domibus A. *Mercer* et de R. Clerico.
- (9) **1177-1178** DipTortosa 283, p. 352: ego Raimundus *Mercers* ... nesciens diem obitum meum neque horam et ne repentina mihi ueniat facio meum testamentum sano corpore et mente sana et pleno sensu. *ibid.*, p. 353: Sig+num Raimundi *Mercers*, qui hoc laudo et firmo et testes firmare rogo.
- (10) **1179** (*Perpinyà*) LFeud. II 793, p. 278: Esteuen *Mercer* iuro similiter. *ibid.*, p. 279: G. de Carcassona, *merc*, iuro similiter.
- (11) **1179** LFeud. II 861, p. 337: Petrus *Mercerius*. *ibid.*, p. 338: Petrus *Mercer*. *ibid.*: Arnallus *Mercer*.

- (12) **1182** DipTortosa 338, p. 421: sicut terminantur ab oriente et meridie et occiduo in uis publicis, de circio uero in domibus Raimundi M e r c e r .
- (13) **1186** Baraut, *DocUrgell* 1798 (Urgellia 10, p. 304): dimito ... Petro M e r c e r i o medietatem huius terre qui est iuxta longum parietem.
- (14) **1192** CPoblación I 192, p. 267: Sig+num Bernarde (?) M e r c e r i s .

et al.

COMENTARI:

El substantiu *mercerius* es troba en els documents de la Catalunya altmedieval com a llatinització del català *mercer*, vocable que, en paraules de Coromines (que contradiu la hipòtesi que proposen Alcover i Moll⁸⁶), no pogué derivar d'un llatí vulgar **merciarius*, que «no existí ni te probabilitat morfològica d'haver existit»⁸⁷. Així doncs, i segons el mateix procés que donà lloc al francès i a l'occità *mercier* i a l'italià *merciaio*⁸⁸, *mercer* derivaria en realitat de *merç*, terme que, segons hipotetitzà Coromines, degué tenir certa força en el català preliterari⁸⁹. No anava errat, car hom ja llegeix una forma *mers* en una acta per la qual Armengol IV, comte d'Urgell, i Adelaida, la seva dona, atorguen a Santa Maria de la Seu d'Urgell i a la seva canònica els drets sobre els mercats de la vall d'Andorra⁹⁰:

1083 Baraut, *DocUrgell* 984 (Urgellia 7, p. 108): elegit nobis bona uoluptas, ut carta donacionis fecisemus domine nostre Dei genitricis Marie eiusque kannonice sicuti et facimus, de ipsis nostris m e r s .

⁸⁶ DCVB, s. v. *mercer*.

⁸⁷ Coromines, *DECat* V 602b, 26-27.

⁸⁸ Vid. Larousse i DOccitan, s. v. *mercier*, i TLIO, s. v. *merciaio* (documentat des del 1296-1297). El castellà *mercero*, que donà el gallec i portuguès *merceiro*, és segurament un manlleu del català. Vid. Coromines, *DECat* V 602b, 18-20.

⁸⁹ Segons Coromines, i per bé que amb certs problemes pel que fa al gènere i a la forma, podria aparèixer al *Libre de les costums generals scrites de la insigne ciutat de Tortosa: Cost. Tort. IX 27, 24, Ol. p. 457* (*cit.* *DECat* V 605a, 40-45): *lo senyor de leyn és tengut al mercader que li port la persona sens nòlit ... e sa roba de jaure o de vestir, e complement de vianda que sia necessària al viatge e bastant, e tot son merç, mas si'n porta tanta que parega que'en aja a revendre ... deu pagar nòlit al mercader*. Coromines suposa que es deu tractar d'una paraula femenina, però Puig (2016: 1036) ha pogut confirmar que és masculina.

⁹⁰ PUIG 2016: 1036-1037.

Merç procedeix del llatí *merx*⁹¹, la paraula més emprada per designar qualsevol objecte que fos susceptible de ser venut i que donà gran quantitat de derivats i compostos del mateix camp semàntic, com el verb *mercari* ‘comprar’, ‘adquirir’ –dador de l’agent *mercator* ‘mercader’ (vid. s. v.)– o els substantius neutres *mercimonium* ‘mercaderia’ –d’on prové *mercimoniarius* ‘comerciant’ (vid. s. v.)– i *commercium* ‘comerç’; igualment, es va conservar en italià (*merce*), occità antic (*mertz*), francès antic (*merz*) i, segons hem vist ja, català, on *merç*, a més de *mercer*, donà *merceria* i el verb *esmerçar*⁹². Malgrat que l’àmbit d’aplicació dels termes esmentats, circumscrits a l’esfera del comerç, fos força general, el català *mercer* (així com els congèneres romànics ja citats) es va circumscriure ràpidament al món tèxtil i designà la persona que fabricava i venia els estris necessaris per cosir (botons, agulles, etc.), de la mateixa manera que *merceria* denominà el ‘comerç de mercer’, els ‘objectes que ven el mercer’ o la ‘botiga del mercer’⁹³. Segons Coromines i Alcover i Moll⁹⁴, els primers testimonis documentals de *mercer* són de les acaballes del segle XIII:

ca. 1285 RLR IV 510, 2 (*cit.* Coromines, *DECat* V 602b, 27-31): fo ador-donat ... que tot mercer e tot sabater ... qui portassen neguna rauba a vendre en dimenges ... que’ls banders ... de Rosseyló tolgen tota la lur rauba.

Tanmateix, la selecció de testimonis citats no només demostra que *mercer* ja s’usava al segle XI, sinó que també confirma que es feia encara amb el sentit de ‘mercader’. Pel que fa a la primera qüestió, el vocable es llegeix per primer cop en un jurament de fidelitat de l’any 1067 redactat a Carcassona, població d’intercanvis comercials i culturals que justifiquen la presència al text de tantes paraules de la llengua catalana, especialment de relacionades amb oficis⁹⁵. *Richard*, *Stewan* i *Pere* són els individus que porten el sobrenom de *mercer*. Ja ben entrat el segle XII, és també com a sobrenom d’antropònims masculins que llegim aquesta paraula, present, entre d’altres, als dos diplomes de 1179 i encara a dos més de Tortosa, l’un de 1177-1178 i l’altre de 1182, on es refereix a un tal *Raimundus*. Al

⁹¹ Per a aquesta paraula, vid. s. v. *mercator*.

⁹² Vid. Coromines, *DECat* V 602a, 58-602b, 16.

⁹³ DCVB, s. v. *merceria*.

⁹⁴ Vid. Coromines, *DECat* V 602b, 27-31 i DCVB, s. v. *mercer*.

⁹⁵ Vid. PRIETO 2018, on s’estudia el contingut d’aquest diploma i els noms d’ofici que conté.

primer d'aquests dos, el sobrenom apareix escrit amb el plural *mercens* en dues ocasions per causes inexplicables.

Pel que fa al sentit de 'mercader', *mercer* es documenta, amb formes llatinitzades, en dos Usatges en els quals es llegeix coordinat a *negociatores* 'homes de negocis'. Així, a l'Usatge 62 s'estableix que de la protecció de vies i camins se n'encarregarà el comte de Barcelona (anomenat *princeps*), decisió que afectarà molt positivament els integrants de dos col·lectius: *omnes homines tam milites quam pedites*, és a dir, els soldats a cavall i els que van a peu; i els *mercerii* i els *negociatores*, a càrrec de les transaccions comercials, que podran transitar amb més seguretat. Es tracta de textos molt semblants a les constitucions de pau i treva que, al llarg del segle XII, també tracten de garantir els drets de les persones que circulen per vies i camins públics, entre les quals s'esmenten els *mercatores* (vid. s. v. *mercator*). A l'Usatge 64, com en el 62, i de nou coordinats a l'agent *negociator*, els *mercerii* se citen entre diversos grups⁹⁶. No es pot determinar, però, si a la resta de passatges es fa encara al·lusió a comerciants o bé als mercers venedors de menuderies per a la indumentària.

Des del punt de vista de la llengua, la presència de formes llatinitzades d'un terme popular català encaixa en la llengua ruda i poc cuidada que presenten certs Usatges⁹⁷. Aquestes formes s'empren paral·lelament a les catalanes en la resta de testimonis, ja del segle XII, com a sobrenom d'antropònims: llegim el nominatiu singular *mercerius*, que acompanya *Petrus* al diploma de 1179, el datiu singular *mercerio*, cognom de *Poncetus* al text de 1174 i d'un altre *Petrus* al de 1186, i un genitiu *merceris*, sobrenom d'una tal *Bernarde* al diploma de 1192, en què la llatinització s'ha fet seguint el model dels temes en consonant i no, com és habitual, el dels temes en *-o*.

No és autèntica una cessió que diu ésser de l'any 1031 (es tractaria, doncs, del primer testimoni de la paraula) i que, segons Martí⁹⁸, l'editor del text, és una «falsificació en pergami del s. XIII que Bernat de Finestres diu haver copiat [...]». No hi ha cap dubte que es tracta d'un fals, ja que el vocabulari i les fórmules

⁹⁶ Vid. BASTARDAS 1994: 92-93 i BALARI 1899: 413 per al resum del contingut i la traducció de l'usatge. Vid. etiam les veus *marinarius* i *cursarius* d'aquest treball.

⁹⁷ MARTÍNEZ GÁZQUEZ 1995: 109. Vid. etiam BASTARDAS 1977 per al llatí d'aquests textos.

⁹⁸ CDipSGirona 200, p. 217.

diplomàtiques emprades són absolutament anacròniques». S’hi llegeix el genitiu *mercerii*, sobrenom de *Poncii*:

1031 CDipSGirona 200, p. 217: Sig+num Poncii m e r c e r i i.

Encara, generalment, amb el sentit de ‘comerciant’, el substantiu *mercerius* apareix recollit al DuCange, al NGML (on se’n registra la variant *mercerus*⁹⁹), al Niermeyer, al DMLBrit i al LLMAIugoslaviae (escrit *merzarius*, *merçarius*, *mercarius* i *merciarius*¹⁰⁰)¹⁰¹. Tal com en la nostra documentació sorgeix de llatinitzar el català *mercer*, en els territoris francès i, segurament, britànic deu provenir del francès *mercier*, mentre que la seva aparició al territori iugoslau pot deure’s al contacte amb l’italià *merciaio*.

⁹⁹ ca. 1110 CARTVL. Bituric. 131, p. 234 (*cit.* NGML, s. v. *mercerius*): *merceri reddent unusquisque obolum in Martio ... et si mercerus straneus uenerit, reddet similiter obolum.*

¹⁰⁰ Vid., e. g., 1375 Codex XV 150/2 (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *merzarius*): *de trauersa et quirina posidet Zuzius merzarius.*

¹⁰¹ Vid. s. v. *mercerius* en tots els casos, tret del LLMAIugoslaviae, on és presentat s. v. *merzarius*.

mercimoniarius

VARIANTS:

—

FORMES:

mercimoniariis

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval derivada, amb l'afegit del sufix nominal *-arius*, de *mercimonium* 'article', 'producte', mot provinent del sinònim *merx*¹⁰² que es documenta des de Plaute (*Amph.* 1-2: *ut uos in uostris uoltis mercimoniis / emundis uendundisque me laetum lucris*)¹⁰³.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

'El qui es dedica al comerç de mercaderies', 'comerciant'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1171** CPoblación I 141, p. 202¹⁰⁴: nos omnes in simul per nos et per omnes nostros facimus hanc cartam libertatis omnibus hominibus qui habitare uoluerint in uilla de Spelunca, cuiuscumque negotii sint aut negotiationis, latomis, carpentoris, pellipariis, sotulatoribus siue mercimoniariis,

¹⁰² Per a aquesta veu i els seus derivats al corpus de la Catalunya altmedieval, vid. PUIG 2016.

¹⁰³ Vid. ThLL VIII 798, 43.

¹⁰⁴ Document editat també a DipPoblet 415, p. 313 i Miret, *Templers i hospitalers*, p. 304. Les lectures dels editors divergeixen: Font edita *mercimoniariis* i Miret *mercimoneris*. La diferencia sorgeix del fet que al pergamí s'hi llegeix **mercimonriis*, amb *titulus* sobre la *n*, de manera que cadascun dels editors ha desenvolupat l'abreviatura com ha cregut convenient: Font ha afegit a l'arrel el sufix *-arius*, mentre que Miret presenta el desenvolupament lògic del *titulus*, *-e*. El tercer editor, Altisent, a partir d'una còpia de l'AHN, edita *mercimontariis*, amb *-t-*, lectura que acompanya, entre parèntesis, de *sic* i que hem comprovat.

mercatoribus, textoribus, conducticiis siue ceterorum generum omnibus officiorum.

COMENTARI:

Mercimoniarius es testimonia únicament en aquesta carta de població en la qual s'expressa la intenció d'acollir treballadors de qualsevol tipus per tal de potenciar l'artesanat, la construcció i el comerç de l'Espluga de Francolí¹⁰⁵. Així, a més d'oficis relacionats amb la transformació de matèries com ara la pedra, la fusta o el cuir, s'hi esmenten també els comerciants que hauran de negociar amb elles: el terme del llatí arcaic *mercator* (vid. s. v.) i *mercimoniarius*, innovació lèxica del llatí medieval que deriva del substantiu, també registrat des del període arcaic, *mercimonium*, que designa els articles que es venen.

El terme no apareix als diccionaris de llatí medieval, que només recullen els vocables de la mateixa família lèxica *mercimonium* o *mercimoniare* 'comerciar'¹⁰⁶, però sí es documenta en una inscripció romana del segle XVI que es troba en el *Palazzo dei Conservatori*, situat al turó del Capitoli i que, juntament amb el *Palazzo Nuovo*, és l'actual seu dels Museus Capitolins. En aquest indret la magistratura electa administrava la ciutat, i a la inscripció, feta sobre marbre, hom legisla sobre diversos oficis entre els quals es troba *mercimoniarius*. La peça, editada per primera vegada en 1760 per P. L. Galletti¹⁰⁷, mostra un text de característiques similars a les del document que ens ocupa:

Decretum est ut hoc statuto ordine uniuersi ... sacram imaginem qua iter fecerit comitentur. *ibid.*: aquarii iter auspicentur, post ... mercimoniarum, sellarii, coriarii, tonsores, calcearii, lanii, sutores sartoresque, fabri lignarii, fabri ferrarii, aurifices, aromatarum, nummularum, lanifices fullo-nesque, mercatores pannorum, agricultores, boarii.

Els substantius més emprats al corpus per denominar el 'comerciant' són el ja esmentat *mercator* i *mercarius* (vid. s. v.). De *mercimoniarius* no se'n testimonien formes romàniques derivades.

¹⁰⁵ Per als termes relacionats amb oficis d'aquest document, vid. PRIETO 2017b.

¹⁰⁶ Vid. DuCange, s. vv.

¹⁰⁷ GALLETTI 1760 (cl. VII, 44). Vid. etiam FORCELLA 1869: I 161.

tabernarius

VARIANTS:

tauernarius

FORMES:

tabernarius, -ii, -io, -iis

tauernarii

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, amb l'addició del sufix nominal *-arius*, de *taberna* 'cabana, casuc, taverna', paraula potser etrusca¹⁰⁸. Es testimonia des d'època clàssica (CIC. *Flacc.* 18: *opifices et tabernarios atque illam omnem faecem ciuitatum quid est negoti concitare, in eum praesertim qui nuper summo cum imperio fuerit, summo autem in amore esse propter ipsum imperi nomen non potuerit?*).

FORMES ROMÀNIQUES¹⁰⁹:

cat. *taverner*; esp. *tabernero*; fr. *tavernier*; gall.-port. *taberneiro* (port. *tabernário, taverneiro*); it. *tavernaio*; oc. *tavernièr*.

SIGNIFICAT:

'El qui regenta una taverna', 'taverner'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1092** DACCB Barcelona V 1553, p. 2415: S+num Berengarii T a b e r n a r i o .
- (2) **1121** Alturo, *Sta. Anna* 187, p. 208: Sig+num Raimundi T a u e r n a r i i Sancti Michaelis.
- (3) **1150** CSCreus 45, p. 52: ego Petrus Dalmatii debeo tibi Willelmo Arnalli, t a b e r n a r i o ... XC moabitinos bonos marinos et marruchinos.

¹⁰⁸ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v *taberna*.

¹⁰⁹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 8510a.

- (4) **1150** Bach, *Sta. Maria de Solsona* 58, p. 96: terminat autem ab oriente in uinea quam tenet Petrus de Sanauga, in alio meo alodio; a meridie in uinea predicti Bernardi Pladencie; ab occidente in alodio Hanoc hebrei; de circio in alodio quod tenet Iohannes T a b e r n a r i i .
- (5) **1150** CSCreus 47, p. 54: ego, Bernardus Marcutii, debeo tibi Willelmo Arnalli, tabernario, et uxori tue Petrone illos CCXXX solidos et XX solidos de quinta ipsius galee.
- (6) **1150** CSCreus 48, p. 55: ego, Willelmus Arnalli, tabernarius, et uxor mea Petrona debemus tibi Petro ... XC moabatinos bonos marinos et marruchinos in auro sine engan et CCL solidos denariorum bone monete Barchinone. *ibid.*: Sig+num Willelmi Arnalli, tabernarii.
- (7) **1154** CSCreus 58, p. 65: manuleuo de te Petro Barchinonensi sacrista XX moabatinos bonos aiadinos in auro sine engan, super illa mea pariliata terra quam Willelmus Arnalli, tabernarius, et uxor sua Pedrona tibi impignerauerunt per XC moabatinos bonos, marinos et marruchinos in auro sine engan, et per CCL solidos sicut in tua carta continetur.
- (8) **1182** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 195, p. 464: uendo uobis iamdictis illum meum cub pro v solidis tali uero conditione, ut ... in omnibus annis ad Pascha donetis mihi unum kafiz boni uini albi et puri ad mensuram rectam de tabernariis cum beuradge et sine contraria et uinculo ullorum dominoram in uita mea solummodo.

COMENTARI:

Tabernarius, documentat des del segle I aC i testimonia al llarg de tota la història de la llengua llatina, apareix recollit en els diccionaris de llatí medieval de diversos àmbits geogràfics¹¹⁰. No és, però, l'únic derivat de *taberna* (mot que, en origen, volia dir 'cabana') que designa l'ofici de taverner en els textos medievals, sinó que en altres zones es documenten també *tabernator*, *tabernio* i *tabernacularius* (*tabernaclarius*), que prové de *tabernaculum*, veu neutra amb forma de diminutiu

¹¹⁰ Vid. DMLBrit, LLMAIugoslaviae i LItalicaeMAL, s. v. Al Niermeyer, es registra únicament com a adjectiu ('que freqüenta les tavernes').

que, això no obstant, s'empra com a sinònim de *taberna*¹¹¹, l'espai regentat pel *tabernarius* on, com avui dia, hom venia a la menuda el vi preparat pels *uinaterii*¹¹², així com altres menjars, però on no es donava, encara, allotjament¹¹³. Malgrat que *tabernarius* es registra, com hem indicat, des d'època clàssica, en l'Antiguitat clàssica el terme més emprat per anomenar l'encarregat d'una taverna' era *caupo* (també escrit *copo*), d'origen obscur, no romà i potser relacionat amb el grec κάπηλος 'comerciant al detall, mercader', 'taverner'¹¹⁴, que ja es llegeix a l'*Aulu-laria* de Plaute, en un passatge ple de noms d'ofici, la majoria dels quals, com el propi *caupo*, no han arribat al nostre corpus:

PLAUT. *Aul.* 505-522:

Mega. Nunc quoquo uenias plus plaustorum in aedibus
uideas quam ruri, quando ad uillam ueneris.
sed hoc etiam pulchrum est praequam ubi sumptus petunt.
stat fullo, phyrigio, aurifex, lanarius;
c a u p o n e s, patagiarii, indusiarii,
flammarii, uiolarii, carinarii;
stant manulearii, stant murobatharii,
propolae linteones, calceolarii;
sedentarii sutores diabathrarii,
solearii astant, astant molocinarii;
[petunt fullones, sarcinatores petunt;]
strophiarii astant, astant semul sonarii.
iam hosce absolutos censeas: cedunt, petunt
treceni, cum stant thylacistae in atriis
textores limbularii, arcularii.
ducuntur, datur aes. Iam absolutos censeas,
cum incedunt infectores corcotarii,
aut aliqua mala crux semper est, quae aliquid petat.

¹¹¹ Per a tots aquests substantius, i per al femení *tabernaria*, vid. DuCange, s. vv. Vid. etiam DMLBrit i LItaliaeMAL, on també es dona entrada a alguns d'aquests termes.

¹¹² Vid. s. v. *uinaterius*.

¹¹³ Vid. GEC, s. v. *taverner*. Vid. etiam DCVB, s. v. *taverna*.

¹¹⁴ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. Per a la continuïtat de *caupo* en les llengües romàniques, vid. Wartburg, *FEW* II 541a.

En els testimonis de la paraula del corpus de la Catalunya altmedieval conservats, *tabernarius* acostuma a aparèixer dins d'estructures antroponímiques, amb l'única excepció del diploma de 1182 de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara, on Guillem de Pedralba fa donació d'un seguit de béns i en ven uns altres a Bartomeu, el seu cunyat, i l'esposa d'aquest i germana d'aquell, Maria, els quals, a canvi, li hauran de donar, entre d'altres coses, un cafís¹¹⁵ de vi blanc i pur segons els criteris dels taverners (*ad mensuram rectam de tabernariis*).

La [b] del llatí *tabernarius* sonoritzà en gran part de la Romània en la labiodental [v], que ja es reflecteix en la grafia *u* del diploma de l'arxiu de Santa Anna de l'any 1121 (*tauernariū*); succeí el mateix amb *taberna*, que donà el català *taverna*¹¹⁶. Aquest fenomen ja es detecta, des del segle IX, en noms de topònims catalans derivats de *taberna* (el propi *Taverna*, aplicat principalment a l'església de Santa Maria de Taverna, o *Tauernoles*) i de *tabernarius* en el seu ús adjectiu (*Plano Tauer-nario*, a la vila lleidatana de Baén):

839 Baraut, *ActUrgell* ap. 1 (Urgellia 7, p. 527): do et concedo similiter domum domne mee Virginis Marie monesterium T a u e r n a libros duos beati Augustini de Trinitate.

920 DipPallars 132, p. 351: sic donamus tibi de Nogaria usque ad locum qui dicitur Exdrumunato siue ipsa Portella, de ipsa silua Pentina usque in oratorio Sancto Licerio, et uadit super ipsam siluam usque ad fontem quam uocant de Plano T a u e r n a r i o et in Liti Molle.

1120 DipCardona 145, pp. 223-224: donamus tibi Arnallo Forner et uxori tue Ermessindi et posteritati uestre alaudium nostrum, cultum et heremum, quod habemus in Cardona, in locum ubi uocant T a u e r n o l e s, scilicet, ad ipsos casals subtus costam.

Segons sembla, la presència de *taverna* en la toponímia està relacionada amb el significat primer de 'cabana'. En efecte, en paraules de Coromines, «la nostra

¹¹⁵ 'Mesura de capacitat, equivalent a vint-i-quatre barcelles'. Encara està en ús a la Ribagorça, a Tortosa i a València per mesurar cereals i calç (DCVB, s. v. *cafís*).

¹¹⁶ Ja es llegeix així en alguns documents del nostre corpus. Vid., e. g., **1165** Baraut, *DocUrgell* 1596 (Urgellia 10, p. 119): *in primis Sinfre de Caldeles pro se et pro suo herede Canniz media perna, modio I de tauerna, quarter I de ciuada, fogaces II et migera I de ui, iuntols Ies, medium tragi*.

toponímia conserva testimonis del temps que *taverna*, com en llatí, tenia encara el sentit de ‘cabana’, o en tot cas un de més ample que el de l’establiment de vendre i beure vi: *Tavernes* la gran vila cabdal de Valldigna, *Tavernes Blanques* en els afores de València (...). *Tavèrnoles* [...] provinent del ll. *tabernulas* ‘cabanetes’ ha donat el nom de Sant Serni de Tavèrnoles, antic monestir entre la Seu d’Urgell i Anserall»¹¹⁷.

Als textos del corpus estudiat no es documenten sinònims de *tabernarius*, un mot que, tal com *taberna*¹¹⁸, és pràcticament panromànic i que segueix vigent en l’actualitat.

¹¹⁷ Coromines, *DECat* VIII 363a, 25-44.

¹¹⁸ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 8510.

traginer

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. traginer

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, mitjançant el sufix nominal *-er*, del català *traginar* ‘portar d’un lloc a un altre alguna cosa’, provinent d’un llatí vulgar **traginare*, que hauria derivat, per via del substantiu en *-ina* **tragina*, de la variant **tragere* de *trahere* ‘estirar, arrossegar, transportar’, que al seu torn donà el català *traure* (*treure*)¹¹⁹.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES¹²⁰:

esp. *trajinero*; fr. *traisneur*, *traîneur*¹²¹; oc. *traginièr*¹²².

SIGNIFICAT:

‘El qui tenia per ofici traginar d’un lloc a un altre les mercaderies mitjançant una haveria o un carro’, ‘traginer’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1048-1049** DACCB Barcelona III 757, p. 1253: in primis liberavit Bonafilia a Guifadus traginer eminas III de frumentum et punneres II in ciuada de ordeo.

COMENTARI:

El verb català *traginar*, que ha de provenir del llatí vulgar **traginare* (el qual també donà altres formes romàniques, com el francès *traîner*, l’occità antic *tragi-*

¹¹⁹ Vid. Coromines, *DECat* VIII 810, 11 ss.

¹²⁰ Per als verbs francesos derivats de **traginare*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 8837. Vid. etiam Wartburg, *FEW* XIII/2 161a.

¹²¹ Per a d’altres formes, vid. Wartburg, *FEW* XIII/2 166b-167a.

¹²² Per a les formes occitanes medievals, vid. DOM, s. v. *traginier* i Levy, *PSW* VIII 353a.

nar i *traïnar* o l'italià *trainare*), apareix a partir del segle XIII, a Ramon Llull, amb el significat de «portar d'un lloc a un altre alguna cosa a coll, damunt l'esquena, damunt una bèstia, en un vehicle»¹²³:

LLULL *Cont.* VI 376 (*cit.* Glossari lul·lià V, s. v. *traginar*): en axí com l'ase per *traginar* e.l bou per arar ha passió, en axí és hom en molt gran passió per sos parents.

Els primers rastres de la presència d'aquest verb en territori català, però, es troben ja als segles X, XI i XII, època durant la qual se'n documenten, amb certa freqüència, alguns derivats, a banda del propi *traginer*. En efecte, són presents en el nostre corpus els substantius *tragí* 'acció de traginar' i *tragina*, que tant pot designar l'acció de traginar amb bèsties o amb carro' com la 'canal per la qual es porten troncs a ròssec'¹²⁴ o, fins i tot, un 'estimball de troncs'. Malgrat aparèixer testimoniats abans que el propi *traginar*, afirmen Coromines i Alcover i Moll¹²⁵ que es tracta de derivats postverbals inseparables del verb, i poden aparèixer escrits tant amb les formes pròpiament romàniques com llatinitzats:

978 DipGirona 446, p. 399: in tale uidelicet ratione quod dum ego Anse-mundus uixero, teneam et posideam, et per singulos annos donare faciam ad domum Sancti Petri ipsa tasca et pernas II et *traginas* III sine ulla querella.

1040 Baraut, *ActUrgell* 52 (Urgellia 1, p. 130): ad elemosinam hoc quod scriptum est in carta quam habent et *traginum* similiter in eodem sale et eminam salis per salar similiter per unamquamque ebdomadam.

1184 DipPortella 56, p. 284: euacuamus atque diffinimus omnem ademprium, census et usaticos, stacamentos et placitos, cucucias, homicidios, disrupciones, *tragnis* et iouas, ligna et palea, cascós et oua, agnos et pernas.

¹²³ Glossari lul·lià V, s. v.

¹²⁴ Segons sembla, amb aquest sentit també es testimonia un neutre *traginerum* que només es troba en un document dels segles XI o XII la data exacta del qual és desconeguda: **ss. XI-XII** Baraut, *DocUrgell* 1354 (Urgellia 9, p. 177): *incipiunt illi termini de uilla Toxen in domum Sancte Eulalie et collegit se in illo traginero qui uadit prope ipsa fonte Pudida.*

¹²⁵ Coromines, *DECat* VIII 810a, 57 i DCVB, s. v. *tragina* i *tragí*.

Malgrat que l'existència de **traginare* és tan sols una hipòtesi en les etapes de la llengua anteriors al període medieval, aquest verb sí es documenta en textos d'aquesta època i té entrada al DuCange¹²⁶ i al Niermeyer¹²⁷, que n'aporten el següent testimoni, de l'any 1194:

Actes Phil.-Aug. I 473, 25, p. 567 (*cit.* Niermeyer, s. v. *traginare*): qui alium per capillos ad terram *traginauerit*.

Tanmateix, com ja s'ha indicat més amunt, **traginare* no hauria derivat per via directa de **tragere*, sinó a través d'un substantiu **tragina*¹²⁸, el qual, tot seguit, hauria produït el tipus masculinitzat **traginu*. A partir d'aquí, del català *traginar* n'hauria pogut derivar el nom d'ofici *traginer*, que designava tota persona dedicada al transport de mercaderies amb l'ajuda d'una haveria. Als textos de la Catalunya altmedieval, aquest substantiu tan sols es documenta, com a sobrenom de l'antropònim *Guifadus*, en el passatge citat, corresponent al capbreu del gra d'un sacerdot de nom Esteve. Es tracta del primer testimoni documentat d'aquesta paraula, que ni Coromines ni Alcover i Moll no registren fins al segle XIII en diverses fonts, entre les quals hi ha, de nou, Ramon Llull, autor que no només parla amb certa freqüència dels traginers, sinó que cita, endemés, els animals amb què duïen a terme la tasca de transportar les mercaderies:

LLULL *Mer.* IV 10 (*cit.* Glossari lul·lià V, s. v. *traginer*): lo *tragner* havia i ase ab lo qual guanyava ço de què vivia ab sos infants.

LLULL *Bl.* 258 (*cit.* Glossari lul·lià V, s. v. *traginer*): esdevenç-se un jorn que un *tragner* menjava pa e ceba dementre que son mul menjava la civada. Aquell *tragner* era magre e descolorit, e son mul era gras.

Ases i muls i mules eren, efectivament, les bèsties de càrrega més emprades pels traginers, atès que són animals de natura dòcil i molt més resistents a les malalties que no pas els cavalls; per aquesta raó, en textos posteriors també

¹²⁶ Vid. DuCange, s. v. Vid. etiam s. v. *tragina*.

¹²⁷ Vid. Niermeyer, s. vv. *traginare* i *tragina*. D'altra banda, el *LItaliaeMAL* no registra *traginare*, però sí *tragina* (vid. s. v.).

¹²⁸ Són nombrosos els paral·lels que poden ajudar a argumentar aquesta hipòtesi: *ruina* (< *ruere*), *coquina* (< *coquere*), etc. Vid. Coromines, *DECat* VIII 811b, 3-12.

s'anomena *atzemblers*¹²⁹ o *mulaters*¹³⁰ els traginers. Aquests professionals conduïen el conjunt de bèsties, integrat per uns deu muls, a lloms dels quals es va fer el comerç terrestre a l'Edat Mitjana. Si bé algunes vegades eren de la seva propietat, d'altres els traginers eren mers assalariats d'una empresa especialitzada en el transport de mercaderies, que podien ser alimentàries (cereals, vi, oli, sal, entre les principals), tèxtils (cuir o llana) o productes ja manufacturats (draps, estris casolans com ara atuells, mobles, teules, etc.)¹³¹; no es pot descartar, de la mateixa manera, que també s'ocupessin del transport dels blocs de pedra extrets de les pedreres, organitzat per empreses d'aquesta mena¹³². Ja en època baixmedieval, es van especialitzar: Alcover i Moll distingeixen el traginer de garrot, que portava les mercaderies a l'esquena de les bèsties, el de mar o de ribera, que traslladava a les cases dels comerciants la càrrega arribada per mar, i el traginer de carrera, que transportava articles a grans distàncies¹³³.

El català *traginer* va propagar-se a la llengua castellana: *trajinero*¹³⁴, doncs, és un manlleu que entrà en concurrència amb el terme pròpiament castellà, *arriero*; la paraula és present, igualment, en occità (*traginièr*) i francès (*traisneur*, *traîneur*). Finalment, l'italià –que, com hem vist, rebé el verb *trainare*, que acabà evolucionant a *trascinare* per influència de *trascina*¹³⁵– creà el substantiu agent *trascinatore*¹³⁶, d'igual significat que el nostre *traginer*.

¹²⁹ *Ordin. Palat.* 60 (*cit.* DCVB, s. v. *atzembler*): *a les azebles nostres ... diligent cura és deguda, la qual volem per especials e certs azebblers esser presa.*

¹³⁰ Coromines, *DECat* VIII 811a, 42-43: «lo *traginer* o *mulater*: mulio, agaso» (OPou, *TbPu*, 161).

¹³¹ SALVADÓ 2003: 495.

¹³² Vid. SÁNCHEZ 2017: 142.

¹³³ DCVB, s. v. *traginer*.

¹³⁴ Aquesta llengua, a més, rebé l'adjectiu *trajinante*, que és emprat amb freqüència com a substantiu en comptes de *trajinero*. Vid. DLE, s. v. Cf. CORDE, s. qq. *trajinante* i *trajinero*. Vid. etiam Corominas-Pascual, *DECH* V 576b, 17-38.

¹³⁵ Vid. Coromines, *DECat* VIII 810a, 14-15.

¹³⁶ Vid. DGarzanti, s. v.

4.2. Venedors d'espècies i condiments

meler, melera

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. meler, *fem.* melera

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, a través del sufix nominal *-er*, del català *mel* 'mel', provinent del llatí *mel*¹³⁷, d'igual significat.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES¹³⁸:

esp. *melero*; *gall.-port.* *meleiro*; *rom.* *mierar*.

SIGNIFICAT:

'El qui elabora i ven mel', 'meler'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

meler

- (1) **1166** (*orig.*) DipPoblet 282, p. 221: donatores sumus nos ad te Guilelmus d'Oluia et Rossel et Guilelmus de Limdars et Iohanni Perdigo ... et Bernardus Meler et Ramon Morato et Petrus de Frexanet ... alaudium nostrum quod nos habemus in castrum de Monte Albo et in suo termine, et est in comitatu Barchinona, in iamdictum locum.
- (2) **1179** Sarobe, *DipTGardeny* 343, pp. 506-507: dono Gilelmo, filio meo, alaudem codine ... et a Cubels una uine que Ponz Meler planta tota del torrent enla.

¹³⁷ Vid. Coromines, *DECat* V 550b, 59-60. Vid. etiam ThLL VIII 605, 30 ss.

¹³⁸ Per als derivats del llatí *mel*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 5469.

melera

- (1) **1113** (*orig.*) CDipÀger 222, p. 498: relinquo ad Sanza, filia mea, ipsa solana qui est super Mola Trasuera ... et ipsa casa de Iulia cum suos alaudios et suum census que mihi facere debet, et Ermengards Melera cum ipso censo que mihi facere debet.

COMENTARI:

El substantiu neutre *mel*¹³⁹, nom emprat només en una part del domini de l'indoeuropeu¹⁴⁰ que denomina la substància viscosa, molt dolça i de color groguenc que és elaborada per les abelles, és documentat en la llengua llatina des d'època arcaica, quan apareix com a remei medicinal¹⁴¹. Tanmateix, com analitzà Terol, no es registra al corpus documental de la Catalunya altmedieval abans de mitjan segle XI, i ho fa en un nombre força escàs de testimonis¹⁴²:

1067 Ordeig, *Dotalies* 223, p. 217: per istam terciam partem decime quod donat prefatus episcopus et cannonicis donet presbiter qui cantauerit ipsa ecclesia annuatim ad canonica Sancti Petri sede Vici per censu pro ueneras II m e l, unam ad festiuitate sancti Petri et alia ad Natale Domini.

Els diplomes revelen que la mel era un condiment restringit a ocasions especials i més propi de les classes benestants, encara que, segons sembla, també era usat en farmacopea¹⁴³. Barrejada amb aigua tèbia, la mel era l'ingredient principal del *medus* 'aiguamel'; així mateix, se'n podia afegir al vi per elaborar *mulsum* o a la cervesa per obtenir *mellita ceruisia*¹⁴⁴. Com es pot comprovar al passatge citat, la mel es troba en els censos que s'havien d'entregar anualment en alguna festivitat determinada (al text, les de Sant Pere i Nadal), i també apareix citada en llistes de

¹³⁹ Només apareix en gènere masculí, i de manera molt aïllada, a la tardoantiguitat: ORIBAS. *syn.* 2 add. p. 841: *mel calidus est et siccus* (ThLL VIII 605, 35-37).

¹⁴⁰ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *mel*. Com indiquen els autors, el nom que acostumava a designar la mel en indoeuropeu és representat pel grec μέθv.

¹⁴¹ PLAVT. *Merc.* 139: *resinam ex melle Aegyptiam uorato, saluom feceris* (ThLL VIII 608, 45-46).

¹⁴² Vid. TEROL 2016a: 354-355. Per bé que Coromines (DECat V 550b, 60) i Alcover i Moll (DCVB, s. v. *mel*) mantenen que la primera documentació del mot català és de mitjan segle XIII, l'autora opina que testimonis com el citat, de 1067, on el terme apareix mancat de flexió sota la forma *mel*, porten a suposar que ja es tracta de la forma romanitzada.

¹⁴³ *Ibid.*, p. 355.

¹⁴⁴ *Ibid.*, pp. 374-275.

despeses realitzades pels membres de la cort¹⁴⁵. El meler (avui dia, també anomenat en la llengua catalana amb el cultisme *apicultor*¹⁴⁶) era la persona a càrrec de la seva elaboració i venda, procés que començava amb la cria de les abelles i que podia fer-se a casa. En efecte, són prova de l'existència de l'apicultura domèstica, almenys des del segle X, alguns documents del corpus on es fa donació dels ruscus de les abelles, anomenats *bugus* o *bugos*, formes llatinitzades del català *buc*¹⁴⁷:

983 DipManresa 162, p. 163: ego Elias donator sum Deo et domum Sancte Cecilie ... de bugus VIII de apes, et parilio I de bouos.

En el corpus treballat, els mots catalans *meler* i *melera* tan sols apareixen, usats com a sobrenoms d'antropònims i a partir del segle XII, en els diplomes citats, de Poblet, Gardeny i Àger, escassetat que concorda amb l'exclusivitat d'aquest condiment tan valorat. Encara que no n'aporta la font, Coromines no documenta aquest vocable fins al 1494¹⁴⁸.

Si bé el llatí *mel* és un terme panromànic (el gènere neutre del qual passà a masculí en francès *-miel-*, galaicoportuguès *-mel-* i italià *-miele-* i a femení en català *-mel-*, castellà *-miel-* i romanès *-miere-*¹⁴⁹), únicament es troben formes equivalents al català *meler* en castellà (*melero*), gallec i portuguès (*meleiro*) i romanès (*mierar*).

¹⁴⁵ **1109-1137** Rocafiguera, *Aiguafreda* 21, p. 64: *do[na]tis ad nos et ad posterita nostra per unumquimque anno puner[as] II triticum et quartan I et medium de mel*. Vid. etiam PUIG-QUETGLAS 2013.

¹⁴⁶ Vid. DIEC, s. v.

¹⁴⁷ TEROL 2016a: 355. Vid. etiam DCVB, s. v. *buc*.

¹⁴⁸ Vid. Coromines, *DECat* V 551b, 12. Alcover i Moll (DCVB, s. v. *meler*) no n'aporten cap testimoni ni cap data.

¹⁴⁹ Vid. TEROL 2016a: 355 i Wartburg, *FEW* VI/1 646a ss.

piperarius

VARIANTS:

piprarius

FORMES:

piperario

piprarii

cat. pebrer

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, per mitjà del sufix nominal *-arius*, de *piper* ‘pebre’, manlleu provinent d’alguna llengua de l’Índia¹⁵⁰. Es documenta a partir dels segles II/III (INSCR. *Année Epigr.* 1994, n. 297: *fratribus pientissimis coh[ortis] pip[erariorum] [centuria]*)¹⁵¹.

FORMES ROMÀNIQUES¹⁵²:*cat. ant.* *pebrer*; *fr.* *poivrier*; *oc.* *pebrièr*.

SIGNIFICAT:

‘Venedor de pebre i altres espècies’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1015** (*orig.*) AComtalPerg I 116, p. 404: Sig+num Guitardo p e b r e r.
- (2) **1025** (*orig.*) DACCBBarcelona II 383, p. 768¹⁵³: iubeo atque discerno distributoribus mearum rerum, scilicet ... Geriberto, proli Ermildis femine, et Atile et Guitardo Piperario, quos per hoc testamentum constituo ad donandas siue distribuendas meas res, tam mobiles quam immobiles.

¹⁵⁰ TEROL 2016a: 360. Vid. etiam ThLL X/1 2185, 45-52.

¹⁵¹ ThLL X/1 2188, 30-32.

¹⁵² Per als derivats del llatí *piper*, vid. TEROL 2016a: 359 i Meyer-Lübke, *REW* 6521.

¹⁵³ Passatge editat, amb el mateix resultat, a Udina, *La successió testada* 135, p. 315.

- (3) **1044** AComtalPerg II 308, p. 669: et hoc recognouit subtus ipso Castro Vetulo Barchinone, ubi ipsi p i p r a r i i sedent.

COMENTARI:

Tant el llatí *piper* com el grec *πέπερι* són considerats manlleus provinents de l'Índia (cf. el sànscrit *pippali*), el lloc d'on fou importat el pebre, el fruit de diferents plantes piperàcies orientals, generalment de gust picant, que s'usava, d'una banda, com a condiment i, de l'altra, en aplicacions medicinals. Es tracta, sens dubte, de l'espècia més importada en època medieval: era un condiment especial, aplicat sobretot a la carn i al peix i emprat en festivitats i altres ocasions assenyalades, i fou objecte d'un consum elevat entre les classes més acomodades, raó per la qual el seu comerç acabà adquirint una importància realment extraordinària durant aquests segles¹⁵⁴. La seva rellevància queda palesa en un document dels anys 1161-1162 on es recull l'acord dels clergues de la Seu d'Urgell a propòsit dels aliments que hauran de ser procurats als canonges tant els dies ordinaris com alguns de festius, pacte on queda disposat que a l'Advent i la Quaresma l'àpat se servirà amb oli bo i pebre:

1161-1162 Baraut, *DocUrgell* 1558 (Urgellia 10, p. 79): in Aduentu quidem et Quadragesima cibi cum bono oleo et p i p e r e ita quod tercius cibus sit faba fracta uel siceres dentur.

De *piper* en derivà *piperarius*, forma que, a banda d'adjectiu ('relatiu al pebre', documentat des d'època tardana¹⁵⁵), és el substantiu que designa la persona que es dedicava a vendre el pebre i, arribat el cas, altres espècies. Com ja s'ha dit més amunt, aquest terme es comença a testimoniar en unes poques inscripcions que daten dels segles II o III; a l'Edat Mitjana, però, ja es llegeix en els textos de diverses zones geogràfiques d'Europa. La seva aparició és recollida al NGML¹⁵⁶, al DuCange (obra que, a més, n'inclou el sinònim *piperius*¹⁵⁷), al DMLBrit –on es

¹⁵⁴ TEROL 2016a: 351.

¹⁵⁵ CAPER. *gramm.* VII 93, 5: *peperaria mola non dicenda est, sed piperaria* (ThLL X/1 2188, 28-29).

¹⁵⁶ Vid. NGML, s. v.

¹⁵⁷ Vid. DuCange, s. vv. *piperarius* i *piperius*.

documenta a partir de 1180¹⁵⁸ – i al LMILPolonorum, on es registra per primer cop al 1497¹⁵⁹.

Als documents del nostre corpus, la presència del llatí *piperarius* es redueix als testimonis citats dels anys 1025, pertanyent al testament del prevere Domènec (l'original del qual es conserva), i 1044, de Barcelona i igualment original, en què es llegeix la forma contracta *piprarii*¹⁶⁰. En el cas del primer text, Domènec ordena als executors testamentaris que distribueixin les seves possessions a la seva mort; entre els individus anomenats per a tal qüestió hi ha un tal *Guitardus Piperarius*, de manera que el vocable, escrit amb la forma de datiu singular *piperario*, actua com a sobrenom de l'antropònim. Al seu torn, al passatge de 1044 s'indica que els *piprarii* disposen per al seu negoci d'un emplaçament propi al mercat de Barcelona. Sens dubte, aquests individus havien de ser mercants particularment dedicats comerç del pebre, quelcom que Bonnassie qualifica de la manera següent: «es tracta, fins i tot, de la forma més antiga d'especialització que els documents donen a conèixer en el sector comercial»¹⁶¹. No es difícil d'imaginar, a més a més, que Barcelona constituís un punt de distribució i una etapa més de la llarga ruta del pebre i d'altres espècies.

Especialment conspícua és, però, la presència del català *pebrer* a la venda del 1015, l'original de la qual es conserva entre els pergamins de l'arxiu comtal. Segons Alcover i Moll¹⁶², *pebrer* designa diversos tipus de planta (piperàcia, solanàcia o terebintàcia), sentit derivat de l'adjectiu *piperarius*, però no el nom d'ofici, i tampoc no el registra Coromines al·ludint a res que no sigui una d'aquestes plantes¹⁶³. Semblaria, doncs, que en català no s'esdevingué mai una forma romànica de *piperarius* que anomenés l'ofici, al contrari d'allò que succeí amb el francès *poivrier* i amb l'occità *pebrièr*. Al seu torn, els editors del document, cautelosos pel mal estat de conservació del document¹⁶⁴ (i tal vegada conscients que *pebrer* no encaixava, a la llum de les obres lexicogràfiques de la llengua catalana publi-

¹⁵⁸ **1180** *Pipe* 153 (cit. DMLBrit, s. v. *piperarius*): *gilda piperariorum ... debet XVI m.*

¹⁵⁹ **1497** ArHist IX, p. 263 (cit. LMILPolonorum, s. v. *piperarius*): *Iohanni Guth ... piperario nostro.*

¹⁶⁰ Vid. la forma *piprum* a DuCange, s. v.

¹⁶¹ BONNASSIE 1979-1981: I 364.

¹⁶² DCVB, s. v. *pebrer*.

¹⁶³ Vid. Coromines, *DECat* VI 353b, 45-48.

¹⁶⁴ Vid. **1015** AComtalPerg I 116, p. 403.

cares, com a sobrenom d'un antropònim), malgrat editar *pebrer*, van anotar que probablement aquesta paraula es llegia en comptes de *presbiter*¹⁶⁵. Tanmateix, comparats tant aquest document com el de 1025 que conté la forma *piperario*, podem assegurar que *pebrer* no apareix per *presbiter*, sinó que designa el venedor de pebre: ambdós textos són de la mateixa època (la diferència no arriba a 10 anys¹⁶⁶), de la mateixa ciutat (Barcelona) i, el que és definitiu, tant *pebrer* com *piperarius* són emprats com a sobrenom del mateix home, *Guitardus*, individu que desenvoluparia una feina força exclusiva. Podria dir-se que, en certa manera, es produeix una retroalimentació entre les paraules: *piperarius* és emprat perquè hi havia d'haver el sobrenom català corresponent, mentre que *pebrer* es pot confirmar arran de la presència de *piperarius*. En fi, aquests documents demostren que, malgrat que se'n perdé el rastre, realment existí un substantiu català *pebrer* que designava un ofici.

Tal com acabem de dir, el substantiu *piperarius* donà formes romàniques en francès, occità i, com ara sabem, català. Pel que fa a *piper*, tingué continuïtat en quatre de les llengües romàniques occidentals com a nom de l'espècia (el català *pebre*, el francès *poivre*, l'italià *pepe* i el romanès *piper*¹⁶⁷), però el castellà, el galleg i el portuguès el van substituir, respectivament, per *pimienta*, *pementa* i *pimenta*, derivats del llatí *pigmentum* 'matèria colorant'¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Vid. *ibid.*, p. 404.

¹⁶⁶ La venda de l'any 1015 data del primer dia de juny; el testament de 1025, ho fa del 17 de febrer.

¹⁶⁷ Segons Terol (2016a: 361), el romanès *piper* provindria específicament del grec modern *πιπέρι*.

¹⁶⁸ TEROL 2016a: 361. Com indica l'autora, el castellà *pebre* és un manlleu del català per designar una salsa molt pebrada.

salinarius

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. saliner

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat de *sal* ‘sal’ (cf. el grec ἅλας) amb l’addició del sufix nominal *-arius*. Documentat primer com a adjectiu¹⁶⁹, tot i que amb escassa freqüència, es començà a emprar amb la categoria de substantiu a l’Edat Mitjana.

FORMES ROMÀNIQUES¹⁷⁰:

cat. *saliner*; *esp.* *salinero*; *fr.* *salnier*, *saunier*¹⁷¹; *gall.-port.* *salineiro*; *it.* *salinaio*; *oc.* *salinièr*¹⁷².

SIGNIFICAT:

‘El qui treballa a les salines i extreu la sal amb què després comercia’, ‘saliner’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1137** Sans Travé, *DipTBarberà* 30, p. 106: Sig+num Pere Bernard, s a l i n e r .
- (2) **1173** (*orig.*) DipPoblet 453, p. 339: S+num Ysarni S a l i n e r .

COMENTARI:

El mot *sal*, d’ascendent indoeuropeu i documentat des dels inicis del llatí com a substantiu masculí –i també, per bé que més rarament, neutre–, donà alguns

¹⁶⁹ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *sal*.

¹⁷⁰ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7537.

¹⁷¹ Vid. Wartburg, *FEW* XI 90b ss.

¹⁷² Vid. DOM, s. v. Al DOccitan (vid. s. v.), però, solament hi apareix com a adjectiu (*salinièr*; *-a*: ‘relatiu, -iva a la produccion de la sal’) i com a substantiu nom d’objecte (*salinièr* / *salinièira* / *salinon*: recipient de pèira que i se trissava la sal gròssa; *saliièira*).

derivats que també es documenten en els primers segles d'aquesta llengua¹⁷³. A banda de *salinarius*, que en aquests temps tan sols es testimonia encara com a adjectiu, un dels més emprats i específics fou *salinae* 'salines'¹⁷⁴, substantiu que Vitruvi fa servir al vuitè llibre de la seva obra, un dels més esclaridors pel que fa a la tecnologia romana, en el capítol que dedica a les diverses natures de l'aigua. Al passatge, com es pot observar, es reflexiona sobre la qualitat d'aquest líquid i els seus processos de canvi d'estat:

VITR. 8, 3, 10: hoc autem ita uidetur naturaliter fieri, quod in is locis et ea terra, quibus is nascitur, sucus subest coaguli naturae similis; deinde cum commixta uis egreditur per fontes extra terram, a solis et aeris calore cogitur congelari, ut etiam in aeris salinarum uidetur.

Des de sempre, però potser amb especial èmfasi a l'Edat Mitjana, la sal gaudí d'una gran rellevància en el sistema alimentari, ja que servia tant per assaonar com per preservar les menges: com ja va explicar Terol¹⁷⁵, la salaó representava el principal sistema de conservació, sobretot de la carn i el peix, però també de formatges, llegums o hortalisses. D'altra banda, a més de potenciar el sabor d'aliments com el pa, la sal trobava aplicació en aspectes aliens a l'alimentació, i era, així, emprada en la farmacologia, en l'adobament de pells o, fins i tot, en algunes pràctiques litúrgiques.

La persona que extreia la sal de les salines i que comerciava amb aquest condiment rebia en català el nom de *saliner*, terme derivat del llatí *salinarius*, que, tot i que és absent en el nostre corpus, es troba ben documentat als textos medievals d'altres territoris. Encara que la seva utilització amb la categoria de substantiu suposa una innovació, el cert és que, tot i així, aquesta penetrà amb força i ja es troba present en escrits, si fa no fa contemporanis als nostres (en general, de la segona meitat del segle XII i de principis del XIII), de les zones geogràfiques que abasten el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit i el LLMAIugoslaviac¹⁷⁶:

¹⁷³ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v.

¹⁷⁴ Per als derivats de *sal* en el corpus, vid. CODOLCAT, s. q. *sal(ner|iner)**.

¹⁷⁵ TEROL 2016a: 352.

¹⁷⁶ Vid. s. v. *salinarius*. Al LELMAL tan sols es registra com a adjectiu. Vid. etiam CODOLGA, s. q. *salinar**.

1166 *Pipe 23* (*cit.* DMLBrit, s. v. *salinarius*): Reginaldus Salnarius.

1217 Monum. Zagr. I 6/21 (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *salinarius*): salinarii constituti de salibus aquaticis.

Als documents de la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana només es registren formes, ja escrites en català, que apareixen emprades com a sobrenom d'antropònims masculins (Pere Bernard, al diploma de l'any 1137, i Isarn, al de 1173). Ambdós testimonis avancen de manera considerable la primera datació del mot de què es tenia constància fins ara, car ni Coromines ni Alcover i Moll¹⁷⁷ no el documenten fins a la fi del segle XIII:

Cost. Tort. IX, XXVIII 1 (*cit.* DCVB, s. v. *saliner*): los quals [prohòmens] han plen poder, ab dos o ab tres dels pescadors o saliners, que partessen totes les obres de les salines.

Com explica Coromines¹⁷⁸, també hi hagué una variant *salner* amb síncope de la medial que tingué paral·lels en francès (*saunier*), occità antic (*salnier*) i, fins i tot, castellà (*salnero*). Segons l'autor, aquest vocable «es devia dir dels treballadors de la muntanya de sal de Cardona, i per això se l'aplica Cerverí de Girona, el trobador dels Vescomtes cardonins»¹⁷⁹. Al corpus ja es troben formes sincopades, no pròpiament de *salinarius* 'saliner', però sí dels derivats de *sal salneriam*, probablement una 'salina', i *Salner*, topònim el nom del qual podria haver tingut, en origen, el mateix significat:

1031 Junyent, *Oliba* Dip. 100, p. 160: perueniunt usque in Mirales et inde usque ad guadam (*gradum?*) Salner.

1104 Puig i Ferreté, *Gerri* II 87, p. 60: insuper concedimus salneriam unam, que olim fuit dominicalis de comitibus, que est in Plano.

No hi ha cap sinònim de *salinarius* en els textos que hem revisat, quelcom que sí succeeix en els d'altres territoris com els esmentats al començament, on es

¹⁷⁷ Vid. Coromines, *DECat* VII 606a, 25 i DCVB, s. v.

¹⁷⁸ Coromines, *DECat* VII 606a, 27 ss.

¹⁷⁹ Vid. etiam Wartburg, *FEW* XI 91b, n. 5.

troba l'agent *salinator*¹⁸⁰. Pel que fa a la seva continuïtat en les llengües romàniques, ja hem vist que es troba present en la majoria d'elles, sovint, també, amb formes sincopades.

¹⁸⁰ Vid., e. g., DMLBrit, s. v.

4.3. Navegants i fabricants de naus

barcarius

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. barcher

ETIMOLOGIA:

Derivat, mitjançant el sufix nominal *-arius*, del llatí *barca* ‘barca’ (que provindria o bé de l’hel·lenisme *baris*¹⁸¹, sinònim, o bé tindria origen hispànic¹⁸²). Es testimonia a partir d’època tardana (NOT. *dign. occ.* 40, 22: *praefectus numeri barcariorum Tigrisiensium Arbeia*; 42, 15: *praefectus classis barcariorum Ebruduni Sapaudiae*)¹⁸³.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *barquer*; *esp.* *barquero*; *gall.-port.* *barqueiro*; *it.* *barquiere*; *oc.* *barquière*; *rom.* *barcagiu*.

SIGNIFICAT:

‘Barquer’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1168** (*orig.*) DipTortosa 194, p. 252: S+num Iohannis B a r c h e r .

COMENTARI:

Els testimonis del llatí *barcarius* en època tardana són escassos¹⁸⁴, però augmentaren de manera exponencial a partir de l’Edat Mitjana, com demostra el

¹⁸¹ Vid. ThLL I 1748, 65 i 1754, 48-49, on s’apunta com a hipòtesi. No hi ha dubte, en canvi, per a Ernout i Meillet: «dérivé sans doute de *baris*, emprunt au gr. βάρης» (Dictionnaire, s. v. *baris*).

¹⁸² Coromines, *DECat* I 641a, 30 ss.

¹⁸³ ThLL I 1748, 65 ss.

¹⁸⁴ Vid. ThLL 1749, 25 ss.

fet que apareix recollit en diversos dels diccionaris de la llatinitat medieval: el DuCange, el DMLBrit, el MLW i el LLMAIugoslaviae¹⁸⁵. Es tracta, doncs, d'una veu molt poc emprada en l'Antiguitat llatina que, de la mateixa manera que ho féu *barca*, anà arrelant amb el pas dels segles, fet que es traduí en una major presència en els textos llatins.

Al nostre corpus es troba exclusivament, en un document original, el català *barcher*, que llegim emprat com a sobrenom de l'antropònim masculí *Iohannis*. Aquest testimoni, de 1168, és gairebé dos segles anterior al primer que proposen tant Alcover i Moll¹⁸⁶ com Coromines (qui, de fet, està citant aquells)¹⁸⁷, autors que no documenten el mot fins l'any 1341 en un pergami que, com el que hem citat en l'apartat corresponent, és de Tortosa:

1341 BRABL XI (1923-1924), p. 424 (*cit.* DCVB, s. v. *barquer*): negun
b a r c h e r o altre qui aport pedra o pedres en barches a la dita ciutat.

El sentit exacte amb què es fa servir *barcarius* no és clar, i els diccionaris de llatí medieval que recullen el terme no donen una definició unànime que aclareixi la situació. Així, el DuCange, l'obra que proporciona l'accepció més àmplia, el defineix com 'la persona que pot fabricar una nau o bé que la pot conduir'¹⁸⁸; el DMLBrit, en canvi, dóna únicament el significat de 'fabricant de naus'¹⁸⁹, mentre que la definició que apareix al MLW i al LLMAIugoslaviae és *nauta* (amb interrogant, en el cas del MLW¹⁹⁰), més aviat un simple 'navegant'. Al seu torn, les principals fonts lexicogràfiques per a l'estudi de la llengua catalana coincideixen a definir el barquer com el 'conductor d'una barca petita de transport destinada a trajectes curts per al tràfic dels ports i altres llocs on ancoren les embarca-

¹⁸⁵ Vid., en tots els casos, s. v. *barcarius*.

¹⁸⁶ DCVB, s. v. *barquer*.

¹⁸⁷ Coromines, *DECat* I 641b, 37-38.

¹⁸⁸ Vid. DuCange, s. v. *barca*: «BARCARIUS, 'qui barcas facit, uel ducit', *Vgitioni et Ioanni de Ianna*. Barcarii, in *Notitia Imperii*, a Barca dicti, ut censet Guichenonus in *Historia Sabaud.* pag. 8. Præfectus classi Barcariorum Ebreduni Sabaudia, id est, remigum. *Gemma Gemmar.*: Barcharius, qui Barcha utitur aut eam facit». Vid. etiam *ibid.*, s. v. *barcarius*: «BARCARIUS: qui in barcis militat. *Notit. dignit. utriusque Imper.* p. 65. Barcariorum classis præfectus. *Adde n. 63*».

¹⁸⁹ DMLBrit, s. v. *barcarius*: «*barcarius*: shipwright».

¹⁹⁰ Tampoc no s'assegura que *barcarius* derivi de *barca*, possibilitat que es posa amb interrogant.

cions¹⁹¹, nau de la qual no n'eren, en principi, els fabricants. Al corpus designen vaixells els substantius *galea* 'vaixell ràpid, mogut principalment per rem', 'gale-
ra', emprat per a la navegació d'aigües més llunyanes¹⁹², i *gorab*, arabisme que
anomena un tipus d'embarcació indeterminat, potser una embarcació petita, que
aniria només a rem, sense pals ni veles, que serviria de mitjà de transport a terra
o a una altra nau¹⁹³:

1120 ACA Ramon Berenguer III, núm. 229 (ed. P. Piferrer, *Recuerdos y Bellezas de España*, vol. Mallorca, s. I, 1842, ap. 4, p. 112): propter hoc conuenit predictus comes iam dicto Alchaid ut habeat illi uiginti galeas et de gorabs tantos ut possit Alchaid mittere ducentos cauallos inter christianos et sarracenos, et passet illinc ad Maioricas.

Barber, doncs, tant podria estar emprant-se com a sinònim de *marinarius* (vid. s. v.) com amb el sentit de 'fabricant de naus', mitjà de transport fet de fusta que també hauria pogut reparar a les drassanes. Podria reforçar aquesta darrera possibilitat la carta pobla que Ramon Berenguer IV atorgà, al 1149, als habitants de Tortosa, d'on era el Joan Barquer del diploma de 1168, segons la qual es donà permís a tots els tortosins de disposar dels boscos i els monts i de la seva fusta (*ligneamina*), ja fos per a ús domèstic o, efectivament, per a la construcció de naus (*nauium*):

1149 DipTortosa 20, p. 66: dono etiam uobis montes et planos et boschos et ligneamina ad omnes uestros usus proprios tam domorum quam nauium.

Barca (veu llatina que, segons apunta Coromines bo i recolzant la hipòtesi de Kluge¹⁹⁴, podria tenir un origen mediterrani, potser hispànic, i no derivar del grec βάρκις, com generalment s'addueix) tingué i té continuïtat en les principals llengües romàniques: català (*barca*), castellà (*barca*, una embarcació petita, i *barco*, una de més gran), francès (*barque*), italià (*barca*), occità (*barca*), portuguès (*barco*,

¹⁹¹ DCVB, s. v. *barquer* i GEC, s. v. *barquer*.

¹⁹² SALRACH 1987: 434.

¹⁹³ Vid. GMLC, s. vv. *galea* i *gorab*.

¹⁹⁴ Coromines, *DECat* I 641a, 30 ss.

masculí sense paral·lel femení) i romanès (*barca*)¹⁹⁵. Es tracta, efectivament, de les mateixes llengües on perviu *barcarius*, amb l'excepció del francès, que fa servir, amb diferents matisos, paraules com *paquebot* («personne qui conduit un bac, un bateau, et fait passer des personnes ou des voitures d'une rive à l'autre d'un cors d'eau»¹⁹⁶), *batelier* («personne qui, par profession, conduit un bateau sur les rivières, les canaux»¹⁹⁷) o *marin* («homme habile dans l'art de la navigation»)¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Meyer-Lübke, *REW* 952. Vid. etiam Wartburg, *FEW* I 251a.

¹⁹⁶ Larousse, s. v. *paquebot*.

¹⁹⁷ *Ibid.*, s. v. *batelier*.

¹⁹⁸ *Ibid.*, s. v. *marin*. D'altra banda, el francès també fa servir la forma *barquier*, que té el significat de 'font, conca' i no el de 'barquer'. Vid. Wartburg, *FEW* I 251b.

cursarius

VARIANTS:

—

FORMES:

cursarii

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval derivada, amb l'afegit del sufix nominal *-arius*, del mot *cursus* 'curs', 'corrent', substantiu verbal provinent de *curro* 'córrer', 'viatjar'¹⁹⁹.

FORMES ROMÀNIQUES²⁰⁰:

cat. *corsari*, ant. *cossari*; esp. *corsario*; fr. *corsaire*, ant. *corsar*; gall.-port. *corsario*; it. *corsaro*, ant. *corsale*; oc. ant. *corsari*; rom. *corsar*.

SIGNIFICAT:

'El qui dirigeix i comanda una nau equipada per dur a terme accions bèl·liques de càstig i saqueig amb l'autorització del seu govern', 'corsari'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **s. XII in.** Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984): et omnes homines nobiles et ignobiles, magnates, milites et pedites, marinarii et **c u r s a r i i** et monetarii, in illorum terra stantes uel aliunde aduenientes, adiuuent predictos principes eorum fidem et locutionem tenere, custodire et gubernare per rectam fidem sine engan.

COMENTARI:

L'Usatge que conté el substantiu *cursarius*, el 64, és un dels més atípics. De datació discutible, segons Bastardas²⁰¹ és, sens dubte, autèntic en el sentit que no

¹⁹⁹ Vid. GMLC, s. v. *cursarius*. Per al tipus de desplaçament que indica el verb *curro*, vid. ÁLVAREZ AGUADO 2017. Vid. etiam s. v. *corredor*.

²⁰⁰ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2417.

fou elaborat amb la intenció d'ésser introduït fraudulentament entre d'altres de genuïns, sinó que ja havia d'existir abans de la compilació que formà els *Usatges* tal com ens han arribat. Així, atès que tot indica que els manuscrits d'aquesta obra procedeixen d'un còdex que ja existia al final de la primera meitat del segle XII, cal datar aquesta peça cap a l'època de la mort de Ramon Berenguer III, al 1131, i fins i tot uns pocs anys abans, atesos els paral·lels estilístics que presenta, en especial pel que fa al seu preàmbul, amb el de la donació de Tarragona feta pel comte a Oleguer, bisbe de Barcelona, al 1118, similituds que ja foren advertides pel propi Bastardas i que són producte del fet que ambdós textos haurien sortit de la mateixa cancelleria²⁰². Aquests són els preàmbuls d'ambdós documents, encapçalats per la conjunció *quoniam*, fet gens usual:

s. XII in. Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984):

Quoniam per iniquum principem et sine ueritate et sine iusticia periit omni tempore terra et habitatores eius, propterea nos sepedicti principes ... consilio et auxilio nostrorum nobilium uirorum, decernimus atque mandamus ut omnes principes qui in hoc principatu nobis sunt successuri habeant omni tempore sinceram et perfectam fidem et ueram locutionem, ita ut omnes homines ... possint se in illis fidare et credere.

1118 CPoblación I 49, p. 82:

Quoniam diuina clementia secundum beneplacitum suum me honorare et exaltare dignata est ad honorem ipsius et ecclesie sanctae et apostolorum principis Petri, dono et per hanc scripturam donationis trado ecclesie Sedis Tarrachonensis ... et tibi ... ipsam ciuitatem Terrachonae quae diu per multos annos sub destructione et eremo absque cultore et incolatu mansit.

Si s'accepta tal datació, aquest seria el testimoniatge més antic en la llengua llatina de la veu *cursarius*, substantiu propi d'època medieval que hom documenta en diverses zones geogràfiques i que és recollit al GMLC, al DuCange, al Niermeyer, al MLW (on apareix com a adjectiu i com a substantiu), al GMLSue-

²⁰¹ BASTARDAS 1994: 96.

²⁰² BASTARDAS 1977: 48. L'autor destaca altres semblances, com l'oració *adiuuent me tenere pacem meam* de la donació, similar al període *adiuuent predictos principes eorum fidem et locutionum tenere* de l'Usatge. Admet també, però, fortes dissemblances, entre les quals destaca el tipus de llatí, molt més culte en la donació que no pas en la llei, cosa que evidenciaria la diferent autoria dels textos.

ciae i al LLMAIugoslaviae²⁰³, diccionari que en presentaria el testimoni més antic després del nostre:

1145 Cod. istriano XII (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *corsarius*): si forte aliqua nauis corsalium aut aliorum hominum uolentium malum inferre Venetie intrauerit ipsum mare a Pola usque Venetie.

Corsarius deriva, com s'ha dit més amunt, del nom abstracte *cursus* 'cursa', terme que donà el català *córs* (*cós*)²⁰⁴. Tanmateix, aquest terme es documenta amb una accepció molt particular, la de 'cursa marítima d'una nau armada en temps de guerra', sentit amb què ja es troba a la *Crònica* de Jaume I:

JAUME I *Cròn. Ag.*, p. 141 (*cit.* Coromines, *DECat* II 958b, 44-46): a la Pascha passada, don Nuno armà una nau et dues galees per entrar en *c ó r s* en les partides de Barberia.

Hauria estat aquest el sentit que donà peu a *corsarius*, el substantiu que designa el pirata que dirigeix una nau amb l'objectiu de saquejar-ne violentament d'altres que es creuin en el seu camí. A l'Usatge 64, els *corsarii* apareixen esmentats en quedar establert que absolutament tothom –des de les classes més altes, representades per prínceps i altres nobles, fins a sarraïns, jueus, heretges i, en definitiva, qualsevol grup mal considerat segons el pensament de l'època– haurà de mantenir una sincera lleialtat envers el comte i la comtessa²⁰⁵. En aquest context, hom podria interpretar una certa contraposició de *corsarii* amb *marinariii* (vid. s. v.), els navegants legals, mot al qual es troba coordinat copulativament. Aquesta oposició és evident, per exemple, en el sintagma *omnes homines nobiles et ignobiles* del mateix passatge.

Corsarius és un vocable panromànic. Present des d'època medieval en algunes llengües com el català, l'occità o el francès²⁰⁶, arribà més tard a d'altres, com el romanès, per conducte de l'italià *corsaro*²⁰⁷.

²⁰³ Vid. GMLC, Niermeyer, MLW i GMLSueciae, s. v. *corsarius*. Vid. DuCange i LLMAIugoslaviae, s. v. *corsarius*.

²⁰⁴ Vid. DCVB, s. v. *cors*.

²⁰⁵ Per al contingut de l'Usatge 64, vid. BASTARDAS 1994: 92-93.

²⁰⁶ Vid. DOM, s. v. *corsari* i Wartburg, *FEW* II 1580b.

²⁰⁷ Vid. Corominas-Pascual, *DECH* II 209a, 25 ss.

marinarius

VARIANTS:

marinerius

FORMES:

marinariï

marinerius

ETIMOLOGIA:

Substantiu, segons sembla del llatí vulgar²⁰⁸ i no documentat abans de l'Edat Mitjana, que deriva, amb l'afegit del sufix nominal *-arius*, de l'adjectiu *marinus* 'relatiu al mar', ja documentat a Enni (*sat.* 65: *marinas propter adstabat plagas*)²⁰⁹. Al seu torn, la variant *marinerius* deu ser producte de la llatinització del català *mariner*.

FORMES ROMÀNIQUES²¹⁰:

cat. *mariner*; esp. *marinero*; fr. ant. *marinier*; gall. *marinheiro*; it. *marinaio*; oc. *marinièr*; port. *marinheiro*; rom. *marinar*.

SIGNIFICAT:

'El qui treballa en la maniobra de vaixells o qualsevol altre tipus d'embarcacions', 'mariner'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **s. XII in.**²¹¹ Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984): et omnes homines nobiles et ignobiles, magnates, milites et pedites, *marinariï* et cursariï et monetariï, in illorum terra stantes uel aliunde aduenientes, adiuuent predictos principes eorum fidem et locutionem tenere, custodire et gubernare per rectam fidem sine engan.

²⁰⁸ Vid. DCVB, s. v. *mariner*.

²⁰⁹ ThLL VIII 396, 25-26.

²¹⁰ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5359.

²¹¹ Per a la datació d'aquest Usatge, vid. BASTARDAS 1994.

- (2) **1188** Pons, *Roca Rossa* 148, p. 261: ego Ermessendis et uir meus Bernardus marinerius uendimus tibi Petro de Turre et uxori tue Marie et uestris totum illum honorem cultum et heremum quem habemus et habere debemus in comitatu Gerundensi.

COMENTARI:

L'adjectiu d'on deriva el substantiu *marinarius*, *marinus*, prové, al seu torn, del neutre *mare*, el terme pròpiament llatí per designar el mar, a diferència de *pelagus* o *pontus*, hel·lenismes emprats en la llengua poètica²¹². Hom documenta *mare* des dels inicis escrits conservats de la llengua llatina²¹³:

ENN. *ann.* 14, 377: uerrunt extemplo placidum m a r e .

Mare donà diversos derivats, d'entre els quals un dels més prolixos fou *marinus*, ja emprat per Enni mateix, com hem vist més amunt. Aquest adjectiu, molt més present en textos prosaics que poètics (en què s'opta amb més freqüència pels derivats dels préstecs de la llengua grega suara citats), ja apareix substantivat a Plini el Vell, qui n'usà formes neutres per designar tot allò relatiu a la vida marina, mentre que les femenines les féu servir com a sinònim d'*aqua* 'aigua'²¹⁴:

PLIN. *nat.* 1, 2, 102: quae potentia lunae ad terrena et m a r i n a .

PLIN. *nat.* 31, 62: medendi modus idem et in m a r i n i s erit.

Malgrat que el testimoniatge de *mare* i *marinus* es produeixi des de tan antic, el vocable *marinarius* no comença a ésser documentat fins a l'Edat Mitjana, període en què té presència als textos de tota Europa. En efecte, és recollit en gairebé tots els diccionaris del llatí d'aquests segles com a adjectiu sinònim de *marinus* (NGML, DMLBrit i *LItaliaeMAL*) i com a substantiu que designa el mariner que treballa en una nau, ja sigui des d'una posició rasa, ja sigui com a pilot (DuCange, NGML, Niermeyer –que n'inclou la variant *marinerius*–, DMLBrit,

²¹² Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *mare*.

²¹³ Vid. ThLL VIII 377, 50 ss.

²¹⁴ *Ibid.*, 398, 45.

LMILPolonorum i LLMAIugoslaviae, on també es recull escrit *marenarius*)²¹⁵. Degué arribar als textos a través del llatí vulgar, on hauria substituït els sinònims *nauta*, préstec del grec, i *naucularius*, absents en el nostre corpus.

Al corpus de la Catalunya altmedieval se'n conserven dos testimonis. El primer d'ells es troba l'Usatge 64, de la primera meitat del segle XII, on es testimonia la forma de nominatiu plural *marinarij*, que apareix juntament amb altres noms d'ofici, com ara *monetarius* i *cursarius* (vid. s. vv.). Com bé advertí Gonzalvo²¹⁶, aquest Usatge (atípic per raons com ser l'únic que conté un preàmbul de certa ambició²¹⁷) té clares connexions amb d'altres (especialment, el 65 i el 66), possiblement perquè devien ser extrets d'alguna de les constitucions incloses a la compilació emprada com a font per a la seva redacció. Al text, els prínceps s'erigeixen com els garants i la font del dret; són els mantenidors de la pau i la seguretat dels seus súbdits, els quals, per la seva part, contreuen el deure d'assistir a les causes judicials i de confiar en ells i en els seus successors²¹⁸. Pel que fa al llatí emprat, Martínez Gázquez afirma que «la lengua del texto de los usatges es ruda y poco cuidada. Este aspecto resalta claramente en aquellos usatges a los que se les ha encontrado un paralelo en otra documentación de curia, como sería el caso de los usatges 64-66 en comparación con la donación de R. Berenguer III a Oleguer, obispo de Barcelona, en el año 1118 y otros más»²¹⁹. La presència de mots de caire popular com *marinarius* és deutora d'aquesta rudesia.

La segona i darrera aparició d'aquesta veu es produeix al diploma de 1188 de la canònica de Santa Maria de Roca-rossa, que conté l'acta d'una venda realitzada per *Ermessendis* i el seu marit, *Bernardus marinerius*. Emprada com a sobrenom, la paraula presenta el sufix *-erius*, probable marca de llatinització del català *mariner*, que no és documentat fins al segle XIII, a Ramon Llull, tant per Coromines com per Alcover i Moll²²⁰:

²¹⁵ Vid., en totes aquestes obres, s. v. *marinarius*.

²¹⁶ Vid. GONZALVO 1996: 119.

²¹⁷ BASTARDAS 1994: 95. De la controvertida datació del text, tractada també per Bastardas, se'n parla s. v. *cursarius*.

²¹⁸ Vid. *ibid.*, pp. 92-93, per a un resum del contingut de tot l'Usatge.

²¹⁹ MARTÍNEZ GÁZQUEZ 1995: 109. La qüestió del llatí dels Usatges fou àmpliament tractada a BASTARDAS 1977.

²²⁰ Vid. Coromines, *DECat* V 462b, 2-3 i DCVB, s. v. *mariner*. Vid. etiam Glossari lul·lià III, s. v. *mariner*.

LLULL *Cont.* 117, 2 (*cit.* DCVB, s. v. *mariner*): los mariners ... meten a les naus e als lenys timons.

Segons explica Coromines, *mariner* tingué des dels inicis l'abast no només del francès *matelot* 'home embarcat en una nau que ajuda en les maniobres' (el mariner ras), sinó també de *marin* 'navegant professional, hàbil en l'art de la navegació, capaç de pilotar les naus'²²¹. A propòsit del text de Llull, manté que «la referència és aquí més a pilots o capitans que no pas a *matelots*; certament no són els armadors ni els almiralls d'una esquadra, són gent a sou, i això pot incloure el *matelot*, però també tot navegant professional o home de mar»²²². En el cas dels Usatges, el mot faria molt possiblement menció a aquest darrer tipus de navegant, quelcom que seria igualment factible en el cas del *marinerius* testimoniats en la venda de 1188, atès que, com a probable llatinització de *mariner*, podria posseir tal significat. Igualment, podria ser sinònim de *barcarius* (vid. s. v.) si es considera que aquest no designa el fabricant de naus i apareixer contraposat, en l'Usatge 64, a *cursarii*, els corsaris que saquegen altres embarcacions.

La hipòtesi que *marinarius* sorgís en la parla vulgar és recolzada per la seva presència en la major part de les llengües romàniques. Tanmateix, el francès antic *marinier*²²³ fou substituït per vocables com els esmentats *matelot* i *marin* i com *passieur* («personne qui conduit un bac, un bateau, et fait passer des personnes ou des voitures d'une rive à l'autre d'un cors d'eau»²²⁴) o *batelier* («personne qui, par profession, conduit un bateau sur les rivières, les canaux»²²⁵).

²²¹ Vid. Larousse, s. vv.

²²² Coromines, *DECat* V 462b, 3-8.

²²³ Vid. Diderot-D'Alembert, *Encyclopédie*, s. v.

²²⁴ Larousse, s. v. *passieur*.

²²⁵ *Ibid.*, s. v. *batelier*.

4.4. Encunyadors de moneda i canvistes

aurifex

VARIANTS:

—

FORMES:

aurifex, -ficus, -fice

ETIMOLOGIA:

Substantiu compost d'*aurum* 'or' i *facere* 'fer'. Àmpliament documentat en totes les etapes del llatí, es testimonia ja a Plaute (*Aul.* 508: *stat fullo, phyrigio, aurifex, lanarius*)²²⁶.

FORMES ROMÀNIQUES²²⁷:

cat. *orífex*; esp. *orífice*; gall. *ourive*; it. *orefice*; port. *aurífice*, *ourives*.

SIGNIFICAT:

'Fabricant de monedes', 'moneder'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1023** AComtalPerg I 166, p. 474: manifestum est enim quia debitor sum tibi mancosos IIII de auro cocto a penso de tuo domo, de manu de Bononomen hebreo a u r i f i c e , quod tu mihi prestasti.
- (2) **1025** DACCBarcelona II 384, p. 770: manifestum est enim quod debitrice sum, tibi mancuso de auro cocto de mane de Bonomen aurifice, a penso legitime pensato, cum lucro per quarto, quod tu mihi prestasti.

²²⁶ ThLL II 1497, 11.

²²⁷ Meyer-Lübke, *REW* 795. Vid. etiam DOccitan, que recull el sinònim, també derivat d'*aurum*, *aurevelier*, així com l'adjectiu *aurifer* 'que porta or'.

- (3) **1046** DACCBBarcelona III 706, pp. 1193-1194: ego Guislibertus, ... cum omnibus canonicis mihi subiectis, qualiter Guadallus, meminere sedi pontifex, una cum consensu clericorum suorum, sub caucionem pigneris deposuit uineas nostre prelibate ecclesie, qui ... affrontant ex aquilonari parte in terra Raimundo Guilelmi, de meridie in uia, de circio in uineas qui fuerunt Domnucio, ad termini diem deffinitum in potestatem Raimundo, presbitero nostre sedis, scolam regens, scilicet per mancusos X obtimos de manu Enee aurifex et duos uetulos ceptis et solidos VIII de argento mero a penso legitimo eque trucinatos.
- (4) **1070** DACCBBarcelona IV 1199, p. 1873: ego Berzellay ysrelitae, qui fui filius Yosep ysrelitae, aurificis, uenditor sum tibi Berengario Atroarii leuite.
- (5) **1073** DACCBBarcelona IV 1240, p. 1934: a circea quoque parte in alodio Boni Ysaac, cuius pater nuncupatus fuit Ioseph, aurifex, siue in strata qua itur a monte ad urbem et ab urbe ad montem.
- (6) **1101** Martí Bonet, *Oleguer* 20, p. 375²²⁸: Signum Ebtes, aurificis ... et Ollegarii, presbiteri serui Sancti Adriani.

COMENTARI:

El compost pròpiament llatí *aurifex* ‘fabricant de peces d’or’ (Ernout i Meillet el diferencièn d’altres compostos artificials o poètics, imitats de compostos grecs²²⁹) fa referència en els textos de la Catalunya altmedieval al fabricant de monedes més que no pas a la resta de tasques que realitzaven els orfebres. No és estrany que aquesta veu només es testimonii com a sobrenom d’antropònims al corpus, però sí és particular que ja es trobés com a *cognomen* masculí a l’obra de Ciceró, que esmenta el jutge L. *Aurifex*²³⁰:

²²⁸ Document també editat, amb data de 1100 i amb algunes diferències, a Puig i Ustrell, *DipÈgara* 90, p. 326: *Signum Ebles, aurificis*. La lectura correcta de l’antropònim deu ser la de Puig i Ustrell, *Ebles*, antropònim documentat en prop d’una vintena de textos, front al testimoni únic que seria *Ebtes*.

²²⁹ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *aurum*.

²³⁰ Vid. ThLL II 1497, 75-76.

CIC. *de orat.* 2, 245: sed sedebat iudex L. Aurifex breuior ipse quam testis etiam: omnis est risus in iudicem conuersus; uisum est totum scurrile ridiculum.

Aurifex es testimonieja tan sols en els textos aquí aportats, provinents de la ciutat comtal. En destacarem, per començar, els diplomes de 1023 i 1025, que fan referència a *Bonhom* ('Bonsom', també documentat com a *Bonom* i *Bonnom*²³¹), un moneder jueu (*hebreo*²³²), establert a Barcelona, que encunyà els primers mancosos barcelonins a partir del model dels dinars andalusins d'or, inspiració deguda a les estretes relacions que es donaren en aquells segles entre els comtes catalans i els regnes musulmans²³³. En aquests mancosos es llegeixen el seu nom (BONHOM), inscrit en majúscules llatines, dates compreses entre els anys 1017 i 1028 i, fins i tot, en un d'ells, el lloc d'encunyació, escrit en caràcters cúfics: *Madinat Barsinuna* ('ciutat de Barcelona')²³⁴. La fama de Bonsom s'estengué fins al punt que, a més de fer-se habitual que s'especificués en els documents que els mancosos havien estat fabricats per ell (*de manu de Bononomen hebreo aurifex* al document de 1023, per exemple), s'arribà a crear l'adjectiu *bonnominus*, que es testimonia, aplicat a *mancusos*, en un text de l'any 1028:

1028 DACCBBarcelona II 413, p. 805: sic uindimus tibi predicta terra cum ipso puteo et ipsos calciobros ... ad tuum plenissimum proprium ... in propter pretium mancosos III et medio de auro cocto bonnominos.

D'altra banda, al testimoni de 1046 s'esmenta el successor de Bonsom, força menys conegut. Es tracta del també jueu *Eneas*²³⁵ (*Ennees*²³⁶ i *Heneas*²³⁷), el qual

²³¹ BALAGUER 1999: 42: «Els numismàtics coneixen Bonhom com a Bonnom perquè a les monedes la H no es diferencia de la N precedent. Aquest és un fenomen habitual quan es tracta de majúscules llatines. Es tracta, però, del mateix personatge, el nom correcte del qual seria Bonhom, tal com revelen els documents escrits en altres tipus de lletra que diferencien més clarament la *b* de la *m*».

²³² Vid. **1023** AComtalPerg I 166, p. 474, que citem entre els testimonis.

²³³ BALAGUER 1999: 41-42, que destaca la situació dels comtats catalans, «ben singular pel fet de trobar-se entre el món europeu i el món islàmic». A les pp. 314-321 presenta un recull de textos del comtat de Barcelona que parlen de la fabricació i dels fabricants de monedes.

²³⁴ GEC, s. v. *Bonsom*. Per al valor que tenien els mancosos de Bonsom i llur devaluació, vid. AYALA *et al.* 2004: 282.

²³⁵ BALAGUER 1999: 42.

és anomenat en nombrosos documents en contextos molts similars als d'aquells que citen Bonsom²³⁸:

1037 DACCBBarcelona II 544, p. 972: quantum iste affron[taciones includunt], sic uendimus tibi: predicta omnia ab integre, cum exiis uel regresis earum, propter pretium mancusos IIII de auro cocto de manu Eneas et argenteos XII de plata.

La resta de textos no fa explícita la naturalesa de la relació dels moneders amb la matèria, i els personatges citats (*Berzellay*, fill de *Yosepa*, al document de 1070, i *Ebles*, al de 1101) no tornen a ésser esmentats, però també són, segons sembla, jueus. En efecte, com apunta Balari²³⁹, aquest ofici estava reservat als integrants d'aquesta comunitat, de manera similar a com el de paleta pintor²⁴⁰, també fent cas de les paraules de l'autor, era propi dels sarraïns. Convé notar que, mentre que alguns dels testimonis d'*aurifex* esmenten tant monedes d'or (cosa que té sentit, donada l'etimologia del mot) com d'argent (és el cas del document de l'any 1046: *mancusos X optimos de manu Enee aurifex et duos uetulos ceptis et solidos VIII de argento mero*), no n'hi ha cap del sinònim *monetarius* (vid. s. v.) que faci menció de monedes d'or, sinó que quan s'empria aquest substantiu, tan sols se'n citen de fetes de plata:

1056 AComtalPerg II 468, p. 873: IIII kalendas aprilis sic dederunt comes et comitissa ad Marcucio et ad Bonifili Fredal, monetarios, ipsa moneta de argento.

Els *monetarii* haurien començat fabricant monedes de plata (l'*argenteus* o *denarius*²⁴¹), però quan foren introduïdes des d'al-Àndalus de fetes d'or, haurien estat els *aurifexes* jueus els únics que s'haurien encarregat de l'encunyació d'aquestes, alhora que haurien començat a fabricar, no gaire temps després, dirhems de plata. Els antropònims catalans (sovint d'origen germànic) dels *monetarii*, front als

²³⁶ **1046** DACCBBarcelona III 706, pp. 1193-1194.

²³⁷ **1037** AComtalPerg II 251, p. 595.

²³⁸ Vid. etiam els citats **1023** AComtalPerg I 166 i **1046** DACCBBarcelona III 706.

²³⁹ BALARI 1899: 637.

²⁴⁰ Vid. s. v. *pictor*.

²⁴¹ Vid. GMLC, s. vv.

noms hebreus dels qui reben el qualificatiu d'*aurifex*, confirmarien la perpetuació d'aquesta situació.

Aurifex donà cultismes en diverses llengües romàniques, entre les quals hi ha el català i el castellà. No obstant això, en aquestes llengües és molt més emprada la paraula *orfebre*, préstec del francès *orfèvre*, que deriva del llatí *auri faber*²⁴². De fet, en francès antic es documenta la forma *feuvre*, derivada de *faber* (vid. s. v.), que es conserva únicament en aquest compost.

²⁴² Vid. s. v. *faber*.

monetarius, monetaria

VARIANTS:

—

FORMES:

monetarius, -ii, -io, -ii (-i), -ios, -iis

cat. moneder, *fem.* monedera

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat de *moneta* ‘moneda’ amb l’addició del sufix nominal *-arius*, formador de noms d’ofici. Es documenta des d’època tardana (VOPISC. *Aurelian.* 38, 2: *fuit sub Aureliano ... monetariorum bellum bellum Felicissimo rationali auctore*)²⁴³.

FORMES ROMÀNIQUES²⁴⁴:

cat. moneder, *esp.* monedero; *fr. ant.* *monoier*; *gall.-port.* *monetário*; *it. ant.* *monetario*; *oc.* *monedièr*; *rom.* *monetár*.

SIGNIFICAT:

‘El qui s’ocupa de la fabricació de moneda’, ‘moneder’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

monetarius

- (1) **934** CEGirona I 43, p. 126: et si ipsi monetarii aut ullus homo ipsam monetam falsauerint, ego Suniarius comes uel successoribus meis distringere eos faciant uel faciam, et ipsum districtum apud nos retinemus.
- (2) **990** DCBarcelona 201, p. 412: uenit Sindaredus custus monete defferens querellam eo quod inuenerat denarios adulterinos in manu Riculfi, frater

²⁴³ Vid. ThLL VIII 1416, 38-39. Com a adjectiu, *monetarius* es testimonia també des d’època tardana amb la funció d’epítet de la deessa Juno (COMMENT. *Lucan.* 1, 380: *Iunonem monetariam dicit*; ThLL VIII 1416, 26-27).

²⁴⁴ Per als derivats romànics de *moneta*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 5659.

Bonaricci presbiteri, quod et pro certo fecerat et scilicet Gischafredus monetarius, qui et homo erat de supradicto domno Viuane presule.

- (3) **1013** AComtalPerg I 108, p. 395: concessit ad Guifredo amico suo monetario iunica I.
- (4) **1015** DACCBBarcelona II 238, p. 581: affrontat de parte circi in ipsa strada Francisca, de aquilonis in terra de te comparatrice, de meridie in uinea de Lobaton et in terra de Guifredo monetario, de occiduo in ipsa Carraria Antiqua.
- (5) **1020** Junyent-Ordeig, *DipVic* 807, p. 142: S+num Suniario monetario.
- (6) **1046** DACCBBarcelona III 693, p. 1177: S+num Marcucius monetarius.
- (7) **1047** DACCBBarcelona III 724, p. 1215: S+ Maier Monetarii.
- (8) **1056** AComtalPerg II 468, p. 873: IIII kalendas aprilis sic dederunt comes et comitissa ad Marcucio et ad Bonifili Fredal, monetarios, ipsa moneta de argento. *ibid.*: iam dictos monetarios conueniunt ad comite ... ut iam dicta conueniencia faciant illis, sicut suprascriptum est, sine illorum hengan. Si autem iam dicti monetarii non fecerint et non adtenderint ad suprascriptos ... sicut superius scriptum est, ueniat illorum alodio ... et mobile et illorum omnia in potestate prescriptis comes et comitissa ad faciendum quodcumque uoluerint.
- (9) **1057** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1157, p. 466: ad Maieroni monetario aliam unciam auri monete Barchinonae auri cocti. *ibid.*, p. 467: S+ Maieroni monetario.
- (10) **ca. 1058** AComtalPerg II 520, pp. 947-948: haec est conuenientia quam faciunt domnus Remundus ... et domna Almodis ... cum ipsis monetariis de Barchinona, scilicet Marcucio atque Bonofili. Donant enim prescripti comes et comitissa prescriptos monetarios ipsa moneta de argenta de ista Domini Pasca ... ad alia Pasca, tali uidelicet

ratione et conuentu ut habeant iam dicti monetarii de ipsis centum solidos argenti quod prescripti comes et comitissa fecerint monetare in ipsa monetae, per dispensa de illorum conducta, solidos IIII. De alio uero argento quod prescripti comes et comitissa fecerint illis monetare per illorum operas, de centum solidis argenti habeant prescripti monetarii solidos octo. Et isti uero suprascripti monetarii donent in uno anno ad comite et ad comitissa kaficios quinque frumenti ad mensuram unde eos dederunt preterito anno.

- (11) **1059** DACCBBarcelona III 983, p. 1564: S+ Mager monetarier.
- (12) **1075** AComtalPerg III 871, p. 1427: affrontad ipsa omnia suprascripta de partibus orientis in uineas de Bernard Guifret et de Estafanus, monetarier.
- (13) **1078** CSCCugat II 694, p. 355: et aliam peciam terre que fuit Stephani monetarii.
- (14) **s. XII in.** Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984): omnes homines nobiles et ignobiles, magnates, milites et pedites, marinarii et cursarii et monetarii, in illorum terra stantes uel aliunde aduenientes, adiuuent predictos principes eorum fidem et locutionem tenere, custodire et gubernare per rectam fidem sine engan.
- (15) **1104** CSCCugat II 787, p. 444: ego Guillelmi Bernardi monetarii et uxori mee Azalaydis ... donatores sumus Domino Deo et s. Cucuphati cenobii Vallensi, domum quod est operatorium.
- (16) **1113** Alturo, *Sta. Anna* 170, p. 192: ego Raimundus Berengarii Barchinonensis, Bedullunensis ac Prouincie comes et marchio donator sum uobis Gillelmus Raimundi Monetarii et uxore tue Marie uestreque progeniei atque posteritati.
- (17) **1114** MEBBarcelona 20, p. 52: S+ Guillelmi Raimundi, monetarii.

- (18) **1125** CSCugat III 879, p. 74: mando ut fiat uenduda ipsam medietate de ipso cauallo quod abeo cum Petrus Bernardi m o n e t a r i i .
- (19) **1132** Martí Bonet, *Oleguer* 106, p. 469: dimisit ... X morabetinos cum predictis LX ... cennobii Sancti Petri Puellarum cum corpore suo et dimisit etiam eidem canonicè petia I uinee quam ipse plantauit in suo alodio ... cum alia petiam terre et uinee quam ipse comparauit de Guillelmo Bernardi m o n e t a r i o .
- (20) **1147** Ordeig, *Dotalies* 366, p. 137: dedicata et consecrata fuit predicta ecclesia sub tempore quo reuerenda Guilia de Lupricato monasterio illo Dei gratia abbatissa preerat ... sed non sit expers remunerationis a Domino Iesu Christo quedam uidua, nomine Trobada, condam Guillelmi Bernardi m o n e t a r i i uxor, que de propriis facultatibus suis predictam dedicationem fieri fecit.
- (21) **1167** CSCreus 134, p. 138: Sig+num Bernardi, m o n e t a r i i .
- (23) **1178** CSCugat III 1117, p. 270: hoc donum ... reddimus, diffinimus et euacuamus predicto cenobio ... omnem illum honorem ubicumque habemus et tenemus et aliquo modo habere debemus per s. Cucufatem et per uos a flumine Lupricati usque ad ipsam rocham scilicet pariliatam de Gauano que iungitur pariliate Petri m o n e t a r i i et uxoris eius.
- (24) **1185** CSCugat III 1156, p. 299: conquestus est eciam de quodam fundo quem ei tradidit, et promisit quod lueret eum a Petro m o n e t a r i o et ipse totum hoc negauit, et ideo si abbas poterit probare quod Ticio ita ostenderit et tradiderit et liberationem pignoris promiserit, restituantur sibi hec omnia.

et al.

monetaria

- (1) **1056** DACCBBarcelona III 904, p. 1450: dedit Domino Deo et predictè Canonicè mancosos XIX, quas illi debebat Blancutia M o n e d e r a .

COMENTARI:

El substantiu *moneta* fou, en primer lloc, un dels epítets de Juno, aplicat en la seva faceta de deessa protectora dels fons monetaris²⁴⁵. D'aquí, passà a designar, abans que el metall encunyat, emprat com a mesura del preu de les coses i fet servir en els negocis com a peça de canvi –objecte designat originalment per mitjà de *nummus* i el seu diminutiu, *nummulus*²⁴⁶–, l'oficina monetària, el lloc on es forjaven les monedes, ús que es troba ja en època clàssica, en autors com ara Ciceró²⁴⁷:

CIC. *Phil.* 7, 1: de Appia uia et de m o n e t a consul ... refert.

Això no obstant, tan sols una mica després, hom ja testimonia *moneta* anomenant, per metonímia, els diners de manera col·lectiva, probablement amb un sentit idèntic al de *pecunia*²⁴⁸, accepció que, segons Ernout i Meillet, podria tenir origen fenici²⁴⁹. Cap al segle III, a Tertul·lià, *moneta* ja presenta el mateix significat que *nummus*, que és, en efecte, l'accepció que ha perviscut en les llengües romàniques²⁵⁰:

TERT. *idol.* 15, p. 47, 25: m o n e t a m ostendi sibi dominus postulauit.

És a partir del segle IV quan hom començar a documentar *monetarius*, substantiu que designa el fabricant de monedes, és a dir, el menestral encarregat de formar i encunyar aquest objecte. Es tracta, doncs, d'un mot tardà que sorgeix quan *moneta* ja anomena la peça de metall emprada per pagar i que arrela amb rapidesa, car es troba en una quantitat notable d'autors, com el ja citat Flavi Vopisc, Fírmic, Eutropi o Gregori de Tours²⁵¹. Destacable és un passatge d'un dels sermons d'Agustí d'Hipona on es parla de la creació de monedes amb el rostre

²⁴⁵ CIC. *div.* 1, 101: *atque etiam scriptum a multis est, cum terrae motus factus esset, ut suae plena procuratio fieret, uocem ab aede Iunonis ex arce extitisse; quocirca Iunonem illam appellatam Monetam.*

²⁴⁶ Vid. s. v. *nummularius*.

²⁴⁷ ThLL VIII 1413, 78-79.

²⁴⁸ OV. *fast.* 1, 222: *uicta ... concessit prisca moneta nouae* (ThLL VIII 1414, 70-71).

²⁴⁹ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *Moneta*. Els autors apunten que l'associació d'aquest mot al verb *moneo* seria tan sols producte d'una etimologia popular.

²⁵⁰ ThLL VIII 1415, 26-27.

²⁵¹ Vid. *ibid.*, 1416, 33-65.

de Cèsar, encarregades pel militar mateix. L'autor, en efecte, està parlant ja dels *monetarii* com a artífexs d'aquestes peces:

AVG. *serm.* 90, 10^{extr.}: Caesar, fratres mei, non fecit nummum: monetarii faciunt; artificibus iubetur, suis ministris imperavit. Imago exprimebatur in nummo: in nummo est imago Caesaris. Et tamen quod alii impresserunt quaeritur: ille thesaurizat, ille non uult sibi negari.

Pel que fa a la seva presència en l'Edat Mitjana, *monetarius* és recollit al DuCange, al NGML, al Niermeyer, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LLMA-Iugoslaviae, al LItalicaeMAL (que n'esmenta les variants *monitarius* i *munitarius*, absents del corpus català) i al GMLSueciae²⁵². En línies generals, el significat del terme roman intacte pel que fa a l'Antiguitat tardana, però tant el DMLBrit com el LMILPolonorum n'aporten, a més, el de 'banquer' o 'canvista', accepció més pròpia del substantiu *nummularius* (vid. s. v.); igualment, el LLMAIugoslaviae en proposa també el de 'falsificador de monedes'. Es tracta, com es pot veure a continuació, de significats presents en documents redactats durant el període baixmedieval:

1332 CracArt I, p. 4 (*cit.* LMILPolonorum, s. v. *monetarius*): Nycolaus institor siue monetarius.

1400 Stat. Strag. 187/16 (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *monetarius*): de monetariis ... si de cetero aliqua persona faciet uel fieri monetam seu monetas falsas.

Els fabricants de moneda (que també podien ser anomenats *aurifices*²⁵³) tenien en el seu poder l'oportunitat de fer-ne de falses, possibilitat que és contemplada als textos del nostre corpus. Així, al diploma del 934, on el comte Sunyer atorga a la seu de Girona el terç del monedatge de tot el comtat gironí, s'estableix que, si algun moneder o qualsevol altra persona (*si ipsi monetarii aut ullus homo*) falsifica moneda, el poder judicial haurà d'exercir força o violència coactiva sobre aquell individu, privant-lo, si cal, de la seva llibertat, acció expressada mitjançant el

²⁵² Vid. s. v. *monetarius* en tots els casos. Vid. etiam ERB 1986: 288.

²⁵³ Vid. s. v. *aurifex*.

verb *distringere*²⁵⁴. En la mateixa línia, el document de l'any 990 recull un judici al respecte d'aquesta qüestió: Sendred, guardià de la moneda (*custos monete*), declara haver trobat en mans de Ricolf diners falsos fabricats pel moneder Guiscafred²⁵⁵; a partir dels estudis realitzats per diversos autors, Salrach va concloure que aquest moneder, contravenint la voluntat del comte a propòsit de l'emissió de diners de més pes i fina plata (que acabarien essent coneguts amb el nom de *denarios grossos*), hauria batut peces adulterades, amb menys aliatge de plata²⁵⁶. A propòsit del càrrec, comtal, de guardià de la moneda, Balari recull un text, que no conté cap data, on s'explica que Ramon Berenguer I tenia al seu servei persones encarregades d'assegurar-se que l'or de les monedes encunyades era de la qualitat que ell havia prescrit²⁵⁷:

A. A. — R. B. I 48 (*cit.* BALARI 1899: 661): iuro ego Gerallus et Stefanus quod nec ego nec ullus homo, me sciente, non fecerit aliud aurum in ista moneta de domno Raimundo, barchinonensi comite, nisi qualem ipse mandauerit ibi facere, et si facet et possum hoc scire, qualicumque modo dixerit hoc ad eum, me sciente, sine suo engan per deum et hec sancta.

A partir del segle XIII, la figura del falsificador és present en la documentació catalana amb la locució *falsarius monetae*, expressió que principalment es troba en constitucions de pau i treva:

1214 Gonzalvo, *Pau i treva* 23 XXVIII, p. 140: statuimus quod siquis monetam Barchinone falsauerit uel triauerit, uel ad fundendum alicui portauerit, uel aliquam bozonayllam de Cathalonia extraxerit, tanquam monete falsarius puniatur.

Els durs càstigs que hom aplicava als falsificadors de moneda estaven establerts al *Liber Iudicum*. Salrach els resumeix referint que, si el trapasser era «un

²⁵⁴ Vid. GMLC, s. v., n. 1: «l'ús de *distringere* com a terme jurídic és molt freqüent en els preceptes carolingis que fan referència als comtats catalans: **815** DipCarol., p. 321, lin. 17: *et nullus comes, nec uicarius, nec iuniores eorum, nec ullus iudex publicus illorum homines, qui super illorum aprisione habitant, aut in illorum proprio, distringere nec iudicare presumant, sed Iobannes et filii sui et posteritas illorum illi eos iudicent et distringant, et quicquid per lege iudicauerint stabilis permaneat*».

²⁵⁵ Per a la figura de Guiscafred i les monedes que encunyava, vid. SALRACH 2013: 163.

²⁵⁶ *Ibid.*, p. 164.

²⁵⁷ BALARI 1899: 661.

esclau, se li havia de tallar la mà dreta; si era un home lliure amb béns propis, el fisc li confiscaria la meitat dels béns, i si era un home lliure però humil, seria assignat com a esclau a qui el príncep indiqués»²⁵⁸.

La majoria de moneders del període altmedieval treballaven a Barcelona, el centre de producció de monedes més important de l'època (també es fabricava moneda, però, a Girona, Besalú, Vic i Agramunt²⁵⁹), raó per la qual bona part dels textos del nostre corpus que citen aquests treballadors foren redactats en aquesta ciutat. Per poder encunyar monedes, almenys durant les dècades centrals del segle XI, calia una autorització, en forma de contracte, atorgada per Ramon Berenguer I i la seva esposa, la comtessa Almodis. Així, el document de 1056 conté el permís concedit a Marcús i a Bonfill per batre moneda de plata per espai de dos anys, contracte que al diploma de 1058 queda renovat per un any més, des de la Pasqua de Resurrecció d'aquell any fins a la següent²⁶⁰. Els *monetarii* haurien començat fabricant monedes de plata (l'*argenteus* o *denarius*²⁶¹), car no n'hi havia encara d'or. Quan aquestes s'introduïren des d'al-Àndalus, haurien estat individus musulmans, que reberen el nom d'*aurifices*, els qui s'haurien encarregat de la seva encunyació:

1023 AComtalPerg I 166, p. 474: manifestum est enim quia debitor sum tibi mancosos IIII de auro cocto a penso de tuo domo, de manu de Bononomen hebreo a u r i f i c e , quod tu mihi prestasti.

En efecte, si hom examina els textos, advertirà que alguns dels testimonis que citen *monetarii* esmenten monedes d'argent, però mai d'or (documents de 1056 i ca. 1058), mentre que aquells on apareix el compost *aurifex* fan menció, sobretot, de les darreres. Els antropònims d'uns i altres durant els segles XI i XII (catalans en el cas dels *monetarii*, hebreus en el cas dels *aurifices*) semblen confirmar la perpetuació d'aquest fet, encara que els moneders musulmans van acabar fabricant també els dirhems de plata andalusins²⁶².

²⁵⁸ SALRACH 2013: 164. Vid. etiam pp. 160-163 i 165.

²⁵⁹ BALARI 1899: 661. Per a la producció i la circulació de moneda, vid. SANAHUJA 2013.

²⁶⁰ Hom pot trobar més detalls sobre aquests contractes a BALARI 1899: 660. L'autor també n'esmenta d'altres del segle XII.

²⁶¹ Vid. GMLC, s. vv.

²⁶² Vid. SALRACH 1987: 272

Al corpus, *monetarius* es testimonia gairebé sempre com a sobrenom d'antropònims (vegeu, per exemple, els diplomes dels anys 990 –*Gischafredus monetarius*–, 1020 –*Suniario monetario*– o 1167 –*Bernardi monetarii*–). La mateixa funció desenvolupen els dos únics testimoniatges del català *moneder* (amb sonorització de la dental *ð*), forma visible als documents de 1059 i 1075 (*Mager moneder* i *Estafanus moneder*, respectivament), i l'únic testimoni del femení *monedera*, sobrenom de l'antropònim *Blancutia* al diploma de 1156²⁶³ (amb tota probabilitat, anomenada així per ser la dona o la vídua d'un moneder). Alcover i Moll documenten per primera vegada *moneder* força després, a la traducció catalana de l'Usatge 64, del segle XIII²⁶⁴:

s. XIII Usatges 86 (= Usat. 64; *cit.* DCVB, s. v. *moneder*): e tots hòmens ..., mariners e cossaris e m o n e d e r s , ... ajuden als sobredits prínceps.

Monetarius, tal com *moneta*, tingué continuïtat en tota la Romània no només com a substantiu, sinó també amb la categoria d'adjectiu²⁶⁵. No s'empren en l'actualitat els substantius *monetario*²⁶⁶, de l'italià, i *monoier*, francès, però aquesta llengua sí conserva l'adjectiu *monétaire* 'relatiu a la moneda'²⁶⁷.

²⁶³ Al corpus, però, també és present el femení *monetaria* com a topònim (978 CSCugat I 130, p. 105: *affrontat ipsa turre cum ipsum alaudem, et ipsas uineas, et ipsos mulinos, et ipsa omnia quod ibidem est: de parte circi incoat de ipsas monetarias, et uadit iusta terra de Quiricho usquequo ad auram extremam de ipso rio*). Aquest mot és documentat al LMILPolonorum (s. v. *monetarius*) amb el sentit de 'lloc on es fabriquen les monedes'.

²⁶⁴ Vid. DCVB, s. v. Coromines (DECat V 772a, 33-37), però, sembla tenir en compte només el significat de 'bossa on es porten les monedes', i considera que «tant *monedero* com el catalanitzat *moneder* són castellanismes intolerables i inútils (que a tort sembla voler defensar *AlcM*) en lloc de *portamonedes*». L'estudi lingüístic d'aquesta traducció fou realitzat per MARTÍ I CASTELL 2002 i el contingut de l'Usatge s'analitza a GONZALVO 1996: 119.

²⁶⁵ Per a la pervivència d'aquest adjectiu, vid. Wartburg, FEW VI/6 76a.

²⁶⁶ Vid. Battisti-Alessio, DEI, s. v. *moneta* i DGarzanti, s. v. *monetario*.

²⁶⁷ Vid. Larousse, s. v.

nummularius

VARIANTS:

numularius

FORMES:

nummulariorum

numularii, -is

ETIMOLOGIA:

Derivat, mitjançant el sufix nominal *-arius*, de *nummulus* ‘moneda’, diminutiu de *nummus*, sinònim que podria provenir de l’adjectiu grec νόμιμος ‘legal’²⁶⁸. Es documenta per primera vegada a Petroni (56: ‘*quod autem, inquit, putamus secundum litteras difficillimum esse artificium? ego puto medicum et nummularium: ... nummularius, qui per argentum aes uidet*’).

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. ant. *numulari* (adj.); esp. *numulario*; port. *numulário*.

SIGNIFICATS:

1. ‘Canviador de moneda’, ‘canvista’.
2. Potser, ‘fabricant de monedes’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **981** (*Roma, butlla del papa Benet VII*) DipGirona 469, pp. 427-428: nam idem dominus et saluator noster Iesus Christus, non per prophetas, neque per apostolos, aut per doctores aliquos, sed per se ipsum «flagellos de funiculis fecit, et eiecit omnes de templo, boues quoque et oues, et nummulariorum effudit aes, et mensas nummulariorum subuertit; et his qui

²⁶⁸ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *nummus*. Segons sembla, per als llatins *nummus* era un préstec del grec sicilià νοῦμμος (VARR. *ling.* 5, 173: *in argento nummi, id ab Siculīs*), però en realitat és νοῦμμος la paraula que prové del llatí, i el doblet νόμος seria, així, una hel·lenització de la forma llatina. Vid. LSJ 1011b, s. v. νοῦμμος.

columbas uendebant, dixit: Auferte ista hinc, et nolite facere domum patris mei domum negotiationis»²⁶⁹.

- (2) **1078 (1079?)** Marquès, *Elins* 47, p. 80: ipsa uero petitionibus eorum benigne placideque adquiescens, talentum sibi a Domino creditum abscondere nolens, set magis ut in centesimum fructum excresceret numulariis tradere cupiens secundum uelle eorum pro posse suo obtemperare non renuit.
- (3) **1165** DipPoblet 272, p. 215: S + Raimundi Numularii.

COMENTARI:

El diminutiu *nummulus*, d'on deriva *nummularius*, es comença a documentar en la llengua llatina als textos de Ciceró, on designa, tal com el positiu *nummus*, la moneda feta d'argent, emprada com a mètode de pagament (especialment, el sesterci)²⁷⁰. Aquest diminutiu, però, també podia designar la mala herba dels prats, la qual, en opinió d'Ernout i Meillet, hauria de ser del gènere *rinanthus* per la seva forma de petita moneda²⁷¹, sentit amb què es documenta per primera vegada a Plini. En el següents passatges s'adverteixen totes dues accepcions:

CIC. *Verr.* 2, 4: ac tamen, ut posset dicere se emisse, Archagatho imperat ut illis aliquid, quorum argentum fuerat, nummulorum dicis causa daret.

PLIN. *nat.* 18, 259: est enim in primis inutile enasci herbas sementaturas. herba optima in prato trifoli, proxima graminis, pessima nummulisiliquam etiam diram ferentis. Inuisa et equis<a>eti est, a similitudine equinae saetae.

Nummularius –substantiu documentat, com ja hem dit, des de Petroni– continua present en la llengua llatina medieval designant generalment el canviador de monedes, accepció que, efectivament, recullen el NGML, el DuCange, el

²⁶⁹ II Ioan. 15-16.

²⁷⁰ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *nummus*.

²⁷¹ Significat que es manté tant en romanès, amb el nom de planta femení *numularie* i l'adjectiu *numular* 'rodó', com en francès, que conserva *nummulaire* «plante dont les feuilles ressemblent à une petite monnaie». Vid. Calciu-Samharadze, *DR-S* i Larousse, s. v.

DMLBrit el LMILPolonorum i el LItalicaeMAL²⁷²; en canvi, el LELMAL²⁷³ en registra un únic testimoni, localitzat en una concessió de 1171, on té, sense cap mena de dubte, el significat de ‘fabricant de monedes’ o ‘moneder’²⁷⁴:

1171 IS 95, 6 (*cit.* LELMAL, s. v. *numularius*): do et concedo prefate ecclesie ut numularii qui in Legione regiam monetam tenerint et fabricauerunt ... opus ecclesiae Sanctissimi Hisidori fideliter reficiant.

A Catalunya, els canvistes es convertiren en una figura indispensable sobretot a partir del segle XII, quan els contactes comercials amb països estrangers van augmentar de manera considerable i els venedors es trobaren en la necessitat de canviar les seves monedes per les pròpies del lloc a on havien arribat. El terme que els anomena, *nummularius*, es documenta en quatre ocasions –en tres diplomes– al nostre corpus, encara que els dos primers testimonis, les formes de genitiu plural *nummulariorum*, es troben en una butlla papal expedida per Benet VII al 981 i adreçada a tots els arquebisbes, bisbes, abats, reis, prínceps, ducs, comtes i, en definitiva, autoritats de tot el món per comunicar que el concili que s’ha reunit a Sant Pere de Roma ha prohibit que els bisbes puguin acceptar cap recompensa o premi a canvi de l’administració dels ordres sagrats. Per tal d’argumentar tal decisió, la butlla cita diversos paràgrafs de les Sagrades Escripures, entre els quals hi ha l’adaptació, molt fidel, d’un passatge del segon capítol de l’Evangeli segons sant Joan:

IOAN. 2, 15-16: et cum fecisset quasi flagellum de funiculis, omnes eiecit de templo, oves quoque, et boues, et nummulariorum effudit aes, et mensas subuertit.

El passatge narra com Jesús, en entrar al temple de Déu a Jerusalem i trobar-hi una veritable xarxa de tràfic d’animals, evacuà el santuari amb totes les bèsties, tirà a terra els diners que havien recaptat els canvistes i tombà les seves taules, car la llar de Déu no podia ser, de cap de les maneres, una casa de tràfic (*auferte ista hinc, et nolite facere domum patris mei domum negotiationis*). Entre els canvis que ha

²⁷² Vid., en tots els casos, s. v. *nummularius*.

²⁷³ Vid. LELMAL, s. v. *numularius*.

²⁷⁴ Vid. s. vv. *aurifex* i *monetarius*.

introduït l'escriba de la butlla papal hi ha la repetició de *nummulariorum*, que al document també forma sintagma amb *mensas*, potser per incidir en la imatge dels diners que, per llur origen immoral, acaben escampats per terra.

El segon diploma del corpus que conté el substantiu que ens ocupa transmet el llegat pontifici d'Amat d'Oloron, que recorria el territori de la Marca Hispànica per promoure la reforma gregoriana. Aquest individu va arribar, a petició d'Ermengol IV i de Llúcia, la seva muller, al comtat d'Urgell amb la missió de reformar la comunitat de monjos de Santa Cecília d'Elins, que havia entrat en un estat de franca decadència i negligència (*quatenus monasteria que in comitatu illorum erant diu male ordinata*, segons s'expressa al text²⁷⁵). Hom disposà que part de la comunitat de monges de Sant Pere de les Puelles, a Barcelona, passés a viure en aquest monestir sota la regla de sant Benet; atesa la seva bona fama, seria la mateixa abadessa de Sant Pere de les Puelles, El·liarda, qui s'encarregaria de fer-hi la fundació i de dirigir la nova comunitat:

1078 (1079?) Marquès, *Elins* 47, p. 80: quod ut ille audiuit, bone uoluntati eorum libentissime adqueuit, et cum eisdem principibus dominam Elliardim abbatissam cenobii beati Petri barchinonensis adiit karitatiue deposedens ut ex congregatione sibi subdita et uinea Domini bene plantata ac hedificata propazines illuc transplantare dignaretur.

L'abadessa, acceptant de bon grat l'encàrrec (*ipsa uero petitionibus eorum benigne placideque adquiescens*), va desitjar demostrar el seu bon quefer. Així, al document es revela, en una metàfora, que ella no va desitjar mai d'amagar el seu talent per redreçar situacions, sinó que, al contrari, va voler traslladar als canvistes que el fruit de la seva obra refundadora (*uinea Domini bene plantata ac hedificata*) acabaria multiplicant-se per cent. L'aparició del datiu *numulariis* (escrit amb una sola *m*) respon a la intenció de contraposar la seva tasca, inspirada pel diví, als elements materials i tangibles de la quotidianitat, com els diners que compten i recompten els banquers.

En aquests textos, *nummularius* s'ha usat en contextos cultes, però al darrer testimoni es troba, en genitiu, emprat com a sobrenom de l'antropònim *Raymundus*. Per bé que podria estar designant també un canvista, certament existeix la

²⁷⁵ **1078 (1079?)** Marquès, *Elins* 47, p. 80.

possibilitat que, com en el cas del document suara citat de Lleó, de l'any 1171, *nummularius* fes referència a un fabricant de monedes, ofici que es troba ben documentat en els textos catalans mitjançant els termes *monetarius* i *aurifex* (vid. s. v.), freqüents de trobar amb la mateixa funció identificadora. Certificada, doncs, la forta presència d'aquest ofici en el nostre territori i donat el paral·lel lleonès, no es pot descartar tal hipòtesi; si fos així, l'escriba hauria emprat, per bé que amb certa inexactitud, una paraula clàssica derivada del primer vocable que donà nom a les monedes en la llengua llatina, *nummus*, mot que, d'altra banda, sembla trobar-se en desús en els textos estudiats. En efecte, se'n conserven tan sols uns pocs testimonis, com aquest, d'Àger:

1073 CDipÀger 103, p. 355: quantum infra iste affrontaciones predictas includunt, sic uindo tibi ipso torculario cum suo lacho et cum suo superposito atque edifitio ... propter precium placibile, n u m m o s VIII auri de Pontes monete.

Nummularius donà formes que continuen vigents al castellà (*numulario*) i al portuguès (*numulário*). En català antic es documenta l'adjectiu *numulari* 'pertanyent a la moneda o a l'exercici del comerç', però no se'n testimonia el substantiu corresponent²⁷⁶.

²⁷⁶ Vid. DCVB, s. v. *numulari*. Per a les formes *nummulaire*, francesa, i *numularie*, romanesa, vid. supra.

5. Cavalleria, milícia i defensa

Amb la feudalització, la societat catalana medieval es dotà d'una formidable capacitat d'agressió¹. Abans que els sarraïns patissin les conseqüències d'aquesta competència, però, les primeres grans disputes foren les internes, que esclataren primer entre els clans aristocràtics i la pagesia, que veia com li arrabassaven el seu excedent de producció. El creixement econòmic comportà una major cobdícia, i aquesta ànsia pel material provocà encara més violència, circumstància que va multiplicar els plets i les accions judicials. La justícia s'administrà en dues instàncies: hi hagué una justícia inferior, exercida pel senyor al seu castell, que jutjava la pagesia sotmesa al seu règim, i una de superior, dirigida per les assemblees de barons², on es resolien els litigis que involucraven els membres de la classe noble. Tanmateix, la justícia, desbordada, es va corrompre, i de les reparacions no satisfetes en derivà el desig de venjança, que es va traduir en guerres privades.

Com afirma Balari, «el feudalismo fue una institución que se distinguió por su carácter esencialmente militar»³, tarannà que, alhora, estigué lligat a l'abisme entre *nobiles* i *ignobiles* (pagesia, menestrals i comerciants), molt marcat a la segona meitat del segle XI. En efecte, aquest sistema depenia de les relacions entre els senyors i els seus vassalls, els qui, en prestar homenatge, contreien l'obligació de protegir els castells i de servir-los en les guerres, tant en les de caire intern, pels motius que acabem d'exposar, com, arribat el cas, en les externes. Desenvolupada d'una forma lligada al dogma cristià, la feudalització fou molt decisiva en les lluites contra els regnes musulmans, atès que la formació d'una classe dominant tan àmplia de professionals de la guerra contrastà amb l'organització del sistema

¹ SALRACH 1987: 309.

² *Ibid.*, pp. 309-310.

³ BALARI 1899: 351.

d'al-Àndalus, tributari, limitat tant per la religió com, sobretot, per l'estructura clànica o tribal de la població, sense una classe dominant tan diferenciada⁴.

El lèxic que s'analitza en aquestes pàgines serveix per denominar els vassalls que van participar en totes aquestes batusses i que van tractar de defensar les possessions dels seus senyors. Donades les característiques de les figures descrites, aquest capítol es divideix en quatre blocs: "Cavallers i castlans", els nobles defensors dels castells senyorials, "Escuders", els joves que s'estaven preparant per ésser adobats cavallers, "Guerrers", individus de classe humil, però ben capacitats, que foren escollits per fer la guerra, i "Vigies i carcellers", apartat on es recullen els noms dels sentinelles apostats als castells, atents a l'arribada de l'enemic, i dels qui vigilaven els empresonats.

Cavallers i castlans

TERMES DOCUMENTATS:

<i>*auagant</i>	<i>caballarius</i>	<i>castellanus</i>
<i>eques</i>	<i>miles</i>	<i>palatinus</i>
<i>seissor</i>	<i>uasuassor</i>	

A principis del segle XI, la classe noble estava constituïda, a grans trets, pels llinatges il·lustres dels comtes, els vescomtes i els veguers⁵. Tan sols unes poques dècades després, però, als articles quart i cinquè dels *Usatges de Barcelona*, redactats al 1058, es defineixen dos nous estrats nobiliaris, de més baix rang, que se situen per dessota dels comdors i que es troben, doncs, en l'interval que separa els grans nobles, que dominen el ban castellà, dels pagesos *ignobiles* que suporten les seves regles. Es tracta, segons la terminologia adoptada pels Usatges, dels *uasuassores* i els *militēs*, és a dir, els castlans i els cavallers, que «no són els caps de les noves senyories ni en són tampoc els súbdits: són els delegats dels senyors, els dipositaris del poder banal»⁶. Com es pot veure en el passatge següent, en el moment de redactar aquests articles la noblesa ja es divideix en cinc grups o categories socials⁷:

⁴ Vid. SALRACH 1987: 368.

⁵ BONNASSIE 1979-1981: II 240.

⁶ *Ibid.*

⁷ Vegeu la veu *uasuassor* per al contingut del text.

1058 Usat. 4, 2-5 (cap. 4, ed. 1984): ut qui interfecerit uicecomitem uel uulnerauerit siue in aliquo desonorauerit, emendet eum sicut duos comitatores et comitorem sicut duos uasuassores. De uasuassore, qui quinque milites habet, per mortem eius emendentur LX uncie auri cocti, et per plagam xxx.

Els comtes, que es trobaven al capdamunt d'aquesta jerarquia, havien adquirit un paper molt similar al dels monarques⁸, mentre que els vescomtes, si bé subordinats a aquells, pogueren explotar, amb grans beneficis, els dominis i senyories propis, alhora que s'atreviren a dur grans empreses a l'exterior, com les paries, al segle XI, o les reconquestes, al XII. En tercer lloc, els comdors eren grans barons que pertanyien a l'aristocràcia castral i que tenien fortaleses com a alou propi, d'una banda, i com a feu per als comtes de Barcelona, de l'altra; alguns dels llinatges baronials arribaren a ser poderosíssims i reuniren sota el seu domini un elevat nombre de castells. L'establiment de castlans (els *uasuasores* dels Usatges) i dels cavallers feudals (els *milites*) a la Catalunya altmedieval s'inicià quan, a mitjan segle XI, les mainades o guàrdies cavalleresques s'establiren als castells. Castlans i cavallers van formar una petita noblesa molt més nombrosa que la tradicional, però infinitament menys poderosa, que revolucionà el sistema.

Els cavallers eren individus de condició lliure que pertanyien a una guarnició castral, la qual acostumava a comptar amb entre cinc i deu membres, homes units al seu senyor per un vincle de vassallatge, sorgit d'un jurament de fidelitat, els quals, un cop feta la professió d'armes, anaven a la guerra amb cavall propi⁹. Els primers cavallers medievals foren fidels no ubicats, als quals el senyor no havia establert en terres de la seva castellania¹⁰, situació que canvia radicalment al segle XI, en què els cavallers ja usufructuen un feu dins la castellania del senyor. És, en efecte, la gran diferència que hi hagué entre el cavaller carolingi i el feudal: mentre que el primer pertanyia a l'host reial, un exèrcit temporal convocat pel monarca en cas de d'emergència i d'obligat servei per als homes lliures, el segon és un professional de les armes, també lliure, que forma part de la mainada d'un senyor. De la mateixa manera, si el cavaller carolingi ho era per la seva condició de noble, el feudal l'adquiria per ser-ho i, de fet, molts cavallers tenien

⁸ SALRACH 1987: 402.

⁹ GMLC, s. vv. *caballarius* i *equus*.

¹⁰ LOPE 2008: 149.

origen pagès i només es distingien dels seus iguals per la possessió d'alguns masos.

Miles, així com *equus*, són traduccions cultes del popular *caballarius*, la veu per excel·lència per designar els cavallers, que ja es mostra a començaments del segle X al Lenguadoc com un terme del món feudal. Aquests termes no són, però, els únics que serveixen per anomenar cavallers. Efectivament, els cavallers del seguici de Carlemany, dotze homes que representaven l'ideal de l'honor guerrer de l'Edat Mitjana¹¹, van rebre d'inici el nom de *palatini*. Arran d'aquests relats, *palatinus* començà a donar nom als herois cavallerescos, propers a comtes i reis. D'altra banda, Oliba emprà el substantiu *essor* amb l'accepció de 'cavaller' en l'encíclica anunciadora de la mort de Bernat Tallaferro¹², comte de Besalú i germà del propi Oliba, segurament amb la intenció d'honorar-lo. L'últim nom que denominaria cavallers és **auagant*, però no és més que un mot fantasma, producte d'una antiga interpretació errònia dels signes abreviatius que figuraven en l'arquetip dels *Usatges* i que, tanmateix, fou considerat genuí, fins al punt de transcendir i ésser emprat per autors catalans, fins i tot de la Renaixença¹³.

La mainada que formaven els cavallers controlava la gestió d'una senyoria banal. Atès, però, que els senyors acumularen diversos castells per governar a la vegada, hagueren d'encomanar la seva custòdia a un tercer individu, igualment subjecte a la seva autoritat: el castlà¹⁴. Procedent del gir *uassus uassorum*, el substantiu *uasuassor* que es llegeix als *Usatges* és la manera culta d'anomenar aquesta figura, que acostumava a rebre més sovint el nom de *castellanus*. Escollits entre els cavallers més dotats o rics de la mainada cavalleresca i esdevingut, per tant, cap de la guarnició, el castlà vivia de manera permanent al castell i dirigia les activitats dels soldats en nom del senyor, al qual també representava en cas d'absència. L'aparició del fenomen de la castllania al segle XI és simultani a la reconquesta del territori català, moment directament relacionat amb el fenomen tècnic i social de l'encastellament, ço és, l'organització de l'hàbitat en districtes administratius que tenien per nucli els castells; com bé advertí Bonnassie¹⁵, una

¹¹ Vid. GELarousse, s. v. *paladín*.

¹² 1020 Junyent, *Oliba* Tex. 9, p. 319.

¹³ BASTARDAS 1966: 5 (= BASTARDAS 1995: 186).

¹⁴ CARRERAS 1901-1902: 4.

¹⁵ BONNASSIE 1979-1981: II 38.

de les primeres tropes o mainades que s'establiren a Catalunya fou la de Ramon de Mediona, senyor que, al 1057, instal·là a la seva castellania un cert nombre de cavallers que quedaren sota les ordres de Bernat, el castlà. Tant per a cavallers com per a castlans (que eren, al cap i a la fi, cavallers ascendits), el cavall i les armes foren els béns més preuats: no només eren indispensables per al combat, sinó també un potent signe de poder¹⁶.

Escuders

TERMES DOCUMENTATS:

armiger

scutarius

scutifer

ALTRES TERMES RELACIONATS (VID. S. VV.):

baccallarius

El jove adolescent que s'estava preparant per ésser adobat cavaller era l'escuder. El camí fins a adquirir tal condició no era senzill, i els joves de condició lliure que aspiraven a adquirir tal grau passaven bona part de la infantesa i de l'adolescència preparant-se per atènyer les habilitats necessàries. Educats des de petits per un mestre que els transmetia una instrucció bàsica en les destreses intel·lectuals requerides i que els familiaritzava amb el món cavalleresc, aquests joves també rebien un intens entrenament que vetllava per desenvolupar llur físic. Són els anomenats *saecularia exercitia*, que donaven molta importància a la caça i a l'ensinistrament de les aus falconeres, pràctiques rellevants en la vida dels cavallers que implicaven una gran activitat física¹⁷.

Els anys que corresponien a la formació pròpiament dita dels escuders, però, eren els darrers, anys que aquests joves fills de la noblesa, ja uns adolescents ben desenvolupats, passaven descobrint la disciplina de les armes i els cavalls, els *studia armorum*. En aquesta fase, sens dubte la més intensa, l'escuder també havia

¹⁶ Flori (2001: 48) diu que «la caballería pesada [...] adquiere una importancia cada vez mayor. El equipo es cada vez más caro. A mediados del siglo VIII, los vasallos deben ir al combate con el equipo completo, que se compone de un caballo, una lorica (*lorica*), de una coraza formada de escamas de hierro superpuestas y sujetas a un jubón soporte (que no se modifica apenas hasta el siglo XI), un escudo de madera, una lanza, una espada y un machete».

¹⁷ Dels oficis relacionats amb la caça n'hem parlat al tercer capítol.

d'acompanyar un cavaller, que esdevenia una mena de tutor, al qual portava l'escut (d'aquí el seu nom) i altres armes (l'espasa o la llança) i a qui servia en tot allò que se li requerís; també es conserven testimonis arreu d'Europa, i també a Catalunya, que citen escuders que no acompanyen un cavaller, sinó dignitaris eclesiàstics¹⁸ o membres de la noblesa.

No era estrany que els nobles enviessin els seus fills a l'estranger, a la cort d'algun parent o d'algun altre noble de molt prestigi¹⁹, per tal que duguessin a terme aquesta darrera fase i perquè, alhora, aprenguessin les bones formes de la classe cavalleresca i nobiliària (les *curiales disciplinae*) i s'anessin incorporant a la vida de la cort²⁰. Un exemple paradigmàtic d'aquest procediment l'és el comte Arnulf II de Guînes i Ardres, el qual, havent passat la infància a la seva pàtria, i després d'haver-se provat en diversos torneigs, fou enviat en l'adolescència a la cort de Filip de Flandes, el seu senyor. Després de demostrar la seva perícia amb les armes i d'encisar tothom amb les seves maneres, fou ordenat cavaller²¹. Un altre cas ben conegut és el de Robert de Grandmesnil, que passà cinc anys com a escuder del duc Guillem de Normandia abans que aquest li concedís les armes. D'altra banda, com hem dit més amunt, alguns cavallers tenien origen pagès. La seva incorporació a la classe cavalleresca, però, no es féu de manera indiscriminada, sinó que se'ls exigia de partir d'una posició econòmica mínimament digna. Segons el dotzè article dels Usatges, hom pot considerar noble el qui pot menjar pa de forment cada dia²²:

s. XI Usat. 12 (cap. 10, ed. 1984): baiulus interfectus uel debilitatus siue cesus uel captus, si nobilis est et panem frumenti cotidie comedit et equitat, emendetur sicut miles.

La formació de l'escuder concloïa en l'acte cerimonial d'ordenació cavalleresca, la culminació de tot el camí recorregut: l'adobament. Es tractava d'un ritu iniciàtic, conegut popularment com la cerimònia d'armar cavaller, que se cele-

¹⁸ Vid., e. g., 1184 Baraut, *DipTavèrnoles* 198, p. 257.

¹⁹ Zotz (2006: 186) explica, per exemple, que molts nobles rivalitzaven per confiar els seus fills a Güelf V de Baviera, «que mantenia en su casa un orden inmejorable».

²⁰ Vid. *ibid.*, pp. 181-184.

²¹ *Ibid.*, p. 187.

²² Vid. SALRACH 1987: 405.

brava «quan un combatent entrava per primera vegada en la xarxa dels vincles feudo-vassallàtics, allistant-se al servei d'un senyor al qual jurava fidelitat»²³. Com refereix Salrach, aquesta litúrgia, misteriosa i que acabà essent sacralitzada per l'Església, adquirí prestigi amb el pas del temps i es convertí en norma d'obligat compliment per a tothom que aspirés a esdevenir noble, fins al punt que també els barons i els reis es feien armar cavallers quan començaven, en la joventesa, a empunyar les armes.

Scutarius i *armiger* són les veus més emprades als diplomes de la Catalunya altmedieval per designar aquesta figura, que constituïa el grau de la cavalleria més baix²⁴. La primera, derivada precisament del substantiu *scutum* 'escut' és la denominació més popular, mentre que la segona, documentada ja a les comèdies de Plaute²⁵, és usada com a traducció culta d'*scutarius*, tal com *miles* l'és de *caballarius*. A més d'aquests noms, es testimonia, així mateix, el substantiu *bacallarius*, que també pot designar una classe de camperol i un home de costums delictives i que podria ésser el títol donat als escuders d'origen humil, els quals, tanmateix, potser no haurien pogut aspirar a ésser armats cavallers. Finalment, *scutifer*, que es testimonia una sola vegada²⁶, s'aplica a un jove escuder, Berenguer de Benavent, que fou enviat, tot sol, pel seu senyor, Arnau Mir de Tost, vescomte d'Àger, per tal que entregués una carta a Raimon Erill, amb qui mantenia un conflicte. Aquest segrestà Berenguer i el torturà.

Guerrers

TERMES DOCUMENTATS:

<i>almirall</i>	<i>arcuarius</i>	<i>ballistarius</i>
<i>bellator</i>	<i>fundibularius</i>	cat. <i>guerrer</i>
<i>pedes</i>	<i>pedo</i>	<i>sagittarius</i>

A l'època de Carlemany, l'exèrcit havia deixat enrere la vinculació amb els estrats més baixos de la societat i havia experimentat un ascens constant que fou producte de la seva militarització. Com afirma Fleckenstein, i en la línia del que

²³ *Ibid.*

²⁴ Vid. BALARI 1899: 692-693.

²⁵ PLAUT. *Merc.* 852: *egomet mihi comes calator equos agaso armiger sum.*

²⁶ ca. 1150 LFeud. I 130, p. 131.

ja hem anat comentant, «la *militia*, reunió de todos los *milites*, se situaba indiscutiblemente por encima del contingente popular»²⁷. A principis del segle XI, la *militia* era l'exèrcit d'homes lliures, als quals s'anà sumant tot un contingent, cada cop més nombrós, de nobles que ocuparen els llocs de comandament, cosa que contribuí, a la vegada, a augmentar el prestigi d'aquest grup. No fou només la unió de lliures i nobles, emperò, el que aconseguí l'eixamplament de la milícia, sinó també la inclusió de persones no lliures, sovint vinculades al camp, dotades d'habilitats remarcables per al combat. En efecte, durant els temps tan agitats de lluites per les investidures i de rivalitats entre els llinatges nobiliaris més ambiciosos, així com de cruentes lluites contra els sarraïns, calgué sumar un servei de guerra, provinent del poble, que proporcionés als senyors auxiliars armats, els quals, com els seus superiors, també pogueren fer ús del cavall.

En els documents del corpus estudiat, es testimonien sis tipus de guerrers: almiralls, arquers, ballesters, foners, peons i soldats en sentit més general. En les línies que segueixen se'n descriuen les característiques principals i s'indiquen els noms que els qualifiquen, substantius que en alguns casos es testimonien de manera molt esporàdica:

Almiralls:

El substantiu català *almirall* designà inicialment un cap militar qualsevol, però aquesta denominació es va anant especialitzant entre el final del segle XII i els inicis del XIII com a cap de la marina, sentit que ja podria presentar en l'únic testimoni de la documentació altmedieval catalana on es registra, de l'any 1187²⁸.

Arquers:

Els guerrers que lluiten armats d'un arc reben els noms d'*arcuarius*, terme que atorga importància a l'instrument usat per disparar, i *sagittarius*, veu més culta i registrada una sola vegada²⁹ que deriva de *sagitta* 'fletxa', el terme llatí que dóna nom a l'arma disparada.

²⁷ FLECKENSTEIN 2006: 45.

²⁸ 1187 Baraut, *ActUrgell* 89 (Urgellia 1, p. 179).

²⁹ 975 DipPallars 236, p. 411.

Ballesters:

El vocable emprat per anomenar el guerrer armat de ballesta, l'arma consistent en un arc muntat a l'extrem d'una barra de fusta que serveix per donar bona direcció al projectil³⁰, és *ballistarius*, documentat des de Vegeci³¹ i que també sembla designar l'artesà que fabrica ballestes³².

Foners:

El substantiu *fundibularius* fa referència al foner, el guerrer especialitzat en l'ús de la fona, arma llancívola dissenyada per disparar pedres.

Peons:

Els peons apareixen amb certa freqüència sota les denominacions *pedes* (que ja es llegeix a Plaute³³) i *pedo* (que comença a registrar-se en algunes glosses tardanes), derivades de *pes* 'peu'. Habitualment contraposats als cavallers, els peons eren homes de baixa posició social i no necessàriament lliures que prestaven el servei militar a peu, sense assistència animal.

Soldats:

El català *guerrer* i el llatí *bellator*, segurament escrit com a traducció culta d'aquell, al·ludeixen als homes d'armes que eren enviats pel seu senyor per resoldre algun conflicte.

La participació d'aquests soldats fou profitosa per a ells, ja que, com afirma Fleckenstein, «el armamento de los ministeriales y su utilización como combatientes a caballo eliminaron la diferencia externa con los vasallos en un punto esencial: por orden y en interés de sus señores, los ministeriales actuaron como *milites*³⁴ y quedaron incluidos como tales en la *militia*, si bien en una categoría inferior»³⁵. De la mateixa manera, guanyaren prestigi en l'escala social i, especial-

³⁰ DCVB, s. v. *ballesta*.

³¹ VEG. *mil.* 2, 2: *leuem armaturam, hoc est ferentarios sagittarios funditores ballistarios*.

³² Vid. GMLC, s. v. *ballistarius*, n. 1.

³³ PLAVT. *Mil.* 464-465: *neque eques neque pedes profectost quisquam tanta audacia, / qui aeque faciat confidenter quicquam quam mulier facit*.

³⁴ Més en el sentit estricte del terme que no pas en el de la jerarquia feudal, almenys en els inicis de la seva incorporació.

³⁵ FLECKENSTEIN 2006: 50.

ment a partir del segle XII, pogueren començar a viure alguns dels privilegis que durant tant de temps els havien estat negats.

Vigies i carcellers

TERMES DOCUMENTATS:

bada

carcerarius

speculator

En un context tan convuls pel que fa a l'activitat militar com el de l'Edat Mitjana, s'apostaren als castells sentinelles encarregats de detectar l'arribada d'enemics i altres contratemps. Als diplomes de la Catalunya altmedieval, els vigies van rebre primer el nom d'*speculator*, substantiu agent, testimoniats ja a Cèsar³⁶, que designava originalment els escortes de l'exèrcit romà que vigilaven els moviments dels adversaris i que es troba per primera vegada al 973³⁷. Documentat en dues ocasions més al llarg del segle XI, el darrer cop que apareix, al 1074, ho fa coordinat al catalanisme *bada*, el mot que s'empra a partir de llavors per fer al·lusió a aquest ofici:

1074 DipMontalegre 55, p. 84: Arberto baptizato II mancosos concessit et mancosatam I Reimundo qui erat bada siue speculator.

Com tindrem ocasió de comprovar, *bada* també presenta el significat col·lectiu d'aguait³⁸, el servei de vigilància consistent en sotjar de nit. Aquest servei de guaita dels castells és més freqüent de trobar expressar mitjançant els germanismes *guaita*, procedent del fràncic **wahta* 'guàrdia o guarda'³⁹ i força testimoniats al corpus en els sintagmes *facere guaitas* i *tenere guaitas*⁴⁰, i *guardia*, derivat del gòtic **wardja* 'el qui fa la guàrdia, sentinella, guaita'⁴¹. Les guaites, tal com les hosts i les cavalcades, eren serveis de caràcter militar que, en les senyories eclesiàstiques, es

³⁶ CAES. *Gall.* 2, 11, 2.

³⁷ 973 Baraut, *DipTavèrnoles* 24, p. 97.

³⁸ Vid. GMLC, s. v. *guaita*.

³⁹ Vid. JAIME MOYA 2015: 296. L'autor esmenta també *guait*, forma masculinitzada de *guaita* especialitzada en el sentit material de 'torre de guàrdia', 'talaia': 1067 Baraut, *DocUrgell* 801 (Urgellia 6, p. 165): *afrontat ipsomnia de I parte in uilla Salent, de alia in ipsa torre de gait*.

⁴⁰ Tot i que emprat en plural, *guaitas* no designa vigilants. Vid. GMLC, s. v. *guaita*.

⁴¹ JAIME MOYA 2015: 315.

percebién dels pagesos establerts a les dominicatures, algunes de les quals corresponien a districtes castrals⁴². Els habitants del terme del castell feien anualment una contribució de blat destinada a remunerar els serveis de guaita dels vigies, dels castlans i dels cavallers que formaven part de les mainades⁴³.

Finalment, procedeix d'un dels pergamins de l'arxiu de la catedral de Tortosa l'únic testimoni del català *carcerer*⁴⁴, vocable derivat del llatí *carcerarius* que dona nom al guardià d'una presó. *Petrus*, el carceller esmentat al text, s'encarrega de la vigilància de quatre captius que són redimits per Ramon Curruz, qui, al seu testament, opta per alliberar-los a canvi del pagament de deu o dotze morabatins.

⁴² BENITO 2003: 384. Vid. etiam GMLC, s. v. *guaita*.

⁴³ BENITO 2003: 402.

⁴⁴ **1180** DipTortosa 314, pp. 393-394.

5.1. Cavallers i castlans

*auagant

VARIANTS:

—

FORMES:

auagant

ETIMOLOGIA:

Mot fantasma⁴⁵ que apareix escrit així en diversos còdexs dels *Usatges* en lloc del substantiu *aueramentum*, terme jurídic que expressa l'acció de fer palès i manifest que una cosa és certa', especialment per mitjà de jurament⁴⁶.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

Segons el DuCange⁴⁷, 'cavaller defensor', 'campió'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **s. XI** Usat. 112, p. 50: *mariti uxores suas reptare possint de adulterio, eciam per suspicionem, et ille debent se expiare inde per illarum a u a g a n t, per sacramentum et per bataliam.*

COMENTARI:

Anagant no és més que un mot fantasma, inexistent, que no té cap realitat lingüística, sinó que és producte d'un antic error de còpia i que, tanmateix, fou

⁴⁵ Per a aquest concepte, vid. BASTARDAS 1966 (= BASTARDAS 1995). Vid. etiam PUIG *et al.* 2012, on es descobreix un hel·lenisme fantasma, i PERIS 1997, treball que tracta exemples del català medieval.

⁴⁶ GMLC, s. v. *aueramentum*.

⁴⁷ Vid. DuCange, s. v.

considerat genuí, fins al punt de tenir transcendència en la història de les institucions jurídiques catalanes⁴⁸. En efecte, com s'indica al GMLC⁴⁹, la seva presència als textos és deguda a una interpretació errònia dels signes abreviatius que figuraven en l'arquetip dels *Usatges*. Així, la majoria dels manuscrits llatins col·locats d'aquesta obra contenen, en el passatge citat, la paraula *auagant*, que es troba també en les traduccions catalanes que se'n feren:

s. XI Usat. 112 (*cit.* DCVB, s. v. *avagant*): los marits poden reptar lurs mullers d'volteri, neis per sospita; he eles se'n deuen porgar per lur a v a g a n t, per sacrament e per batayla.

El primer autor a parlar-ne fou Du Cange⁵⁰, qui, tractant de trobar-li el sentit a partir del context, conjecturà que devia voler dir 'cavaller defensor', 'campiò', el cavaller que es bat en duel per la causa d'altri: «ubi forte per auagant, aduocati, siue campiones intelliguntur, per quos duellum iniri statutur»⁵¹. Tanmateix, aquesta accepció, que arrelà amb força en la tradició, fou atribuïda, en opinió de Bassols i Bastardas, «sense cap fonament»⁵²: en realitat, *auagant* apareix escrit en lloc d'*aueramentum*, el terme jurídic que expressa l'acció de 'fer patent la veritat'. S'ha de considerar com una lliçó segura, ja que apareix en el còdex del segle XIV A 2301 (Vit. I 92) de la biblioteca del Col·legi de l'Advocacia de Barcelona (ICAB), en què es llegeix, sobre raspadura, la forma *aueramentum*, amb les lletres en rodona inserides en abreviatura. Com analitzà Bastardas, «en l'arquetipus les lletres *er* [...] devien ésser representades per l'abreviatura habitual, escrita sobre la línia, i aquesta fou la causa principal de confusió»⁵³. Endemés, la forma *aueramentum* és exigida pel context i permet d'establir, de la mateixa manera, paral·lelismes fraseològics amb altres passatges, com els següents:

ca. 1059 ACA Ramon Berenguer I, n. 38 s. d. (ed. Carreras Candi, *Lo Montjuich* ap. 19, p. 404): et predictus comes, si uoluerit, faciat a u e r a -

⁴⁸ BASTARDAS 1966: 5 (= BASTARDAS 1995: 186).

⁴⁹ Vid. GMLC, s. v. *aueramentum*, n. 1.

⁵⁰ En el manuscrit més antic dels *Usatici* (Paris. lat. 4792), datat cap al 1200, es llegeix *aguait* (Vid. GMLC, s. v. *aueramentum*, n. 2).

⁵¹ Vid. DuCange, s. v. *auagant*.

⁵² GMLC, s. v. *aueramentum*, n. 1.

⁵³ BASTARDAS 1966: 6 (= BASTARDAS 1995: 186).

mentum per sacramentum quantum damnum euenit ei et quantum expendit de suo propter predictum deuedament et predictus Miro emendet sicut comes auerauerit.

s. XI Usat. 57, p. 22: feuos quos tenuerint milites, si seniores eorum negauerint non eos illis dedisse auerent illos per sacramentum et per bataiam et habeant illos.

Efectivament, al diploma dels volts de 1059 es llegeix el mateix sintagma *aueramentum per sacramentum* que, un cop corregida la lectura, apareix a l'Usatge 112. També hi apareix el verb *auerare* 'fer palès i manifest que una cosa és certa' (com en el cas d'*aueramentum*, especialment per jurament)⁵⁴, que es repeteix en l'Usatge 57, on es troba, novament, el sintagma *per sacramentum*. Per tant, no s'ha d'interpretar que les dones acusades d'adulteri a l'Usatge 112 podien ésser defensades mitjançant un cavaller campió, sinó que la seva defensa es basava en l'afirmació de la seva castedat, en el jurament i en la batalla (on sí necessitaria un campió, però no un *auagant*, i d'aquí la confusió terminològica). Un cop detectat el problema, el professor Bastardas preparà una nova edició dels *Usatges*, corregida. El fals *auagant* passà a ser, finalment, *aueramentum*.

s. XI Usat. 112 (Usat. 89, ed. 1984): mariti uxores suas reptare possint de adulterio, eciam per suspicionem, et ille debent se expiare inde per illarum aueramentum, per sacramentum et per bataliam.

Això no obstant, per quan es publicà la nova edició, la confusió ja havia arrelat. Així, són diversos els treballs que analitzen *auagant* segons la tradició que inicià Du Cange, i al segle XIX en parlà Coroleu⁵⁵ («no explican los comentadores el significado de esta palabra, si bien se deduce de las costumbres de la época y de aquellas palabras del mismo Usaje: *et malum de ipso batayer*, que quiere decir campeón»); més modernament, a la segona meitat del XX, fou Serra qui en reflexionà: «se dice que los maridos pueden acusar a sus mujeres de adulterio aun por simples sospechas y ellas deben defenderse por medio de su 'avagant' (caballero que en estos juicios de Dios defiende a la mujer o defensor en lid del

⁵⁴ GMLC, s. v. *auerare*.

⁵⁵ COROLEU 1884: 102.

honor de la misma)»⁵⁶. Veritablement destacable és, però, la penetració d'*auagant* a la literatura de la Renaixença, en concret a *L'escanyapobres* de Narcís Oller. Hi apareix, a la descripció del castell fantàstic abandonat, com a mostra d'erudició, en un passatge que evoca l'Edat Mitjana:

OLLER *L'escanyapobres* (cit. BASTARDAS 1966: 6 [= BASTARDAS 1995: 187]):
la imaginació es forjava ja tota una resurrecció de l'Edat Mitjana: estrades entapissades, arques de roure, [...] l'arpa del trobador, l'armadura de l'avagant, els enfilalls de perles i joieria de les dames.

Oller, advocat de carrera i procurador dels tribunals, degué pouar directament la paraula dels *Usatges*. La seva aparició en una obra de caire literari, completament deslligada dels *Usatges*, però usant-se, tanmateix, amb el sentit amb què la tradició havia interpretat aquest error, portà Bastardas a concloure que, per molt que sigui un mot fantasma, *auagant* ja no hauria de suprimir-se dels diccionaris històrics catalans⁵⁷, i, en efecte, apareix a les obres d'Alcover i Moll⁵⁸ i Coromines. Els primers es mostren conscients de la seva falsedat en la revisió del seu diccionari, però no ho eren pas en l'edició original:

Mot inexistent, que apareix escrit aparentment així (*auagant*) en diversos còdexs dels *Usatges* i que va ser definit per Du Cange, amb reserves, així: «Advocati sive campiones per quos duellum iniri statutum». Aquesta definició es va repetir en altres glossaris i en la primera edició del present volum II del nostre *Diccionari*, que diu: «AVAGANT. m. Campió que sortia a la defensa d'una dona acusada i lluitava amb l'acusador en els judicis de Déu; cast. *paladín*». Ara bé, segons la confrontació de còdexs feta pels redactors del Gl. MLC, I, 194-195, s'ha aclarit que la vertadera forma del vocable no era *auagant*, sinó *auerament*.

Quant a Coromines, al primer volum de la seva obra, de 1980, descriu *auagant* com a mot fantasma bo i citant el GMLC⁵⁹, però al novè, de 1991, negligeix aquesta informació i el considera derivat de *vagar*⁶⁰:

⁵⁶ SERRA 1969: 112.

⁵⁷ BASTARDAS 1966: 6 (= BASTARDAS 1995: 186).

⁵⁸ DCVB, s. v. *avagant*.

⁵⁹ Coromines, *DECat* I 503a, 9-14.

Avagant apareix per un fenomen [...] d'aglutinació en el català antic *avagant* 'paladí, cavaller defensor (d'una dona reptada de crim, espt.) [...]; però aquí hi ha probt. un encreuament d'un verb *avogar*, part. *avogant*, *advocare* 'parlar per algú, fer d'advocat', amb *avagar-se* 'esforçar-se per les armes', que apareix en Pere II el Cerimoniós, on es deu tractar d'una evolució semàntica com la que hem documentat [...] en *vagar* 'dedicar els lleures a certes obres'.

Sobta un canvi tan radical del plantejament etimològic del terme, però, atès que no fa cap menció del que havia dit anys abans, i que ni tan sols esmenta en cap sentit les paraules de Bassols i Bastardas, sembla probable que es tracti d'un descuit que portà Coromines i els seus col·laboradors a oblidar una explicació ja tancada, tant per altres filòlegs com per ell mateix, de feia temps.

⁶⁰ *Ibid.*, IX 16b, 26-37.

caballarius

VARIANTS:

cabellarius, caualarius, caualerus, cauallarius, cauallerus, chaballarius, chauallarius, kauallarius, kauallerus

FORMES:

caballarium, -ii, -ios, -iis

cabellarios

caualarios, -iis

caualero

cauallarius, -ium, -io, -ii, -ios, -iis

cauallero

chaballariis

chauallarium

kauallarium, -io, -ios

kaualleros

cat. caualer, *pl.* caualers; *caualler*; *pl.* cauelers; *kaualer*, *pl.* kaulers; *kaualler*

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat de *caballus* ‘cavall’ amb el sufix *-arius*. Abans del període medieval, tan sols es llegeix en unes poques glosses i, escrit amb caràcters grecs, a l’obra del bizantí Teofilacte Simocatta (*hístor.* V 13, 4: *καβαλλάριος*)⁶¹.

FORMES ROMÀNIQUES⁶²:

cat. *cavaller*; *esp.* *caballero*; *fr.* *chevalier*; *gall.* *cabaleiro*; *it.* *cavallaio*; *oc.* *cavalier*; *port.* *cavaleiro*; *rom.* *cavaler*.

SIGNIFICATS⁶³:

1. ‘Home de condició lliure que ha fet professió d’armes i que fa la guerra amb cavall propi’, ‘cavaller’:

⁶¹ Vid. ThLL III 3, 3-4.

⁶² Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1440.

⁶³ GMLC, s. v. *caballarius*.

- a) Fent referència als cavallers que s'han de mantenir per a defensa i guarda dels castells i serveis d'hosts i cavalcades.
 - b) Fent referència als cavallers que, en causes o plets entre nobles, intervenen en els duels judicials.
 - c) S'al·ludeix al seu grau dins la jerarquia feudal.
2. En els sintagmes *caballarius armatus*, *caballarius incanalcatus* i *caballarius guarnitus*, 'cavaller equipat de cavall, armes i arreus'.
 3. En el sintagma *caballarii conlocati*, 'cavallers proveïts d'un feu de cavaller dins la circumscripció del castell al servei del qual estan destinats'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

1.
 - a)
- (1) **964** Udina, *La successió testada* 12, p. 160: et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tapidi et badalengos II operatos ... pro sua anima, et ipso mecelomo iussit dare pro sua anima ad ipso c a u a l l e r o captiuo.
- (2) **1046** (*orig.*) CSCugat II 586, p. 253: Stefanus, que uocant k a u a l l e r , sacer,
- (3) **1049** ACA Ramon Berenguer I, n. 105, 2: Bernardus dedit Reimundo ipsum kastrum Rio Rubio ... predictus namque Reimundus conuenit predicto Bernardo ut cum illo sit in hoste et cum illo alberget cum tantos c a u a l l a r i o s quantos de ipsa terra idem Reimundus habuerit, et ut predictus Bernardus donet ad hoc assinos ... qui portent cibaria et conred predicto Reimundo et eis c a u a l l a r i i s atque cauallis.
- (4) **ca. 1049** ACA Ramon Berenguer I, n. 105, 1: conuenit ei Raimundus suprascriptus oste de ipso kastellano ... cum ipsos k a u a l l a r i o s qui fuerint logati de ista terra suprascripta. Et si ego predictus Reimundus non abuero ibi kastellanum faciant predicta oste ipsos k a u a l l a r i o s qui de ista terra suprascripta fuerint logati.
- (5) **1054** ACA Ramon Berenguer I, n. 147: donat ... comes ... de predictum castrum sancta Perpetua baiulia ad Alamagnum et ut predicti domini, qui

iam dictum kastrum tenent et ipsos cauallarios, qui sunt locati de predictum kastrum, uadant cum iam dictum Alamagnum et cum filiis eius in hoste et albergant cum eis.

- (6) **1054** AComtalPerg II 437, p. 829: et si eam abere non potuerit, iuret ei per unum caballarium quod iam dictus Guilelmus comes, filius Adalezis comitisse, nec scit eam nec abere potest eam nullo modo ... et hoc totum sit in sacramento iam dicti caballarii.
- (7) **1054** LFeud. I 398, p. 417: et comes et comitissa predicti conuenerunt dare predicto Bernardo unam cauleriam de terra que ualeat predicto Bernardo unum caballarium cum alsbergo.
- (8) **1057** ACA Ramon Berenguer I, n. 204: comendat Raimundus supradictus ad Bernardum ... castrum Midiona ... et conuenit Bernardus ad Raimundum hostes et caualcades de suo corpore et de cauallarios que de Midiona abuerit et exceptis his abeat illi alios quinque plusquam de Midiona non tenuerint cauallarias et de ipsas presones que in ostenes et caualcades fecerint Bernardus et isti cauallarii supra scripti donent ad Raimundum suam terciam partem et ... ut quando Raimundus guerram abuerit teneat Bernardus in sua maisnada XII caualarios exceptis his qui de Midiona logati fuerint qui tribus diebus de septimana stent cum illo ... et conuenit ei tribus uicibus in anno quinquaginta cauallarios qui ualeant illi sine engan.
- (9) **1058** LFeud. I 171, p. 180: conuenit ... Ricardus ... ut stabiliat in predicto castro de Tarrega decem caballarios optimos, qui sint ibi statores. Iterum, conueniunt inter se ... ut abhinc quantum creuerit ipsa expleta de ipsa terra de iam dicto castro de Tarrega ad alegrir de predictos caballarios qui ibi steterint tantum sit minoratum de predictis XL unciis ... et item, conuenit iam dictus Ricardus ad predictos comitem et comitissam ut, quando ipsi suas misserint hostes ad predictum Ricardum, ipse Ricardus aut filius eius uadent in predictas hostes cum decem caballarios.

- (10) **1058** CSCugat II 612, p. 279: conueniencia facta inter domnum Andream, abbatem cenobii Sancti Cucuphatis, et inter quandam feminam nomine Maiamborgs ... de castra Cleriana et de eius castellania ... et nullus ca u a l l a r i u s in prefato castro alodium comparare audeat sine consilio prefati abbatis uel sucessorum eius ... castellanus ... semper prefato abbati ... hostem faciat cum ca u a l l a r i i s qui de predicto castro fuerint et cum hominibus ibi habitantibus.
- (11) **1061** AComtalPerg II 572, p. 1028: conuenit ... Miro ad ... Girbertus quod sia suum solidum per castro de Gelida et per feuum que tenet per eum, et que sia si altre ca u a l e r sine engan, exceptus alio ka u a l e r s de Girbertus. Et que faciat stagga in ipso castel quantasque uices que mandet ei Girbertus, et facias guardia in ipso kastro nominato. Et si non steterit ibi aut non fuerit ibi sine treua, que in ipso castro que stia suum ca u a l e r et unum seruent obtimum et ipsa bada; et quando non fuerit ibi Miro per treua, que stet ibi aut ipsum ka u a l e r aut ipsum seruent apud ipsa bada.
- (12) **1063** LFeud. I 175, p. 186: predicti Bernardus et Miro, fratres, ... habeant quinquaginta caballarios optimos ad iam dictos comitem et comitissam cum conducto et cum toto illo aparatu quod est necessarium in hoste, tali uidelicet racione, et quandiu Wilielmus, episcopus Ausonensis, uixerit, si fuerit in ipsa hoste uel hostes quas predicti comes et comitissa fecerint, prenominati fratres Bernardus et Miro ... ospitentur cum predicto episcopo cum prefatis L c a b a l l a r i i s .
- (13) **1064** LFeud. I 40, p. 56: hec est conueniencia quam domnus Raimundus ... et domna Almodis ... faciunt cum Girberto Mironis de ipso castro de Stopaniano ... et castellanus aut castellani quos iam dictus Girbertus miserit in predicto castro ... teneat ibi assidue X optimos cabellarios cum optimis caballis et alsbergis et elmis per predictum mobile ... item conuenit predictus Girbertus ad iam dictos comitem et comitissam ut per supradictus feuum, quod modo donant ei, teneat et habeat cotidie tantos obtimos caballarios in predicto castro bene armatos et incaualgatos, quantos predictus comes et comitissa estimauerunt quod ipse potuerit ibi assidue habere et tenere, et secundum quod predictum feuum se

meliorauerit per singulos annos ad opus iam dicti Girberti et de suis, iam dictus Girbertus ita acrescat numerum de c a b a l l a r i i s , qui stent assidue in predicto castro.

- (14) **1069** LFeud. I 174, p. 184: conueniencia inter domnum Raimundum ..., et domnam Almodem, ... et Mironem Riculfi de ipso chastro de Tarrega ... et donant ad eum medietatem de ipsas leudas et per hoc ut predictus Miro aut Petrus Vdalardi stent assidue in predicto castro Tarrage ... ut ipsi cum predictis uiginti c h a b a l l a r i i s teneant pacem illis hominibus quibus iam dicti chomes et chomitissa uoluerint, et faciant guerram quibus ipsi uoluerint.
- (15) **1088** CSCugat II 730, p. 393: conuenimus uobis Poncius et Berengarius supradicti per unumquemque annum ad festam s. Michaelis centum mancosos auri uetuli Valentie quousque ualeat espletum de supradictum kastrum unum k a u a l l a r i u m .
- (16) **1093** CSCreus 25, p. 30: commendamus ipsum castrum de Agremonto per feuo ... ad Arnaldum Hosten ... in tale pactum quod Gonballo Bernardi et Guillelmo Dalmatii faciant ipsam fortitudinem de Agremont. Et quando uale<a>t ipsum castrum unum c a u a l l a r i u m quod Arnallus Hosten illi habe<a>t in hostes in caualgadas ad placitos ad seguis ad Guillelmm Dalmatii. Et si non ualet unum c a u a l l a r i u m quod Arnallus facia[n]t ipsum castrum gordar et pro super seruiat quantum ualet.
- (17) **1094** LFeud. I 51, p. 66: dona Raimundo comite ad Artallo comite ipso kastro de Castellet et ipso kastro de Clauerol ... et conuenit Artallo comite ad Raimundo comite que donet ad eum XX k a u a l l e r o s , extra ipsos qui sunt de ipsa honore de Raimundo comite, qui seruiant ad illo in totas partes extra in oste de Ispania.
- (18) **1130** ACA Ramon Berenguer III, n. 312: conuenio namque ego iamdictus Gaucerandus tibi Guillelmo Raimundi et fratri tuo Otoni, ... quod de ista ora in antea fidelis ero uobis ... et faciam uobis caualcidas cum meis hominibus ... et faciam uobis ostem in Yspaniam de meo corpore cum III

c a b a l l a r i o s et ego sim quintus et hoc cum meo conducto et cum mea alcuba.

- (19) **1180** DipCardona 231, p. 312: Sig+num Arnaldi C a u a l l e r .

et al.

b)

- (1) **1018-1026** LFeud. I 157, p. 164: et si de istis pignoribus supradictis ... contencio comota fuerit inter supradictos comites ... sit parencia facta ex hoc per sacramentum et per batala de duobus c a u a l a r i i s qui unquam non fecissent batala cum fuste et scuto et faciant eam fieri Berengarius et Ermengaudus iam supradicti.
- (2) **ca. 1059** ACA Ramon Berenguer I, n. 38 s. d. (ed. Carreras Candi, *Lo Montjuich* ap. 19, p. 405): et ipsa batalla fiat facta per duos c a u a l a r i o s que unquam non combatessen batalla iurada cum scuto et bastone. *ibid.*, p. 406: et si comes fecerit batalla de hoc sacramento et c a u a l l a r i u s Mironis, qui iurauerit, uictus fuerit, comes accipiat iusticiam de eo et si c a u a l l a r i u s Mironis uicerit, comes finiat ei predictam querelam. *ibid.*, p. 408: si uero iam dictus comes noluerit credere hoc sacramentum per predictum Mironem ipse Miro faciat istum sacramentum per unum c h a u a l l a r i u m qui non se uetet inde tornas.
- (3) **1063** LFeud. I 149, p. 149: faciamus illud iudicium quod iudices unius partis guarran per sacramentum et per bataliam ... et ipsi c a u a l l a r i i, qui debuerint facere ipsam bataliam, sint naturales de terra predictorum comitum, et qui unquam non fecissent bataliam combatudam et iuradam.
- (4) **1036-1079** (*Urgell*) Pujol, *Documents* 1, p. 11: et sin fan batalla et suo omine de Renom Gonball y uenz, ut predicto episcopo feneschat ad iam dicto Remon Gonball ipso termine et emendet ipso malo quod ibi apreenderit ipso k a u a l l a r i o de Reimundo ... et ipso die que metrant illorum c a u a l e r s in potestate de ipsos omnes quin faciant ipsa batalla dicat ipso episcopo.

c)

- (1) **1088** LFeud. I 67, p. 81: supradictus Tedballo ... comandet ipso caualero qui est castellano de Orcallo ad Raimundo comite. *ibid.*, p. 82: si ad isto castellano mors uenerit ... non mittet alio castellano in ipso castro de Orcallo usque quod comandet illum ad Remundo comite et ad Valencia comitissa, et ad suo filio, et istum castellano siat caualero.
- (2) **s. XI** Usat. 7, p. 5: gaita et encalz de cauallario et assalt de castello emendetur per hominiaticum et per aliscaram.
- (3) **1170** ACA Alfons I, n. 79: et si minuit de me Pere antequam filium meum Ponç siat caualer, teneat mea filia Sança tota mea honore tantum usque siat caualer Ponç.
- (4) **1080-1095** Miret, *Segre*, p. 12: et in ipsa honor a Guillelm Arnal no li done negu domenge ni establiment de caualer ni de pedo per gitar ni per metre quan li comanne Mir Arnall.
- (5) **1158** ACA Ramon Berenguer IV, n. 16: uenit aragonessos Blascho et alios cauelers et escuders et bachalars.

2.

- (1) **1064** LFeud. I 40, p. 57: conuenit predictus Girbertus ad iam dictos comitem et comitissam ut ... teneat et habeat cotidie tantos optimos caballarios in predicto castro bene armatos et incaualgatos, quantos predictus comes et comitissa estimauerunt.
- (2) **1069** LFeud. I 174, p. 184: conueniencia inter domnum Raimundum ..., et domnam Almodem, ... et Mironem Riculfi de ipso chastro de Tarrega ... et donant ad eum medietatem de ipsas leudas et per hoc ut predictus Miro aut Petrus Vdalardi stent assidue in predicto castro Tarrage ..., cum predictis uigintis optimis chaballariis bene inchaualcatos et armatos de bonos chaballos de bonos alsbergos et elmos et de aliis bonis armis.

- (3) **1114** LFeud. II 650, p. 158: si Arnal stabat male cum comite Cerritano, liberet illi Raimun Tedmar unum caballarium bene garnitum que minus non ualeat de Raimun Bernad de Marceual ... et in hostes et in caualcatas ... habeat illi tale caballarium bene garnitum que minus non ualeat de Bernad de Marceual.
- (4) **1150** DipPoblet 131, p. 120: et in supradictis locis una caualeria bona que bene en puxa estar I caualer guarnid.

et al.

3.

- (1) **1075** (*orig.*) Alturo, *Polinyà* 54, p. 134: habeat ... Berengarii Bonefili ad illorum guerra ... duos caualarios qui non siant conlocati de illorum terra.

COMENTARI:

Caballarins, el nom popular que donà nom a l'home lliure que féu professió d'armes, prové del substantiu *caballus*, veu d'origen discutit i possiblement no indoeuropea⁶⁴ que hom documenta des d'època clàssica⁶⁵. En origen, *caballus* designava el rossí, el cavall de feina o el cavall castrat i s'emprava amb un cert matis pejoratiu, però en la llengua vulgar d'època imperial anà prenent força i començà a usar-se per anomenar de manera general aquest mamífer equí⁶⁶. Des dels inicis de l'Edat Mitjana, *caballus* desbancà del tot *equus*⁶⁷, antiga denominació genèrica, en el llenguatge popular, raó per la qual aquest darrer terme no tingué continuïtat en les llengües romàniques. Aquesta substitució es reflecteix en els documents de la Catalunya altmedieval, on el cavall és citat una i altra vegada: l'escàs nombre de testimonis d'*equus* empal·lideix front als centenars de *caballus*. Documentat esporàdicament al segle IX⁶⁸ i amb molta més freqüència a partir

⁶⁴ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *caballus*.

⁶⁵ VARRO *Men.* 388: *alius caballum arbori ramo in humili alligatum relinquit* (ThLL III 3, 77-78).

⁶⁶ VÄÄNÄNEN 1967: 131.

⁶⁷ Vid. TEROL 2016a: 205 i Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *caballus*. Per a *equus*, vegeu la veu *equus* d'aquest treball.

⁶⁸ [864] DipRosselló 55, p. 115: *ego Protasius, archipresbyter, dono cauallo uno, et mulo, et asinus duos, et uakas quatuor cum suos uitulos, et oues C, et cabras XXX, et porcos XXVI*. Amb aquest passatge Terol (2016a: 204) avançà la datació més antiga del mot, no registrat fins al 951

del X, el *caballus* no només era un animal de transport i de tir, sinó que també ho era de guerra; per això, s'esmenta sovint al costat d'armes i armadures⁶⁹:

951 Baraut, *DocUrgell* ap. 8 (Urgellia 8, p. 123): ad fratre meo Ratefredo
c a u a l l o I blancarado cum freno granato et sella granata et obsergo I et
spata I ignea et scuto I et equas V.

És aquest animal, efectivament, el que caracteritza el derivat *caballarius*, substantiu que, com ja hem indicat, es documenta en glossaris d'època tardana anteriors al segle V. Sempre relacionat amb la llengua popular –fet que n'explicaria l'escassetat documental abans del període medieval–, *caballarius* és definit en aquests textos o bé com la persona que posseeix un cavall o bé com el mosso d'estable que en té cura; no es pot descartar, emperò, que ja fos també una denominació dels genets armats que hi havia, com a mínim, des d'època de Diocleciana⁷⁰. Aquests significats s'haurien mantingut fins a principis del segle VII, moment en què, com explicà Lope tot seguint Hollyman⁷¹, «Carles Martell i el seu fill Pipí el Breu, majordoms de palau dels darrers reis merovingis, organitzen per primera vegada un cos estable de cavalleria en el si de l'host reial»⁷². Ja fos per derivació lògica de *caballus*, l'animal a llocs del qual lluitaven, ja fos tot seguint una tradició anterior, els membres d'aquest cos de cavalleria reberen el nom de *caballarii*, denominació que s'anà estenent segons s'expandia l'establiment de nous cossos de cavalleria, sobretot en època carolíngia.

A començaments del segle X, al Llenguadoc, *caballarius* ja es testimonia com un terme del món feudal: designa l'home lliure que ha jurat fidelitat a un senyor i que, juntament amb els seus col·legues, forma part d'una guarnició castral. Tanmateix, són encara fidels no ubicats, car el senyor a què han prestat homenatge no els ha establert en terres de la seva castellania⁷³. Al segle XI, en canvi, els cavallers ja usufructuen un feu dins la castellania del senyor (ho advertim al

(Baraut, *DocUrgell* ap. 8 [Urgellia 8, p. 123]; el citem tot just a continuació) al GMLC (vid. s. v. *caballus*).

⁶⁹ Per al català *cavall*, vid. Coromines, *DECat* II 647a, 27 ss.

⁷⁰ Vid. HOLLYMAN 1957: 130 i MANCHÓN 2000: 750.

⁷¹ HOLLYMAN 1957: 30.

⁷² LOPE 2008: 148.

⁷³ *Ibid.*, p. 149.

diploma de 1058⁷⁴: *ut stabiliat in predicto castro de Tarrega decem caballarios optimos, qui sint ibi statores*), cosa que per a Lope significa que «l'host imperial ha desaparegut i que l'àmbit d'actuació dels homes armats a cavall s'ha reduït a la senyoria, i [...] que aquests homes armats estan subjectes a les regles de la fidelitat feudal»⁷⁵. Això estableix, doncs, una gran diferència entre el *caballarius* carolingi i el feudal: el primer pertanyia a la multitudinària host reial, un exèrcit temporal convocat pel monarca només quan en tenia necessitat i el servei al qual era obligatori per als homes lliures, mentre que el segon, igualment lliure, és un professional de les armes que rep una compensació pel seu treball (generalment, un feu) i que forma part de la mainada d'un senyor, la qual controla la gestió d'una senyoria banal i la defensa⁷⁶, la majoria de les vegades sota la direcció directa d'un *castellanus* 'castellà' (vid. s. v.). D'altra banda, mentre que el cavaller carolingi ho era per la seva condició de noble, el feudal l'adquireix per ser-ho. El *caballarius* feudal ja no és només, doncs, el guerrer a cavall, sinó també un individu que ocupa el darrer grau en la jerarquia nobiliària feudal (només per damunt dels escuders), encara que gaudia de la major part de les exempcions personals i tributàries pròpies de la resta de nobles⁷⁷.

Recollit al GMLC, al DuCange, al Niermeyer, al DMLBrit, al MLW, al LLMAIugoslaviae, al LELMAL i al LItalicaeMAL⁷⁸, als diplomes de la Catalunya altmedieval *caballarius* es documenta per primer cop al 964⁷⁹, encara que el seu ús no és freqüent fins ben entrat el segle XI. Presenta ja el sentit feudal de què acabem de parlar, i sembla que va irrompre en el nostre territori des del Lenguadoc al mateix temps, aproximadament, que ho féu *castellanus* (vid. s. v.) i per donar nom, com aquest, a una realitat que s'acabava de fixar, però que a la França medieval ja s'havia establert unes dècades abans, com a mínim. Són múltiples les variants i les formes d'escriptura que presenta aquesta veu, molt ben documentada als diplomes estudiats, al contrari del que succeeix en els textos asturleoncos, on, amb l'objectiu d'evitar la introducció d'aquest vulga-

⁷⁴ 1058 LFeud. I 171, p. 180.

⁷⁵ LOPE 2008: 149.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 150.

⁷⁷ RODÓN 1957: 46-47.

⁷⁸ Vid., en tots els casos, s. v. *caballarius*. Vid. etiam DMLBrit, s. v. *cheualerus*.

⁷⁹ Com ja vam advertir a PRIETO 2014: 47, el testimoni més antic que aporta el GMLC és el que data dels anys 1018-1026.

risme, s'optà per emprar tan sols *miles*⁸⁰ (vid. s. v.). No només apareixen en els textos catalans formes llatines amb notables vacil·lacions d'escriptura, produïdes per la influència de la llengua vernacla (les grafies *c*, *ch*, *k*; *b* o *v*; la *l* geminada o simple), sinó també de pròpiament catalanes (*caualer* i *caualler*, *kaualer* i *kaualler*, la primera que es documenta i que apareix al 1046⁸¹) i d'altres que semblen llatinitzacions dels catalanisms (*caualero*, *cauallero*, *kaualleros*).

Des del punt de vista semàntic, els testimonis conservats fan al·lusió a diversos aspectes de la condició de cavaller. Així, en primer lloc, el més freqüent és que hom s'hi refereixi com a protectors i defensors dels castells i fent serveis d'hosts i cavalcades, conceptes que se citen al diploma de 1057, l'acta del pacte acordat entre els germans Ramon i Bernat sobre algunes rendes i serveis del castell de Mediona, on s'estableix que Bernard farà disposar a Ramon d'una mainada de dotze cavallers (*in sua maisnada XII caualarios*) en cas de guerra, així com la cessió, tres vegades l'any, d'un total de cinquanta cavallers –sens dubte, un nombre molt elevat– que el protegiran allà on vagi (*conuenit ei tribus uicibus in anno quinquaginta cauallarios qui ualeant illi sine engan*). Tindrem ocasió de comentar més situacions relacionades amb la condició dels cavallers en l'anàlisi de la veu *miles*.

Segonament, es fa referència als cavallers que intervenen en els duels judicials derivats de les causes o plets entre nobles. El *caballarius* feudal estava obligat a representar el seu senyor en un duel judicial un cop a la vida si se li demanava, deure que sorgia de la posició social del cavaller: soldat i, alhora, noble del més baix rang, de manera que no pot delegar en cap subordinat⁸². Com s'adverteix en els testimonis recollits, els cavallers que s'enfronten en aquests duels, singulars i anomenats *batalia*, ho fan armats d'escut i bastó, l'asta o pal llarg que s'emprava en els duels judicials en comptes de la llança⁸³ (*cum scuto et bastone*, com es llegeix al diploma redactat cap al 1059). En tercer lloc, alguns diplomes anomenen els cavallers fent al·lusió al seu grau dins la jerarquia militar i feudal. Així, al diploma

⁸⁰ Vid. MANCHÓN 2000: 747.

⁸¹ És la datació més antiga que també aporta Coromines (DECat II 647b, 39-40), que segueix el GMLC. Alcover i Moll (DCVB, s. v. *cavaller*), en canvi, no documenten la paraula fins al segle XIII (LLULL *Cavall*. 6: *negun cauayler no deu fer cauayler si no sap l'orde de cauayleria, cor desordonat cauayler és qui fa cauayler e no li sap mostrar les custumes qui's pertanyen a cauayler*).

⁸² LOPE 2008: 151. Per als duels judicials, vid. BONNASSIE 1979-1981: II 177-181.

⁸³ Vid. GMLC, s. v. *bastone*.

de 1088 s'adverteix que el cavaller també és castlà (està, doncs, per sobre de la resta de cavallers), mentre que en d'altres *caballarius* apareix coordinat a noms de guerrers de menor categoria: *pedo* (el soldat a peu, contraposat molt sovint al cavaller), *scutarius* i *baccallarius* (vid. s. vv.).

D'altra banda, les construccions *caballarius incaualcatus* (i *armatus*) i *caballarius guarnitus* denominen el cavaller equipat de cavall, armes i arreus. El que converteix un cavaller en *bene incaualcatus i armatus* és, segons el text de 1069, la tinença de bons cavalls, de *bonos alsbergos* (una espècie de lloriga feta de malles teixides⁸⁴), d'uns elms que cobreixen bé el cap i d'altres armes eficaces. Finalment, la construcció *caballarii conlocati* serveix per anomenar els cavallers proveïts d'un feu dins la circumscripció del castell al servei del qual es troben destinats, encara que al diploma de 1075 el que es requereix és, precisament, el contrari: dos cavallers aliens a la senyoria (*non conlocati*, per tant) que, tanmateix, siguin cridats per fer la guerra.

Present en tota la Romània, el *caballarius* també es troba designat als textos de la Catalunya altmedieval amb els substantius *miles*, com hem dit, i *eques* (vid. s. v.), les seves traduccions cultes.

⁸⁴ Vid. *ibid.*, s. v. *alsbergum*.

castellanus, castellana

VARIANTS:

castlanus, chastellanus, kastellanus (-a), kastlanus

FORMES:

castellanus, -um, -o, -i, -os, -is

castlanus, -um, -i, -os

chastellanus, -um, -os, -is

kastellanium, -o

kastlanos

cat. castellan, castla

fem. castellana, -as, -e; kastellana

ETIMOLOGIA:

Substantivació de l'adjectiu *castellanus* 'pertanyent al castell', derivat, amb l'addició del sufix *-anus* –formador d'adjectius que indiquen pertinença–, de *castellum* 'castell', forma diminutiva de *castrum*. Com a adjectiu, es troba des de Ciceró (*Brut.* 256: *malim mihi L. Crassi unam pro M. Curio dictionem quam castellanos triumphos duo*)⁸⁵, però ja apareix abans, en un text epigràfic del segle II aC, en funció de substantiu masculí, amb el significat de 'persona que habita un fortí' (CIL V 7749: *quem agrum poplicum iudicamus esse, eum agrum castelanos Langenses Veiturios possidere fruique uidetur oportere*)⁸⁶.

FORMES ROMÀNIQUES⁸⁷:

cat. castellà, castlà; *esp.* castellano; *fr.* chatelain; *gall.* castelán; *it.* castellano; *oc.* castelan, ant. caslan; *port.* castelbano; *rom.* castilian.

SIGNIFICAT:

'Vassall que té al seu càrrec la guarda, la defensa, la jurisdicció i el govern d'un castell', 'castellà', 'castlà'.

⁸⁵ Vid. ThLL III 524, 70-71.

⁸⁶ Vid. *ibid.*, 58-60.

⁸⁷ Vid. Wartburg, *FEW* II 469b. Per als derivats de *castellum*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 1745.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

castellanus

- (1) **1036-1040** Miret, *Aplech*, p. 382: castellano non gitare nec alium non i metre sine laudamento de E. episcopo ... et ad ipso castellano iurar lor (?) fare predicto castro.
- (2) **1043** Miret, *Antig text*, p. 7: iurar faremus ad ipso castellano.
- (3) **1046** LFeud. I 489, p. 518: dono eciam tibi ... castrum Tarrega et castrum Grannana ... et dono tibi illud mobile quod est in conueniencia dandum castellanis per unumquemque annum.
- (4) **ca. 1049** ACA Ramon Berenguer I, n. 105, 1: propter hoc conuenit ei Raimundus suprascriptus oste de ipso kastellano ... cum ipsos kauallarios ... et si ego predictus Reimundus ... non abuero ibi kastellanium, faciant predicta oste ipsos kauallarios.
- (5) **ante 1050** LFeud. II 531, p. 45: in suprascriptum castellum, castellanum uel castellanos, castellana uel castellanias ne metrei, ne n aurei che iurar no lur faça manibus super altare sacratum ... si recebre o uolen antequam in suprascriptum castellum los meta, che fidels le n sia.
- (6) **1057** ACA Ramon Berenguer I, n. 204: feuos ubi castlani non abuere mandamentum neque dstrictum.
- (7) **ca. 1057** LFeud. I 37, p. 53: conuenit predictus Artallus ... ad ... comitem Raimundum et ad comitissam Almodem ut ipsos castellanos qui tenent uel tenuerint supra dictos quatuor castros ... iurent fidelitatem. *ibid.*: et insuper iurent ad illos quod, <si> supra dictus Artallus comes non attenderit et non tenuerit omnes illas conueniencias integriter que habet conuentas ... predicti castellani cum predictis castris ... incurrant in potestatem iam dictis comitis Raimundi et comitisse Almodi.
- (8) **1058** CSCugat II 612, p. 279: concordant inter se predictus abba et prefata Maiamborgs ... de ipso castro Cleriana et de eius castellania ... eo modo ...

ut prefata mulier fidelitatem iuret de predicto castro ... predicto abbati ... simili modo castellanus, qui modo est de predicto castro, nomine Ricardus, manibus se comendet prefato abbati et fidelitatem ei iuret de predicto castro et de eius castellania ... et si predictus castellanus mortuus fuerit, alius quem illa aut filii eius ... miserint ... manibus se comendet prefato abbati uel successoribus eius. *ibid.*: castellanus namque prefatus ... sempre prefato abbati ... hostem faciat cum cauallariis qui de predicto castro fuerint et cum hominibus ibi habitantibus.

- (9) **1059** LFeud. I 296, p. 323: prescripti Miro et Guilia conuenerunt iam dictis comiti et comitisse ut comendent eis Remundum Esimberti, qui est chaste llanus de chastro Eraprunnana, et ut ipse Remundus iuret prescriptis comiti et comitisse ... ipsam fidelitatem et ipsos afidaments et ipsam potestatem uel staticam de predicto chastro Eraprunana sicut est scriptum in ipso sacramentali de predicto Remundo Esimberti. Item conuenerunt ... ut, si mutauerint chaste llanum ... aut si predictus Remundus Esimberti mortuus fuerit uel qualicumque modo desexierit de predicto chastro, talem chaste llanum mittant in predicto chastro, qui iuret similem fidelitatem et similes afidaments.
- (10) **1063** LFeud. I 227, p. 239: conuenit eis ut, si ipse castellanus uel castellani, quem uel quos ipse miserit in predicto castro Vetulo quod est super portam Barchinone ... fecerit talem rem ad eos, quod ipsi uelint ut predictus Geribertus tollat predictum castrum ad ipsum castellanum uel castellanos ... conuenit predictus Geribertus ad eos ut tollat ipsum castellum ad illum castellanum uel castellanos ... et mittat alium uel alios castellanos in predicto castro ad uoluntatem et laudamentum iam dicti comitis et comitisse.
- (11) **1064** LFeud. I 40, p. 56: conuenit iam dictus Girbertus ... ut mittat castellanum aut castellanos in iam dicto castro ... ad consilium et uoluntatem eorum; et castellanus aut castellani ... teneat ibi assidue X optimos cabellarios ... et conuenit ... ut ipse castellanus aut castellani siue castellane, qui tenuerint ipsum castellum per iam dictum Girbertum, sint homines de iam dictis comite et comitissa ... et ...

conuenit ... ut ipse et omnes sui castellani cum predictis caballariis faciant ad eos ... hostes et caualgadas et curtes et placitos per omnes uices quas comes et comitissa mandauerit facere eis. Et predictus Girbertus faciat guerram cum suis castellanis et cum predictis caballariis ad omnes homines quibus comes aut comitissa mandauerit facere ei, et teneant pacem ad eos homines quibus ipsi uoluerint.

- (12) **1064** LFeud. I 471, p. 500: mittat iam dictum Arbertum in predictum kastrum ipsum *chastellanum* aut ipsos *chastellanos* quibus illis mandauerit ad mandamentum et ad uoluntatem de predicto Guilielmo et de iam dicta Ermengardis. Et Arbert et ipsos *chastellanos* ... bene gubernent et regant et uindicent et defendant iam dictum kastrum et ... terram et eius pertinenciis, et non ueniat de iam dicto Arberto nec de suis *chastellanis* ad ipsum *chastrum* nec ad ipsa terram aliquam aduersitatem uel dampnum.
- (13) **ca. 1066** LFeud. I 112, p. 115: ipso *castla* ... estie in ipsa pennora.
- (14) **1068** Marca, ap. 270, col. 1143: ipsi *castlani* habeant suos directos. *ibid.*: dedi ... ad ipsos *castlanos*.
- (15) **1084** CSCugat II 717, p. 381: iuramus ... quia de ista ora in antea fideles erimus ad s. Cucufatem ... et ad Berengarium abbatem de castello Cleriana et de sua castellania ... *castellanus* namque qui modo est Petrus de predicto castro ... manibus se comendet prefato abbati et fidelitatem ei iuret de predicto castro ... hec autem omnia superius scripta nos predicte femine Maiamburgs et Belessen inuiolabiliter nos tenere promitimus et *castellanum* facere faciemus et ... super hoc altare iuramus.
- (16) **1088** LFeud. I 67, p. 81: conuenit supradictus Tedballo ad Raimundo comite et ad Valenzia comitissa que comandet ipso caualero qui est *castellano* de Orcallo ad Raimundo comite et ad Valenzia comitissa ... et si ad isto *castellano* mors uenerit ... non mittet alio *castellano* in ipso castro de Orcallo usque quod comandet illis ad Remundo comite et ad Valencia comitissa et ad suo filio, et istum *castellano* siat caullero.

- (17) **1090** LAntiq. IV 413, f. 174 (Mas 1083): in uita de ipsos castlanos.
- (18) **s. XI (?)** Usat. 32 (ms. Paris. lat. 4792): castlani in castris que tenerint per seniores suos non debent subtus illos mittere alios castlanos sine consensu seniorum.
- (19) **1109** CSCugat III 806, p. 8: Remundus Berengarii, Barchinonensis comes ... cum castellanis meis de castello Olerdule ... donamus s. Cucufati ... turrem que uocatur Susanna. *ibid.*: quicumque ergo homines habitauerint in hac apprisione uel infra castellum Olerdule sint liberi et securi ab omni seruicio censuali, quod nec michi nec castellanis eiusdem castelli censualiter faciant.
- (20) **1112** ACA Ramon Berenguer III, n. 144: si uenia (*sc.* castel) in obertura de ipsum castlanum.
- (21) **1148** LFeud. I 161, p. 168: uadat ipse castlanus cum comite.
- (22) **1179** ACA Alfons I, n. 262 et 263: kastlanos et kauallarios.
- (23) **1185** PrivTàrrega 5, p. 38: non mittam super uos ... castlanum.

et al.

castellana

- (1) **969** Junyent, *DipVic* 390, p. 325: et affrontat ipsa pecia de terra: de parte orientis in terra de kastellana, et de meridie in terra de Galindo.
- (2) **ante 1050** LFeud. II 531, p. 45: in suprascriptum castellum, castellanum uel castellanos, castellana uel castellanas ne metrei ... che iurar non lur faca ... che fidels le n sia.
- (3) **1064** LFeud. I 40, p. 56: castellanus aut castellani siue castellane, qui tenerint ipsum castellum per iam dictum Girbertum, sint homines de iam dictis comite et comitissa.

et al.

COMENTARI:

En l'origen de l'adjectiu *castellanus* es troba el substantiu neutre *castrum*, terme que podria haver designat primitivament una propietat vigilada o delimitada⁸⁸ i que, a partir del període clàssic, apareix, sovint en la llengua militar i en plural⁸⁹, bo i anomenant un lloc fortificat que serveix de protecció en els conflictes bèl·lics. Ja pel mateix temps, però, hom en registra el derivat *castellum*, que designà tant un tipus de fortificació més petita que el *castrum* (un 'reducte' o 'fortí'), però igualment concebuda com a refugi⁹⁰, com un dipòsit d'aigua, ús freqüent a Vitruvi⁹¹:

VITR. 8, 6, 1: cumque uenerit *aqua riuus ducta* ad moenia, efficiatur *castellum* et *castello* coniunctum ad recipiendam aquam triplex immissarium, collocenturque in *castello* tres fistulae.

En els textos de l'Edat Mitjana, sobretot a partir del segle X⁹², *castellum* ja es troba amb el sentit d'edifici o conjunt d'edificis fortificats, generalment amb organització militar i recursos econòmics propis i amb jurisdicció sobre un territori determinat⁹³, accepció que, de fet, també pot presentar *castrum*, més erudit⁹⁴. El primer testimoni de *castellum* a la nostra documentació data del 990 i es troba en l'acta d'una venda d'un hort situat a Barcelona, a tocar del castell comtal:

990 (*orig.*) ACondal 223, p. 411: uindo tibi ortum meum proprium quod abeo in burgo Barchinona, ad ipsum *castellum* comitale.

⁸⁸ NEP. *Alc.* 9, 3: *ei dederat Grynium in Phrygia castrum, ex quo quinquagena talenta uectigalis capiebat*. Segons Ernout i Meillet (*Dictionnaire*, s. v. *castrum*), seria el mateix sentit de l'osc *castrous* o de l'umbre *kastruui* o *kastruuiuf*.

⁸⁹ Vid., e. g., CAES. *Gall.* 2, 17, 1: *exploratores centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant* (ThLL III 549, 18-19).

⁹⁰ CAES. *Gall.* 7, 69, 7: *castra oportunis locis erant posita ibique castella XXIII facta* (ThLL III 525, 21-22).

⁹¹ Vid. ThLL III 529, 38-41.

⁹² Vid. LOPE 2008: 192.

⁹³ Vid. GMLC, s. v. *castellum*.

⁹⁴ **992** ACondal 232, p. 422: *uindimus tibi castro nostro qui dicunt Ceruilione, cum suos terminos*. Tanmateix, en alguns passatges apareixen contraposats (**1056** LFeud. I 489, p. 518: *dono tibi omnia castra et castella et fortedas que in predicto comitatu sunt*). En aquests casos, certament rars de trobar, *castellum* designaria la fortalesa i *castrum* el districte castral que hi va associat (LOPE 2008: 193).

Documentat en funció substantiva, com s'ha indicat ja, des del segle II aC, en referència a les persones que habiten els fortins dits *castelli*, *castellanus* designa en l'Edat Mitjana una de les figures més característiques d'aquest període, el vassall que s'ocupa de guardar i defensar un castell, que també governa i sobre el qual té jurisdicció, personalitat present en gairebé tots els diccionaris de llatí medieval consultats⁹⁵. Com advertí Lope, però, «la paraula no apareix en cap dels codis legals germànics vigents entre els segles V i IX en els territoris de l'antic Imperi romà d'occident. Cal esperar al segon terç del segle X per trobar-ne els primers testimonis documentals»⁹⁶. El significat que ofereix en aquests primers testimonis, de l'àrea francesa, és el de 'membre de la guarnició d'un castell'⁹⁷:

930 FLODOARD. *Ann.* ed. LAUER, p. 46 (*cit.* Niermeyer, s. v. *castellanus*):
intrans oppidum, porta latenter a c a s t e l l a n i s aperta.

En efecte, *castellanus* apareix primer com un més dels membres de la guarnició d'un castell. Com és sabut, els castells els entregava el monarca a un cabdill, el qual quedava sota la seva autoritat per mitjà d'un jurament d'homenatge. Atès, però, que aquests senyors reberen habitualment diversos castells a la vegada, van haver d'encomanar la seva custòdia i el seu govern a un tercer individu, igualment subjecte a la seva autoritat: el castlà⁹⁸, que també el representaria en la seva absència. És en la figura d'aquest cap, escollit d'entre la guarnició que protegia un castell, on s'especialitza el nom de *castellanus*, mentre que la resta de soldats passaren a rebre el nom popular de *caballarius* o, amb intenció culta, *eques* i *miles* (vid. s. vv.), terminologia que hauria quedat fixada a França a finals del segle X o principis de l'XI:

1006 D. *Heinrichs* II 120 (*cit.* Niermeyer, s. v. *castellanus*): ut nullus dux, archiepiscopus, episcopus, marchio, comes, uicecomes, sculdasio, gastaldio, c a s t e l l a n u s ... presumat.

⁹⁵ Vid., s. v. *castellanus*, GMLC, DuCange, Niermeyer, DMLBrit, MLW, LMILPolonorum, LLMAIugoslaviae, LItalicaeMAL, GMLSueciae i GMLTransylvaniae. No és recollit, però, al LELMAL, que només en registra el sinònim *castellarius*, documentat a finals del segle XII (1173 MV 70, 31: *comes Gomez castellarius in Monte Roso confirmat*).

⁹⁶ LOPE 2008: 152.

⁹⁷ Vid. Niermeyer, s. v.

⁹⁸ CARRERAS 1901-1902: 4.

L'aparició d'aquesta institució als diplomes del corpus estudiat és simultània a la reconquesta del territori català, moment directament relacionat amb el fenomen tècnic i social de l'encastellament, l'organització de l'hàbitat en districtes administratius que tenien per nucli els castells, fortaleses que passaren de ser parcialment o totalment de fusta a ser de pedra, transformació que no es sinó el «pas previ i necessari per a l'establiment en elles de mainades armades de tipus feudal, cosa que succeirà en el moment en què l'autoritat reial faci fallida»⁹⁹. En efecte, el testimoniatge de *castellanus* comença al nostre corpus al mateix temps que les mainades o guàrdies s'estableixen als castells, a mitjan segle XI:

1057 AComtalPerg II 491, p. 904 (*Ramon de Mediona encomana a Bernat el castell de Mediona*): comendat Raimundus supradictus ad Bernardus ... castrum Midiona ... in tale conuentu que Bernardus iam dictus ... stet omni tempore in ipso castro cum sua ma i s n a d a , in ipso castlar ubi Raimundus uoluerit et quantum ipse mandauerit.

És així, com a tecnicisme feudal, que *castellanus* apareix als nostres documents des del segon terç del segle XI, tal vegada importat «del Llenguadoc [...] per tal de designar una realitat que en aquesta regió nordpirinenca existia com a mínim des de feia mig segle»¹⁰⁰. Dels *castellani* es diu explícitament que hauran de governar, administrar, protegir i defensar el castell i el territori adscrit (*bene gubernent et regant et uindicent et defendant iam dictum kastrum et ... terram et eius pertinenciis*, al pergami de 1064¹⁰¹). Ho hauran de fer, efectivament, en nom del senyor amb el qual han forjat un vincle de vassallatge: per exemple, al diploma escrit una mica abans del 1050, que conté l'acta de la prestació de fidelitat i homenatge del castell de Sant Esteve de Castellfollit, Isarn, que atorga el dit castell a Guifré, comte de la Cerdanya, fa constar que no es podrà posar cap castellà o castellana que no hagi jurat fidelitat al comte amb les mans posades sobre l'altar, qüestió regulada als Usatges, on s'especifica que un castlà no en pot nomenar d'altres sense el permís del senyor. De la mateixa manera, al text de 1059 es refereix que, si el cavaller morís, se n'hauria de posar un altre que fes el mateix tipus de jurament que l'anterior.

⁹⁹ LOPE 2008: 152.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ LFeud. I 471, p. 500.

Les dades citades denoten el fet que, com a mínim durant el període que abraça la nostra recerca, aquesta veu designa una determinada funció en el marc de la senyoria banal, però no pas el membre d'una classe social definida (més enllà de pertànyer al col·lectiu militar, el més baix de la noblesa). Els castlans no constitueixen una classe social superior als soldats, sinó que tan sols resulten escollits entre aquests i en disposen (vegeu el document de l'any 1064¹⁰², on es promet al castellà que tindrà al seu servei deu cavallers per fer totes les incursions que calgui, o el de 1088, on es demana que *istum castellano siat canallero*). La seva situació és, en efecte, igual d'incerta que la que pot tenir un cavaller, com denota el fet que la comtessa Almodis tenia dret a nomenar-los anualment (text de 1046)¹⁰³.

Des del punt de vista morfològic, aquest terme presenta, d'una banda, formes pròpiament llatines –les més abundants– amb diverses variants d'escriptura (*castellanus*, *chastellanus*, *kastellanus*) i d'altres influïdes per la llengua romànica. Així, es llegeix al 1057 un nominatiu plural *castlani*, forma superficialment llatinitzada del català *castlà*, sincopat, que, al seu torn, es llegeix per primera vegada al 1066¹⁰⁴. Romànica és, també, la forma *castellan*, encara amb la nasal final, que es llegeix al 1043 i que tant Coromines com Alcover i Moll detecten només a partir de Ramon Llull¹⁰⁵:

LLULL *Arbre Sc.* I 311 (*cit.* DCVB, s. v. *castellà*): com són batlles e veguer e
c a s t e l l a n s qui cullen lurs rendes.

Pel que fa al femení *castellana* (i *kastellana*), es documenta per primera vegada al 969, tot i que com a antropònim¹⁰⁶, tal com ho és el nom *Galindo* que es llegeix tot seguit, al text. No és dubtós que faci referència a autèntiques castellanes a

¹⁰² 1064 LFeud. I 40, p. 56.

¹⁰³ Hem esmentat en aquestes línies alguns dels casos més paradigmàtics que il·lustren les característiques dels castlans. Per a una anàlisi més aprofundida, amb més exemples del mateix corpus documental, vid. CARRERAS 1901-1902.

¹⁰⁴ Així ho van advertir ja els autors del GMLC i, a partir d'ells, Coromines. Vid. Coromines, *DECat* II 625b, 34-38. Alcover i Moll (DCVB, s. v. *castlà*), en canvi, no la documenten fins a Jaume I (*Cròn.* 46: *que yo e la comtessa prometam al castlà e a nosaltres que'l dret que'n R. Folch ha en aquest castell que li sia saluat*).

¹⁰⁵ Vid. Coromines, *DECat* II 625b, 31 i DCVB, s. v. *castellà*.

¹⁰⁶ Vid. Bolòs-Moran, *RAC*, s. v. *Castellanus*.

partir del segle XI, encara que, en opinió de Carreras¹⁰⁷, aquestes dones eren, generalment, meres titulars del càrrec.

Avui dia, els continuadors romànics de *castellanus* designen també les persones nadiues a Castella, que hauria estat coneguda com a terra de castells.

¹⁰⁷ CARRERAS 1901-1902: 9.

eques

VARIANTS:

—

FORMES:

equitum, -itibus

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat d'*equus* 'cavall', mot provinent de l'indoeuropeu **ekwo-s*¹⁰⁸. Es testimonia des d'època arcaica (PLAUT. *Mil.* 464: *neque eques neque pedes profectost quidam tanta audacia*)¹⁰⁹.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT¹¹⁰:

En l'organització feudal, 'cavaller':

- a) S'al·ludeix al seu grau dins la jerarquia feudal.
- b) Es fa referència als cavallers que s'han de mantenir per a defensa i guarda dels castells i serveis d'hosts i cavalcades.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

a)

- (1) **1019** AComtalPerg I 142, p. 437: iudicium quod conscriptum est tempore domni Bere[ngarii comes et marchio, anno ...] pro re que discussa est sub presentia Gondeballi pro[... assisten]tibus aliis idoneis uiris ... *e q u i t i b u s* superscripti archidiaconi, Goltredo et Egicano, Gilmundo.
- (2) **1024** Baraut, *DocUrgell* 390 (Urgellia 4, p. 96): ob determinatione ecclesiarum Sedis Orgellensis causarum adfuit dominus Ermengaudus ... cum

¹⁰⁸ Vid. Pokorny, *IEW*, p. 301. Vid. etiam Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *equus*.

¹⁰⁹ Vid. ThLL V/2 710, 75-76.

¹¹⁰ Vid. GMLC, s. v. *eques*.

Berengario comite filio Raimundi patru sui et cum Ermesende comitissa et optimatibus eorum Bremundo uicecomite Ausonensi et Mirono de Pontibus et Mirono Ostolensi ... et Raimundo archidiacono cum Fulcone clerico sedis Barchinonensis et Raimundo Geriberto, residente multitudine coetu ex equitum quam et aliorum hominum in castro scilicet Pontibus comitatu Orgellitano.

1192 (*butlla del papa Celestí III*) DipMontalegre 161, p. 211: ego Berengarius presbiter cardinalis Sancti Marci tituli equitum.

b)

- (1) **1156** Baraut, *CartAndorra* I 54, p. 178: donet eis potestatem semper iratis et paccatis de supradictis castris et faciat eis hostes et chaulcadas et seguimentum cum omnibus hominibus utriusque uallis, peditibus scilicet et equitibus, contra cunctos homines et feminas.

COMENTARI:

El substantiu *equus* prové d'*equus*, terme masculí que ja en època arcaica¹¹¹ es testimonia com a denominació genèrica dels cavalls (en contrast amb els noms específics *asturco* 'cavall asturià', *caballus*¹¹² 'rossí' o 'cavall de feina', *cantherius* 'rossí' o 'cavall sanat' i *mannus* 'haca'¹¹³) i a partir del qual es generà, en la llengua rústica, el femení *equa* 'euga', que hom documenta des de Varró¹¹⁴. Ambdues paraules es troben representades al corpus estudiat, si bé, com advertí Terol¹¹⁵, *equus* ja mostra un retrocés respecte a *caballus*, que acabà reemplaçant-lo en les llengües romàniques¹¹⁶:

ca. 870-878 DipRosselló 116, p. 161: accepimus pretio equa una, quod dedimus domno Mirone comite, et solido uno.

¹¹¹ PLAVT. *Aul.* 494-495: *faxim muli, pretio qui superant equos, / sient uiliores Gallicis cantheriis* (ThLL V/2 732, 12-14).

¹¹² Per a aquest nom, vid. s. v. *caballarius*. Vid. etiam TEROL 2016a: 204-206.

¹¹³ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *equus*.

¹¹⁴ VARRO *ling.* 9, 56: *equus dicitur et equa, in usu enim horum discrimina* (ThLL V/2 739, 33).

¹¹⁵ Vid. TEROL 2016a: 226.

¹¹⁶ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1440.

1022 AComtalPerg I 160, p. 466: de nostro iure in tuum suprascripta omnia tradimus dominium et potestatem, propter pretium e q u u m unum optimum.

En l'Antiguitat clàssica, els *equites* eren els membres de l'*ordo equester*, orde romana que comprenia els guerrers que servien dins l'*equitatus* 'cavalleria' i que combatien, per tant, a cavall. Com explica Guillén¹¹⁷, aquests cavallers –als quals, per ser-ho, se'ls exigia d'haver nascut de pares lliures– no podien tenir menys de 17 anys i havien de posseir un físic vigorós. Igualment, havien de ser exemple d'honorabilitat, car aquest era un cos de selectes. Durant la monarquia i fins al principi de la República, els cavallers havien de reunir una determinada quantitat de béns per poder formar part de l'orde, les centúries de la qual, efectivament, es configuraven a partir dels ciutadans que tenien les fortunes més elevades. Un cop elegits, el primer que havien de fer era adquirir un cavall (i si podien, dos) i l'equip corresponent, i ho havien de fer pel seu compte, encara que després rebien certes compensacions monetàries de l'Estat. Emprat sobretot per historiadors, el substantiu *equus* es testimonia sovint contraposat a *miles* i *pedes* (vid. s. vv.¹¹⁸), veus que designen els soldats d'infanteria¹¹⁹:

CATO *mil.* frg. 9: p e d i t e s quattuor agminibus, e q u i t e s duobus antibus ducas.

LIV. 42, 1, 3: ad eas copias quas ex uetere exercitu Hispania habebat, quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem milia m i l i t u m et mille e q u i t e s adduntur, et M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est.

Després de la II Guerra Púnica, a l'època dels Gracs, els *equites* varen configurar-se com un grup de ciutadans acomodats que gaudien de certs drets i privilegis¹²⁰ i anaren controlant alguns aspectes de la vida pública, com ara la recaptació d'impostos a les províncies. De l'*ordo equester*, dels seus integrants i de la seva relació amb els *senatores* –amb els quals adquiriren certa rivalitat en la

¹¹⁷ GUILLÉN 1994: III 414.

¹¹⁸ Vid. etiam s. v. *pedo*.

¹¹⁹ Vid. ThLL V/2 709, 61 ss.

¹²⁰ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *equus*.

lluïta de poders— en parlen multitud d'autors des d'època clàssica, com ara Livi o Tàcit, on es veu l'ús del singular *eques* per designar el col·lectiu¹²¹:

LIV. 4, 8, 2: *senatui equitumque centuriis decoris dedecorisque discrimen penes censuram erat.*

TAC. *hist.* 1, 50: *non senatus modo et eques ..., sed uolgus quoque palam maerere.*

Continuà usant-se, això no obstant, amb el valor propi de 'cavaller' al llarg de tota la literatura llatina, i segueix essent freqüent als textos medievals; és estrany, en canvi, amb el valor polític, atès que tal denominació ja no responia a la realitat del moment¹²². Recollit en pràcticament tots els diccionaris del llatí d'aquest període (el GMLC, el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit, el MLW, el LMIL-Polonorum, el LLMAIugoslaviae, el LItalicaeMAL i el GMLSueciae¹²³), *eques*, tal com *miles* —que és, certament, un cas més particular, pel tipus de soldat que designa—, és emprat als textos de la Catalunya altmedieval com a sinònim culte de *caballarius* (vid. s. v.), terme del llatí tardà¹²⁴ que serveix per anomenar el cavaller en sentit feudal, ço és, com a home de condició lliure, unit al seu senyor per un jurament de fidelitat, que ocupa el darrer grau de la jerarquia feudal, que ha fet professió d'armes i que, com en el passat, fa la guerra amb cavall propi¹²⁵. En efecte, com resumí Martí de Riquer¹²⁶, el cavaller havia d'anar «ben muntat i armat d'un cavall (clara indicació que es tracta d'un cavall per a guerrear), d'un bon ausberg i amb elm i altres bones armes».

Fruit del caràcter de terme erudit que posseeix, als diplomes estudiats *eques* es documenta força escassament. Hi apareix, d'una banda, en al·lusió al seu grau dins de la jerarquia esmentada (diplomes de 1019, on es destaca el vincle de vassallatge dels cavallers respecte del seu senyor, 1024 i 1192, una butlla del papa Celestí III) i, de l'altra, fent referència als cavallers que s'ocupen de la defensa i la guàrdia dels castells i que formaven part del serveis d'hosts i cavalcades, les

¹²¹ Vid. ThLL V/2 713, 83 ss.

¹²² MANCHÓN 2000: 746.

¹²³ Vid. s. v. *eques*.

¹²⁴ Vid. ThLL III 3, 3-5.

¹²⁵ GMLC, s. vv. *caballarius* i *eques*.

¹²⁶ RIQUER 1968: 18.

incursions a cavall de càstig i saqueig en territori enemic¹²⁷. L'únic testimoni d'*equus* amb aquest ús es troba en un document de 1156, d'Andorra, on, com ja hem vist que succeeix en els textos de l'antiga Roma, apareix coordinat a *pedes* 'peó', individus que, tot i que podien desenvolupar tasques similars a les dels cavallers, no solien ésser lliures; de condició social baixa, no posseïen animal de cavalcadura, sinó que, armats, es batien en combat a peu.

D'altra banda, *equus* pot aparèixer en lloc d'*equus* 'cavall', com es pot veure en els passatges següents¹²⁸, extrets de l'acta de la donació d'un alou al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, al 1045, i del testament que féu al 1177 Ramon de Torroja, on indicà que, en cas de no posseir un cavall en morir, deixaria en herència cinquanta morabatins al temple de Gardeny:

1045 Baraut, *DipTavèrnoles* 65, p. 140: si abbates et monachi Sancti Saturnini illorum peccora uoluerint abere infra terminos de ipso castro iam dicto oues aut boues uel uaccas siue e q u e s uel porcos, omnem decimam illis concedimus et pastura quantum usuare potuerint.

1177 Sarobe, *DipTGardeny* 311, p. 460: ego Raimundus de Turre Rubea dono et dimitto ad obitum meum Domui Milicie Templi corpus meum ad sepeliendum, cum uno equo et omnibus meis armis tam ferreis quam ligneis; et si non habuero equiti L morabetinorum bonos et directi ponderis dimitto.

Com indiquen Ernout i Meillet¹²⁹, aquest ús fou ja senyalat per certs gramàtics antics a partir del sintagma *quadrupes eques* que usaren Enni¹³⁰ i, tot citant-lo, Aulus Gel·li¹³¹. Si bé, segons els filòlegs esmentats, «faut-il entendre l'expression

¹²⁷ Vid. GMLC, s. v. *cabalcata*.

¹²⁸ Vid. etiam **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 375 (*insunt reliquiae sancti Hippolyti, qui exemplo martyris Laurentii extentus, fustibus et cardis diu caesus, ligatis pedibus ad colla indomitorum equitum, per carduetum et tribulos tractus, Romae emisit beatum spiritum*), **1082** DACCBBarcelona IV 1410, p. 2188 (*ad Pere Arnallus dimitto tonas II ... et bouos III, et cum eques II*) i **1173** Papell, *DipSantesCreus* 166, p. 263 (*nos conuenimus tibi Berengarii Rufo quod accepiamus nobis primum lestam duos pollinos et de aliis qui remanserint accipias quem uolueris et hoc sit de equibus de copula nostra*).

¹²⁹ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *equus*.

¹³⁰ ENN. ann. 232: *denique ui magna quadrupes eques atque elephanti proiciunt sese* (ThLL V/2 717, 26-27).

¹³¹ GELL. 18, 5: *quod Q. Ennius in septimo annali 'quadrupes eques' ac non 'quadrupes ecus', ut legunt multi, scriptum reliquit*.

d'Ennius comme formée d'un groupe asyndétique designant le cavalier et sa monture»¹³², el cert és que provocà que *eques* s'empres amb l'accepció de 'cavall' tant en autors del període clàssic, entre els quals Virgili, com en autors cristians, especialment Gregori de Tours¹³³:

VERG. *georg.* 3, 115-117: frena Pelethronii Lapithae gyrosque dedere /
impositi dorso, atque equitem docuere sub armis / insultare solo et
gressus glomerare superbos.

GREG. TVR. *Franc.* 2, 24: misit pueros suos cum equitibus et plaustris.

Al període medieval, apareix en textos de territoris com Alemanya o Polònia, a més de Catalunya:

CHRON. *Fred.* 4, 64 (*cit.* MLW, s. v. *eques*): cumque uterque cum
aequetis hy duo congressione priliae in inuicem propinquant.

1491 AGZ XVI, p. 234 (*cit.* LMILPolonorum, s. v. *eques*): dedit uxori ... sex
equos, quattuor aduegendum et duos equites.

En darrer lloc, cal insistir que *eques* no tingué continuïtat en les llengües romàniques, car, com hem dit, fou substituït per *caballarius*, tal com succeí amb *equus* i *caballus*.

¹³² Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *equus*.

¹³³ Vid. ThLL V/2 717, 20 ss.

miles

VARIANTS:

militus

FORMES:

miles, -item, -itis, -iti, -ite, -ites, -itum, -itibus

militorum

ETIMOLOGIA:

Substantiu d'etimologia incerta per al qual s'ha postulat un possible origen etrusc o algun tipus de lligam amb el grec ὄμιλος 'massa', 'multitud'¹³⁴. En sintagma amb l'adjectiu *gloriosus*, dóna títol a una de les comèdies de Plaute, poeta en què es documenta amb freqüència (*Aul.* 528: *miles inpransus astat, aes censet dari*).

FORMES ROMÀNIQUES¹³⁵:rom. *mire*.

SIGNIFICATS:

1. 'Home lliure que fa professió d'armes i lluita a cavall', 'cavaller'.
2. En el sintagma *peculiaris miles*, 'cavaller consagrat a la protecció d'un senyor'.
3. En el sintagma *militēs collocati*, 'cavallers proveïts d'un feu de cavaller dins la circumscripció del castell al servei del qual estan destinats'¹³⁶.
4. En l'expressió *Christi miles*, 'soldat de Crist' (en al·lusió als cristians).

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- 1.
- (1) **891** Abadal, *ECuixà*, ap. 63, p. 166: ego Sancius, miles, dono pro amore Dei iam dicte ecclesie omnes meas uineas quas habeo ad planas de

¹³⁴ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *miles*. Vid. etiam ThLL VIII 939, 26-27. Per al grec ὄμιλος, vid. LSJ 1047b, s. v.

¹³⁵ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5568.

¹³⁶ Vid. GMLC s. v. *collocare*.

Baltarga. *ibid.*: hec quoque contentio peruenit ad aures Ingoberti episcopi, Fredarii archidiaconi, Olibe monachi, et Sancii militis, at aliorum nobilium uirorum. *ibid.*: responderunt parrochiani utriusque ecclesie, et dixerunt Ingoberto episcopo, Fedario archidiacono, Olibe monacho, et Sanctio militi.

- (2) **987** DipOsona 1526, p. 1090: testificant testes prolati, ... sacerdotes uel iudices atque milites supertexti ad conprobendam causam de ipso alaude de castro Mucrone et termines eius.
- (3) **988** Bolòs, *Serrateix* 28, p. 104: uenit Ermemirus uicecomes in monasterio Sancte Marie Serrateixensis, cum comilitonibus suis, id sunt: Ennego, que uocant Bonofilio, et Bonucio ... et aliorum militorum qui cum eo erant in II anno ordinationis sue.
- (4) **995** Bolòs, *Serrateix* 38, p. 115: aduenit ad nos donatores ipsum alodium per commutatione de prefato Oriolo milite.
- (5) **1040** Ordeig, *Dotalies* 166, p. 109: uenerunt ibi enim a petitione domni Poncii, abbatis, caeterorumque fratrum Sancti Laurentii commanentium ... simul cum uicecomitibus caeterisque pluris principibus atque abbatibus, clericorum atque militorum uiris admixtis populorum uero utriusque sexus.
- (6) **1054** CEGirona 114, p. 233: dono predicte canonice Sancte Marie domum meam quam ego habeo infra muros Gerunde ciuitatis sub turre uicecomitali, quam emi de Gascha femina que fuit uxor Olibe Durandi militis, qui solitus erat manere in iamdicta uicecomitali turri.
- (7) **1058** Usat. 4, 2-5 (cap. 4, ed. 1984): ut qui interfecerit uicecomitem uel uulnerauerit siue in aliquo desonorauerit, emendet eum sicut duos comitores et comitorem sicut duos uasuassores. De uasuassore, qui quinque milites habet, per mortem eius emendentur LX uncie auri cocti, et per plagam XXX.

- (8) **1066** DipPoblet 20, p. 37: si ad ipsum castrum aduxeritis militem qui possit guerriare, teneat per uos feuum de castro et potestatem.
- (9) **1071** AComtalPerg III 767, p. 1315: ipsi milites siue castellani quos predictus comes miserit in iam dictos castros habeant ipsam terram, quam tenuerint propter predicta castella, ad feuum per Oliuarium.
- (10) **1072** Baraut, *DocUrgell* 848 (Urgellia 6, p. 206): iurent per unum militem quod hunc scribtum nec habent neque unquam abuerunt neque possunt; quod si hoc iurare noluerint recognoscant Vgo et uxor eius rectum episcopi quo ibi audierant uel cognouerunt de eadem ecclesia se scientibus et iurent per militem se amplius non cognouisse in eodem scribto de recto episcopi, illis scientibus, per sacramentum et per batala si hanc episcopus facere noluerint. *ibid.*, p. 207: si Vgo hoc facere noluerit aut non potest iuret episcopus per I suum militem quod supra dictam ecclesiam de Rus idem episcopus non cosiliauit Vgoni ut eam accaptaret de supra dicto Arnallo ut eam aberet post mortem eius. Quod si predictus Vgo hoc credere noluerit mitat ei tornes per I suum militem. *ibid.*: et qualiscumque uictus fuerit emendet malefacta ad militem alterius et antequam faciant batala donet episcopus fidanc Vgoni de ipso directo quod exide debet de ipsa batala.
- (11) **1074** AComtalPerg III 862, p. 1418: que faciat illi omnes seruiciis que debet miles facere ad suum meliorem seniorem, secundum suum posse uel nosse.
- (12) **1074** AComtalPerg III 864, p. 1419: conuenit autem supradicto Reimndo [*sic*] ad prelibato Vmbertus ut sit suus solidus, sicut miles esse debet de suum meliorem seniorem, et faciat illi hostes et kaulchadas atque seguuis, et guardet ipsam turrem quod est ipsum kastrum de Vmbertus de Gelida. *ibid.*, p. 1420: si adobria, ipso feuuo de Amatus Dadila sit de iam dicto Reimundo, super hoc ut donet eum ad uno milite qui seruiet ... ad supradictis suis seniores et ad ille ipse Reimunde.
- (13) **1084** Puig i Ferreté, *Gerri* II 33, p. 24: sig+num Vualardi militis.

- (14) **1086-1090** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1563, p. 848: si uero alius peruersus homo utriusque sexus ipsam sedem inuaserit uel rapuerit et Bernardus Guillelmi inde inculpatus fuerit, expurget se per sacramentum et per batallam per unum militem et postea adiuuet recuperare predictam sedem B<erengario> comiti et Bertrando episcopo per fidem sine engan.
- (15) **1088 (?)** LFeud. I 68, p. 83: si, autem, miles Thedballi fuerit inde uictus, idem Thedballus similiter difiniat ipsum castellum cum pertinenciis eius eidem comiti et comitisse. *ibid.*: si miles Thedballi fuerit uictus, difiniat ipsum castellum eidem comiti et comitisse, et, si Theballus non potest hoc probare, sepredictus comes et comitissa prebeant sacramentum per unum militem quod non habebant potestatem de dicto castello sine enganno ipsa die quando fecerit ipsam scripturam.
- (16) **1113** Constans, *DipBanyoles* 120, p. 106: Signum Gaucefredi miles.
- (17) **1145** Rocafiguera, *Aiguafreda* 23, p. 70: concedo ad iam dicto Guillelmus, filio meo, ipsum feuum quod ego teneo per Guillelmus de Aquafrigida, ut siat suum milite quo modo in nostras conueniencias resonat, et per ipsum Guillelmus filio meo abeat iam dictum feuum et fratri suo Petro quo modo in supra scriptas conueniencias resonant.
- (18) **1146** Sangés, *DocGuissona* 158, p. 243: Sig+num Raimundo milite.
- (19) **1148** DipCardona 177, p. 250: facta est dedicatio ecclesie Sancti Petri Arcii que sita est in comitatu Ausonensi, in terminis castri Colonoci, ubi ego Petrus, Dei gratia Ausonensis episcopus, interuentu ... Bernardi, prepositi Cardone, atque Guilelmi, sacricustodis, in presencia multorum nobilium hominum clericorum, militum et aliorum nobilium laicorum, ad ipsum diem dedicationis ibidem conuenientium, istam dotem unanimiter iamdicte ecclesie Sancti Petri fecimus et tradidimus.
- (20) **1152** Alturo, *DipAlguaire* 6, p. 89: omnia supradicta tibi dono ... ut habeas ea et possideas in hereditate propria ... cum omnibus ingressibus et exitibus suis in perpetuum ... excepto non uendas illud neque dones ad Ecclesiam neque ad ullam religionem neque clericis neque militibus.

- (21) **1171** Baraut, *CartAndorra* I 73, p. 216: item conquestus est R. quod baiulus episcopi abstulerat quemdam equum cuidam militi suo; quod baiulus negavit. Cognovit G. ut miles probaret bailum abstulisse equum per testes.
- (22) **1184** DipPortella 56, p. 283: est qualiter altercacio seu contencio hec talis surrexit inter dompnum Arnallum, cenobii Portellensis habas, et dompna Guacerandus de Pinos siue coniux sua, dompna Berenghera, et filios eorum, Raimundus atque Berengarius, atque de militibus eorum, Guillelmus de Palad et Petrus de Palad. *ibid.*: predictus Bernardus inquisiuit pacem et concordiam inter illos ex utraque parte et rogavit ... ut reddidissent et diffinissent siue euacuassent Deo et Sancto Petro ... et faciant diffinire ad Poncium de Gauardia et ad Guacerandum de Vrg siue ... ad Estefania ... et ad militibus de Palad, et illis ita fecerunt.
- (23) **1187** CDipÀger 586, p. 933: dono ... opidum de Capestann cum milite illo qui tenet eum per manu mea, et cum uilla et homines et census et usaticos et terminos et cetera omnia que ad opidum et uillam et terminos de Capestann pertinent ad proprium alodium per secula cuncta. Et miles iste ... et omnes successores eius teneant iamdictum opidum et uillam et cetera que ad sepedictum opidum et uillam et terminos pertinent per manu Raimundi, Aggerensis abbatis.
- (24) **1188** Gonzalvo, *Pau i treva* 17 VIII, p. 97: constituimus ut si forte duo uel tres aut plures homines alicuius militis uel cuiuscumque domini alicubi locorum sibi inuicem rixati fuerint, quodcumque dampnum sibi inferant, uel ex quacumque alia causa controuersiam habeant eis apud dominos eorum exagitur et terminetur.

et al.

2.

- (1) **1077** LFeud. II 501, p. 17: preter hoc, autem, ut sanctus Petrus me habeat peculiarem militem, censum sibi mee milicie constituo singulis annis C mancosos aureos.

3.

- (1) **1090** LFeud. I 218, p. 228: et dat ei ... iam dictum castrum cum ipsis militibus qui sunt collocati de Cardona, sine suo engan.

4.

- (1) **972** DipManresa 92, p. 105: igitur beatus Martinus, dum miles esset, quidam tribunus brauium promittebat ei ut accederet ad bellum. Ille uero respondens dixit: Christi miles sum, pugnare mihi non licet.
- (2) **1172** LFeud. II 792, p. 274: dono domino Deo et beate Marie Fontis Frigidi me ipsum per uitam et per mortem, ita quod, si uiuens seculum reli(n)quero, ibi ad religionem ueniam ibique monachus pauperque miles Christi Ihesu efficiar.

COMENTARI:

Miles, el primer terme que anomenà soldats en la llengua llatina, presenta una terminació que recorda la de mots del mateix camp semàntic, com *equus* o *pedes* (vid. s. vv.), i que seria, segons Forcellini¹³⁷, una forma procedent del verb *ire* que indicaria la manera de desplaçar-se d'aquests soldats (a cavall i a peu, respectivament). No seria inversemblant pensar que aquesta terminació s'hauria generalitzat i hauria passat a altres vocables afins semànticament, com el propi *miles* o com *satelles* i *comes* 'company', substantius que, si bé no indiquen pròpiament cap mena de desplaçament, sí anomenen, tanmateix, individus que van d'un lloc a l'altre, ja sigui per anar a fer la guerra, ja sigui bo i formant part d'un seguici al qual escorten. D'etimologia inconeguda, abans que la lexicografia moderna en proposés un origen etrusc o la comparés amb el grec ὄμιλος, alguns dels autors més antics de la literatura llatina (Varró i d'altres de posteriors, com Isidor) van relacionar la veu *miles* amb el numeral *mille* 'mil' (d'etimologia igualment incerta i tal vegada ni tan sols indoeuropea¹³⁸) per una associació etimològica popular¹³⁹:

VARRO *ling.* 5, 89: miles quod trium milium primo legio fiebat ac singulae tribus ... milia militum mittebant.

¹³⁷ Vid. Forcellini, s. v. *pedes*.

¹³⁸ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *mille*.

¹³⁹ Vid. ThLL VIII 939, 30-32.

ISID. *orig.* 9, 3, 32: *miles dictus, quia mille erant ante in numero uno, uel quia unus est ex mille electus. Romulus autem primus ex populo milites sumpsit et appellauit.*

Documentat esporàdicament amb les variants d'escriptura *meil-* (testimoniada a Lucili o a Ciceró¹⁴⁰), *mel-* (present en l'epigrafià¹⁴¹) i *mill-* (que ja es troba a Plaute¹⁴²), i, en singular, amb el sentit col·lectiu de 'tropa', 'armada'¹⁴³, *miles*, més freqüent en plural i testimoniada amb abundància en els historiadors a partir del període clàssic, designa en sentit estricte el soldat romà per excel·lència: el legionari, el soldat d'infanteria (contraposat, per tant, a l'*eques*¹⁴⁴) que serveix a l'exèrcit de Roma, sentit que s'anà generalitzant, amb la caiguda de l'Imperi, per acabar denominant qualsevol tipus de soldat¹⁴⁵. Des d'època clàssica se'n registren també alguns usos metafòrics en la poesia (especialment, de relacionats amb el tòpic de la *militia amoris*¹⁴⁶), i a partir de la tardoantiguitat esdevé equivalent de noms de funcionaris de la cort, com *palatinus* (vid. s. v.), *minister*¹⁴⁷ o *praefector*¹⁴⁸, però, sobretot, es refereix als servidors armats de l'emperador¹⁴⁹. Per la seva banda, la religió cristiana considera els seus seguidors *milites* de Déu, raó per la qual *milites Christi* –expressió present al nostre corpus des del 972– esdevé l'apel·latiu més freqüent dels màrtirs i dels correligionaris del cristianisme. De fet, el propi Crist pot ser qualificat de *miles*¹⁵⁰:

PS. AVG. *serm.* ed. Mai 109, 3: *quare neglexit Christus miles innocentiae suae? ... non despexit suos milites, sed prouexit.*

Aquesta paraula és, sens dubte, un dels noms d'ofici més freqüents en la literatura llatina antiga, i continua trobant-se amb gran abundància als textos

¹⁴⁰ LVCIL. 358.; CIC. *Phil.* 5, 53

¹⁴¹ CIL III 10572 i 11118.

¹⁴² *Truc.* 412.

¹⁴³ BELL. *Afr.* 72, 4: *quo ... miles noster speciem bestiae cognosceret* (ThLL VIII 945, 39-40).

¹⁴⁴ CAES. *Gall.* 5, 10, 1: *milites equitesque in expeditionem misit* (OLD, s. v. *miles*).

¹⁴⁵ LOPE 2008: 164.

¹⁴⁶ OV. *am.* 2, 3, 3: *quid me, qui miles numquam tua signa reliqui, laedis?* (ThLL VIII 944, 53-54).

¹⁴⁷ Vid. s. v. *ministerialis*.

¹⁴⁸ PS. AMBR. *epist.* 2 (53), 7, p. 744^B: *Vitalis miles consularis, cum fuisset cum Paulino iudice suo Rauennam ingressus.*

¹⁴⁹ MANCHÓN 2000: 727.

¹⁵⁰ Vid. ThLL VIII 945, 5-6.

medievals. Recollit al DuCange, al NGML, al Niermeyer, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LLMAIugoslaviae i al LItaliaeMAL¹⁵¹, conserva les accepcions ja registrades en les etapes anteriors, que hem anat veient, i n’afegeix algunes de noves, la més freqüent de les quals es relaciona directament amb el feudalisme:

SIGNIFICAT		DICCIONARIS
1.	‘Soldat’, ‘guerrer’, ‘escorta’	DuCange, NGML, Niermeyer, DMLBrit, LMILPolonorum, LItaliaeMAL
2.	‘Tropa armada’, ‘exèrcit’	NGML, DMLBrit
3.	‘Oficial a la cort reial o d’un dignitari’	DuCange, NGML, DMLBrit, LLMAIugoslaviae, LItaliaeMAL
4.	‘Individu de l’orde eqüestre’ (pro <i>equēs</i>)	DuCange, NGML, Niermeyer
5.	‘Soldat de Crist’	NGML, DMLBrit, LMILPolonorum, LItaliaeMAL
6.	‘Peça del joc d’escacs’	DMLBrit
7.	‘Cavaller’:	DuCange, NGML, Niermeyer, DMLBrit, LMILPolonorum, LItaliaeMAL
a)	‘Soldat a cavall proveït de l’armament complet’	
b)	‘Vassall que ha rebut un feu a canvi de protegir el senyor feudal, un dignitari eclesiàstic, etc.’	
c)	‘Home, lliure o no, que presta el servei militar’	
d)	‘Noble de naixement que fa professió d’armes’	

En efecte, *miles* apareix als textos medievals tot expressant el concepte feudal del cavaller, l’home, generalment de condició lliure, unit al seu senyor per un jurament de fidelitat, que ocupa un dels graus més baixos de la jerarquia feudal, que ha fet professió d’armes i que fa la guerra amb cavall propi¹⁵². És aquest el sentit que presenta als textos de la Catalunya altmedieval, on ja no apareix opo-

¹⁵¹ Vid., en tots els casos, s. v. *miles*.

¹⁵² GMLC, s. vv. *caballarius* i *equēs*. Vid. etiam RODÓN 1957: 46-47 i 176-177 (s. vv.)

sat a *equus*, a qui ara equival, sinó a *pedes* i *pedo* (vid. s. vv.), els soldats d'infanteria. Traducció erudita del vulgar *caballarius* (vid. s. v.), *miles* hauria estat, segons Bastardas¹⁵³, un «término técnico admitido unánimemente por los notarios y que entienden todas las persona cultas». L'equiparació de *miles* a *caballarius* (i, en conseqüència, a *equus*, com dèiem) respondria a l'evolució de la manera de fer la guerra en l'Edat Mitjana, on la superioritat de la cavalleria en el combat era fonamental, i al vincle inseparable que s'establí entre la condició de noble i la possessió d'un cavall, factor relacionat amb la limitació del servei d'armes a una elit restringida. Tal com sintetitzà Manchón¹⁵⁴, «en virtud principalmente de la estrecha relación entre el servicio a caballo y el deber militar de la nobleza, la palabra *miles* [...] llegó a significar [...] 'caballero' y, en general, 'combatiente a caballo'».

Documentat per primer cop l'any 891 com a sobrenom d'un tal Sanç, *miles* apareix amb relativa freqüència des de finals del segle següent. Els textos indiquen que, com els peons, els cavallers s'encarregaven de la defensa i guàrdia del castell del seu senyor feudal, i així mateix que formaven part del serveis d'hosts i cavalcades (*faciat illi hostes et kanalchadas atque seguiis, et guardet ipsam turrem*¹⁵⁵), les incursions a cavall en territori enemic per conquerir o recuperar terres. Així s'observa al diploma dels anys 1086-1090: el comte Berenguer, amb la voluntat d'alliberar l'església de Barcelona de la captivitat i de la destrucció, volgué que el bisbe d'Osona tingués sota la seva potestat la seu i el bisbat de la ciutat comtal. Tanmateix, com que no es refiava de Bernat Guillem de Queralt, manà al bisbe que obtingués d'aquest, per mitjà d'ostatges, la seguretat que no envairia l'església. En resposta, ell posà sota la potestat del bisbe deu ostatges. Per si, tot i així, el mateix Bernat Guillem o qualsevol altra persona duia a terme una invasió, el bisbe s'assegurà que un cavaller ajudaria a posar de nou les coses en ordre. Abunden en aquesta noció els sintagmes *peculiaris miles*, que serveix per anomenar de manera específica el cavaller consagrat a la protecció d'un senyor, i *milites collocati*, els cavallers proveïts d'un feu de cavaller localitzat en la circumscripció del castell al qual estan destinats (el de Cardona, al text de l'any 1090, un document de convinença).

¹⁵³ BASTARDAS 1960: 287.

¹⁵⁴ MANCHÓN 2000: 729.

¹⁵⁵ 1074 AComtalPerg III 864, p. 1419.

Si un cavaller no podia complir per si mateix la tasca encarregada, havia de proporcionar al senyor el nombre de soldats –mercenaris, si calia– que fossin necessaris per realitzar-la¹⁵⁶. Donades les relacions vassallàtiques que els genets contreien amb el senyor –vinclé que llegim, per exemple, als dos diplomes del 1074 (*faciat illi omnes seruiciis que debet miles facere ad suum meliorem seniorem*¹⁵⁷)–, *miles* també adquireix el matís semàntic de ‘vassall’. En aquest sentit, es troba utilitzat amb el significat de castlà (el vassall a càrrec de la guarda, la defensa, la jurisdicció i el govern d’un castell, que al cap i a la fi era un cavaller escollit entre la resta¹⁵⁸) en un diploma urgellenc de 1126:

1126 Baraut, *DocUrgell* 1378 (Urgellia 9, p. 198): hoc totum ... ego ipse sine enganno Sancte Marie eiusque canonice tenebo et m i l i t i b u s qui per me tenent prefatum castrum uel tenebunt et successoribus meis cui ipsum castrum dubitauero tenere mando et mandabo.

Com a nobles ben situats en l’estament feudal, els *militēs* eren convidats a assistir a esdeveniments d’importància, com la consagració de l’església de Sant Climent de Vallcebre, al 1040, en l’acta de la qual són esmentats al costat d’altres persones rellevants, com els *nicecomites*, els *principes* o els *abbates*¹⁵⁹, a més d’altres pobladors de la contrada, d’un i altre sexe. En aquest text, tal com en el de l’any 998, es llegeix un genitiu plural *militorum* que segueix el model dels temes en *-o*.

Amb la forma *mire*, la llengua romanesa fou l’única que donà continuïtat a *miles*. En canvi, sí tenen una presència molt major en la Romània alguns derivats llatins seus, com l’abstracte *militia* ‘exercici o professió de les armes’ (la *milícia* del català, la *milicia* del castellà, la *milice* francesa o la *milizia* de l’italià), l’adjectiu i substantiu *militaris* ‘pertanyent al soldat o a la guerra’, ‘soldat’ (el castellà *militar*, el francès *militaire*) o el verb *militare* ‘fer la guerra’ (*militar* en llengües com el gallec, el portuguès o l’occità)¹⁶⁰.

¹⁵⁶ BALARI 1899: 353.

¹⁵⁷ **1074** AComtalPerg III 862, p. 1418.

¹⁵⁸ Vid. s. v. *castellanus*

¹⁵⁹ Per a aquests termes, vid. PRIETO 2014, s. vv.

¹⁶⁰ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *miles*, Wartburg, *FEW* VI/2 81 ss. i Coromines, *DECat* V 686b, 31 ss.

palatinus

VARIANTS:

paladinus

FORMES:

palatini, -is

paladinus

ETIMOLOGIA:

Substantivació, documentada des d'època clàssica¹⁶¹, de l'adjectiu *Palatinus*, que deriva de *Palatium* 'Palatí', terme que donà nom a un dels set turons de la ciutat de Roma, on se situava el palau dels Cèsars¹⁶².

FORMES ROMÀNIQUES¹⁶³:

cat. *paladí*; esp. *paladín*; fr. *paladin*; gall.-port. *paladino*; it. *paladino*; oc. *palazí*; rom. *paladin*.

SIGNIFICATS:

1. 'Individu assidu a l'entorn dels comtes'.
2. Possiblement, 'heroi cavalleresc', 'paladí'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

1.

- (1) **996** DipOsona 1736, p. 1233: *conuenimus pariter ad festiuitatem supramemorati martiris cum innumera caterua fidelium utriusque sexus scilicet et ex palatinis copia multitudo.*

2.

- (1) **998** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 13, p. 227: *Sig+num [Ar]nallus, alium¹⁶⁴ non est paladinus.*

¹⁶¹ Vid. infra MART. 4, 45, 1-2.

¹⁶² Vid. OLD, s. vv. *Palatinus* i *Palatium*. Vid. etiam Coromines, *DECat* VI 190b, 19-21.

¹⁶³ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 6158 i Wartburg, *FEW* VII 488a ss.

(2) **1186** (*Narbona*) CPoblación 178, p. 247: Sig+num Arnaldi Palatini.

COMENTARI:

Lloc de la fundació de Roma, i l'indret on Ròmul hauria fixat la seva residència, el mont Palatí també fou l'escollit per August per establir-hi el palau que tant ell com els seus successors habitarien. Escrit *Balatium*, amb la labial sonora, *Palatium* fou el substantiu que, segons Varró, ja emprà Nevi per referir-se a aquest turó cèntric i no gaire elevat¹⁶⁵. A partir d'època postclàssica, apareix anomenant, per metonímia i especialment en prosistes, les edificacions que hi van fundar els emperadors, ús que es llegeix, per exemple, a Tàcit i que donà peu que comencés a designar palaus en sentit general¹⁶⁶ (ço és, palaus pròpiament dits, grans edificacions, temples, etc.) en autors com Frontó:

TAC. *ann.* 12, 5: percontatusque Caesarem an iussis populi, an auctoritati senatus cederet, ubi ille unum se ciuium et consensui imparem respondit, opperiri intra palatium iubet.

FRONTO *Ver.* 1, 2, 1: ego te tanto post interuallo neque complexus neque adfatus sim, cum et in palatium ueneris et postquam ego a domino meo fratre uixdum discesseram.

Derivat de *Palatium* i testimoniat des del període clàssic, l'adjectiu *Palatinus* serví per qualificar el mont a què donà nom aquest substantiu¹⁶⁷, per anomenar tot el relatiu a aquest turó¹⁶⁸ i, finalment, per designar tot allò que al·ludia als emperadors i als seus palaus¹⁶⁹. Així, Aureli Víctor emprà l'expressió tècnica *palatina officia* 'tasques de palau'¹⁷⁰, mentre que substantivat, si bé denominà sobretot els habitants del Palatí, ja fou usat per Marcial amb el sentit d'oficial o secretari de palau:

¹⁶⁴ L'editor adverteix que en l'original que transcriu *al* està repetit (*alalium*).

¹⁶⁵ VARRO *ling.* 5, 53: *quartae regionis Palatium, quod Pallantes cum Euandro uenerunt, qui et Palatini; ... itaque N<a>eniús 'Balatium' appellat* (vid. OLD, s. v. *Palatium*).

¹⁶⁶ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *Palatium*.

¹⁶⁷ OV. *met.* 15, 560-561: *utue Palatinis haerentem collibus olim / cum subito uidit frondescere Romulus hastam*.

¹⁶⁸ VERG. *Aen.* 9, 8-9: *Aeneas urbe et sociis et classe relicta / scepra Palatini sedemque petit Euandri*.

¹⁶⁹ MART. 8, 39, 1-2: *qui Palatinae caperet conuinia mensae / Ambrosiasque dapes, non erat ante locus*.

¹⁷⁰ Vid. ThLL IX/2 523, 36-38.

AVR. VICT. *Caes.* 13: officia sane publica et palatina nec non militiae in eam formam statuit, quae paucis per Constantinum immutatis hodie perseuerat.

MART. 4, 45, 1-2: haec tibi pro nato plena dat laetus acerra, / Phoebe, Palatinus munera Parthenius.

L'*officium palatinum* fou el nucli fonamental del *Palatium* o *Aula Regia* durant la monarquia visigòtica, cosa que justificà la seva aplicació al conjunt del personal que servia en un palau¹⁷¹. En efecte, fou a través de la cultura germànica que els significats relatius a palau es perpetuaren en tota la Romània, tant en el cas de *Palatium* com en el de *Palatinus*, terme que és recollit, amb les categories d'adjectiu i substantiu, al DuCange, al NGML, al Niermeyer, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LLMAIugoslaviae, al LELMAL i al LItaliaeMAL¹⁷². Cal entendre aquestes accepcions vinculades a palau no només en sentit físic, sinó sobretot com a expressió de l'entorn d'aristòcrates, nobles, comtes i monarques: per exemple, és habitual de trobar als textos d'altres territoris l'expressió *comes palatinus*, el 'comte vinculat al poder palati' en època carolíngia¹⁷³. De manera semblant, als diplomes de la Catalunya altmedieval l'adjectiu *palatinus* determina personatges nobles, propers a la reialesa, que posseeixen els títols de *primates* i *optimates*, els nobles feudals que acabaren rebent el nom de *barones*¹⁷⁴:

1049 Baraut, *DocUrgell* 627 (Urgellia 5, p. 148): notescant cuncti ex primati palatini uel omnes homines tam potenciores quam inferiores, qui[a] adiuuante Deo placuit in animis meis et placet.

1081 Baraut, *DocUrgell* 947 (Urgellia 7, p. 76): uenit domnus Bernardus episcopus ... Sancti Stephani et cum eo domnus Guilelmus Regimundo et Albertinus iudex et aliis optimatibus palatini officii predicti episcopi.

¹⁷¹ MANCHÓN 2000: 356.

¹⁷² Vid. s. v. *palatinus* en tots els casos.

¹⁷³ Vid., e. g., THEGAN. *Ludov.* 45, p. 600, 24 (*cit.* NGML, s. v. *palatinus*): *Morhardum palatinum comitem*.

¹⁷⁴ Vid. PRIETO 2014: 42 i 150 i BALARI 1899: 497. Coromines i Pascual (DECH IV 347a, 49 ss.) n'analitzen l'origen en la llengua castellana.

D'altra banda, com a substantiu apareix als textos europeus designant el dignitari d'una cort reial¹⁷⁵, un cortesà¹⁷⁶, un membre del personal de palau¹⁷⁷, el *comes palatinus* mateix¹⁷⁸, etc. En efecte, sota aquesta denominació s'adscriuen o bé els qui eren propers a comtes i reis o bé tots els qui exercien alguna missió a palau (en l'administració de béns, en la redacció de constitucions i altres manaments...) i els qui formaven part del seguici dels reis¹⁷⁹. Altrament, *palatini* (i *comites palatini*¹⁸⁰) fou el nom que reberen els cavallers del seguici de Carlemany (vinculats, per tant, a l'esfera de la reialesa i de palau), els quals, segons les cançons de gesta, foren dotze homes que representaren l'ideal de l'honor guerrer de l'Edat Mitjana¹⁸¹. Arran d'aquests relats, *palatinus* començà a designar el 'cavaller que es distingia en les guerres per les seves fites' o 'heroi cavalleresc', sentit amb què apareix als *Carmina Burana*:

CARM. *Bur.* B 50, 14, 2 (*cit.* NGML, s. v. *palatinus*): Surim solam liberat
nautica marinus, / marchio clarissimus, uere palatinus, cuius uires
approbat Grecus et Latinus, / timet quoque plurimum ferox Saladinus.

Al primer testimoni documental que se'n conserva als textos del nostre corpus, de l'any 996, *palatinus* fa sens dubte referència als individus assidus a l'entorn dels comtes, que es reuniren, en gran nombre i juntament amb molts altres fidels (*innumera caterua fidelium utriusque sexus scilicet et ex palatinis copia multitudo*), en ocasió de la visita del comte Ramon Borrell al monestir de Sant Cugat per tal de celebrar-hi la festivitat del màrtir. No fa referència, així doncs, a l'heroi cavalleresc, significat que, en canvi, sí podria tenir, com a sobrenom, dins de les estructures antroponímiques dels diplomes citats dels anys 998 (una permuta de dues peces de terra situades al comtat de Barcelona per una altra situada vora el monestir de Sant Cugat) i 1186 (redactat a Narbona, es tracta d'una carta d'esta-

¹⁷⁵ WALAHFR. *Carol. prol. in.* (*cit.* NGML, s. v. *palatinus*): *Einbartus uir inter omnes huius temporis palatinos non solum pro scientia, uerum et pro uniuersa morum honestate laudis egregie.*

¹⁷⁶ GERARD. *SILV. uita Adalb.*, p. 347 (*cit.* NGML, s. v. *palatinus*): *nunc laborantem in cuculla non sua, nuper inter palatinos sericatum.*

¹⁷⁷ HINCM. *REM. ord. palat.*, p. 23 (*cit.* NGML, s. v. *palatinus*): *de minoribus uero uel proprie palatinis.*

¹⁷⁸ 1169 CARTVL. *Hosp. S. Ioh. Hier.* (*cit.* NGML, s. v. *palatinus*): *principibus, ducibus, palatinis, marchionibus, comitibus.*

¹⁷⁹ Vid. GEC, s. v. *palatí*.

¹⁸⁰ Coromines, *DECat* VI 191b, 29-30 i Battisti-Alessio, *DEI*, s. v. *paladino*.

¹⁸¹ Vid. GELarousse, s. v. *paladín*.

bliment de terres atorgada per Alfons II d'Aragó i I de Barcelona a un grup de vint habitants de Cervera). Endemés, cal fer notar que també es testimonia com a antropònim des de l'any 996¹⁸²:

996 DCBarcelona I 280, p. 511: ego Lobatone et uxori sue Ermelde et Paladino uinditores sumus tibi Goltredus, emptore. *ibid.*: Sig+um Paladino, qui ista carta uinditione fecimus et firmare rogauimus.

Present en les llengües de tota la Romània, *palatinus* arribà a la Península Ibèrica com a préstec de l'italià *paladino*¹⁸³. A banda de l'heroi cavalleresc, el català *paladí* i el castellà *paladín* poden designar també la 'persona que defensa amb total decisió algú o alguna cosa'¹⁸⁴, sentit sorgit de l'exemplaritat i la fermesa amb què lluitaven aquests herois, disposats a arribar a les últimes conseqüències per tal de defensar la seva causa.

¹⁸² Vid. etiam **1195** Pons, *Roca Rossa* 42, p. 108: ego Poncius de Pratello de Mil et frater meus Paladinus. *ibid.*: Sig+num Paladini frater eius, nos qui hoc laudamus et firmamus et testes firmare rogamus. Coromines i Pascual (DECH IV 346b, 21-23) també en documenten aquest ús en un diploma aragonès de 1164.

¹⁸³ Vid. Coromines, *DECat* VI 191b, 27 i Corominas-Pascual, *DECH* IV 346b, 27.

¹⁸⁴ Vid. DIEC, s. v. *paladí* i DLE, s. v. *paladín*.

essor

VARIANTS:

—

FORMES:

essor

ETIMOLOGIA:

Substantiu agent derivat del verb *sedere* ‘estar assegut’, concretament del participi *sessus*. Rar, es documenta per primera vegada a Corneli Nepot (*Cim.* 2, 5, 2: *Scyrum, quam eo tempore Dolopes incolebant, quod contumacius se gesserant, uacuefecit, sessoris ueteres urbe insulaque eiecit, agros ciuibus diuisit*)¹⁸⁵.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

‘El qui va a cavall amb armadura lleugera, sense encobertar’, ‘cavaller’, ‘genet’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1020** Junyent, *Oliba* Tex. 9, p. 319: *dumque incaute ceptum pertenderet iter, inter ingentis fluminis rotantia uada infelix reuoluitur equus, sessorque succumbit.*

COMENTARI:

Documentat des d'època clàssica, *essor* és un substantiu molt escassament emprat en el llatí anterior al període medieval. Derivada del verb *sedere*, aquesta veu designava ja en els pocs testimonis que se'n conserven el genet assegut sobre un cavall que anava amb una armadura lleugera. A banda del ja citat Nepot, van emprar-la Catul o Suetoni:

¹⁸⁵ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *sedeo*.

CAT. 37, 7-8: non putatis ausurum / me una ducentos irrumare s e s s o -
r e s ?

SVET. *Iul.* 61: cum haruspices imperium orbis terrae significare domino pronuntiassent, magna cura aluit nec patientem s e s s o r i s alterius primus ascendit.

Tanmateix, aquest terme tampoc no és especialment freqüent en els textos medievals, i només apareix recollit al Niermeyer¹⁸⁶ i al DMLBrit, diccionari aquest que, a més de testimonis en què *essor* té el significat de ‘cavaller’¹⁸⁷ (també en sentit figurat, relacionat amb l'àmbit religiós), ofereix, igualment, passatges en els quals designa simplement la persona que ocupa una cadira, especialment a l'hora de dinar. Tant l'ús religiós com aquest darrer es poden observar, respectivament, en els passatges que segueixen:

BEDE *Ezra* 88_{4A} (*cit.* DMLBrit, s. v. *essor*): in equitatu sanctorum cordium ... qui Deum portat s e s s o r e m .

AELF. BATA 4, 16, p. 41 (*cit.* DMLBrit, s. v. *essor*): cum eo manducare cibum meum in mea sede cum meis s e s s o r i b u s in refectorio ... uis transfodere s e s s o r e m tuum.

Al corpus català, aquesta veu apareix únicament en el testimoni citat més amunt, que forma part d'un dels textos literaris d'Oliba. Es tracta de l'encíclica anunciadora de la mort de Bernat Tallaferro, comte de Besalú i germà del propi Oliba, esdevinguda el 26 de setembre del 1020. És precisament al passatge que hem exposat, i que ara ampliïem, on es narra la mort de Tallaferro, ofegat mentre tractava de creuar el Roine amb el seu cavall, el qual es revoltà, segurament espantat per la virulència de l'aigua, i féu caure el seu genet:

1020 Junyent, *Oliba* Tex. 9, pp. 318-319: talis igitur cum esset hac tantus, utpote prouisor omnium, coniugali uinculo uolens nectere filium, premis-

¹⁸⁶ V. RICHARDI 5, SRM VII, p. 447 (*cit.* Niermeyer, s. v. *essor*): *sessorem ex genere equi non prosequitur, nisi asello.*

¹⁸⁷ *Ep. ad amicum* 4 (*cit.* DMLBrit, s. v. *essor*): *infrenati enim equi huc illucque caput alius effertur dum constringere catenas improuidus essor omittit.* El DMLBrit també inclou *essor* com a forma d'*assessor* ‘jutge’ amb afèresi (W. FITZST. *Thom. prol.* 17: *sessorem unum trabunt plurimi precurrentes*).

so iam nato, infandum temptavit equo transire Rodanum. Dumque incaute ceptum pertenderet iter, inter ingentis fluminis rotantia uada infelix reuoluitur equus, sessorque succumbit. Tunc terque quaterque conatus collum tenere manibus, terque quaterque compressa manus effugit ab illo. Tandem ergo ingentis fluminis impetu uictus occubuit.

Sessor fa al·lusió, en efecte, a Tallafarro mateix. Oliba, per anomenar la condició de cavaller del seu germà, ha fet servir un terme culte i selecte –atès el seu ús tan restringit– que apareix bàsicament en textos literaris de gran elaboració. Sens dubte, l'ús d'aquest vocable (molt més exclusiu, i fins i tot podríem dir elegant, que els tradicionals *equus* i *miles*, i del tot allunyat del popular *caballarius*¹⁸⁸) és la manera que ha trobat Oliba de retre tribut al germà finit i d'eleva la seva dignitat i la seva glòria. L'autor clou el passatge, un dels més personals que va escriure, amb les següents paraules de lamentació envers el *sessor* i germà traspasat:

1020 Junyent, *Oliba* Tex. 9, p. 319: et ad nos, uidelicet Sanctae Mariae monachis, reductus a suis, heu dolendum dictum! Mortuus rediit, quos tante speciositatis princeps et pater nimium piorando reliquerat. Sed, o felix et nimium felix nostra etas si noster Bernardus nunquam attigisset Rodani nefanda fluenta!

Sessor, veu clarament lligada a l'erudició, no tingué continuïtat en les llengües romàniques, que sí assumiren, d'altra banda, el compost *adessor* (*assessor*) 'ajudant', 'conseller'. Molt emprat avui dia en els àmbits dels negocis, la justícia i la política, es troba en català (*assessor*), castellà (*asesor*), francès (*assesseur*), gallec (*asesor*), italià (*assessore*), occità (*assessor*), portuguès (*assessor*) i romanès (*asesor*).

¹⁸⁸ Vid. s. vv.

uasuassorVARIANTS¹⁸⁹:

—

FORMES:

uasuassore, -ores, -oribus

ETIMOLOGIA:

Substantiu, no documentat abans del període medieval, provinent de la locució *uassus uassorum* ‘vassall de vassalls’ (*uassus* ‘serf, vassall’ és d’origen celta)¹⁹⁰.

FORMES ROMÀNIQUES¹⁹¹:

cat. *varvassor*, ant. *vasvassor*; arag. *babazorro*; fr. ant. *vavasseur*; it. ant. *varvassore*, *varvassoro*; oc. ant. *vavassor*, *valvassor*.

SIGNIFICAT:

‘Vassall a càrrec de la guarda, la defensa, la jurisdicció i el govern d’un castell’, ‘castlà’, ‘varvassor’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1058** Usat. 4, 2-5 (cap. 4, ed. 1984): ut qui interfecerit uicecomitem uel uulnerauerit siue in aliquo desonorauerit, emendet eum sicut duos comitores et comitorem sicut duos uasuassores. De uasuassore, qui quinque milites habet, per mortem eius emendentur LX uncie auri cocti, et per plagam XXX.
- (2) **s. XI** Usat. 10 (cap. 8, ed. 1984): ciues autem et burgenses sint inter se placitati et iudicati atque emendati sicut milites. Ad potestatem uero sint emendati sicut uasuassores.

¹⁸⁹ Formes testimoniades en l'edició de Bastardas. Vegeu, però, els aparats crítics d'aquesta mateixa edició, on s'exposen les variants gràfiques que apareixen als diversos manuscrits.

¹⁹⁰ RODÓN 1957: 254.

¹⁹¹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 9167 i Coromines, *DECat* IX 58b, 9-10.

- (3) **s. XI** Usat. 24-25 (cap. 21, ed. 1984): placitare uero debent cum comite uicecomites et comitores et *uassores* sui necnon et milites, ubicunque eis mandauerit infra suum comitatum. *ibid.*: similiter debet esse inter uicecomites et comitores et *uassores* et alios milites, ut unusquisque placitet cum suo seniore cuius solidus sit, uel de quo habuerit maius beneficium, infra curie sue ianuam, si senior uoluerit.
- (4) **s. XI** Usat. 93-94-95 (cap. 73, ed. 1984): et ex magnatibus uero, uidelicet uicecomitibus, comitoribus siue *uassoribus*, nullus presumat deinceps ullo modo punire impios, id est pendere per iusticiam, nec castrum contra principem nouiter edificare, nec fortitudinem tenere obsessam, nec debellare cum ingeniis, quod rustici dicunt funibula, gosza et gatta, quia magnum dedecus erit potestatibus.
- (5) **s. XI** Usat. 80 (cap. 122, ed. 1984): et demens est et sine sensu qui sapiencie et sciencie curie uult resistere uel contrastare, in qua sunt principes, episcopi et abbates, comites, uicecomites, comitores, *uassores*, philosophi et sapientes atque iudices.
- (6) **s. XI** Usat. 122 (cap. 99, ed. 1984): omnes homines, postquam aquindauerint potestates, teneant eis pacem et treguam XXX diebus; et potestates ad uicecomites et comitores, XV diebus; et ad *uassores* et alios milites, X diebus.

COMENTARI:

Procedent del gir *uassus uassorum*, absent de la documentació estudiada, en el substantiu *uassor* es pot reconèixer, com ja advertí Bonnassie¹⁹², la figura del castlà, amb més freqüència designada amb el nom popular de *castellanus* (vid. s. v.), el vassall que guarda, defensa i governa un castell que ha rebut d'un senyor feudal, el qual, incapaç de custodiar-lo personalment, li ha encomanat. Escollit entre els cavallers més dotats o rics de la mainada que protegeix el castell i esdevingut, per tant, cap de la guarnició, el varvassor vivia permanentment en aquest castell i dirigia les activitats dels soldats en nom del senyor, amb el qual establia un vincle de vassallatge. Situats, en la jerarquia nobiliària, per sota dels comdors i

¹⁹² BONNASSIE 1979-1981: II 240.

tot just per damunt dels cavallers, constituïen un dels graus més baixos de la senyoria feudal¹⁹³. *Vasuassor* va sorgir, segons sembla, en territori francès o a la Lombardia, on es testimonia des de l'any 1037 amb el significat 'vassall del rei' o 'vassall d'alt rang', mentre que a França i Anglaterra apareix, a més, com a noble de baix rang¹⁹⁴:

1037 *Conr. II imp. edictum de benef. ital.*, c. I, *Const.* I 45, p. 90 (*cit.* Niermeyer, s. v. *vavassor*): qui beneficium de nostris publicis bonis aut de ecclesiarum prediis tenet ..., tam de nostris maioribus ualuasoribus quam et eorum militibus.

ca. 1110 GAS 524 (*cit.* DMLBrit, s. v. *vavassor*): si ... exurgat placitum de diuisione terrarum uel de preoccupatione, si est inter dominicos barones meos, tractetur placitum in curia mea. Et si est inter u a u a s o r e s alicuius baronis mei honoris, tractetur placitum in curia domini eorum. Et si est inter u a u a s o r e s duorum dominorum, tractetur in comitatu.

Molt poc emprada en els textos llatins del territori de parla catalana, aquesta denominació apareix documentada en alguns dels *Usatges de Barcelona*. En efecte, la seva primera aparició es produeix en els Usatges 4 i 5 —redactats al 1058¹⁹⁵—, on se'ls situa en l'escala nobiliària d'una manera molt particular, tot determinant les tarifes que haurà d'abonar com a pena el qui occideix o fereixi un noble. Així, qui mati un varvassor haurà de pagar 40 unces d'or o 30 si només el fereix, que seran 12 i 6, respectivament, en el cas dels cavallers (els *militēs* del text); per la mort o la lesió d'un comdor (*comitor*) es pagarà el doble que la del varvassor (ço és, 80 i 60 unces), mentre que la del vescomte (*nicecomes*) serà dos cops la del comdor (160 i 120, per tant)¹⁹⁶. En una línia similar, a l'Usatge 10 es determina que per ciutadans i burgesos s'haurà de pagar la mateixa tarifa que pels varvassors, encara que, si pledegen entre ells, les taxes seran les corresponents als cavallers.

Els Usatges marquen la subordinació dels varvassors als seus senyors, així com les seves atribucions: segons s'explicita a l'article 25, tant aquests com els

¹⁹³ Encara que no pas el més baix, com afirmà Rodón. Cf. RODÓN 1957: 254.

¹⁹⁴ El terme apareix recollit al DuCange, al Niermeyer i al DMLBrit (vid. s. v. *vavassor*).

¹⁹⁵ RODÓN 1957: 254.

¹⁹⁶ Vegeu la taula tàrifària de BONNASSIE 1979-1981: II 249.

vescomtes, els comdors i els cavallers hauran de resoldre els plets amb el seu comte; a l'Usatge 93, es prohibeix a tots aquests nobles d'abusar del seu poder: no puniran unilateralment els mals homes, sinó segons la justícia, no bastiran castells contra l'autoritat i tampoc no atacaran les fortaleses amb l'ús de ginys de guerra; finalment, al 122 s'estableixen els dies de treva marcats per tractar de resoldre un conflicte des que es produeix el desafiament, temps durant el qual queda prohibida qualsevol acció militar. Aquesta pausa varia segons la persona reptada¹⁹⁷: 30 dies per al comte, 15 per a vescomtes i comdors i 10 per a varvasors i cavallers, nova prova de la seva baixa posició en la jerarquia feudal. Això no obstant, en l'Usatge 80 s'indica que a la cúria de Barcelona hi havia prínceps, bisbes, abats, comtes, vescomtes, comdors i, efectivament, varvasors, a més de filòsofs, savis i jutges¹⁹⁸. En el context dels Usatges, *uasvasor* resulta un terme més adient que *castellanus*, ja que té l'avantatge d'anomenar els castlans no pas segons llur funció, sinó d'acord amb la seva situació dins la jerarquia feudal. Resulta, en efecte, molt descriptiu, ja que els castlans eren, en relació als comtes, vassalls de vassalls¹⁹⁹.

Present encara en la llengua catalana (*varvasor*, per canvi fonètic de la forma antiga *vasvasor* que apareix en la traducció al català dels textos suara citats²⁰⁰), i en francès (*vavasieur*²⁰¹), italià (*varvasore*, *varvasoro*) i occità (*vavassor*, *valvassor*) antics, *uasvasor* també arribà a l'aragonès antic, segurament manllevat del català o del gascó, sota la forma *babaçorro* i amb el significat de 'jove que s'atreveix a majors empreses d'aquelles que permet la seva edat', mot comparable a l'italià *barbassòro* 'persona amb aires de grandesa'²⁰².

¹⁹⁷ Vid. SUENAGA 2012: 155.

¹⁹⁸ Vid. BALARI 1899: 362.

¹⁹⁹ BONNASSIE 1979-1981: II 240.

²⁰⁰ Coromines, *DECat* IX 58b, 7-8.

²⁰¹ Per a d'altres formes, vid. Wartburg, *FEW* XIV 201b.

²⁰² Vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 443a, 17-22. Els autors expliquen que l'aragonès *babaçorro* «podria pues ser un italianismo, pero ni la localización ni la fecha lo indican (no figura en el *Tesoro* de Gil)».

5.2. Escuders

armiger

VARIANTS:

—

FORMES:

armiger, -erum, -eri, -ero, -eris

ETIMOLOGIA:

Substantiu compost d'*arma* 'armes' i *gerere* 'portar'. Es documenta des d'època arcaica (PLAUT. *Merc.* 852: *egomet mihi comes calator equos agaso armiger sum*²⁰³) amb l'accepció de 'persona que en la guerra porta les armes al seu amo', d'on passà a designar diversos tipus de militars²⁰⁴.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *armíger*; esp. *armígero*; gall.-port. *armígero*²⁰⁵; it. *armigero*.

SIGNIFICAT:

'Jove noble, que encara no ha estat armat cavaller, que acompanya un cavaller per portar-li l'escut i servir-lo', 'escuder'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **949** Abadal, *ECuixà* 72, p. 175: dono atque concedo uel trado ad cenobium qui est fundatus in honorem Dei et sancti archangeli Michaelis, a r m i g e r i Domini, et preclarissimi confessoris sui beatissimi Germani.
- (2) **961** DipRosselló 418, p. 369: dono atque concedo uel trado ad cenobium qui est fundatus in honore Dei et sancti archangeli Mikaelis, a r m i g e r i

²⁰³ Vid. etiam *Cas.* 55, 257, 270, 278, 769 (ThLL II 613, 79).

²⁰⁴ ThLL II 613, 77 ss.

²⁰⁵ Vid. etiam DPortuguès, que recull la forma galaicoportuguesa *armífero*.

Domini, et preclarissimi confessoris Christi beatissimi Germani ... alodem meum proprium quem habeo in comitatu Rossilionense.

- (3) **1024** (*orig.*) CSCugat II 495, p. 146: donent anuatim ad ipssum abbatem alberga cum duos ssocios et unum a r m i g e r u m .
- (4) **1065** Baraut, *DocUrgell* 771 (Urgellia 6, p. 139): et de alium quod ipse remanserit mandauit emere ad unum suum a r m i g e r u m unum cauallum medioximum et I scuto et lancea et I medioxima spada.
- (5) **1139** CEGirona I 268, p. 416: item conuenio ... quod supradicta fideliter permanente fidelitate, faciam tibi ostem de uno caballo uel mulo uel palafredo (*sic*) recipienti sine engan ad faciendum unum militem uel unum a r m i g e r u m sine engan.
- (6) **1151** LFeud. I 246, p. 260: conquestus est archiepiscopus de Guilelmo quia abstulerit suo armigero domum suam et in ea furnum fecerat. Gui[l]elmus respondit se hoc fecisse quia armiger ille non uenerat ad habitandum domum illam ad terminum ad quem promisserat se uenturum et quia terciam partem habebat in Terrachona. Iudicatum est quia propter has rationes non debuit hoc facere Guilelmus, et, si armiger redierit, habeat domos, et, si non uenerit, non emparet eas Rodbertus uel Guilelmus donec determinetur de cuius sorte debeant esse.
- (7) **1158** CSCugat III 1017, p. 187: S+m Petri a r m i g e r i .
- (8) **1169** CSCugat III 1071, p. 233: et dimito ad Guillelmmum de Orta et ad Eimericum, ut filius Guillelmi s. Columbe faciat eos milites et Raimundo a r m i g e r o meo, dimito XXX solidos.
- (9) **ca. 1173** CDipÀger 451, p. 779: quo facto, in tregua quam ipse B[ernardus] dederat abbati quidam a r m i g e r suos inuasit quendam ecclesiam abbatis et cum (...) ²⁰⁶pernicies per uillam Agerensem diu fugauit.

²⁰⁶ L'editor anota que, en aquest punt, el text és borrós i la lectura es fa molt difícil.

- (10) **1175** CSCugat III 1103, p. 260: dimito ... Bernardo de Mirailles I sellamentum armigeri.
- (11) **1177-1178** Bisson, *Fiscal accounts* 32, p. 92: sabbato Pasce uenerunt Berenger porter et armiger Berengarii de Serra per illam questam ... et dispensit II solidos.
- (12) **1183** Sans Travé, *DipTBarberà* 116, p. 198: Sig+num Raimundi, armigeri.
- (13) **1183** (*Perpinyà*) Bisson, *Fiscal accounts* 45, p. 111: inter Bernardum de Pereil et Petrum de Garnal cum armigeris et troteris in duos dies V solidos. *ibid.*: dedi Petro de Garnaut in tribus diebus inter illum et bestiis et armigerum eius V solidos minus III denarios. *ibid.*, pp. 111-112: in caballo domini regis qui stetit ad Perpinian VIII dies et armigero eius qui manducauit V dies inter equum et armigerum VIII solidos et VI denarios. Et Petro de Garnau et Bernardo d'Almadana inter II dies cum armigeris illorum quando dominus rex uenit Perpiniano qui persequeretur homines pacis V solidos. *ibid.*, p. 112: dedi I armigero qui erat in ostico qui perexit ad Prasz VIII denarios.
- (14) **1184** Baraut, *DipTavèrnoles* 198 (Urgellia 12, p. 257): Sig+num Raimundi armiger de predicto abbati.
- (15) **1184** (*Perpinyà*) Bisson, *Fiscal accounts* 52, p. 122: armiger Raimundi de Montade et Berengarius de Pared ... in reditu Narbone III solidos. *ibid.*: Roncinus Artalli de Ar<a>on quem rex iussit tenere Ber. Santio de XXXIII diebus inter armigerum et ciuadam et paleam et ferrar XVII solidos et dimidium.
- (16) **1192-1194** Bisson, *Fiscal accounts* 100, p. 188: dedi ad unum armigerum per mandamentum de Enego Marroquin V alnes de fustani et unas caligas de roseta que costauerunt XI solidos. *ibid.*: de alia parte dedi per mandamentum Wilelmi de Labassa ad armigerum de R. de Montecatano capam et tunicam de panno de raz et calces de saia blanca, et costat III mo.
- (17) **1196** CSCugat III 1213, p. 344: S+m Berengarii armigeri.

COMENTARI:

El compost *armiger*, l'etimologia del qual ja fou comentada al període tardà per Priscià²⁰⁷, és força emprat en l'Antiguitat clàssica tant per poetes com per prosistes. Es documenta, d'una banda, com a adjectiu, amb el significat de 'portador d'armes'²⁰⁸, i, de l'altra, com a substantiu, categoria amb què designa específicament 'el portador d'armes que acompanya el seu senyor en la batalla' o, de manera més general i com a *pluralia tantum*, diverses classes de militars²⁰⁹:

VERG. *Aen.* 9, 329-331: tris iuxta famulos temere inter tela iacentis / armigerumque Remi premit aurigamque sub ipsis / nactus equis ferroque secat pendentia colla.

SVET. *Aug.* 49: dimissa Calagurritanorum manu, quam usque ad deuictum Antonium, item Germanorum, quam usque ad cladem Varianam inter armigeros circa se habuerat.

Als textos llatins medievals, segons Manchón²¹⁰, *armiger* designa un càrrec militar, al qual haurien accedit nobles de baix rang, que adquirí una gran rellevància en la cort dels reis, on, després del majordom, era l'oficial de major importància. Tanmateix, no és aquest, encara, l'ús que té a la documentació de la Catalunya altmedieval, on, com s'afirma al GMLC, «és probablement una traducció culta del terme més popular *scutarius*, com *miles* l'és de *caballarius*»²¹¹. Segons els autors d'aquest diccionari, «*scutarius* havia adquirit en la societat feudal l'accepció tècnica de 'jove noble, encara no armat cavaller, que acompanya un cavaller i el serveix'»²¹², figura que també és descrita a Llull o a les *Cròniques* de Jaume I o Desclot:

DESCLOT *Cròn.* 5 (*cit.* DCVB, s. v. *escuder*): los s c u d e r s armaren los cavalls.

En els dos primers testimonis del terme en el corpus objecte d'estudi, *armiger* és emprat com a epítet de l'arcàngel Miquel, anomenat *armiger Domini* en atenció

²⁰⁷ PRISC. *gramm.* II 179, 12: *nomina ... componuntur ... cum uerbis ut armiger* (ThLL I 613, 79).

²⁰⁸ VITR. 1, 7, 1: *non erit inter ciues armigera dissensio* (ThLL II 613, 65-66).

²⁰⁹ Vid. ThLL I 613, 59 ss.

²¹⁰ Vid. MANCHÓN 2000: 609-610.

²¹¹ GMLC, s. v. *armiger*.

²¹² Vid. etiam DCVB, s. v. Quant al grau d'escuder, vid. MENÉNDEZ PIDAL 1944-1946: 650-651.

a les seves característiques, relacionades amb la guerra. Aquest ús, que no és propi de la documentació, sinó de la tradició dels cristians, apropa *armiger* a un soldat. El mot no té exactament, per tant, el significat d'«escuder». Sí el posseeix, en canvi, a la resta de testimonis del segle XI i, especialment, als del XII: *armiger* ja no es troba en context bíblic, sinó que fa referència a individus reals, raó per la qual no és estrany que, des del segle XII, es trobi com a sobrenom d'antropònims (diplomes de 1158, 1183 i 1196). Més explícits, altres documents esmenten la persona a qui acompanya l'*armiger*, com succeeix en els dels anys 1024, 1151 (que relata la disputa legal d'un arquebisbe que va treure la casa al seu *armiger* per construir-hi un forn) o 1184, casos en què aquesta figura apareix escortant diferents càrrecs eclesiàstics. Igualment, al sintagma *unum militem uel unum armigerum* que es llegeix al text de 1139 es mencionen els escuders i els cavallers que juren fidelitat a un senyor. En altres passatges (diplomes de 1169, 1175 o 1184) es descriuen els béns (diners, roba, etc.) que algú dóna i que rep l'*armiger*. En la mateixa línia, resulta revelador el document de 1065, el testament de Ponç, en què aquest demana que es compli a l'*armiger* un *cauallum medioximum et I scuto et lancea et I medioxima spada*, és a dir, tot el que necessitarà per dur a terme les seves funcions un cop sigui adobat. És l'exemple que millor evidencia que l'*armiger* era el jove escorta que s'estava preparant per ésser ordenat cavaller.

Finalment, cal dir que *armiger* va perviure en algunes llengües romàniques, en les quals es conserven els termes d'ús erudit *armíger* (català) i *armígero* (castellà, gallec, italià i portuguès)²¹³.

²¹³ Coromines, *DECat* I 391b, 51 ss.

scutarius

VARIANTS:

escuderius, scuterius

FORMES:

escuderii, -io

scutarius, -ium, -ii (-i), -io

scuterius, -ii

cat. eschuder, escuder, escudler, escuter (*pl.* escuders), *pl.* scuders

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, mitjançant el sufix nominal *-arius*, del mot *scutum* ‘escut’. Es testimonia per primer cop a Plaute amb el significat de ‘fabricant d’escuts’ (*Epid.* 37-38: *id modo uidendum est, ut materies suppetat scutariis, / si in singulis stipendiis is ad hostis exunias dabit*)²¹⁴. Les variants *scuterius* i *escuderius* que apareixen al corpus estudiat són producte de llatinitzar el català *escuder*.

FORMES ROMÀNIQUES²¹⁵:

cat. *escuder*; *esp.* *escudero*; *fr.* *escuyer, écuyer*; *gall.-port.* *escudeiro*; *it.* *scudaio*; *oc.* *escudièr*; *rom.* *scutier*.

SIGNIFICATS:

1. ‘Jove noble que encara no havia estat armat cavaller i que acompanyava un cavaller per portar-li l’escut i servir-lo’, ‘escuder’.
2. Potser, també ‘fabricant d’escuts i altres armes’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1020** Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 7, p. 67: ego Wilielmus Scutarius. *ibid.*: Sig+num Gulielmi Scutarii, qui ista donatione feci et firmaui et firmare rogau.

²¹⁴ Vid. OLD, s. v. *scutarius*.

²¹⁵ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7755.

- (2) **1067** (*Carcassona*) LFeud. II 832, p. 318: Bernard E s c u d l e r .
- (3) **1079** AComtalPergCont. 99, p. 294: unam domum que est ad portam palacii, quem pater noster dedit ad unum s c u t a r i u m , seruiat eam ambo- bus fratres.
- (4) **1092** DACCBBarcelona V 1549, p. 2407: S+ Ramon E s c u d e r .
- (5) **1121** Alturo, *Sta. Anna* 188, p. 209: S+num Bernardi Martini S c u t a r i .
- (6) **1141** DipPoblet 97, p. 96: ego Berenger Arnal et uxor mea Guilla et filios nostros Berenger et Arnal et Bernard nos in simul donatores sumus tibi Raimon E s c u d e r .
- (7) **ca. 1147** CDipÀger 296, p. 608: Arnal Arnal feri uno meo e s c h u d e r .
- (8) **1148** Sarobe, *DipTGardeny* 18, p. 107: et in capite de v annos reddat Petrus E s c u d e r la terra e la onor ad infante. Et si minuabant ab infante recupe- ret anc terram Petrus E s c u d e r .
- (9) **1156** Bisson, *Fiscal accounts* 4, p. 33: ebdomada II Iuni uenit Guilelm de [Co]pons et Ber. d'Olon et alios milites et e s c u d e r s et ueniant de Busolon. *ibid.*, p. 35: ebdomada III augusti uenit Garcia de Pola del comte cum suos compagons et suos e s c u d e r s . *ibid.*: ebdomada IIII Septem- bris uenit Bonofaci de Flixo cum suos e s c u d e r s et emulas de Guilelm R. et sua compaga et toro ters et B. de Ricla et uno e s c u d e r de Sibilia et uenia de Vrgel et alio e s c u d e r de comtesa de Vrgel et I e s c u d e r de B. de Ricla qui esteg II noctas.
- (10) **1158** CDipÀger 335, p. 653: Sig+num Gilelm E s c u d e r .
- (11) **1165** Sarobe, *DipTGardeny* 146, p. 261: uenditores sumus uobis Petro Raimundi Bernardi et uxori uestre et proieniei uestre et Bernardo E s c u d e r i i ... nostras domos ciuitatis Ylerde. *ibid.*: domos habeant affrontaciones ... a meridie in muro et in domibus Petri Raimundi Bernardi atque Bernardi E s c u d e r i i .

- (12) **1166** CDipÀger 396, p. 722: Sig+um Arnalli E s c h u d e r .
- (13) **1167** DipPoblet 310, p. 240: uendimus uobis Wilemo Petro E s c u d e r i o et uxori uestre Maria et proieniei uestre et cui mandaueritis ipsum nostrum ortum per XXIII morabetinos et dimidium, bonos Lobet et aiars.
- (14) **1172** DipPoblet 435, p. 326: ego Bernardus S c u t e r i u s dono et trado tibi Bernardo filio meo meam medietatem de illis arcubus et de operatorio quod habeo in Barchinona. *ibid.*, p. 327: S+num Bernardi S c u t e r i i , qui hoc firmo et laudo firmarique rogo.
- (15) **1174** CDipÀger 470, p. 807: retineo iterum mihi duas prebendas et uictum s c u t a r i o meo.
- (16) **1181** Sans Travé, *DipTBarberà* 109, p. 190: facio meum testamentum et eligo manumissores meos Guillem de Monteoliuo et Petrum de Monteoliuo et Raimundum E s c u t e r et Guillem Salad. *ibid.*: Sig+num Raimundi E s c u t e r .
- (17) **1184-1189** Bisson, *Fiscal accounts* 76, p. 160: IIII ordeï pro molendinis et condaminis et albergam duobus fratribus cum bestiis eorum et cum s c u d e r s .
- (18) **1188** Sangés, *DocGuissona* 242, p. 253: relinquo ad ospicium Iherusalem meum corpus et meum caual et totas meas armas et meum azperg alameso cum ipso elm et ad mesonem Populeti ipsa bestia de meo e s c u d e r uel L solidos.
- (19) **1180-1190** Miret, *Templers i hospitalers* ap. I, p. 539: Arnallus de Erill donat unum hominem ad hospital in uilla Taul et alterum in Barruzera et alterum in Erill ... et alterum in Ceidi et unum e s c u d e r obiit.
- (20) **1191** Sans Travé, *DipTBarberà* 156, p. 242: Sig+num Raimundi E s c u d e r i i , baiuli.

et al.

COMENTARI:

D'etimologia incerta²¹⁶, *scutum*, el vocable del qual procedeix *scutarius*, designa l'arma defensiva que feien servir els soldats al camp de batalla per cobrir-se i resguardar-se de les ofensives. De forma allargada i rectangular, es diferenciava del *clipeus*, molt utilitzat entre els grecs, que era rodó. Documentat des d'època arcaica en la poesia d'Enni²¹⁷, a partir del període clàssic *scutum* es troba sobretot en textos historiogràfics que relaten conflictes bèl·lics. En efecte, en fan menció prosistes com Cèsar²¹⁸ o Livi, que precisament contraposa els dos tipus d'escuts:

LIV. 1, 43, 4: arma imperata scutum pro clipeo et praeter lorica
omnia eadem.

Com ja hem dit, el testimoni més antic del substantiu *scutarius* es refereix a la persona encarregada de la fabricació d'aquesta arma: als versos de l'*Epídic* que hem citat més amunt, el mateix Epídic i Tesprió parlen del jove Estratípocles, a qui l'enemic ha aconseguit de despullar de les seves armes. Sarcàstic, Epídic comenta que aquell no tindrà problema a rebre'n de noves –s'entén que per la seva posició social–: només caldrà assegurar-se que els fabricants d'escuts tinguin a la seva disposició les matèries primeres necessàries per fabricar-ne més, atès que la seva manca de perícia a la batalla augura que no serà pas l'últim cop que es trobarà en aquesta situació. *Scutarius*, però, és un terme rar: després de Plaute, no es torna a trobar fins al segle I, a Plini el Vell. Tanmateix, això ho coneixem per tradició indirecta, a partir d'un escoli:

CHAR. GL. 1, 118k: aqualium an potius aquarium dici debeat quaerit
Plinius et putat, ut laterale laterarium, scutale scutarium, et manuale
saxum, manuarium uas, proin aqualis aquarium dici.

²¹⁶ Segons Ernout i Meillet (Dictionnaire, s. v. *scutum*), «on est tenté de rapprocher le groupe de skr. *skáuti* “ il couvre ”; cf. lat. *ob-scurus*. Mais irl. *sciath*, gall. *ysgnyd* et v. sl. *stítu*, v. pruss. *stay-tan* (lyre *scaytan*?) tous mots signifiant “ bouclier ”, offrent une forme qui, si l'ũ latin repose ici sur *oi*, apporterait un rapprochement plus exact. Aucun fait actuellement connu ne permet de déterminer que est l'origine de *ũ* dans *scũtum*». En època clàssica, Varró (*ling.* 5, 115) proposà el següent: *scutum* <a> *sectura ut secutum, quod a minute consectis fit tabellis*.

²¹⁷ ENN. *ann.* 16, 425-426: *hic insidiantes uigilant, partim requiescunt / succincti gladiis, sub scutis, ore fauentes*.

²¹⁸ CAES. *Gall.* 5, 44, 7: *transfigitur scutum Pulloni et uerutum in balteo defigitur*.

Durant el període tardoantic, *scutarius* torna a aparèixer en alguns passatges de la *Història Augusta*. En aquests textos, però, ja no té l'accepció de 'fabricant d'escuts', sinó que es troba designant ja el guerrer portador d'escut i espasa:

HA. *Alex. Sev.* 62, 5, 2: nam et gladio barbarico et scu < t a r i > barbari manu, uerum non in bello sed belli tempore, perit.

Segons els diccionaris de llatí medieval que recullen el terme (el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit, el LLMAIugoslaviae i el LItalicaeMAL²¹⁹), a l'Edat Mitjana presenta tots dos sentits. Així, per exemple, el DuCange recull el testimoni següent, on té el mateix significat que a Plaute:

Statutis Genuens. 4, 84, f. 136v (*cit.* DuCange, s. v. *schutarius*): si autem dubium esset, utrum s c h u t a r i u s esset pictor, lanarius esset draperius.

Això no obstant, són més comuns, sobretot a partir del segle XI, els textos en què designa el mateix concepte que *armiger* o *scutifer* (vid. s. vv.): l'escuder, el jove noble que, no armat encara, acompanya un cavaller i el serveix encarregant-se, entre d'altres coses, de carregar amb les seves armes (l'escut, la llança i l'espasa). Es troben mostres d'aquesta accepció, per exemple, al corpus de fonts britàniques:

1094 S. DVRH. HR 175 (*cit.* DMLBrit, s. v. *scutarius*): ipso die obsessionis DCC milites regis Willelmi cum bis totidem scutariis et castellanis omnibus qui intus erant ... cepit.

Expressada per mitjà de formes diverses, que veurem després, a la documentació de la Catalunya altmedieval hi ha una bona quantitat de testimonis de la paraula. El context de la majoria de passatges en què apareix, però, no permet de discernir si arriba a designar la persona que fabrica aquesta arma defensiva (i, tal vegada, també d'altres), però sí és possible d'identificar, en canvi, ocasions on es parla del jove que encara no ha estat adobat: és evident que és així al diploma de 1156, on el plural *escuders* apareix coordinat a *milites* 'cavallers', i n'és una altra evidència el possessiu masculí de primera persona que es troba als documents de

²¹⁹ Vid., en tots els casos, s. v. *scutarius*. Vid. etiam DuCange, s. v. *schutarius*.

circa 1147 (*meo escuder*), 1174 (*scutario meo*) i 1188 (*meo escuder*). No és estrany que hom faci notar la dependència del jove servicial respecte del cavaller, quelcom que també es detecta en alguns dels testimonis d'*armiger*:

1065 Baraut, *DocUrgell* 771 (Urgellia 6, p. 139): et de alium quod ipse remanserit mandavit emere ad unum suum armigerum unum caullum medioximum et I scuto et lancea et I medioxima spada.

1169 CSCugat III 1071, p. 233: et dimito ad Guillelmum de Orta et ad Eimericum, ut filius Guillelmi s. Columbe faciat eos milites et Raimundo armigero meo, dimito XXX solidos.

El d'escuder era el grau de la cavalleria més baix de tots, immediatament inferior al de cavaller²²⁰, car el servei que havien de prestar aquests joves era un pas previ, i al cap i a la fi una preparació, a ésser ordenat cavaller. Menéndez Pidal, tot estudiant el *Cantar de Mio Cid*, mostra que als escuders també se'ls podia requerir d'acompanyar les esposes dels cavallers²²¹:

Rodrigo 342 (*cit.* MENÉNDEZ PIDAL 1944-1946: 651): allí cavalgó Ximena Gomez, tres doncellas con ella van, e otros escuderos que la havian de guardar.

La funció més habitual d'aquesta veu al corpus de la Catalunya altmedieval és la de sobrenom d'antropònims, que ja advertim al primer testimoni documental conservat, de 1020 (*Gulielmi Scutarii*, tal vegada un artesà fabricant d'escuts). El mot presenta, a més, formes i variants copioses: a la pròpiament llatina, *scutarius*, s'hi han d'afegir les llatinitzacions *escuderius*, de caire més vulgar i present als diplomes dels anys 1165 (*Bernardo Escuderii*), 1167 (*Wilemo Petro Escuderio*) i 1191 (*Raimundi Escuderii*); i *scuterius*, més elaborada i propera a la paraula original, llegida al text de 1172, en nominatiu i en genitiu, com a sobrenom de *Bernardus* (*Bernardus Scuterius*, *Bernardi Scuterii*). El sufix nominal *-erius* d'aquestes llatinitzacions substitueix la terminació *-er* del català *escuder*, documentat amb nombroses variants d'escriptura:

²²⁰ Vid. BALARI 1899: 692-693.

²²¹ Vid. MENÉNDEZ PIDAL 1944-1946: 651.

VARIANTS:	DIPLOMES (ANY) ²²² :
escuder (<i>pl.</i> escuders)	1092, 1141, 1148, 1156, 1158, 1188, 1180-1190
escudler	1067
escuter	1181
eschuder	ca. 1147, 1166
<i>pl.</i> scuders	1184-1189

El primer testimoni es troba en un jurament de fidelitat de la Carcassona de 1067²²³ sota la forma *escudler*. No gaire més tard, al 1092, es localitza ja en territori català, escrit *escuder* i com a sobrenom de *Ramon*, en l'acta de la venda d'uns terrenys. És anterior, doncs, al primer testimoni que, a partir dels *Orígenes* de Balari, en registra Coromines, de l'any 1156²²⁴, i encara més dels proposats per Alcover i Moll, d'autors com Jaume I o Llull²²⁵:

JAUME I *Cròn.* 114 (*cit.* DCVB, s. v. *escuder*): examinació que coué esser feta al e s c u d e r con vol entrar en l'orde de Cauayleria.

LLULL *Cavall.* 4 (*cit.* DCVB, s. v. *escuder*): los s c u d e r s armaren los cavalls.

De la mateixa manera, *scutarius* va tenir continuïtat en la resta de llengües romàniques, també com a terme propi del feudalisme i la cavalleria.

²²² Classificació feta a partir de la selecció de testimonis que es presenta més amunt.

²²³ Per a aquest diploma i el seu lèxic, vid. PRIETO 2018.

²²⁴ Es tracta del document editat per Bisson que ja citem. Balari, però, el datà al 1158. Vid. BALARI 1899: 689 i Coromines, *DECat* III 570a, 31-34.

²²⁵ Vid. DCVB, s. v. *escuder*. Vid. etiam Glossari lul·lià II, s. v.

scutifer

VARIANTS:

—

FORMES:

scutiferum

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval composta del genitiu singular del substantiu *scutum* ‘escut’, d’etimologia obscura²²⁶, i del sufix *-fer*, derivat del verb *fero* ‘portar’.

FORMES ROMÀNIQUES²²⁷:

—

SIGNIFICAT:

‘Escuder’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **ca. 1150**²²⁸ LFeud. I 130, p. 131: Berengarius de Benauent et honor eius erant in baiulia comitis, et ipse Berengarius misit se in manu et in mandamentum comitis quod A. et R. de Eril faceret directum ad mandamentum comitis, et comes misit cartam ne forisfaceret ei, et R. de Eril cepit *scutiferum* et tenuit captum et fecit ei malum.

COMENTARI:

El citat és l’únic testimoni que hom registra als textos de la Catalunya altmedieval del compost *scutifer*, una formació erudita i pròpia del llatí medieval, pertanyent als temes en *-o*, que generalment s’usa com a sinònim d’*scutarius* i del

²²⁶ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. Vid. etiam la veu *scutarius* d’aquest treball.

²²⁷ Per als derivats d’*scutum* en les llengües romàniques, vid. Meyer-Lübke, *REW* 7759.

²²⁸ L’editor del text proposa una data que volta aquest any pel fet que «el documento supone a Fraga reconquistada, y ésta lo fue en 24 de octubre de 1149, e igualmente Lérida, que también cita» (LFeud. I 130, p. 132).

també compost *armiger* (vid. s. vv.)²²⁹, paraules que ja no designen al corpus el guerrer que es juga la vida al camp de combat amb la protecció d'un escut, sinó el jove noble que encara no ha estat armat cavaller, que acompanya un cavaller i que el serveix encarregant-se, entre d'altres coses, de portar les seves armes. Aquest compost és present en els textos literaris i documentals de diverses zones geogràfiques i apareix recollit al DuCange, al Niermeyer, al LItaliaeMAL, al LLMAIugoslaviae i al DMLBrit²³⁰, diccionari que en proposa les accepcions següents:

1. 'El qui porta un escut':

GARL. *Tri. Eccl.* 55: eius scutiferum mouet Anglos undique plaustrum.

2. 'Escuder que acompanya un rei o un altre superior portant-li les armes i servint-lo':

1264 CL 382: adducendo tecum milites, seruientes et scutiferos quos perquirere poteris ad denarios nostros.

3. 'Escuder portador de l'escut d'armes':

SPELMAN *Asp.* 1: quod insignitae apud nos nobilitati, quam inde scutiferam et scutigeram appellamus, nomen fecerunt. Hinc scutiferos et scutigeros dicimus.

En efecte, el diccionari de les fonts textuais britàniques indica que, a més de la persona que porta un escut, o de l'individu que servia el seu senyor, *scutifer* també podia fer referència a un escuder enviat (amb un escut d'armes o amb una bandera de guerra que l'identifiqués, i generalment amb un missatge a entregar) per resoldre algun conflicte. Com veurem tot seguit, sembla que aquest és el significat que té la paraula en l'únic diploma del nostre corpus que la conté, un document que se circumscriu en el context de tensió i rivalitat que hi havia entre Arnau Mir, comte del Pallars, i els senyors d'Erill, vassalls seus que, no obstant això, van aprofitar per causar danys durant el temps que fou empresonat per

²²⁹ Vid. GMLC, s. v. *armiger*.

²³⁰ Vid. DuCange, s. v. *scutiferi*. Per a la resta d'obres, vid. s. v. *scutifer*.

Sanç VI de Navarra a causa dels conflictes entre l'Aragó i Navarra arran de la mort de Garcia Ramírez, que provocà un litigi successori entre aquests dos regnes. Així, el text conté un llistat considerable dels greuges que Raimon d'Erill infligí durant aquell període a Arnau Mir, el primer dels quals és el que involucra el mot *scutifer*. Segons s'hi explica, Erill segrestà i torturà l'*scutifer* Berenguer de Benavent (*R. de Eril cepit scutiferum et tenuit captum et fecit ei malum*), que havia estat enviat per Arnau per exigir-li, mitjançant un escrit, que deixés de traïr-lo (*misit cartam ne forisfaceret*). Segurament, Arnau Mir aprofità la feblesa que implicava la condició d'escuder i envià Berenguer de Benavent, tot sol, per donar-li la carta amb què pretenia de posar fi al conflicte. Podria creure's que l'escrivà, en comptes de fer servir el més usual *scutarius*, va acudir a l'ús d'aquest compost culte, tan poc comú en la llengua llatina, per tractar de dignificar Berenguer, que tant havia patit.

5.3. Guerrers

almirall

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. almiral

ETIMOLOGIA:

Arabisme derivat del substantiu *'amîr* ‘cap, comandant, emir’, procedent del verb *'amar* ‘manar, ordenar’.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES²³¹:

esp. *almirante*; fr. *amiral*; gall.-port. *almirante*; it. *amiraglio*, *ammiraglio*; oc. *amiral*; rom. *amiral*.

SIGNIFICAT:

‘Caporal suprem de l’armada’, potser ja ‘cap de la marina’, ‘almirall’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1187** Baraut, *ActUrgell* 89 (Urgellia 1, p. 179): huc prefata ecclesia tenet et possidet ecclesia de Truls, cum omni meditate totius decime ... de manso de Almiral totam tascam de pane et uino de una comba, que est ab oriente iuxta domum que dicitur Chelrosa. *ibid.*, p. 180: Sig+num Petri Almiral.

COMENTARI:

En el baix llatí, a partir del segle IX, es documenta el substantiu *amiratus*, també derivat de l'àrab *'amîr* i amb el mateix significat que el català *almirall*²³²,

²³¹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 423, on també es mostren altres formes antigues i, per a més variants del francès, Wartburg, *FEW* I 88b-89a.

²³² Coromines, *DECat* I 215a, 20-21.

que degué arribar a la llengua llatina per via del grec bizantí ἀμιράς, el genitiu ἀμιράδος del qual explicaria la terminació en *-tus* del llatí. Les formes *admiralius*, *admirallus*, *admiratus* i *admirabilis*, recollides al DuCange²³³, demostren una etimologia popular que estableix una relació amb el verb *admirare*²³⁴ ‘admirar’.

El mot és present en pràcticament tots els corpus de llatí medieval amb multitud de variants (*amiralus*, *amiras*, *amiraldus*, etc.) que no fan sinó confirmar la popularitat d'aquest arabisme i, especialment, la de la falsa etimologia²³⁵. A la documentació de la Catalunya altmedieval, emperò, es testimonia únicament en el diploma citat de 1187, que recull la consagració de l'església de Sant Miquel de Viver, a prop de Serrateix, pel bisbe Arnau de la Seu d'Urgell i on s'enumeren els béns que l'església ja posseïa i d'altres que, en concepte de donació, atorguen un tal Ramon i la seva mare, Ramona. El catalanisme *almiral*, variant que precedí a *almirall* i que s'hauria creat a partir d'*amiral*, la forma més propera a l'àrab *'amír*²³⁶, hi apareix en dues ocasions, amb funció antroponímica: com es pot observar en la signatura que, juntament amb les d'altres individus, clou el document, actua com a sobrenom del nom propi *Petrus*. La primera vegada que es llegeix, una mica més amunt (*manso de Almira*), però, no acompanya l'antroponim, que es dona per sobreentès, cosa que evidencia que *almiral* ja és un cognom fixat, prou lligat al seu posseïdor sense que calgui dir-ne l'antroponim per identificar-lo. D'altra banda, amb aquest testimoni avancem unes dècades la primera aparició del terme que proposen Coromines i Alcover i Moll, autors que el localitzen al *Consolat de Mar*, instituït a la segona meitat del segle XIII²³⁷:

Consolat 298 (cit. DCVB, s. v. almirall): primerament deuen iurar lo almirall e lo capita e los armadors que ells pagaran.

L'almirall era, en un principi, un cap militar de qualsevol mena. A les primeries del segle XIII, però, aquesta veu va anar especialitzant-se per designar el ‘cap de la marina’, com s'observa al testimoni del *Consolat* citat. Segons García

²³³ Vid. DuCange, s. vv. Vid. etiam, s. v. *amir*, altres variants.

²³⁴ DCVB, s. v. *almirall*.

²³⁵ Vid. Niermeyer (s. v. *amiralus*), LItalicaeMAL (*amiras*), LMILPolonorum (*admiratus*), LLMAL-Iugoslaviae (*admiratus*), MLW (*amiraldus*) i DMLBrit (*admirallus*).

²³⁶ Coromines, *DECat* I 215a, 13 ss.

²³⁷ Vid. *ibid.*, 34 ss. i DCVB, s. v. *almirall*.

Sanz, «foren els almiralls reials els qui a poc a poc anaren estructurant les armes públiques fins a aconseguir l'organització pròpia del segle XIV»²³⁸. No seria inversemblant creure que *almirall* podria designar ja aquest caporal en l'època de redacció del document, sobretot si es té en compte que, com diu Coromines, el català fou una de les primeres llengües en fixar aquest significat, «des de la més antiga època literària, cosa més tardana en les altres llengües»²³⁹, afirmació que reforcen els testimonis d'*almiralls* (i *almirants*) 'caps de la marina' que ja llegim a Muntaner i en obres posteriors, com el *Tirant*:

MUNT. *Cròn.* 19 (*cit.* DCVB, s. v. *almirall*): mas l'almirall dels sarrahins era sabi hom de mar, e era estat en molts feyts de armes, e havia provats los Cathalans qui eren.

Ja hem observat més amunt que, en català, l'inici de la paraula ha estat en uns períodes *a-* i en d'altres *al-*, fluctuació que no és estranya, ja que és possible de documentar una forma o l'altra en pràcticament totes les llengües romàniques que acullen aquest arabisme²⁴⁰, encara que, en general, hi ha consens a acceptar que la forma inicial en *am-* donà pas a l'inici en *alm-*, fet corrent produït per l'aglutinació de l'article del complement aràbic amb la paraula pròpiament dita²⁴¹. L'aparició de la forma començada en *alm-*, però, no implica necessàriament la desaparició de la forma original, i aquestes tampoc no són les úniques variants que es testimonien en territori romànic. Així, a les *Cantigas de Santa Maria* d'Alfons X el Savi es llegeix també, entre d'altres, *armiral*²⁴²:

METTMANN 1959-1972: 70-74:

O armiral das galeas | viia muit' ant' os seus,
e o que tiia a arca | da Virgen, Madre de Deus,
lles diss' a mui grandes vozes: | «Falsos, maos e encreus,

²³⁸ GARCÍA SANZ 1977: 175.

²³⁹ Coromines, *DECat* I 215a, 58-59.

²⁴⁰ Per a les formes castellanes, vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 193a, 49 ss.

²⁴¹ Coromines, *DECat* I 216a 52 ss. Aquesta qüestió és tractada amb una gran quantitat d'exemples a BRAMON 1987. L'autora, que recull les formes del castellà, català (central, valencià i balear) i altres llengües romàniques quan és necessari, mostra, entre molts d'altres, els casos d'*alacrà*, *alamí*, *alcabassa* o *alcalde*, a més del propi d'*almirall*.

²⁴² Per les formes documentades en les *Cantigas* i la seva localització, vegeu el glossari que es troba al volum IV de l'edició, s. v. *armiral*.

de Santa Maria somos, | a de que Deus quis nacer.

O que a Santa Maria | der algo ou prometer...

El debat més intens sobre aquest arabisme, però, rau en les seves terminacions, i no només pel que fa a les formes en català, sinó també a les de la resta de llengües romàniques, atès que, com explica Coromines²⁴³, l'àrab *'amîr* fou proveït de diverses terminacions afegides per aquestes mateixes llengües. No ens aturarem en l'anàlisi de les terminacions alienes al català, variadíssimes i d'altra banda àmpliament explicades pel mateix autor²⁴⁴. Així doncs, vegem, en primer lloc, la nota del diccionari d'Alcover i Moll. En ella, hom cita la teoria de Coromines a propòsit de l'origen del llatí *amiratus*, conjectura sobre les terminacions del terme de les llengües romàniques i, finalment, proposa un parell de teories, la primera a propòsit del català *almirant*, força probable i que consolida encara més la relació establerta amb *admirare*, i la segona a propòsit ja d'*almirall*²⁴⁵:

Coromines *DECast*, I, 151, observa que la forma baix-llatina *amiratus* (segle IX) fa pensar que la paraula aràbiga, passada al grec bizantí en la forma ἀμιράς, hauria adoptat una forma de genitiu grec *amirados* que explicaria la terminació llatina *-atus* i la castellana *-ate*. Les altres terminacions deuen ésser el resultat de sufixacions analògiques romàniques. Concretant-nos a les formes catalanes: a) *Almirant* degué formar-se amb el sufix propi dels participis de present, per virtut d'una etimologia popular que establia relació amb el verb *admirar*, com ho indiquen les grafies *almirall* i *admirant* que trobam a alguns textos medievals i les formes llatinitzades *admirallus*, *admiratus*, *admirabilis*, etc., citades per Du Cange. b) *Almirall* és probablement d'origen francès i presenta la terminació del fr. ant. *amirail*.

En efecte, Alcover i Moll opinen que el català *almirall* podria tenir origen francès, atesa la terminació en *-all*, anàloga a la terminació *-ail* de la llengua francesa. Coromines, però, ho nega taxativament i capgira la hipòtesi d'aquells. La

²⁴³ Coromines, *DECat* I 215a 20-23.

²⁴⁴ Vid. *ibid.*, 60 ss. i Coromines-Pascual, *DECH* I 194a, 9 ss., on se citen diverses fonts bibliogràfiques i es refuten teories a propòsit de la qüestió.

²⁴⁵ DCVB, s. v. *almirall*.

realitat seria a la inversa, de manera que el francès hauria de ser de procedència catalana o bé italiana, si no de totes dues alhora:

És doncs ben errònia l'afirmació de Moll que la nostra llengua prengué la seva forma, *almirall*, del francès, car tot demostra, al contrari, que en francès ha de ser de procedència catalana o bé italiana (on també apareix *armiraiò* a Gènova c. l'a. 1300, amb el sentit marí, i *amiraglio* o *amm-* en Dante, Boccaccio, etc.); probt. no hi ha disjuntiva sinó convergència cap a França des dels dos corrents alhora. Seybold [...] va donar fortes dates i raons per creure que l'especialització marina i la forma en *-al(iò)* reberen un impuls decisiu en la Cort normanda de Sicília, en el segle XIII. Idea que s'ha acceptat generalment i que compta amb base suficient per fer-la acceptable, em sembla, a condició d'admetre que la cosa sorgí, més o menys alhora, des de Catalunya i des de Pisa-Gènova²⁴⁶.

No es documenten més variants o derivats d'*'amír*, com ara l'esmentat *almirant*²⁴⁷, al corpus. En fi, sembla clar que aquest mot, panromànic, esdevingué molt específic, i segurament per aquesta raó no se'n testimonien tampoc sinònims.

²⁴⁶ Coromines, *DECat* I 215b, 10 ss.

²⁴⁷ Vid. DCVB, s. v.

arcuarius

VARIANTS:

archerius

FORMES:

archerium, -ii

cat. archer

ETIMOLOGIA:

Terme derivat d'*arcus* 'arc' amb l'afegit del sufix nominal *-arius*. Com a adjectiu, amb el sentit de 'relatiu a l'arc', es documenta per primer cop a Vegeci (*mil.* 2, 11: *habebant ... fabricas scutarias loricarias arcuarias*), mentre que com a substantiu es testimonia des del segle IV, a Cassiodor (*Ios. c. Ap.* 1, 201: *uir efficax animo bellator, super omnes arcarius ... ualde praecipuus*)²⁴⁸. D'altra banda, la variant *archerius* és, sens dubte, la llatinització del català *arquer*.

FORMES ROMÀNIQUES²⁴⁹:

cat. *arquer*; *esp.* *arquero*; *fr.* *archer*; *gall.-port.* *arqueiro*; *it.* *arciere*; *oc.* *arquier*; *rom.* *arçaș*.

SIGNIFICAT:

'Guerrer que, armat d'arc, dispara sagetes', 'arquer'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1190** DipTortosa 442, p. 546: *hos prephatos III solidos sicut nos eos habemus per laxationem quam Gualter Archer filie nostre fecit et in suo testamento continetur.*
- (2) **1193** DipCardona 260, p. 335: *contencio Domini agitata fuit inter Petrum Archerium et Bernardum de na Maria et Petrum Iohani ... et suos de honore de Tauernolis. ibid.: ita quod Petrus Archerii et proienies sua*

²⁴⁸ Vid. ThLL II 473, 45-46 i 50-52.

²⁴⁹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 618.

habeat et teneat ipsum clos de amenlario et quartum de ipsa uinea que est maiola. *ibid.*: propter hoc Petrus Archerii dedit eum inde VIII solidos. *ibid.*, p. 336: Sig+num Petri Archerii.

COMENTARI:

Arcuarius dona nom al guerrer que anava equipat de l'*arcus* 'arc', l'arma feta d'una matèria flexible i resistent, com ara la fusta o la banya, amb una corda fixada en els dos extrems, fabricada amb l'objectiu que dispari fletxes. D'origen inconegut, l'únic que sembla segur és que *arcus*, com molts altres noms d'arma, no seria de procedència indoeuropea²⁵⁰. Els primers testimonis d'aquest instrument bèl·lic es troben ben aviat, sobretot en poemes èpics, on sovint apareix com a arma dels déus i qualificat per adjectius que indiquen el material amb el qual ha estat fabricat²⁵¹:

ENN. *trag.* 30: intendit ... Apollo arcum auratum.

VERG. *Aen.* 11, 774: aureus ex umeris erat arcus ... uati.

Abans del període tardà, el guerrer que disparava sagetes (ja fos amb un arc o amb una ballesta) rebia en la llengua llatina el nom de *sagittarius* (vid. s. v.), veu derivada de *sagitta* 'fletxa' –que, com *arcus*, no és indoeuropea²⁵²– i que es documenta des d'època clàssica, especialment en les obres historiogràfiques²⁵³. Així, el primer autor on es llegeix és Cèsar:

CAES. *Gall.* 7, 80, 3: Galli inter equites raros sagittarios expeditosque leuis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent.

Tanmateix, *arcuarius* –documentat des del segle IV, com hem dit, i també amb una variant *arvarius*²⁵⁴– és el tecnicisme que denomina de manera específica el

²⁵⁰ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *arcus*. Els autors afirmen que «l'arc n'est pas l'arme aristocratique ; il n'est donc pas surprenant que le rapprochement se soit borné à deux langues, toutes deux occidentales».

²⁵¹ Vid. ThLL II 476, 39-41.

²⁵² Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *sagitta*.

²⁵³ Vid., e. g., LIV. 37, 38, 3; SALL. *Ing.* 94, 3; i TAC. *ann.* 13, 40.

²⁵⁴ GLOSS. III 309, 46: *arvarius* τοξοποιός (ThLL II 473, 47). No s'ha de confondre aquesta variant amb *arvarius* 'tresorer'.

guerrer que se serveix de l'arc per lluitar; per tant, ja no inclou, al contrari que *sagittarius*, el guerrer que dispara fletxes fent ús de la ballesta, tipus de soldat que rebé el nom de *ballistarius* (vid. s. v.), substantiu procedent de *ballista* que, com *arcuarius*, també es testimonia a partir d'època tardana²⁵⁵:

VEG. *mil.* 2, 2: leuem armaturam, hoc est ferentarios sagittarios funditores ballistarios.

Al contrari que en el cas de *sagittarius*, sorgit a partir de l'arma que és disparada, la *sagitta*, el focus lèxic d'*arcuarius* i *ballistarius* es troba en l'instrument que projecta aquesta arma, circumstància que determina amb major precisió el paper concret que representa en combat cada guerrer i que és aprofitat en diversos textos de l'Edat Mitjana on es distingeixen amb claredat una i altra figura:

1217 RYCCARD. *chron.*, p. 79^a, 21 (*cit.* MLW, s. v. *arcuarius*): balisteriorum, arcuariorum et militum ... acies innumeras.

ca. 1350 *Obsidio Iadr.* 409b/29 (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *arcuarius*): fuerunt balistrarii et arcuarii, qui in detrimentum Urbis uenerant.

No obstant la seva presència a Cassiodor, *arcuarius* no es comença a testimoniar amb freqüència fins ben entrada l'Edat Mitjana, període en què es troba arreu d'Europa. Recollit al DuCange, al Niermeyer, al DMLBrit, al MLW, al LMILPolonorum i al LLMAIugoslaviae²⁵⁶, cal esmentar, pel que fa al seu significat, que al diccionari de la documentació polonesa apareix definit com l'artesà «qui ballistas facit», sentit que no presenta en cap altra de les obres lexicogràfiques mencionades, on queda palès que no ha patit canvis semàntics apreciables respecte de l'Antiguitat tardana.

A la documentació de la Catalunya altmedieval es troba, en primer lloc, la seva forma catalana, el singular *archer* (la grafia *-ch-* de la qual reflecteix el so [k], com succeeix en altres paraules, també del lèxic dels oficis, com ara *barcher*²⁵⁷), sobrenom de Gualter al diploma de Tortosa de 1190; en segon lloc, al document

²⁵⁵ Vid. ThLL II 1702, 25-40.

²⁵⁶ Vid., per a tots els casos excepte el Niermeyer, s. v. *arcuarius*. Vid. Niermeyer, s. v. *arcarius* 2.

²⁵⁷ Vid. s. v. *barcarius*.

de Cardona de l'any 1193 hom llegeix l'acusatiu *archerium* i el genitiu *archerii*, llatinitzacions que acompanyen l'antropònim *Petrus*. Totes aquestes formes provenen que, al contrari d'allò que mantenen Coromines i Alcover i Moll²⁵⁸, el primer testimoni d'aquesta paraula no és el que es llegeix a Ramon Llull²⁵⁹:

LLULL *Blanq.* 82 (*cit.* DCVB, s. v. *arquer*): un a r q u e r trasc-li ab una sageta
qui li partí lo cor.

Arcuarius va trobar continuïtat en totes les llengües romàniques i es va imposar a *sagittarius*, tal com féu *fletxa* amb *sagita*.

²⁵⁸ Vid. Coromines, *DECat* I 363b, 5-6 i DCVB, s. v. *arquer*.

²⁵⁹ Cal avisar que el plural *archers* que s'observa en alguns diplomes de la zona de Barcelona, a partir del segle X, com a nom de topònim, fa referència a l'estructura arquitectònica amb forma de corba. És, en efecte, el sentit que té la *strata de Archers* documentada en un text del 1017 (DACCBarcelona II 278, p. 633), referida a l'aqüeducte romà que des del Tàber tirava al nord vers Montcada. Vid. Coromines, *Onomasticon* II 221a, 29-32.

ballistarius

VARIANTS:

balastarius, balestarius, balesterius, balistarius, ballestarius, ballisterius

FORMES:

balastarii

balestarii, -ario

balesteri

balistarii, -ario

ballestario

ballistarii, -arium

ballisterius

cat. balester (*pl.* balesters), balister, ballester (*pl.* ballesteros ?)

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat de *ballista* (veu procedent, en darrer terme, dels verbs grecs βάλλειν i βαλλίζειν)²⁶⁰ mitjançant l'addició del sufix nominal *-arius*. Es documenta des d'època tardana, en especial a Vegeti, com a adjectiu (*mil.* 3, 24: *bestiae sagittis ballistariis transfinguntur*) i com a substantiu masculí (*mil.* 2, 2: *leuem armaturam, hoc est ferentarios sagittarios funditores ballistarios*)²⁶¹. La variant amb el sufix *-erius* és, amb tota probabilitat, la llatinització del català *ballester*.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. ballester; *esp.* ballestero; *gall.* besteiro; *it.* balistario; *oc.* balestièr, balestrièr; *port.* balestreiro.

SIGNIFICATS:

‘Guerrer armat de ballesta’, ‘ballester’, i, segurament, també ‘artesà fabricant de ballestes’.

²⁶⁰ Per a l'etimologia de *ballista*, vid. PUNSOLA 2017: 153. Per als verbs grecs citats, vid. LSJ 273b, s. vv. βαλλίζω i βάλλω.

²⁶¹ ThLL II 1702, 25-40.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1023** Udina, *La successió testada* 127, p. 306: isti sui elemosinarij, id est Gerallo ... et Isarn Ballester ... plenam potestatem abuissent sua omnia atpreendere et dare pro anima sua.
- (2) **1030** Marca, ap. 202, col. 1044: testes ...: ... S. Oliba b a l e s t e r .
- (3) **1087-1088**²⁶² Junyent-Ordeig, *DipVic* 1543, p. 829: si quid indecens in mensa uel in aliis locis eis forte contigerit, capitulo corrigenda conseruent. De coro inordinate non exeant. Concubinas non habeant, castitatem in quantum possunt custodiant. Accipitres non ferant. Aleis non ludant. B a l i s t a r i i et uenatores non sint.
- (4) **1098** DACCB arcelona V 1655, p. 2561: S+ Berengarii B a l e s t e r .
- (5) **1156-1157** Bisson, *Fiscal accounts* 4, p. 38: ebdomada II ianuarii feria III uenit Guilelmus capellanus de Lerida et b a l e s t e r s VI qui ueniant del comte. *ibid.*, p. 41: primer dia de marci uenit ... et I b a l e s t e r et I troter de comite. *ibid.*, p. 42: sabbato de pascha uenerunt III b a l l e s t e r o s de comte cum suis scuders.
- (6) **1162** DipMontalegre 125, p. 163: Sig+num Pontium B a l e s t e r i .
- (7) **1176** Papell, *DipSantesCreus* 192, p. 292: ego, Arnaldus B a l i s t e r ... dono et offero Deo et monasterio Sancte Marie de Sanctis Crucibus quicquid habeo uel habere debeo. *ibid.*: Sig+num Arnaldi B a l i s t e r .
- (8) **1179** LFeud II 861, p. 339: Raimon B a l l i s t e r i u s .
- (9) **1179** DipMontalegre 144, pp. 189-190: affrontat autem iamdictum campum de Oleastro ab oriente in honore Guillelmi B a l e s t a r i i .

²⁶² L'editor del text indica que «aquest document no conté clàusula de datació. El degà Montcada, amb arguments convincents, el datà vers 1087-1088 [...]. El vescomte Folc que el subscriu s'ha d'identificar amb Folc II, vescomte de Cardona des de 1086 [...]. Ponç i Eribau són esmentats com a canonges els anys 1084 i 1086, respectivament, en documents de l'Estany».

- (10) **1181** CPoblación I 162, p. 225: *damus uobis, Petro Balestario et coniu tua, Arsen ... illam populationem quem uocatur Orto. ibid.: te, Petrus Ballestario et coniu tua, Arsen ... de iamdictam populationem duas pariliatas terre ubi melius uolleris acceperis ... francas et liberas.*
- (11) **1181** Papell, *DipSantesCreus* 243, p. 354: Sig+num Bernardi Ballistarii. Sig+num Arnaldi Ballistarii.
- (12) **1184** DipTortosa 369, p. 459: *donamus tibi Bernardo Balistario ... et omnibus heredibus et successoribus uestris ... castrum de Ledo.*
- (13) **1187** CSCreus 293, p. 291: Sig+num Arnaldi Balastarii.
- (14) **1188** Pons, *Roca Rossa* 148, p. 261: *qui honor ... terminatur ab oriente in honore Bartholomei et Raimundi Ballistarii et coheredum eorum.*
- (15) **1190** Sangés, *DocGuissona* 252, p. 262: Sig+num Bernardi Balester.
- (16) **1191** Bisson, *Fiscal Acounts* 85, p. 172: *in mense ianuarii uenit Berengarius de Bonoastro in Gerundam cum duabus equitaturis, et cum eo uenit P. de Tarrega sibi tercius et unam equitaturam, et Andraeam quendam ballistarium similiter sibi tercius et unam equitaturam.*

COMENTARI:

El substantiu *ballistarius* procedeix de *ballista*²⁶³ (d'on el català *ballesta*), préstec del grec βαλλιστής 'ballesta' (derivat de βάλλειν i del freqüentatiu βαλλίζειν 'tirar, disparar'²⁶⁴), testimoniati a Plaute²⁶⁵, que designava en origen una 'màquina per llançar projectils' i no el que hom entén des de l'Edat Mitjana per 'ballesta', que correspon a l'*arcuballista*, esmentada per Vegeci²⁶⁶, d'on sorgiren el francès

²⁶³ Per a l'ús de *ballista* en la documentació de la Catalunya altmedieval, vid. PUNSOLA 2017: 153-155 i GMLC, s. v.

²⁶⁴ Vid. LSJ 273b, s. vv. βαλλίζω i βάλλω.

²⁶⁵ PLAVT. *Capt.* 796: *nam meus est ballista pugnus, cubitus catapultast mihi* (ThLL II 1701, 17).

²⁶⁶ VEG. *mil.* 2, 15: *erant tragularii, qui ad manuballistas uel arcuballistas dirigebant sagittas*; 4, 22: *obsessos defendere consueuerunt ballistae onagri scorpiiones arcuballistae fustibali [sagittarii] fundae* (ThLL II 474, 44).

arbalète i l'occità *arbalèsta*²⁶⁷ i que donà *arcuballistarius*²⁶⁸, vocable que no apareix al corpus objecte d'estudi. D'altra banda, també es documenta un neutre *ballistarium*, sinònim de *ballista*, a Plaute²⁶⁹:

PLAUT. *Poen.* 202: quam ego haud multo post mittam e ballistario.

L'equivalent hel·lè de *ballistarius* és βαλλιστής, tardà, poc emprat i sense continuïtat en la llengua llatina. Pel que fa a *ballistarius* (igualment documentat *balistarius* des dels orígens²⁷⁰, reducció fonètica habitual que també es detecta als diplomes de la Catalunya altmedieval), al ThLL es recull amb el significat de 'guerrer armat de ballesta'²⁷¹, i així se'l defineix també al GMLC, que testimonia el terme per primera vegada al 1030. Sembla, això no obstant, que, quan forma part de noms propis (com succeeix, per exemple, als documents de 1030, 1098, 1162 o 1187, on es documenta un genitiu *balastarii*, i en especial quan es llegeix el catalanisme *ballester* i les seves variants) podria estar fent referència més aviat al fabricant de ballestes, possibilitat que el GMLC mateix contempla²⁷². Pot suposar-se, en efecte, que, atès el context, la tipologia dels textos i els paral·lels amb altres oficis que presenten el mateix ús antroponímic, bona part dels testimonis es refereixin als fabricants d'aquesta arma. Com la resta de noms d'ofici, *ballistarius* s'anà fixant com a cognom per via hereditària, i així s'adverteix en un text de començaments del segle XIII en què l'individu que rep el cognom llatinitzat de *balisterius* és el batlle a càrrec de la gestió dels interessos del senyor:

1215 Pons, *Roca Rossa* 19, p. 72: Sig+num Raimundi Balisterii baiuli.

Els testimonis conservats en què *ballistarius* és, sens dubte, el 'guerrer armat de ballesta' són tan sols tres. En el primer, de 1087-1088, el bisbe d'Osona, Berenguer, després d'haver expulsat els canonges de la canònica vigatana per no

²⁶⁷ Vid. GMLC s. v. *ballista*, n. 1. Vid. etiam DOccitan, s. v.

²⁶⁸ VEG. *mil.* 4, 21: *sagittarii iaculis, manuballistarii uel arcuballistarii sagittis ... e muris submouent homines* (ThLL II 474, 51).

²⁶⁹ Vid. ThLL II 1702, 32. Vid. etiam LewisShort, s. v.

²⁷⁰ Vid. ThLL II 1702, 22 ss. i Coromines, *DECat* I 603b, 1 ss.

²⁷¹ Manchón (2000: 776), que comenta l'escassetat de testimonis de la paraula que aporta el ThLL, recorda que *ballistarius* també designa un dels membres del grup especial de combatents que integraven les tropes de *sagittarii* (vid. s. v. *sagittarius*) i *funditores*.

²⁷² GMLC, s. v. *ballistarius*, n. 1. Vid. etiam MANCHÓN 2000: 775.

haver-los pogut corregir, i havent congregat Arbert, abat de Sant Ruf d'Avinyó, i altres religiosos amb els canonges que han acceptat de viure ordenadament, vol sotmetre aquests a una estricta regla de perfecció, la qual és explicada, punt per punt, al segon paràgraf del text (on es troba el mot), que ara reproduïm sencer:

1087-1088 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1543, p. 829: omne ministerium altaris secundum consuetudinem religiosorum uirorum tractare studeant et diuinum officium honeste in ecclesia peragere discant. Vestimenta religionis habeant. In ecclesia, in refectorio, in dormitorio, competentibus horis, nisi necessitate urgente, silentium teneant. In eisdem uero locis et in claustro non sine superpelliciis maneant. In refectorio quicquid eis apponitur, sine murmure suscipiant; quae superfuerint, pauperibus largienda dimittant. Si quid indecens in mensa uel in aliis locis eis forte contigerit, capitulo corrigenda conseruent. De coro inordinate non exeant. Concubinas non habeant, castitatem in quantum possunt custodiant. Accipitres non ferant. Aleis non ludant. Ballistarii et uenatores non sint. Horis omnibus cum reuerentia intersint. Pulsato signo ad ecclesiam properent. Verba turpia et risu mouentia deuitent. De omnibus quae communiter habuerint pauperum ospicio fideliter decimas donent. Ad ecclesiasticos gradus, qui digni fuerint, accedere non rennuant. In dormitorio iaceant. De claustro, qui ibi iacuerint, nisi necessitate compulsi, usquequo sit finitum capitulum, non exeant; exire tamen, sine licentia prioris, nulla necessitate audeant.

Les regles, dirigides a controlar la conducta dels canonges, es refereixen a la decència (*uestimenta religionis habeant*), al silenci (*silentium teneant*) i a la castedat (*in quantum possunt*), entre d'altres aspectes. És en aquest context on s'adscriu, gairebé a la manera de conclusió, l'aparició de *ballistarius*, coordinat a *uenator* 'caçador'²⁷³ (*ballistarii et uenatores non sint*). El que exigeix la regla, en definitiva, és que els canonges no es comportin com uns salvatges guerrers o caçadors, sinó que actuïn com correspon a les dignitats eclesiàstiques.

Als dos testimonis restants, ja del segle XII, *ballistarius* fa referència a veritables guerrers, és a dir, individus concrets que participaven de les batalles: és així als recomptes de despeses del palau comtal de Sant Pere de Vilamajor²⁷⁴, on se

²⁷³ Vid. s. v.

²⁷⁴ Document estudiat, des del punt de vista dels aliments, a PUIG-QUETGLAS 2013: 67-72.

citen ballesters (i troters i escuders²⁷⁵) que es troben sota l'autoritat d'un comte, i al diploma de 1191, que esmenta el ballester Andrea. Malgrat que no hi ha més exemples d'aquest ús en la diplomàtica catalana altmedieval, tanmateix continua documentant-se a les primeries del segle XIII:

1207 Bisson, *Fiscal Accounts* 120, p. 221: non est etiam computatum illud debitum quod tu G. Durfortis pro me dixisti et dare promisisti militibus Aragonie et Cataulonie et ballistariis apud Lates olim pro exercitu Prouincie quod ego super me leuauit, et inde te omnino absolui.

1235 Gonzalvo, *Pau i Treva* 28 VIII, p. 186: statuimus quod nullus filius militis qui non sit miles nec ballistarius sedeat ad mensam militis uel domine alicuius, nec calcet caligas rubeas, nisi sit talis qui secum milites ducat.

El català *ballester*, que és especialment present avui dia com a cognom, no es testimonia a l'obra d'Alcover i Moll fins a la segona meitat del segle XIII, al 1268²⁷⁶, de manera que el testimoni registrats en aquest corpus avancen la seva datació en més de dos segles:

1268 Miret, *Templers i hospitalers* 2: primerament fo establhit que nul masestre sergant ne nul b a l e s t e r no meng en la taula dels frares.

En fi, *ballistarius* és una veu present en totes les llengües romàniques, excepte el romanès i el francès, llengua en què, com hem esmentat, tingué molta força el llatí *arcuballista*, formador, al seu torn, d'*arcuballistarius*, d'on sorgí *arbalétier*²⁷⁷.

²⁷⁵ Vid. s. vv. *trotarius* i *scutarius*.

²⁷⁶ Coromines (DECat I 603a, 29-30), en canvi, sí la documenta al segle XI.

²⁷⁷ Per als derivats de *ballista* i per a la qüestió a propòsit d'*arcuballista*, vid. Wartburg, *FEW* I 222b. Vid. etiam Meyer-Lübke, *REW* 911.

bellator

VARIANTS:

—

FORMES:

bellator, -ores

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, per mitjà del sufix agent *-tor*, del verb *bellare* ‘fer la guerra’, procedent del neutre *bellum* ‘guerra’. Es testimonia ja a Plaute (*Mil.* 11-12: *tum bellatorem — Mars haud ausit dicere neque aequiperare suas uirtutes ad tuas*)²⁷⁸.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

‘Home d’armes que serveix en un exèrcit’, ‘soldat’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1091** (*orig.*) Baraut, *DocUrgell* 1079 (*Urgellia* 7, p. 197): *postea transacto spacio modici temporis perreximus ad castrum Montisferrarii et in potestate Guilelmi Arnalli misimus bellatores et sicut predictus iudex ordinavit fecerunt bellum, et Dei iusticia auxiliante fuit superatus atque conuictus bellator prefati Guilelmi a meo.*

COMENTARI:

Bellator és, juntament amb *miles* (vid. s. v.), el substantiu més antic de la llengua llatina que designa el soldat que servia en un exèrcit, normalment a sou de l'Estat, en les causes bèl·liques. Deriva de *bellare*, verb que hom comença a trobar a partir de Marc Pacuvi i que designa l'acció d'estar en guerra²⁷⁹:

²⁷⁸ Vid. ThLL II 1805, 65-67.

²⁷⁹ *Ibid.*, 1818, 23-25.

PACVV. *trag.* 168 (Non. p. 234): quod ego in acie celebros obiectans uitam bellando aptus sum.

Tant *bellare* com *bellator* provenen, en última instància, de *bellum*, substantiu neutre d'origen inconegut que designava el concepte de la guerra de manera més general que *proelium* o *pugna*²⁸⁰. Usat des d'època arcaica²⁸¹, *bellum* presenta des del mateix període una variant *duellum*, disil·làbica, que no només és ben documentada en els textos literaris, sinó també en inscripcions i glosses, i que, al contrari que *bellum*, va tenir una continuïtat notable en les llengües romàniques²⁸². El primer text on es llegeix és de Plaute²⁸³:

PLAUT. *Amph.* 188-189: uictores uictis hostibus legiones reueniunt domum, / duello extincto maximo atque internecatis hostibus.

D'aquesta forma se'n derivà també *duellator*, variant de *bellator* que hom troba per primera vegada, un cop més, a Plaute, en un vers on també és registrada l'expressió en què més es llegeix *duellum*²⁸⁴, *domi duellique* 'en la pau i en la guerra':

PLAUT. *Capt.* 67-68: ualete, iudices iustissimi / domi duellique duellatores optumi.

Si bé *duellator* és absent del corpus de la Catalunya altmedieval, sí es troba present als textos llatins de l'Edat Mitjana d'altres zones, encara que amb poca freqüència²⁸⁵. Designa ara el cavaller que participa d'un duel, el combat singular dut a terme segons les normes cavalleresques:

HERMAN. NEVVALD. *Tract. de Exam. sagar. super aquam frigidam project.*, p. 60 (*cit.* DuCange. s. v. *duellator*): et sic non fuit proprie duellator sed diuinae iustitiae praedestinatus executor.

²⁸⁰ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *bellum*.

²⁸¹ PLAUT. *Persa* 753-754: *hostibus uictis, ciuibus saluis, re placida, pacibus perfectis, / bello extincto, re bene gesta, integro exercitu et praesidiis* (ThLL II 1823, 26-28).

²⁸² Vid., e. g., DCVB, s. vv. *duel* o *duelista*. Per a altres derivats, vid. Wartburg, *FEW* III 173a ss.

²⁸³ Vid. ThLL II 1822, 44.

²⁸⁴ *Ibid.*, 1805, 57-58.

²⁸⁵ Vid. DuCange i DMLBrit, s. v. *duellator*.

Duellator, doncs, és entès ja com un mot completament diferent de *bellator*, que continua designant a grans trets el guerrer que intervé en els conflictes bèl·lics i que es testimonia en major nombre de vegades, al llarg de tot el territori europeu, que no pas *duellator*. Així, *bellator* és recollit al DuCange, al Niermeyer, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LItalicaeMAL, al GMLTransylvaniae i al MLW²⁸⁶, diccionari que mostra passatges on és usat metafòricament per parlar dels seguidors de Crist que promulguen les doctrines del cristianisme, com ara aquest d'Aldhelm de Malmesbury:

ALDH. *virg.* I 34, p. 275, 8 (*cit.* MLW, s. v. *bellator*): celeberrimos spiritualis militiae bellatores ... Cosmam et Damianus.

De la mateixa manera, Manchón indica que a la diplomàtica del regne de Lleó *bellator* és «frecuentísim», sobretot en plural²⁸⁷. En canvi, al corpus estudiat per nosaltres, només es documenta al diploma citat, de 1091, que conté el memorial dels greuges fets per Guillem Arnau al seu pare, Arnau, a qui pretenia de privar, entre d'altres coses, de l'ús del castell de Montferrer, a l'Alt Urgell, que Guillem deia haver heretat de la mare. Sotmesa la qüestió, el jutge Ermengol autoritzà el pare d'enviar al castell tot un seguit de *bellatores* 'guerrers' perquè possessin fi al conflicte i, com el text mateix explica, un dels guerrers del pare acabà vencent el del fill (*Dei iusticia auxiliante fuit superatus atque conuictus bellator prefati Guilelmi a meo*), que fou expulsat del lloc. Resolta la batussa, el pare recuperà allò que li pertanyia i decidí donar-ho a la catedral de Santa Maria de la Seu.

Escrit pel diaca *Stefanus*, el text demostra un alt coneixement de les estructures sintàctiques i del lèxic de la llengua llatina. El substantiu *bellator*, sense continuïtat en les llengües romàniques, és una mostra evident d'aquesta erudició, car ha estat emprat com a traducció culta de *guerrer* (vid. s. v.), la veu catalana que designa els soldats que, servint-se si s'escau de la força, tracten de resoldre qualsevol altercat, batalla o litigi.

²⁸⁶ En tots els casos, vid. s. v. *bellator*.

²⁸⁷ *Sil.* 148, 9 (*cit.* MANCHÓN 2000: 724, n. 1140): *sed ad civitatem Ordonius rex exercitum animosus aplicans ... eam bello agressus est ... omnes quoque bellatores barbaros extinguens.*

fundibularius

VARIANTS:

—

FORMES:

fundibularius

ETIMOLOGIA:

Terme derivat, mitjançant el sufix nominal *-arius*, del substantiu neutre *fundibulum* ‘fona’, provinent del sinònim *fundibalus*, derivat, al seu torn, de *fona*, d’igual significat. Es documenta a partir del segle IV (Ps. RVFIN. *Ios. bell. Iud.* 3, 10, p. 719, 42: *sagittarios ... fundibularios quoque*)²⁸⁸.

FORMES ROMÀNIQUES²⁸⁹:esp. *fundibulario*; gall.-port. *fundibulário*.

SIGNIFICAT:

‘Guerrer que usa com a arma la fona’, ‘foner’

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1002** (*Urgell*) Baraut, *DocUrgell* 278 (*Urgellia* 3, p. 109): Sig+num Isarnus fundibularius.

COMENTARI:

El foner era el guerrer especialitzat en l’ús de la fona (del llatí *funda*, possiblement una deformació del grec σφενδόνη²⁹⁰), un giny de guerra dissenyat per disparar pedres que consistia en una tira curta, unida en els seus extrems a dues trenes –normalment d’espert o cànem– i feta d’una matèria flexible, en general el

²⁸⁸ Vid. ThLL VI/1 1556, 21-22.

²⁸⁹ Per a les formes romàniques derivades de *fundibalus* i *fundibulum*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 3582a i 3583, respectivament.

²⁹⁰ ThLL VI/1 1548, 19-20.

cuir, on es col·locava la pedra que es volia usar com a projectil²⁹¹. D'aquesta arma ja en donen notícia els comediògrafs d'època arcaica:

PLAUT. *Poen.* 478-479: uiscum legioni dedi / f u n d a s q u e .

De la paraula *funda* en derivaren tant el masculí *fundibalus* com el neutre *fundibulum*, que designen la mateixa arma que aquella. El masculí *fundibalus*, compost de *funda* i de la llatinització del grec βάλλω ‘disparar’ i que podria haver sorgit per analogia amb *fustibalus*²⁹² (una altra arma, de característiques semblants a les de la *funda*), donà el nom d'ofici *fundibularius*, documentat, com *fundibularius*, des del segle IV²⁹³:

VVLG. I *Mach.* 9, 11: diuisi sunt equites in duas partes et f u n d i b a l a r i i
et sagittarii praebant exercitum.

Per la seva banda, el neutre *fundibulum*, d'on deriva *fundibularius*, degué sorgir per influència d'*infundibulum* ‘embut’, ‘tremuja’²⁹⁴, i és d'aquí d'on deriva el català *fonèvol*, sinònim de *fona*. Tant *fundibalus* com *fundibulum* es comencen a trobar en època tardana, i la seva presència a la *Vetus Latina* és destacada:

ITALA *iud.* 20, 16 (*Lugd.*): f u n d i b a l i s iactantes lapides.

ITALA. *Judith* 9, 9: qui deligat lapidem in f u n d i b u l o .

Els noms de guerrer *fundibularius* i *fundibularius* (que, com acabem de dir, es documenten des del segle IV), continuen vigents en els textos llatins medievals de diverses zones d'Europa i apareixen recollits, per tant, en diversos diccionaris: al GMLC, on es recull *fundibularius*, cal afegir-hi el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit, el MLW i el LMILPolonorum²⁹⁵, obres en què també es troben altres sinònims, igualment provinents de *funda* i que no es registren al nostre corpus,

²⁹¹ GEC, s. v. *fona*.

²⁹² Vid. ThLL VI/1 1556, 29-30. Vid. etiam 1656, 40-41.

²⁹³ Vid. *ibid.*, 21-22.

²⁹⁴ *Ibid.*, 30.

²⁹⁵ Vid. GMLC, MLW i LMILPolonorum, s. v. *fundibularius*. Vid. DuCange, s. v. *fundibularii*. Vid. Niermeyer i DMLBrit, s. v. *fundibularius*.

com el derivat agent *fundibulator*²⁹⁶ o *fundibalista*²⁹⁷, creat amb l'addició del sufix més culte *-ista*, igualment emprat amb freqüència en la formació de noms d'ofici. Manchón també registra *fundibularius* a la documentació asturiana, on es fa servir com a recurs literari o eco bíblic que eleva el to narratiu²⁹⁸.

Al corpus estudiat només es conserva un testimoni de *fundibularius*, vocable registrat a l'acta del judici celebrat al 1002 contra un tal Sendred, que es volia apropiari del castell de Queralt, el domini del qual reclamava el bisbe Sal·la d'Urgell. És a l'escatocol del text, en una de les signatures, on es documenta el nominatiu *fundibularius*, usat com a sobrenom de l'antropònim masculí *Isarnus*. També es testimonia el terme del qual deriva, *fundibulum* (no pas el masculí *fundibalus*), als Usatges, on es llegeix la forma *fundibula* (o *funibula*):

s. XII in. Usat. 73 (cap. 93, ed. 1984): ex magnatibus ... nullus presumat deinceps ... fortitudinem tenere obsessam, nec debellare cum ingeniis, quod (*var.* que) rustici dicunt funibula (*var.* fundibula²⁹⁹), gosza et gatta, quia magnum dedecus erit potestatibus.

Tan sols es troben formes romàniques de *fundibularius* en castellà, gallec i portuguès, llengües que el reberen com a cultisme. El patrimonial català *foner*, d'altra banda, deriva directament de *fona* i no es documenta, segons Alcover i Moll i Coromines³⁰⁰, fins a la segona meitat del segle XV:

1481 Fenollet, *Hist. Alex.* b 2 (*cit.* DCVB, s. v. *foner*): davant aquestes esquadres los f o n e r s ab los arquers.

Es tracta del mateix procés de derivació que va donar el castellà patrimonial *hondero*, procedent del substantiu *bonda* (en castellà antic, *fonda*)³⁰¹.

²⁹⁶ Vid. Niermeyer, s. v.

²⁹⁷ Vid. DMLBrit, s. v.

²⁹⁸ MANCHÓN 2000: 782-783.

²⁹⁹ A propòsit d'aquesta forma, al GMLC (s. v. *fundibulum*, n. 2) s'explica que «apareix en el manuscrit més antic dels Usatges, Paris. lat. 4792, de final del segle XII».

³⁰⁰ Vid. DCVB, s. v. *foner*, i Coromines, *DECat* IV 86a, 31.

³⁰¹ Vid. Corominas-Pascual, *DECH* III 381a, 53 ss.

guerrer

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. guerrer

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, amb l'afegit del sufix nominal romànic *-er*, de *guerra* 'lluita a mà armada', provinent del fràncic **wërra* 'disturbi, disputa, baralla'³⁰². Alcover i Moll, però, proposen la hipòtesi que procedeixi d'un llatí-germànic **werrarius*³⁰³.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES³⁰⁴:

esp. *guerrero*; fr. *guerrier*, ant. *guerrieur*; gall.-port. *guerreiro*; it. *guerraio*, ant. *guerriero*; oc. *guerrièr*.

SIGNIFICAT:

'El qui fa la guerra', 'guerrer'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1118** CPoblación I 50, p. 85: una cum consensu et uoluntate Geraldii uicecomitis et domini Ottonis presuli, decreuimus facere cartam donationis quam et facimus de alode ad homines commorantes in Balagarium. *ibid.*: hii sunt per nomen Bernardus de Guadal et Bernardus Guirt ... et Atto Guitardus et Arnaldus **G u e r r e r**, Guillelmus Çabater.

COMENTARI:

El substantiu *guerrer* deriva, en darrer terme, del fràncic **wërra*, mot procedent del protogermànic **uērǝō* (paraula femenina que, al seu torn, prové del també

³⁰² JAIME MOYA 2015: 328-329

³⁰³ DCVB, s. v. *guerrer*. Aquesta teoria no és formulada, però, per Wartburg (FEW XVII 568a).

³⁰⁴ Per als continuadors romànics del fràncic **wërra*, vid. Meyer-Lübke, REW 9524a i JAIME MOYA 2015: 328.

femení **uerr-ō* ‘confusió’, ‘desordre’, ‘conflicte’, ‘baralla’), que, tot substituint el genuí *bellum*, es va difondre, potser partint del llatí vulgar, en totes les llengües romàniques tret de la romanesa, que prengué l’eslavisme *ŕǝzboi*³⁰⁵. Si bé es comença a registrar en textos llatins a partir del 858 –segons sembla, com a vocable propi de la parla popular³⁰⁶–, a la documentació de la Catalunya altmedieval no se’n troben mostres fins a mitjan segle XI. Com es pot veure en els passatges següents, on es testimonia la llatinització del català *guerra*, en aquesta llengua la semiconsonant /w/ es reforçà velarment i esdevingué /gw/, fenomen habitual en les llengües de la Romània³⁰⁷:

ca. 1046 AComtalPerg II 334, p. 701: conuenit namque iam dictus Remundi ... ad predictum Ermengaudum, quod de ipso die in antea ... adiuuet eis de chomite Remundo Cerdaniense, et ipse Ermengaudus fecerit *g u e r r a m* ad iam dicto chomite Cerdaniense per eos. *ibid.*: et ipsum adiutorium faciant ... ad predictum Ermengaudum qualem meliorem potuerint [de] ipso die in antea quod *g u e r r a m* abuerint cum iam dicto chomite Cerdaniense.

1042-1075 Baraut, *DocUrgell* 893 (Urgellia 6, p. 240): si tu aut tui homines abueris *g u e r r a* cum illos pro illorum honore uel pro illorum auere et si est *g u e r r a* inter te et ipsos prescriptos Berengario Remon et Vidian fratre meo pro alio facto de alios homines adiutor te’n sere de tua honore ad tenere et ad abere per directam fidem sine tuo enganno.

Als textos, aquesta paraula implica més sovint el combat o lluita propi del sistema feudal que no pas el més modern de ‘lluita o trencament de la pau entre dos o més pobles o entre dos o més bàndols d’una mateixa nació’, que es troba, però amb menys freqüència, en sintagmes com ara *guerra de Ispania*³⁰⁸. Sí podia fer plena referència a la guerra entesa com a lluita de faccions el verb *gerreare*,

³⁰⁵ JAIME MOYA 2015: 329.

³⁰⁶ **858** *Epist. synod. Carisiac.* 15 II, p. 440, 19 (*cit.* Niermeyer, s. v. *werra*): *rixas et dissensiones seu seditiones, quas uulgus werras nominat.*

³⁰⁷ JAIME MOYA 2015: 329. Per als testimonis del corpus altmedieval català, vid. etiam GMLC s. v. *guerra*.

³⁰⁸ **1064** LFeud. I 40, p. 57: *et dum comes aut comitissa fecerint aut habuerint guerram de Ispania, iam dictus Gírbertus stet in castro cum sua mesnada.* Vid. RODÓN 1957: 130.

llatinització del català *guerrear*, que també podia designar, d'altra banda, el combat contra un enemic o la defensa, mitjançant la lluita, de la possessió d'alguna cosa³⁰⁹. Hom el documenta per primer cop una mica abans que *guerra*, entre els anys 1030 i 1035, amb el sentit de 'fer la guerra', 'hostilitzar'³¹⁰:

1030-1035 Baraut, *DocUrgell* 489 (*Urgellia* 4, p. 186): iuro ego Bernardo, de ista hora in antea fidelis ero ad Ermengaudus episcopo sine fraude et malo ingenio ... de ipso castro de Figuerola fidelis le'n sere e fed le'n portare, no li uedare entrar ne exir ne estar ne g e r r e i a r .

Guerrer és el tercer i darrer terme d'aquesta família que es registra en el corpus estudiat. Hi apareix només en la carta de la donació d'un seguit de terres que són concedides, en plena propietat, a un cert grup d'homes de Balaguer per Ermengol VI, comte d'Urgell, amb l'assentiment d'algunes altres autoritats, i hi és present com a sobrenom de l'antropònim *Arnaldus*, un dels balaguerins afectats per la donació, que és producte de l'agraïment del comte als habitants de la ciutat, que no van defraudar-lo mai ni a ell ni als seus antecessors en batalles passades i que van mantenir sempre la fe i els costums cristians. La presència del sobrenom *guerrer* té, per tant, tota la raó de ser-hi: és molt probable que algun dels antecessors d'*Arnaldus* fos un dels homes que lluità en aquelles guerres, cosa que li hauria valgut el sobrenom que hauria acabat rebent, ja com a cognom fixat, el propi *Arnaldus*. El testimoniatge de la paraula al 1118 avança de manera molt considerable la seva datació, ja que, segons Coromines i Alcover i Moll³¹¹, *guerrer* –també present com a adjectiu ('relatiu a la guerra')– no es troba fins al segle XV, a l'*Espill* del valencià Jaume Roig:

ROIG *Spill* 1459 (*cit.* DCVB, s. v. *guerrer*): era stimat / entre'ls guerrers / no dels darrers.

Tal com succeeix amb *guerra*, *guerrer* té equivalents en totes les llengües romàniques, tret del romanès, que empra *războinic*, derivat de l'eslavisme *război* que hem citat abans. És de les formes antigues del francès i de l'italià, *guerrier* i

³⁰⁹ RODÓN 1957: 130-131.

³¹⁰ Vid. GMLC, s. v. *guerreiare*.

³¹¹ Vid. Coromines, *DECat* IV 719a, 13 ss. i DCVB, s. v. *guerrer*.

guerriero, d'on semblen llatinitzar-se a partir del segle XIII les formes *guerrierius* i *guerrarius* que es recullen al DuCange³¹²:

1227 *Annal. Genuens.* VI (*cit.* DuCange, s. v. *guerrierius*): et de mandato dicti pecorarii plures muri facti sunt propterea in pluribus carrubiis et uiis Ianuae ciuitatis; quum omnes dicti *g u e r r e r i i* armati irent, et seruietes tenerent armatos.

Antiq. Vascon. MSS. I, p. 511 (*cit.* DuCange, s. v. *guerrierius*): arma capiunt et malefactores uel *g u e r r a r i i* efficiuntur.

Finalment, al nostre corpus és sinònim de *guerrier* el vocable llatí *bellator* (vid. s. v.), la seva traducció culta.

³¹² Vid. DuCange, s. v. *guerrierius*.

pedes

VARIANTS:

—

FORMES:

pedites, -itum, -itibus, -itis (*pro* -itibus)

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat de *pes* ‘peu’, terme present en tot el domini indoeuropeu³¹³. Es testimonia ja en època arcaica (PLAUT. *Mil.* 464-465: *neque eques neque pedes profectost quisquam tanta audacia, / qui aeque faciat confidenter quicquam quam mulier facit*)³¹⁴.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

‘Home, en general de baixa posició social i no necessàriament lliure, que presta el servei militar a peu’, ‘soldat de peu’, ‘peó’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1050** Ordeig, *Dotalies* 188, p. 151: in constituto die, prelibatus pontifex cum copia suorum clericorum, comitante secum caterua militum et multitudo p e d i t u m, cum magna reuerentia ... ad eundem locum uenit et in honore sancti Iuliani cum multa instantia precum ipsam ecclesiam dedicauit.
- (2) **1086** LFeud. I 98, p. 106: seruiant ei partes que illis contingerint de predicto honore cum caullariis et peditibus. Si autem prescriptus frater illorum uenerit et prescripto comiti directum non fecerit aut facere ullo modo noluerit, ... seruiat ei in hostes et in caualcadas et in obsequios

³¹³ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *pes*.

³¹⁴ Vid. ThLL X/1 966, 29-30.

cum cauallariis et p e d i t i b u s sicut homo facere debet suo meliori seniori sine suo enganno.

- (3) **s. XI-XII** Usat. 62 (cap. 59, ed. 1984): omnes homines tam milites quam p e d i t e s , tam mercerii quam negociatores, per illas euntes et redeuntes, uadant et reuertantur securi et quieti et sine ullo pauore.
- (4) **s. XII in.**³¹⁵ Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984): et omnes homines nobiles et ignobiles, magnates, milites et p e d i t e s , marinarii et cursarii et monetarii, in illorum terra stantes uel aliunde aduenientes, adiuuent predictos principes eorum fidem et locutionem tenere, custodire et gubernare per rectam fidem sine engan.
- (5) **s. XII** Usat. 70 (cap. 66 ed. 1984): comunie et conueniencie quas inuicem milites et p e d i t e s fecerint in caualcatas uel in uenationes ire uolentes, firmiter teneantur ab eis qui eas audierint et auctorizauerint.
- (6) **1117** Baraut, *DocUrgell* 1300 (Urgellia 9, p. 129): cum IIII parte placitorum militum uel p e d i t u m siue negotiatorum in predictam uillam uenientium uel redeuntium.
- (7) **ante 1131** AComtalPergCont. 645, p. 1079: sane, quicumque militum uel p e d i t u m , ad seruiendum Deo, huic sancte adhererunt societati, omnibus eque uictu communi comunicata et perdita restituentur et adquirentium medietates alacriter concedetur.
- (8) **1156** Baraut, *CartAndorra* I 53, pp. 173-174: habeat predictus et successores sui in hominibus utriusque uallis, tam militibus quam p e d i t i b u s , hosts et caualcadas et chorts et pleids et seguiments, et in omnibus castellis predictarum uallium intrare et exire et guerregare absque omni contradictione, contra cunctos homines uel feminas.
- (9) **1171** Baraut, *CartAndorra* I 73, p. 215: si R. non posset eos habere directo episcopo et hominibus suis, R. iuuet episcopum contra ipsos, siue sint milites siue p e d i t e s , secundum suum posse.

³¹⁵ Per a la datació d'aquest Usatge, vid. BASTARDAS 1994.

- (10) **1178** (*Tarragona*) DipTortosa 301, p. 374: demum accersitis multis milibus militum et peditum ciuitatem obsedit, expugnauit et uicit diuina ex insperato faciente clementia capta est Dertusa, clauis christianorum, gloria populorum, decor uniuerse terre.
- (11) **1196** CPoblación I 204, p. 281: possint emere francum et quitium a militibus et peditis quidquid uoluerint, terras, castra, uillas, censibus, redditibus et prouentibus.

et al.

COMENTARI:

Derivat de *pes* amb la unió, segons Forcellini³¹⁶, d'una forma procedent del verb *ire*, el substantiu *pedes* anomena el soldat ras que, al contrari que l'*eques* (terme al qual apareix contraposat amb freqüència; vid. s. v.), es desplaça a peu, sense l'assistència de cap animal; es tracta, doncs, d'un militar de baix rang, mancat de cavall, que rep una consideració social menor³¹⁷. Dels *pedites* en parlà Isidor tot exposant-ne, a més de la interpretació etimològica, les explicacions als seus mètodes d'actuació, les quals, conclou, no són sinó una invenció per tractar d'excusar els seus sacrilegis:

ISID. *orig.* 18, 40: pedites autem aiunt propterea pede currere quia pedibus curritur mortalitati. Ob hoc a superiori parte currunt ad inferiora, id est ab oriente ad occidentem, quia mortales oriuntur et occidunt. Nudi currunt, quia et homini in saeculo nullae reliquiae sunt. Recto spatio currunt, quia inter uitam et mortem nihil distat. Sed haec igitur propterea fingunt ut uanitates suas et sacrilegia excusare conentur.

Pedes també pogué designar, des d'època clàssica, qualsevol persona que es desplaça a peu³¹⁸, significat que, en opinió de Manchón³¹⁹, hauria sorgit d'una metonímia del tot per la part, atès que la definició més documentada entre els

³¹⁶ Vid. Forcellini, s. v. Vid. etiam ThLL X/1 965, 72-73.

³¹⁷ En efecte, Ernout i Meillet (*Dictionnaire*, s. v. *pes*) afirmen que «celui qui va à pied est inférieur à celui qui va à cheval : de là le sens péjoratif de *pedarius* [...], *pedaneus* [...], *pedester*, *-tris*».

³¹⁸ OV. *Pont.* 4, 10, 32-34: *hic freta uel pediti peruia reddit hiems, / ut, qua remus iter pulsus modo fecerat undis, / siccus contempta naue uiator eat* (ThLL X/1 968, 9-10).

³¹⁹ MANCHÓN 2000: 756.

autors antics és, efectivament, la relativa al món militar. Ben documentat en totes les etapes de la llengua llatina, entrà en concurrència en el període medieval amb *pedo* (vid. s. v.), substantiu tardà –igualmente derivat, en principi, de *pes-* que hauria tingut primer el sentit de ‘persona de peus grans’ per passar a designar tot seguit, potser per influència de *pedes* mateix, el soldat d’infanteria, significat que s’hauria fixat ja en els segles següents. Mentre que *pedo* representa la tendència popular o vulgar de la llengua, *pedes* és seguidor de la tradició culta³²⁰ i continua present en molts territoris. Així, té entrada al DuCange, al NGML –on també es documenta com a adjectiu amb el sentit de ‘que va a peu’³²¹–, al DMLBrit, al LMILPolonorum i al LELMAL³²² amb les accepcions següents:

SIGNIFICAT		DICCIONARIS
1.	‘Soldat d’infanteria’	NGML, DMLBrit, LMILPolonorum, LELMAL
2.	‘Persona que es desplaça a peu’	NGML, DMLBrit
3.	‘Persona de baix rang’, ‘plebeu’ (en oposició al senyor)	DuCange ³²³ , DMLBrit
4.	‘Passant d’un jutjat’	DMLBrit
5.	‘Peó’ (peça del joc d’escacs)	NGML, DMLBrit

Com en els textos clàssics, el significat més documentat és el primer, que és el que presenta als textos de la Catalunya altmedieval. De la mateixa manera, com ja hem vist que succeeix en l’Antiguitat romana, i com també s’esdevé amb el sinònim *pedo*, *pedes* apareix en els mateixos contextos que els noms de cavaller *miles* i *caballarius*³²⁴ (vegeu, per exemple, els documents de 1050 i 1086). Ambdues figures defensaven els castells dels senyors feudals i formaven part del servei

³²⁰ *Ibid.*, p. 753.

³²¹ RODULF. TRUD. *gesta Trud.* XII 6, p. 307, 17 (*cit.* NGML, s. v. *pedes*): *indicunt eis mercedem ut temptatam uiam aperirent, pedites peregrini eos sequerentur, equi post illos.*

³²² Vid., en tots els casos, s. v. *pedes*.

³²³ Ús propi, segons s’indica, del llatí de la Hispània baixmedieval: **1356** *Constit. Ms. Petri III. reg. Aragon.:* *ne de cetero in recipiendis securitatibus et obligationibus peditum et rusticorum materia infamiae eis detur, ... mandamus ... quatenus ab aliquo rustico seu pedito, praetextu cuiuscumque obligationis seu securitatis, nullum homagium recipiat.*

³²⁴ Vid. s. vv.

d'hosts i cavalcades, ço és, les incursions a cavall de càstig i saqueig en territori enemic³²⁵ (diploma de 1086), però els *milites* i els *caballarii* eren homes lliures que, feta la professió d'armes, s'enrolaven en la guerra amb cavall propi³²⁶, mentre que els peons, que no acostumaven a ser lliures, solien provenir de les classes baixes i, com hem explicat, no posseïen animal de cavalcadura. Com els soldats d'infanteria romans, els *pedites* del període medieval no haurien gaudit d'una bona consideració social.

Entre la fi del segle XI i el començament del XII, *milites* i *pedites* apareixen en Usatges on es vetlla per la seva seguretat (Usatge 59) o en què s'estableix que hauran de ser lleials als comtes (Usatge 64). Reflectit als textos amb intenció culta, *pedes* no continua vigent en les llengües romàniques, que donaren continuïtat al vulgar *pedo*.

³²⁵ Vid. GMLC, s. v. *cabalcata*.

³²⁶ Vid. *ibid.*, s. v. *caballarius*. Vid. etiam RODÓN 1957: 46-47 i LOPE 2008: 148-151.

pedo

VARIANTS:

pedonus

FORMES:

pedonem, -onis, -ones, -onibus

pedonus

cat. pedo³²⁷, *pl.* pedons; pedonos (?)

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat (o així s'interpreta) de *pes* 'peu'. Deixant de banda el seu ús com a *cognomen*, es documenta des d'època tardana en algunes glosses on apareix amb el sentit de 'persona de peus grans' (GLOSS.^L II *Philox.* PE 29: *pedo*: πλατύπους; 34: *pedo*: *plancus*, πλατύπους)³²⁸. *Pedonus* sembla la llatinització del català *pedó*.

FORMES ROMÀNIQUES³²⁹:

cat. *peó*, ant. *pedó*; *esp.* *peón*; *fr.* *pion*; *gall.* *peón*; *it.* *pedone*; *oc.* *pezó*; *port.* *peão*; *rom.* *pion*.

SIGNIFICAT:

'Home, generalment de baixa posició social i no necessàriament lliure, que presta el servei militar a peu', 'soldat de peu', 'peó'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1042-1075** Baraut, *DocUrgell* 899 (*Urgellia* 7, p. 30): et de ipsos milites qui tenent suo feu de episcopum in Sanauga siue in Gissona ipsa chinta ab integrum et de p e d o n i s medietatem.
- (2) **1066** Llorens, *DocSolsona* 141 (*Urgellia* 11, p. 428): conuenit iam dicto Eriball de iam dicto Remundo que siant ipsi chauallarios, id est cum ipsos

³²⁷ S'ha de pronunciar com a oxítone.

³²⁸ Vid. ThLL X/1 982, 18.

³²⁹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 6359.

pedones de iam dicto castrum de Portel cum illorum asine uel de illorum conducto in ostes et in chaulgadas et in placitos sine engan de Reimun iam dicto.

- (3) **1075** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 455, p. 1261: Sig+num Raimun que uocant P e d o .
- (4) **1080-1095** Russell-Gebbett, *MCLT* 14, p. 74: et in ipsa onora Guillelm Arnal no li done negu domenge ni establiment de caualer ni de p e d o per gitar ni per metre quan li comanne Mir Arnall.
- (5) **1098-1112** LFeud. I 77, p. 91: abeat Petrus comes hostes et caualcatas et placitos de ipsos seniores qui tenent ipso castro et qui sunt logati de ipso feuo de Talarn. Similiter abeat hostes et caualcatas de ipsos p e d o n e s de Talarn.
- (6) **1098** Baraut, *DocUrgell* 1156 (Urgellia 8, p. 86): cunctos meos homines milites atque p e d o n e s relinquo in potestate filio meo Petro ut seruiant illum per directam fidem, quomodo scribturn est in conueniencias qui fuerunt scripte inter me et illos.
- (7) **s. XI** Usat. 27 (cap. 23, ed. 1984): bataia iudicata antequam sit iurata, si per milites debet esse facta, per CC uncias auri Valencie, sit sit per pignora firmata; et si per p e d o n e s , sit firmata per CC.
- (8) **s. XI** Usat. 56 (cap. 53, ed. 1984): sacramenta burgensium credantur ut militum usque ad V uncias. Deinde quicquid iurent, per bellum defendant, scilicet per p e d o n e m .
- (9) **s. XI** Usat. 112 (cap. 89, ed. 1984): mariti uxores suas reptare possint de adulterio, eciam per suspicionem, et ille debent se expiare inde per illarum aueramentum, per sacramentum et per bataiam, si ibi erunt manifesta indicia uel signa competencia; uxores militum per sacramentum et desuper per militem; uxores ciuium et burgensium et nobilium baiulorum per p e d o n e m ; uxores rusticorum manibus propriis per caldariam.

- (10) **1118** LFeud. I 90, p. 101: conuenit Guillelmus a Bernardo comite que habeat in Galliner et in suos terminos entrar et ixir et guerreiar et pacem facere contra totos homines et feminas et sequiment dels cauallers et dels pedons.
- (11) **1149** LFeud. II 83, p. 373: conuenit ergo Rogerius Arnaldo Mironis, comiti, ... quod donet ei potestatem de Eroles quocienscumque ille quesierit per se aut per suos nuncios, et comes habeat ibi sequimentum de uno cauallario, et de ipsis pedonibus, infra Pallariensem patriam.
- (12) **1150** Baraut, *DocUrgell* 1507 (Urgellia 9, p. 311): donet potestatem de predictis castris beate Marie et episcopis et canonicis ... et seruiat eis cum predictis castris et cum omnibus cauallariis et pedonibus predictorum castrorum. Si uero ipse non fuerit in Palariensi uel Vrgellensi comitatu ipsi castellani, irati uel paccati, donent potestatem de predictis castris ... episcopis ... Vrgelli, et ulucumque sit filius meus episcopi et clerici Sancte Marie habeant in predictis castris intrare et exire et guerregare et siguimentum de omnibus cauallariis et pedonibus in ibi manentibus.
- (13) **1153-1154** DipPoblet 156, p. 140: ego prephatus Arnallus Molto conuenio uobis ... ut quandocumque prephatum castrum habuerit guerram, teneam ibi uobis unum pedonem cum cibo meo, armatum scuto et lancea.
- (14) **1156-1157** Bisson, *Fiscal Accounts* 4, p. 33: ebdomada IIII iunii uenit Iohan Ioanic de Aragon et milites Aragonesos et pedonis et uenian de Prouensa. *ibid.*, p. 34: in ista ebdomada uenit pedonos Aragonessos et ueniant de comte et remansit I malaute III dies. *ibid.*, p. 35: dispenderunt I porc et pane I quarta et in lumen et sabrer II denarios et de cibaria V quarta cum pedonos qui uenian del comte. *ibid.*, pp. 37-38: ebdomada IIII nouember uenit alcauid de Buriana et anaua al comte cum ali milites Saracenos multos et don Blasco et aragonesos et pedonos qui ueniant del comte et P. Dent qui'l giaua per mandamento del comte et esteg l'alcauid II dies. *ibid.*, p. 39: et alio die uenit Aragonesos Galin de Naia et Guilelm de Ben auent et Guilelm Balb et Guilelm A. Sobra cer et alio milites et escuders et pedonos.

- (15) **1159** Baraut, *DocUrgell* 1545 (Urgellia 10, pp. 64-65): filius meus Raimundus donet potestatem de predictis castris beate Marie et episcopis suis iratus uel paccatus per quantas uices ipsi requisierint ab eo per se uel per nuntios suos et seruiat eis cum predictis castris et cum omnibus cauallariis et pedonibus predictorum castrorum. *ibid.*: et ubicumque sit filius meus episcopi et clerici Sancte Marie habeant in predictis castris intrare et exire et guerregare et siguimentum de omnibus cauallariis et pedonibus ibi manentibus.
- (16) **1160** CSCreus 89, p. 92: concedo etiam si aliquis miles uel pedonus nihil habens ad uos uenerit et uos recipere placuerit si alicui unquam aliquid fori fecerit pro hoc non respondeatis.
- (17) **1170** DipPoblet 375, p. 284: concedo etiam si aliquis miles uel pedonus nichil habens ad uos uenerit et uobis recipere placuerit, si alicui unquam aliquid fori fecerit pro hoc non respondeatis.
- (18) **1174-1181** DipTortosa 253, p. 317: dimitto ... ad illa confraria duas peciolas uinee in Aldouer caadura III pedons.

et al.

COMENTARI:

La primera aparició del llatí *pedo* es produeix en època clàssica, a la reeixida defensa que dugué a terme Ciceró d'Aulus Cluenci Hàbit (acusat per la seva pròpia mare d'haver intentat enverinar el padrastrre), com a *cognomen* de Marc Juvenci, un dels nobles de l'orde eqüestre romà del segle I aC:

CIC. *Cluent.* 107: qualis uir M. Iuuentius P e d o fuit ex uetere illa iudiciorum disciplina, qualis L. Caulius Mergus, M. Basilus, C. Caudinus!

Com proposa el ThLL³³⁰, podria ser a partir d'aquest cognom que es generà, tal vegada en la parla vulgar, el substantiu *pedo*, que hagué de ser interpretat com

³³⁰ Vid. ThLL X/1 982, 17. En aquest sentit, cal esmentar la presència d'un antropònim masculí *Pedo* al corpus estudiat: **1087** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 471, p. 1281: *est autem predicta omnia in comitatu Barcinona in ... ipsa sala de Reimundo Amati iam suprascripti cum ipso manso de Pedo.* *ibid.*, p. 1282: *Sig+num Pedo.*

a derivat de *pes* ‘peu’, cosa no dubtosa ateses les definicions de les glosses que hem citat més amunt, on el terme és descrit amb el sentit de ‘persona que té els peus grans’. Es conserva, però, una altra glossa on es tracten els seus possibles significats, un dels quals es vincula ja al món de la milícia. En efecte, s’hi diu que designa el soldat de l’orde pedestre, és a dir, el que es desplaça a peu³³¹:

GLOSS. V 555, 54: *pedo*: qui pedestri ordine uadit, seu animal oculos habens in pedibus, uel animal cornutum habens in pectore oculos, ut Augustinus dicit, in siluis habitans et in Octobrio mense igne sui gutturis incendit siluas.

És als textos medievals, autèntica font documental d’aquesta paraula, on *pedo* es troba del tot fixat com a denominació del soldat d’infanteria, figura registrada des d’antic en la llengua llatina sota el nom de *pedes* (vid. s. v.). *Pedes* podria haver influït en l’adquisició d’aquest significat de *pedo*, que esdevingué el mot més usat per anomenar el soldat pedestre: certament, és *pedo*, i no *pedes*, la veu que més es troba en els textos llatins de pràcticament tota l’Europa de l’Edat Mitjana i és, a més, la que tingué continuïtat en les llengües romàniques, on generalment se’n van desenvolupar altres significats a partir del primari. Apareix recollida al Du-Cange (il·lustrada amb el mateix passatge de l’Usatge 56 que hem recollit), al NGML, al Niermeyer, al DMLBrit i al LMILPolonorum³³², diccionari que en registra un únic exemple, provinent d’una glossa, on presenta l’accepció, ja observada en la tardoantiguitat, de ‘persona de peus grans’:

Glossa Pol. GLb, p. 74 (cit. LMILPolonorum, s. v. *pedo*): *pedo*, *pedes* habens magnos, «vyelgonog».

Pedo també apareix ben testimoniats als diplomes de la Catalunya altmedieval. Com ja hem vist, en la fitxa corresponent, que succeeix amb el clàssic *pedes*, *pedo* es llegeix amb freqüència en els mateixos contextos que *miles* i *caballarius* (vid. s. vv.), noms que anomenen els cavallers, els homes lliures que havien fet professió d’armes i que anaven a la guerra amb cavall propi³³³, al contrari que els peons,

³³¹ ThLL X/1 982, 19-22.

³³² Vid., en tots els casos, s. v. *pedo*.

³³³ Vid. GMLC, s. v. *caballarius*. Vid. etiam RODÓN 1957: 46-47 i LOPE 2008: 148-151.

generalment de baixa condició social, no necessàriament lliures i sense animal de cavalcadura. Cavallers i peons s'encarregaven de la defensa i guàrdia del castell del seu senyor feudal i formaven part del serveis d'hosts i cavalcades: així s'explica als diplomes de 1098-1112 (*abeat hostes et caualcatas de ipsos pedones de Talarn*), 1150 o 1159 (*seruiat eis cum predictis castris et cum omnibus caualariis et pedonibus predictorum castrorum*), mentre que al dels anys 1153-1154 s'indica que el peó anava armat amb escut i llança (*armatum scuto et lancea*).

Des del punt de vista morfològic, i a banda de les formes llatines documentades (*pedonem, pedonis, pedones i pedonibus*, sense cap particularitat), cal destacar la presència de formes romàniques i de llatinitzacions. Pel que fa a les primeres, és clar el testimoniatge del plural català *pedons* al document de 1118, l'acta de la conveniència entre Bernat, comte del Pallars, i Raimon de Galliner, així com al de 1174-1181. No seria, però, la primera forma romànica documentada: al text redactat entre els anys 1080 i 1095 s'hi llegeix *pedo*, que, si bé podria interpretar-se com a nominatiu singular llatí, sembla més adient de llegir com una antiga forma catalana (caldria pronunciar-la, per tant, amb accent agut), atès que apareix coordinada a *caualer* (*ni establiment de caualer ni de pedo*) en un text que mostra, endemés, una llengua molt romanitzada. De la mateixa opinió, Alcover i Moll i Coromines també consideren que aquest és el testimoni més antic³³⁴ del català *pedó*, d'on sorgeix, al seu torn, la llatinització *pedonus*, present als textos de 1160, del monestir de Santes Creus, i 1170, del de Poblet. Finalment, podria trobar-se encara una altra forma romànica a la relació de les despeses de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor dels anys 1156 i 1157³³⁵: *pedonos*, que fa de subjecte i de complement circumstancial de companyia en un text que, com l'anterior, presenta una forta romanització dels substantius i de les formes verbals (*comte, aragonesos, uenian*, etc.).

Pedo és comú a les diverses llengües romàniques. En la catalana, a més del cultisme antic *pedó*, hi ha el mot patrimonial *peó*, que, a més del soldat de peu, pot designar l'obrer que ajuda el paleta en les feines que no demanen gaires coneixements de l'ofici³³⁶, procés que també es donà en el castellà i el galleg *peón*³³⁷ i que

³³⁴ Vid. DCVB, s. v. *pedó* i Coromines, *DECat* VI 504a, 41-42.

³³⁵ Document estudiat a BISSON 1984: 49-52 i a PUIG-QUETGLAS 2013.

³³⁶ Vid. DIEC i DCVB, s. v. *peó*.

³³⁷ Vid. DLE i DRAG, s. v. *peón*.

Nortes³³⁸ ja registrà en els textos altmedievals de l'Aragó, on, a més del significat militar, *pedo* presenta l'accepció d' 'obrer' o 'llaurador':

1128 (*orig.*) CSerós 24 (*cit.* NORTES 1979: 85): uendo uobis illo termino in Alborge de illa ripa usque ad fronte de mea hera ... pro hoc ut faciatis ibi uestra zud pro illa aqua adducere ad uestrum opus. *ibid.*: et de ista suprascripta aqua debet prendere Blascho Garcez de los uiginti dies uno et una nocte per fine secula ... et debet ponere Blascho Garcez in lo azude a los triginta p e d o n s uno; et a las triginta bestias una. Et de lo azude usque a lo Molinazo, de los uiginti p e d o n s , uno; et de las xx bestias, una.

Segons Coromines, el francès *pion* va acabar restringint-se amb el sentit de 'peça més petita del joc d'escacs' (present des del segle XIII³³⁹ i generador de l'accepció pejorativa de 'persona de poca importància i fàcilment manipulable') i fou reemplaçat per *piéton* en el sentit de 'soldat d'infanteria'³⁴⁰. En diccionaris com el Petit Robert o el TLF³⁴¹ s'apunta que, a més d'haver designat el soldat d'infanteria (d'aquí derivà el sinònim *pionnier*, també el 'colon que s'instal·la en terres desconegudes' i la 'primera persona en fer quelcom'³⁴²) i la peça del tauler d'escacs, *pion* també dóna nom al vigilant d'una escola.

³³⁸ Vid. NORTES 1979: 85.

³³⁹ Wartburg, *FEW* VIII 145b.

³⁴⁰ Coromines, *DECat* VI 504a, 54-58.

³⁴¹ Vid., en els dos casos, s. v. *pion*.

³⁴² Vid. TLF, s. v.

sagittarius

VARIANTS:

—

FORMES:

form. rom. sagitero

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, amb l'afegit del sufix nominal *-arius*, de *sagitta* 'fletxa', 'sageta', préstec d'alguna llengua no indoeuropea, potser etrusca³⁴³. Es testimonia des de Cèsar (*Gall. 7, 80, 3: Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sustinerent*).

FORMES ROMÀNIQUES³⁴⁴:

cat. *sagitari*; esp. *saetero*, *sagitario*; fr. *sagittaire*; gall.-port. *sagitário*; it. *sagittario*; oc. ant. *sagitari*, *sagittaire*³⁴⁵; rom. *sagitár*.

SIGNIFICAT:

'Soldat armat d'arc i sagetes', 'arquer', 'sagitari'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **975** DipPallars 236, p. 411: Sign+um Egichani. Sign+um Bonofilgo. Sign+um Actilani. Sign+um Ramioni, s a g i t e r o . Hec sunt testes³⁴⁶.

COMENTARI:

El substantiu del qual deriva *sagittarius*, *sagitta*, designa la fletxa o sageta, l'arma llançadissa, disparada amb un arc o amb una ballesta, consistent en una

³⁴³ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v.

³⁴⁴ Per als derivats romànics de *sagitta*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 7508. Vid. etiam Wartburg, *FEW* XI 58a ss.

³⁴⁵ Vid. DOM, s. vv. Cf. DOccitan, s. v. *sagitari* («signe noven del zodiac ; constellacion»).

³⁴⁶ Editat de la següent manera a l'edició citada: *Sign+um Ramioni. Sagitero*. Vid. infra l'explicació a la proposta que formulem.

tija de fusta que té en un extrem una punta de metall i en l'altre, sovint, unes aletes de plomes o de metall. Com l'arc, la fletxa no era una de les armes pròpies de l'exèrcit romà. *Sagitta* –que, a més de *sagittarius*, donà altres derivats, com el diminutiu *sagittula*³⁴⁷ o el verb *sagittare*³⁴⁸ – no seria un substantiu indoeuropeu: la seva terminació en *-itta* sembla etrusca, per bé que, com observa Coromines, aquest acabament també es troba en nombroses mostres de l'epigrafia de les dues Gàl·lies, quelcom que ha donat crèdit a la suposició que els sufixos romànics *-ittus*, *-ottus* i *-attus* procedeixen del cèltic³⁴⁹. Sigui com sigui, a la llengua llatina *sagitta* es comença a testimoniar a partir d'època arcaica, a Plaute:

PLAUT. *Persa* 24-25: Saucius factus sum in Veneris proelio / sagitta
Cupido cor meum transfixit.

Els primers testimonis de *sagittarius*, tanmateix, no es troben fins a la meitat del segle I aC. Ben documentat a Cèsar i al *Bellum Africum*, *sagittarius* es localitza especialment als passatges bèl·lics d'obres historiogràfiques que descriuen l'acció dels guerrers que disparen fletxes amb l'arc o la ballesta. Per tant, a banda de la producció literària esmentada, empen amb freqüència aquesta paraula altres historiadors com Livi, Sal·lusti, Tàcit³⁵⁰ o Quint Curci:

CVRT. 3, 4, 13: sagittariorum quoque manus occupauerat iugum:
intentos arcus habebant moniti non iter ipsos inire sed proelium.

Encara que amb menys assiduitat, *sagittarius* es testimonia igualment com el nom de la constel·lació que hom identifica amb un centaure que dispara fletxes, situada al sud de l'Àguila; per extensió, pot anomenar també el novè signe del zodíac, associat a aquesta mateixa constel·lació. Serveixi d'exemple aquest passatge de la *Història natural* de Plini el Vell, on se citen diverses d'aquestes constel·lacions³⁵¹:

³⁴⁷ Terme que tingué continuïtat amb l'italià *saepola*. Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7510.

³⁴⁸ Cf. el verb català *sagetar* 'ferir de sageta'. Vid. Coromines, *DECat* VII 589a, 15-18 i DCVB, s. v.

³⁴⁹ Cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. i Coromines, *DECat* VII 589a, 28-33.

³⁵⁰ Vid., e. g., LIV. 37, 38, 3; SALL. *Ing.* 94, 3; i TAC. *ann.* 13, 40.

³⁵¹ Per a un estudi recent sobre la presència de la ciència, el mite i la religió a Plini, vid. LEYTON ALVARADO 2014.

PLIN. *nat.* 2, 64: igitur a terrae centro apsides altissimae sunt Saturno in scorpione, Ioui in uirgine, Marti in leone, soli in geminis, Veneri in sagittario, Mercurio in capricorno, <lunae in tauro,> mediis omnium partibus, et e contrario ad terrae centrum humillimae atque proximae.

El mot és present en tres dels diccionaris de llatí medieval consultats (el DuCange, el DMLBrit i el LMILPolonorum³⁵²), que n'esmenten tant el sentit propi com el referit a la constel·lació i al signe del zodíac, mentre que a la documentació de la Catalunya altmedieval es testimonia en una única ocasió. Cal observar, però, de quina manera va editar Ramon d'Abadal el passatge que conté el terme, pertanyent a una donació realitzada al 975:

975 DipPallars 236, p. 411: Sign+um Egichani. Sign+um Bonofilgo. Sign+um Actilani. Sign+um Ramioni. S a g i t e r o . Hec sunt testes.

En efecte, Abadal reflectí aquesta forma a la seva obra, publicada al 1955, com si es tractés d'un antropònim; al 1994, Bolòs i Moran³⁵³, seguint aquesta mateixa edició, van incloure *Sagitero* en el seu repertori d'antropònims catalans. Seria, tanmateix, l'únic testimoni d'un nom propi, estrany, que no hauria tingut continuïtat i, el que sembla més important, que seria l'únic del passatge que no va acompanyat de la signatura manuscrita pròpia dels testimonis que validen l'acte jurídic. Així doncs, sembla que *sagitero* no és un nom propi, sinó el sobrenom que rebé l'individu anomenat *Ramioni* (variant, en cas datiu, de l'antropònim masculí *Ramius*, la qual és documentada amb freqüència en territoris pirenaics³⁵⁴) a partir de l'ofici que desenvolupava. Podria recolzar aquesta proposta un testimoni paral·lel del Pirineu d'Ossa, gairebé un segle posterior, que recollí Nortes com a primera forma romànica documentada del llatí *sagittarius* al corpus dels diplomes aragonesos³⁵⁵:

1069 Fanlo 48 (*cit.* NORTES 1979: 85, s. v. *sagitero*): ego Santio Ranimiro Aragonense tibi Galindo Inaciones meo sagitero, propter obtimos

³⁵² Vid. s. v. *sagittarius*. Igualment, té entrada a ERB 1986: 301.

³⁵³ Bolòs-Moran, *RAC*, s. v. *Sagitero*.

³⁵⁴ Vid. Bolòs-Moran, *RAC*, s. v. *Ramius*.

³⁵⁵ Vid. NORTES 1979: 85.

seruitios quod mihi fecisti ... placuit me et fatio tibi ista carta de mea casa et hereditate.

En efecte, la mateixa forma *sagitero* actua aquí com a sobrenom de *Galindo Inaciones*, tal com ho faria en el document del Pallars amb *Ramioni*.

Sagittarius pervisqué en totes les llengües romàniques. Abans que, tal com va succeir en la llengua castellana, el germanisme *fletxa* (i, amb ell, el substantiu *fletxer*) hi entrés en concurrència a través del francès, *sageta* era l'única paraula del català que designava l'arma llançadissa i punxeguda de què hem parlat, mentre que el soldat que les disparava era anomenat, efectivament, amb el mot savi *sagittari*, que es documenta per primera vegada a Eiximenis³⁵⁶:

EIXIMENIS *Dotzèn* 217 (*cit.* Diccionari Aguiló, s. v. *sagitari*): ta ost és fort si aquells has elets s a g i t a r i s e balesters molts e excellents.

A grans trets, *sagittarius* és sinònim d'*arcuarius* (vid. s. v.), vocable present en la nostra documentació amb el català *archer* i amb la forma llatinitzada *archerius* i igualment usat com a sobrenom d'antropònims.

³⁵⁶ Vid. Coromines, *DECat* VII 589b, 55 i DCVB, s. v.

5.4. Vigies i carcellers

bada

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. bada

ETIMOLOGIA:

Substantiu provinent del català *badar* ‘obrir la boca o els ulls’, ‘mirar fixament’, derivat del llatí vulgar *batare*³⁵⁷, verb onomatopèic.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES³⁵⁸:

fr. baie; *oc.* bada.

SIGNIFICAT:

‘Persona destinada a vigilar des d’un lloc elevat’, ‘guaita’, ‘bada’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1074** DipMontalegre 55, p. 84: alterum uero anapum qui remanebat ut redimeret qui uoluisset de filiis suis instituit Arberto baptizato II mancosos concessit et mancosatam I Reimundo qui erat bada siue speculator.
- (2) **post 1134** AComtalPergCont. 681, p. 1135: et abet R. Bada patela I de ferro, manil I et pintena de iuuri.
- (3) **1157** DipTortosa 78, p. 129: ego, P[ere] Bada et uxor mea March[esa et] Iohannes Sancius, filius eius, uendimus [tibi] Guillem de Copons quatuor

³⁵⁷ Vid. GMLC, s. v. *bada* i Wartburg, *FEW* I 282b.

³⁵⁸ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 988.

petias terre separatim positas per VI moabetinos. *ibid.*, p. 130: S+num Pere B a d a .

- (4) **1167-1194**³⁵⁹ DipTortosa 165, p. 221: propter remuneracionem istius doni et propter amicitiam damus uobis ... quandam uineam quam habemus in Tiuenxio retro mezchitam sarracenorum, uineam uidelicet qui fuit Petri B a d a , ita quod teneatis illam ... et expletetis omnibus diebus uite uestre.
- (5) **1167** DipTortosa 177, p. 232: alia namque petia terre terminatur ab oriente in orto de Petro B a d a , de meridie et circio in terra Guillelmi Sancti Cucuphatis, de occidente in uia publica.

COMENTARI:

El verb català *badar*, amb congèneres en italià, occità i francès (*bayer*), ha de provenir del llatí vulgar *batare*, que sembla haver-se format sobre *bat*³⁶⁰ o *ba*³⁶¹, l'onomatopeia que imita el so que es produeix quan hom obre la boca en expressió de sorpresa o bé quan badalla. Segons explica Coromines, *batare* degué tenir des del principi tant el sentit d'‘obrir la boca’ com el de ‘badallar’, ja que en certs glossaris tardans és emprat com a sinònim d'‘oscitare’ i d'‘hippitare’³⁶²:

Glossarium Amplonianum Primum (CGL V 601, 18) (*cit.* Coromines, *DECat* I 537a, 28): hippitare: oscitare, b a d a r e .

En les llengües romàniques, tanmateix, la idea de ‘badallar’ no ha estat mai expressada per *batare*, sinó pel seu derivat *batacularè*³⁶³, i *batare* adquirí en l'època medieval el sentit de ‘mirar amb atenció’ (d'on ‘guaitar’, ‘vigilar’), accepció que ja

³⁵⁹ L'editor indica que el diploma no té data, però que al 1194 els dos protagonistes de l'operació apareixen plegats en un mateix document, de manera que aquest text hauria de ser anterior. Vid. DipTortosa 165, p. 221.

³⁶⁰ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v.

³⁶¹ Si *batare* s'hagués format a partir de *ba* i no de *bat*, hauria pres aleshores la terminació *-tare*, que és pròpia dels verbs freqüentatius, com ara *cantare* o *captare*. Vid. Coromines, *DECat* I 537a, 24-28.

³⁶² *Hippitare*, però, no és ‘badallar’, sinó més aviat ‘sanglotar’. Vid. *ibid.* 536a, 34-37 i 537a, 27-29. Vid. etiam DuCange, s. v. *badare*.

³⁶³ Per a aquest verb, vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *bat*.

s'evidencia en el primer testimoni que se'n conserva en català³⁶⁴, localitzat a la *Blanquerna* de Ramon Llull:

LLULL *Blanq.* 87 (*cit.* DCVB, s. v. *badar*): gran re d'omens qui bada ven un home qui era negat en l'aygua.

Sinònim de l'agent *speculator* (vid. s. v.), mot al qual apareix coordinat al diploma de 1074, i quasi sempre emprat com a sobrenom d'antropònims, *bada* dona nom al sentinella que realitza les tasques de vigilància des d'un lloc elevat, sovint un castell, per detectar la possible arribada d'enemics i, en definitiva, contra-temps de qualsevol mena³⁶⁵. Si bé els testimonis citats fan referència a persones concretes, *bada* també és emprat en dues ocasions amb el significat d'‘aguait’, el ‘servei de vigilància consistent en sotjar, especialment de nit’:

1058 (*orig.*) CDipSGirona 280, p. 290: et conuenit predictum Bernardum cum predicta Guilla a predicto Petro ... ut teneant in isto castello, cum tregua et sine tregua, guetes et bada.

1061 AComtalPerg II 572, p. 1028: si non steterit ibi aut non fuerit ibi sine treua, que in ipso castro que stia suum caualer et unum seruent optimum et ipsa bada; et quando non fuerit ibi Miro per treua, que stet ibi aut ipsum kaualer aut ipsum seruent apud ipsa bada.

Aquesta accepció col·lectiva, igualment vinculada amb freqüència a un castell, és compartida amb *guaita* (escrit *guetes* a l'original de l'any 1058), procedent del francic **wahta* ‘guàrdia o guarda’³⁶⁶ i força testimoniada al corpus en els sintagmes *facere guaitas* i *tenere guaitas*³⁶⁷:

³⁶⁴ Vid. DCVB, s. v. *badar* i Coromines, *DECat* I 536a, 44-48.

³⁶⁵ Els únics diccionaris de llatí medieval que inclouen *bada* són el GMLC i el DuCange (vid. s. v.), el qual, amb el sentit que té al nostre corpus, documenta la paraula a partir del segle XIII: **1203** *Charta Raimundi ducis Narbon* (Reg. 151, *Chartoph. reg.* 370): *non tenebamini ad gachas, uel ad badas, uel ad taillias, uel ad opera communia aliquid praestare uel facere.*

³⁶⁶ Vid. JAIME MOYA 2015: 296. L'autor esmenta també *guait*, forma masculinitzada de *guaita* especialitzada en el sentit material de ‘torre de guàrdia’, ‘talaia’: **1067** Baraut, *DocUrgell* 801 (Urgellia 6, p. 165): *afrontat ipsomnia de I parte in uilla Salent, de alia in ipsa torre de gait.*

³⁶⁷ Encara que emprat en plural, *guaitas* no designa vigilants. Vid. GMLC, s. v. *guaita*.

1114 CSCugat III 826, p. 28: ego Guillelmus Petri ... baiulum etiam dimitto similiter Sancti Cucuphatis cum omnibus pertinentiis suis et seruiciis que michi solebat facere excepta g u e t a ipsius castelli.

Els mots d'aquesta família impliquen, en principi, una atenció fixa i sense distraccions, però *badar* ja es documenta al *Curial* amb el sentit totalment contrari de 'mirar sense fixesa'³⁶⁸. En la mateixa línia, el derivat *badoc*, documentat des d'Ausiàs March³⁶⁹, designa un 'babau' o 'ximplet', mentre que el verb *embadalir* és 'suspendre l'ànim en la contemplació d'una cosa'³⁷⁰. Aquestes accepcions podrien entendre's com un rastre de la noció perduda en català de 'badallar' de *batare*, acció que implica falta d'interès en allò que es fa, i potser també com un ús irònic que faria referència, per exemple, a l'actitud del *bada* que, avorrit, prova, amb poc èxit, de mantenir-se atent en el lloc des d'on ha de fer guàrdia.

³⁶⁸ *Curial* III 72 (*cit.* DCVB, s. v. *badar*): *mirà'l lo leó, e a la resplandor de la spasa ... començà un poch a badar.*

³⁶⁹ MARCH CX (*cit.* DCVB, s. v. *badoc*): *no creu lo Fat molt hom qui és badoch.*

³⁷⁰ Vid. Coromines, *DECat* I 537a, 4-5.

carcerarius

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. carcerer

ETIMOLOGIA:

Derivat, amb l'afegit del sufix nominal *-arius*, de *carcer* 'presó', mot d'origen indeterminat, però indoeuropeu, creat a partir del fenomen de la reduplicació³⁷¹. Es documenta, com a adjectiu, en època arcaica (PLAUT. *Capt.* 129: *aegre est mi, hunc facere quaestum carcerarium / propter sui gnati miseriam miserum senem*) i des del segle IV com a substantiu (DON. *Ter. Phorm.* 373: *non carcerarium sed carcerem asperius appellavit*)³⁷².

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *carcerer*, *carceller*; *arag.* *carceller*; *ast.* *alcarceleru*³⁷³; *esp.* *carcelero*; *fr. ant.* *carcelier*³⁷⁴; *gall.-port.* *carcereiro*; *it.* *carceriere*; *oc.* *carcerièr*.

SIGNIFICAT:

'Guardià del càrrec o presó', 'carceller'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1180** DipTortosa 314, p. 394: et dimitto ad Petrum meum carcerer III morabetinos.

COMENTARI:

L'únic testimoni del substantiu *carcerarius* en aquesta documentació es troba escrit al testament que, ja malalt, redactà Ramon Curruz al juny de 1180. En les

³⁷¹ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *carcer*.

³⁷² ThLL III 438, 68-70.

³⁷³ Vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 862a, 48.

³⁷⁴ Per a d'altres variants i formes de la llengua francesa, vid. Wartburg, *FEW* II 363a.

seves voluntats, a més de dotar la seva muller i la seva germana, Curruz hi disposà diversos llegats pietosos, com ara unes cases cedides al bisbe (que hauria de fer-se càrrec, però, d'alguns deutes del testador) o tres morabatins per a Pere, anomenat *meum carcerer*, el carceller que guardava uns presoners que són citats en el mateix document, una mica més amunt, i que també queden afectats per les seves últimes decisions:

1180 DipTortosa 314, p. 393: accipio pro anima mea C morabetinos grosos quos sic diuido: IIII c a p t i < u i s > redimentur de eis scilicet usque X quisque morabetinos uel XII morabetinos, et dimito ad Sanctum Iohannem de Campo X morabetinos.

En efecte, Ramon Curruz expressà la voluntat de redimir aquests captius (*IIII capti<uis>*) pel preu de deu o dotze morabatins, quelcom que no era estrany: com explica Balari³⁷⁵, es conserven força testaments en què l'autor del testament opta per alliberar els presoners a canvi d'una quantitat pecuniària, costum que devia adquirir-se, com a mínim, des del segle XI.

Carcerarius (paraula que, com hem dit més amunt, es documenta al llarg de tota la llatinitat romana –bé com a adjectiu, bé com a substantiu–) es troba en diversos diccionaris de llatí medieval: n'aporten testimonis contemporanis³⁷⁶ el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit, el LMILPolonorum i el MLW³⁷⁷, obres en què el seu significat és sempre el de *custos carceris*, per bé que el diccionari alemany presenta, a més, alguns testimonis en què apareix designant, respectivament, 'el qui està empresonat' i el 'vigilant d'una casa':

VITA Eparch. 9, MGMer. III, p. 556, 1 (*cit.* MLW, s. v. *carcerarius*): cum omnes c a r c e r a r i i ad ecclesiam confugium darent.

CHRON. Ioh. Ven. app. I, p. 176, 19 (*cit.* MLW, s. v. *carcerarius*): laborare ... ferrum, quantum c a r c e r a r i u s huius pallacii nobis deportant.

³⁷⁵ BALARI 1899: 505.

³⁷⁶ Per exemple, el primer testimoni que aporta el DMLBrit és de 1155: *absque impedimento egressi, questionari questionarios suos et carceri carcerarium reliquerunt* (Pipe 55).

³⁷⁷ Vid., en tots els casos, s. v. *carcerarius*.

Com es veu en el testimoni que hem aportat a l'inici, al nostre corpus hi ha únicament la forma *carcerer*, ja catalana, que els autors del DCVB no localitzen fins prop de dos segles després, a l'any 1358, en un document de l'arxiu municipal de Barcelona:

1358 Arx. Mun. de Barc. (*cit.* DCVB, s. v. *carcerer*): an Berenguer Pallisser
c a r c e r e r dels ianoueses qui son preses en la ciutat de Barchinona.

Carcerer és, en paraules dels autors d'aquest diccionari³⁷⁸, una forma que «tingué poca vitalitat, car per dissimilació es convertí en *carceler* i *carcellers*». Aquest fenomen, que es produí ben aviat (ja es troba al *Curial*³⁷⁹), queda justificat, segons argumenta Coromines, per la Llei de Grammont: «si en el derivat³⁸⁰ es dissimilà la segona *l* (i no en el primitiu³⁸¹) és [...] perquè en el derivat, igual que en el plural cast. *cárceles*, la segona *r* estava en posició molt feble com a intervocàlica i àtona (molt més que la primera *r*) i alhora perquè en català la posició final en *càrcer* tendia a fer innecessari el canvi, pel caràcter evanescent de la *-r* final, que motivava l'absència d'una pressió distingidora, dissimiladora»³⁸².

A més de *carcerarius*, alguns diccionaris de llatí medieval documenten un altre derivat de *carcer*, posterior. Es tracta de l'agent *carcerator*, procedent del verb *carcerare*, que hom comença a testimoniar a partir del segle XIV³⁸³, en obres com les faules d'Odó de Cheriton:

O. CHERITON *Fab. add.* B 19 (*cit.* DMLBrit, s. v. *carcerator*): erat quidam carceri mancipatus, cui pater compatiens pretium ... c a r c e r a t o r i offerebat.

Gairebé totes les llengües romàniques reberen formes de *carcerarius*, amb l'excepció de la romanesa. D'altra banda, el català desenvolupà en època moderna la forma *escarceller* per influència d'*escarcella* 'bossa de les claus', una peça fonamental en les funcions dels carcellers³⁸⁴.

³⁷⁸ Vid. DCVB, s. v. *carcerer*.

³⁷⁹ *NCL* III, 35.

³⁸⁰ És a dir, *carcerer*.

³⁸¹ *Càrcer*.

³⁸² Coromines, *DECat* II 568b, 49 ss.

³⁸³ Vid. LMILPolonorum i DMLBrit, s. v.

³⁸⁴ Coromines, *DECat* II 568b, 58-569a, 2.

speculator

VARIANTS:

spiculator

FORMES:

speculator, -ori³⁸⁵

spiculatores

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, per mitjà del sufix agent *-tor*, del verb *speculari* ‘vigilar’, ‘aguaitar’, ‘observar atentament’. Es documenta des d’època clàssica (CAES. *Gall.* 2, 11, 2: *hac re statim Caesar per speculatores cognita insidias ueritus, quod qua de causa discederent nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit*).

FORMES ROMÀNIQUES³⁸⁶:

cat. *especulador*; esp. *especulador*; fr. *spéculateur*; gall.-port. *especulador*; it. *speculatore*.

SIGNIFICAT:

‘El qui és destinat a vigilar des d’un lloc elevat, especialment un castell’, ‘vigia’, ‘guaita’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **973** Baraut, *DipTavèrnoles* 24, p. 97: *similiter facimus et de laborationes de ipsos spiculatores ac custos qui custodiunt uel custodierint ipsum castrum.*
- (2) **1046** Alturo, *Sta. Anna* 54, p. 58: *hii uero congregati sunt intus in ecclesia Sancte Virginis Marie locum scilicet Cancis in presentiam Guilelmi, abbatis*

³⁸⁵ Segons sembla, emprada amb funció de genitiu.

³⁸⁶ Per a la presència del verb *speculare* en les llengües romàniques, vid. Meyer-Lübke, *REW* 8132. Vid. etiam Wartburg, *FEW* XII 161a ss.

Montis Serratensis ecclesie, et Henrici, monahi et iudicis, et Ermemiri, speculatori castrum Taliati, et filiis suis.

- (3) **1074** DipMontalegre 55, p. 84: Arberto baptizato II mancosos concessit et mancusatam I Reimundo qui erat bada siue speculator.

COMENTARI:

El substantiu agent *speculator* deriva del verb deponent *speculari*, paraula que es troba testimoniada des dels inicis literaris del llatí (sobretot, a Plaute)³⁸⁷ i que, al seu torn, procedeix del vocable *specula* ‘talaia’, ‘mirador’, ‘lloc de guàrdia’, que provindria, en última instància, d’un hipotètic **specio*³⁸⁸. *Specula* designava una construcció de gran importància en els conflictes bèl·lics, atesa la gran visibilitat que proporcionava la seva alçada, i els seus avantatges s’exposen ja al *Bellum Hispaniense*:

BELL. *Hisp.* 8, 1, 4: simulque in his habent speculas et propter altitudinem late longeque prospiciunt.

Aquesta era, precisament, la tasca essencial de l'*speculator*: vigilar. En efecte, els *speculatores*, tal com els *exploratores*, eren sentinelles que formaven part dels equips d’exploració i reconeixement de l’exèrcit romà, i la seva missió consistia a observar i comunicar els moviments que duia a terme l’enemic en el camp de guerra. Per bé que, per al desenvolupament d’aquesta tasca, els llocs elevats resultaven els més eficaços, no era requisit indispensable que se situessin en edificacions d’aquestes característiques, com es podria pensar a partir de la relació del terme amb *specula*, sinó que les seves funcions acabaren essent tan variades que se’ls demanà, fins i tot, que actuessin com a espies, infiltrant-se en el bàndol enemic. Vegeci destaca, a més, el fet que podien haver de realitzar aquestes activitats tant de dia com de nit, segons requerís la situació:

VEG. *mil.* 3, 6: tutius autem operantur exploratores noctibus quam diebus. Nam quodammodo ipse sui proditor inuenitur cuius speculator fuerit ab aduersariis comprehensus.

³⁸⁷ PLAVT. *Cas.* 791: LYS. *Quid hic speculari?* PAR. *Nil equidem speculari.*

³⁸⁸ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v.

Aquesta veu també fou emprada per Ovidi, que a les seves *Tristes* parla del guaita que, des del cim d'un turó, va advertir l'arribada de Medea, que havia fugit amb Jasó en emportar-se el velló d'or, a Tomis. Segons el relat d'Ovidi, aquesta ciutat rebé tal nom perquè fou allà on Medea assassinà el seu germà travessant el seu cos amb una dura espasa i trossejant, finalment, els seus membres³⁸⁹. El conflicte que narra el mite s'inicia quan l'atent guaita, des de tan lluny i a una alçada gens menyspreable, identifica que la nau prové de la Còlquida:

Ov. *trist.* 3, 9, 11-12: quem procul ut uidit tumulo *s p e c u l a t o r* ab alto, /
'hospes', ait, 'nosco, Colchide, uela, uenit'.

Speculator continua present en els textos del període medieval de tota Europa, època en què adquirí nous significats. Així, el DuCange³⁹⁰ n'aporta els de 'bisbe' –inclòs també al Niermeyer i al *LItaliaeMAL*³⁹¹ –, 'administrador dels béns eclesiàstics', 'testimoni ocular' i, finalment, 'botxí', sentit que també té *spiculator*, considerada en aquesta obra una veu diferent³⁹²; d'altra banda, al Niermeyer, *speculator* també presenta el significat de 'registrator del territori', mentre que Forcellini el recull amb el sentit figurat de «qui inuigilat et curat»³⁹³. Aquestes innovacions semàntiques provenen d'una ampliació del sentit de la paraula a partir de l'acció primera que havia de desenvolupar un *speculator*: efectivament, totes elles es relacionen amb l'acte d'observar des d'una posició, si no elevada, sí d'autoritat, com la del bisbe que vetlla pels fidels o la del registrator que s'ocupa del registre territorial. No obstant això, el seu significat clàssic també queda recollit al DMLBrit³⁹⁴, on s'addueix una sèrie de testimonis que evidencien la tasca de vigilància que implica aquest treball. Entre aquests, convé destacar un passatge d'Alcuí on s'indica que els *speculatores* realitzen la vigilància apostats «en una torre altíssima»:

³⁸⁹ Amb l'objectiu d'aconseguir un nom de topònim etiològic, Ovidi relaciona, en un procés de falsa etimologia, el nom de Tomis amb el substantiu grec *τομή* 'tall', 'amputació'. Per a aquest mot, vid. LSJ 1563b, s. v.

³⁹⁰ Vid. DuCange, s. v. *speculator*.

³⁹¹ Vid., en ambdós casos, s. v. *speculator*.

³⁹² *Spiculator* també presenta aquest sentit al DMLBrit (vid. s. v.), obra que, com el DuCange, tracta el vocable de manera independent.

³⁹³ Vid. Forcellini, s. v.

³⁹⁴ Vid. DMLBrit, s. v. *speculator*.

ca. 798 ALCVIN. *Ep.* 288: *speculatores in turre altissima constituti, prouidentes ... hostium aduentum.*

És aquest el significat que aquest vocable té en la documentació altmedieval catalana, on apareix, en tres ocasions, en contextos que permeten de capir amb eficàcia la seva funció. Així, al diploma de l'any 973, l'acta d'una donació feta al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, es llegeix, coordinada copulativament a *custos*, la forma *spiculatores* –amb apofonia de la *-e-* de l'arrel– en referència als vigies o guardians encarregats de la custòdia del castell situat a les terres, lleidatanes, de Llordà. Semblantment, a la resolució d'un plet de 1046 s'esmenta Ermemir, vigia de Castell Tallat³⁹⁵; al text es llegeix la forma de datiu *speculatori*, emprada, tanmateix, com a aposició del genitiu *Ermemiri*. Per acabar, es llegeix el nominatiu *speculator* al testament d'Ermengarda, redactat al 1074, on s'estableix que Raimon, *bada siue speculator*, rebí una mancusada; la coordinació al sinònim *bada* (vid. s. v.) en precisa el significat. En conclusió, al nostre corpus *speculator* denomina la persona destinada a vigilar des d'un lloc, alt, que, segons es desprèn d'aquests documents, acostuma a ser un castell.

Speculator arribà a diverses llengües romàniques (el català, el castellà, el francès, el gallec i portuguès i l'italià³⁹⁶), on ha adquirit, modernament, sentits ben diferents respecte dels que té en llatí: ja no designa cap mena de guaita o vigia, sinó la persona que reflexiona en un pla teòric, d'una banda, o, de l'altra, la que especula des del punt de vista econòmic, és a dir, en el sentit que negocia comprant, venent o baratant a base d'un càlcul dels possibles guanys que obtindrà³⁹⁷. Aquestes accepcions, plenament vigents, sorgeixen de la noció d'observació atenta que, en definitiva, tenen implícita tots els mots d'aquesta família lèxica³⁹⁸.

³⁹⁵ Per a aquest topònim, vid. Coromines, *Onomasticon* VII 218a, 9 ss.

³⁹⁶ Cal citar, endemés, l'occità *especulaire* i el romanès *speculant*, sinònims, que deriven de la mateixa arrel amb l'addició d'altres sufixos. Vid. DOccitan i DEX, s. vv.

³⁹⁷ DCVB, s. v. *especular*.

³⁹⁸ Per al cas del català, vid. *ibid.* Tanmateix, *especular* es documenta en la llengua catalana des del 1398, a Bernat Metge, amb el sentit primari de 'posar-se a l'aguait', 'observar amb atenció'. Vid. Coromines, *DECat* III 632a, 60-632b, 2.

6. Escripura, música i arts visuals

S'estudien en el present capítol, distribuït en quatre apartats, els noms d'ofici que designen els escrivans que redactaren els milers de documents notariais que formen el nostre corpus, els gramàtics i poetes que aprofundiren en l'estudi de la llengua i que conreaten la literatura, els cantors eclesiàstics que posaren veu a les cerimònies litúrgiques i, finalment, un seguit d'artistes que cultivaren la música instrumental, la pintura i l'escultura. Aquest apartat, per tant, està molt relacionat amb el món de la cultura i de l'art, esferes que també quedaren monopolitzades a l'Edat Mitjana per l'Església, que imposà el predomini de la temàtica religiosa en les expressions escrites, musicals i visuals. A Catalunya, aquestes visqueren un veritable renaixement a finals del segle X, a remolc del creixement econòmic i de la consolidació política, que tingué com a punt neuràlgic cenobis com el de Santa Maria de Ripoll o seus com les de Vic o Barcelona, centres que, com veurem tot seguit, foren especialment rellevants pel que fa a la producció escrita.

Escrivans

TERMES DOCUMENTATS:

<i>cancellarius</i>	<i>dictator</i>	<i>exarator</i>
<i>litterator</i>	<i>notarius</i>	<i>primiscriniius</i>
<i>scriba</i>	<i>scribanus</i>	<i>scriptor</i>

Ja hem tingut ocasió de parlar, pàgines enrere¹, de l'extraordinària quantitat de textos de tipus notarial que es produïren al territori corresponent al domini lingüístic del català entre els segles IX i XII, riquesa que no és altra cosa, si se'ns permet d'adoptar per una moment una postura reduccionista, que la

¹ Vegeu la Introducció i el primer punt de l'Estudi preliminar.

conseqüència –material, tangible– de la rellevància que hom donà al testimoni escrit com a eina per servir la memòria. La història de la fecunda tradició escrita dels comtats catalans estigué estretament lligada al renaixement cultural que capitanejaren els cenobis de Ripoll i de Cuixà i les seus de Vic, Urgell, Girona i Barcelona, centres neuràlgics de la cultura de l'època que recolliren, sintetitzaren i adaptaren tot un conjunt d'influències culturals².

En efecte, foren els escriptors i les escoles monàstiques o catedralícies els responsables de la conservació i difusió de la cultura i el saber. Sens dubte, el ja citat monestir de Santa Maria de Ripoll constituí un dels centres culturals més importants de la Marca Hispànica, i era famós sobretot per la riquesa de la seva biblioteca, que poc després de la mort d'Oliba, abat d'aquest monestir, al 1046, comptava ja amb 245 volums³, d'entre els quals es poden destacar les monumentals Bibles de Farfa, conservada al Vaticà, i de Rodes, guardada a París, a la Biblioteca Nacional de França. Com explica Bonnassie, els copistes procuraven a les esglésies parroquials i a particulars les obres litúrgiques d'ús corrent (missals, psalteris, leccionaris...), llegats que al segle XI esdevingueren més i més freqüents⁴. En aquest sentit, pot destacar-se el testament del levita Ramon, de 1045, que va deixar a Sant Adrià de Besòs un antifonari, un proser, dos saltiris i dos missals, un dels quals tenia en penyora l'església de Tiana, contrada situada en l'actual comarca del Maresme⁵:

1045 CSCugat II 582, p. 248: ipsos libros quos abeo in Betulona, id est: antifonario I et missal I et proser I et psalterio I et quaterniones de flores psalmorum cum alio missale, qui est in pignora in uilia Tizana per somatas VIII de calcina, facite cum redimere, et hos pernoninatos libros remaneant ad s. Adrianum.

A banda de copiar-se textos de tipologies molt variades (glossaris, textos gramaticals, literaris –tant de caire religió com, en menys mesura, profà, d'autors clàssics– i litúrgics), en aquests centres també es bastí el tresor documental que

² SALRACH 1987: 281.

³ *Ibid.*, p. 280.

⁴ Vid. BONNASSIE 1979-1981: I 436-437.

⁵ Per als procediments denominatius per designar els llibres en la documentació estudiada, vid. PUIG 2019.

constitueixen els diplomes notariais de la Catalunya altmedieval⁶. És en aquesta funció on destacaren altres centres religiosos que no excel·liren en tan alt grau pel que fa a la còpia d'obres literàries: és el cas de la seu de Vic, que, amb un *scriptorium* força menys prolífic en la còpia que el de Santa Maria de Ripoll, fou molt més activa en la redacció de documents, ja des del segle IX. Ja destaquessin per la reproducció de textos literaris, ja per la seva producció documental, hom acostuma a distingir quatre grans centres de producció documental tot tenint en compte variables com ara els noms i els cognoms dels seus escriptors, els graus eclesiàstics que ostentaven (si no és el cas que fossin laics) i la cronologia i els seus llocs d'actuació⁷:

1. L'escriptori de Ripoll:

Un dels centres més importants, com ja hem dit, de la Marca Hispànica, l'escriptori de Santa Maria de Ripoll és responsable de l'anomenat "formulari de Ripoll", així com de diversos glossaris. Els dos personatges més destacats d'aquest monestir benedictí i del seu *scriptorium* són el comte-bisbe Miró Bonfill (ca. 920-984), home pacífic i cultivat que redactà o dictà diverses actes de consagració, elecció o fundació⁸, i el seu nebot, Oliba –primer, abat de Ripoll i, després, bisbe de Vic–, autor d'alguns poemes i un dels principals responsables de l'impuls cultural de Ripoll i Vic al segle XI.

2. L'escriptori de la seu d'Urgell:

El moment de màxima difusió librària i esplendor d'aquest *scriptorium* es visqué al segle XI, amb la fundació de la canònica urgellenca i la consolidació de la seva escola catedralícia. Amb la institució i la dotació de la comunitat d'aquesta seu s'establiren càrrecs dedicats exclusivament a tasques culturals i la producció de l'*scriptorium* s'obrí a l'elaboració de textos de caràcter més

⁶ ZIMMERMANN 2003: 2.

⁷ Vid., e. g., QUETGLAS 2019, el treball més recent a propòsit dels escriptors i les seves famílies, i PUNSOLA 2017: 45-67.

⁸ Vid. PUNSOLA 2017: 49 ss. Per a la figura de Miró Bonfill, vid. QUETGLAS 2013 i SALRACH 1974 (no es tracta de l'únic treball de l'autor sobre Miró Bonfill. Vid. PUNSOLA 2017: 700 per a la resta). Vid. etiam MARTÍNEZ GÁZQUEZ 1987-1989, on es tracta el bagatge cultural dels monjos de Ripoll, i QUETGLAS 1992, on es reflexiona sobre la formació dels escriptors a Catalunya.

literari. Destaca, en aquest sentit, la *Vita sancti Ermengaudi*, obra hagiogràfica, atribuïda a Borrell Guibert, que lloa el bisbe Ermengol (1010-1035)⁹.

El jurista Ermengol Bernat d'Urgell¹⁰ hi actuà, durant el darrer terç del segle XI, com a redactor o notari (vocables que podem considerar equivalents, en aquesta època) d'uns trenta documents, datats entre el 1068 i el 1069, de caire solemne (actes de consagració d'esglésies o donacions dels comtes d'Urgell a la catedral) i per a particulars. Donada la seva condició de jurista, féu de jutge en certes adveracions testamentàries, moltes de les quals també redactà o dictà. En els seus documents, Ermengol Bernat denota un gran gust per les formes i els temes literaris, i seva és la *Vita Adalbertini*, narració inclosa al preàmbul de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà¹¹ que justifica la necessitat de consagrar-la per segona vegada per tal de superar el deteriorament que hi causà Adalbertí, clergue que s'hi va instal·lar amb la seva concubina¹².

3. L'escola jurídica de Barcelona:

L'escola jurídica i gramatical de Barcelona i el seu *scriptorium* foren impulsats, entre la fi del segle X i l'inici de l'XI, per Bonsom, jurista, clergue i cal·lígraf que participà en la confecció del *Liber iudicum popularis*, actualització del codi legal visigòtic. Nascut, segons sembla, a Osona, Bonsom apareix en més d'un centenar de documents del monestir de Sant Cugat del Vallès, de la catedral i del palau comtal de Barcelona, de l'abadia benedictina de Sant Pere de les Puel·les i de la catedral de Vic, on tornà en diverses ocasions, ja instal·lat a Barcelona, per actuar com a notari¹³.

Hi hagué, juntament amb Bonsom, un grup de jutges-escrivans, ben formats i amb una educació jurídica d'arrels visigòtiques, amb els qui Bonsom comptà com a col·laboradors en la redacció del *Liber iudicum popularis*. En destacarem Ervigi Marc, clergue que hauria completat la seva formació a Itàlia i que intervé en diverses formalitzacions jurídiques, alhora que actua com a asses-

⁹ Vid. PUNSOLA 2017: 56.

¹⁰ Per a la seva figura, vid. ALTURO 1998a.

¹¹ 1090 Baraut, *ActUrgell* 74 (Urgellia 1, pp. 157-162).

¹² Quetglas (2005) ofereix l'edició i l'anàlisi d'aquest text.

¹³ Vid. MUNDÓ 1995 per a la figura de Bonsom.

sor jurídic de la seu de Barcelona, i Ponç Bofill Marc, fill d'Ervigi Marc, que apareix com a escrivà entre els anys 1006 i 1010 i que, a partir del 1011, signa com a *clericus et iudex*¹⁴. Actua com a assessor o jutge i com a escrivà (funcions que pot combinar) fins al 1040.

4. L'escola catedralícia de Vic:

Els pilars de l'activitat intel·lectual de la catedral de Vic són l'*scriptorium*, que proveïa llibres litúrgics a les parròquies de la diòcesi i en produïa d'altres per a l'ensenyament, la biblioteca i l'escola, on, sota la supervisió d'un mestre de gramàtica, es formaven clergues i laics. És precisament amb aquesta escola que es relacionen dues de les figures més destacades de la seu de Vic: els gramàtics Guibert i el seu fill, Borrell Guibert, a qui ja hem dit que s'atribueix la *Vita sancti Ermengaudi*, composta en la seva etapa a la seu d'Urgell. Ambdós redactaren documents al llarg del segle XI.

Donada la tan escassa producció literària pròpia del corpus estudiat, els documents esdevenen el gruix dels escrits genuïns que hom en conserva i els seus escrivans o notaris, dels quals sovint tan sols se'n coneix el nom, els autors més destacats de la Catalunya d'aquests segles. Tanmateix, com ha dit Quetglas¹⁵, «la paraula “escrivà” [...] és una forma còmoda d'englobar termes com és ara: *caput scholae, caput scholaris, choraules, doctor paruulorum, exarator, grammaticus, iudex, lator legis, lator iuris, paraфонista, poeta, primicerius, primiscrinus*», mots que no designen escriptors pròpiament dits, sinó altres càrrecs –sovint, dignitats eclesiàstiques– o ocupacions (en veurem alguns més endavant) que apareixen associats a la tasca de redacció d'un document, «de vegades com a simples redactors, de vegades com a inspiradors o com a correctors o com a supervisors». En aquests casos, l'escrivà hauria volgut deixar en un pla secundari la feina escripturística per destacar-ne d'altres: per exemple, el redactor que en un moment determinat signa com a *grammaticus*¹⁶ estaria posant en relleu la seva formació i les seves tasques docents, conscient de la importància de la seva activitat. En altres ocasions, l'escrivà opta

¹⁴ Vid., e. g., **1017** AComtalPerg I 125, p. 417: *S+ Poncius, cognomento Bonusfilius, clericus et iudex*.

¹⁵ QUETGLAS 2019: 37.

¹⁶ **1058** Baraut, *DocUrgell* 701 (Urgellia 6, p. 79): *Berillus gramaticus Ausonensis Hispaniarum hoc scribsi die et anno quo supra*.

senzillament per deixar constància de l'activitat desenvolupada mitjançant la forma verbal *scripsit*:

1001 DACCB Barcelona I 2, p. 275: S+ Adrorius presbiter scripsit et sub
sss die et anno quod supra.

No obstant l'ampli ventall de maneres de reivindicar l'autoria d'un document, hom registra al corpus tot un seguit de mots que sí es refereixen directament a l'acte de redactar i validar les actes i que donen nom, per tant, als escrivans o notaris. Malgrat que no resulta fàcil de categoritzar aquestes ocupacions, sembla que amb els substantius *cancellarius* –un dels més antics d'aquest camp lèxic i segurament usat amb aquest sentit per influència dels preceptes carolingis–, *scriba*, *scribanus* i *scriptor* s'anomenarien redactors de rang inferior, posició des de la qual haurien pogut anar progressant fins a obtenir el títol de *primiscriinius*, mot que, sovint coordinat a *iudex* 'jutge', podria haver designat el més alt notari del període medieval. En qualsevol cas, Quetglas admet que «la realitat és que no podem establir una ordenació de la seva forma d'intitular-se, ja que les diferents fórmules apareixen alternades de forma aleatòria: ara signa com a *iudex*, ara signa com a *scriptor* (*scripsi*, *scripsit*), ara signa com a *exarator*»¹⁷. Encara més difícil de determinar és la posició que ocuparien els qui signen com a *dictatores* (en principi, escrivents i no persones que dicten a un altre) o com a *exaratores*, terme si bé «no inusual», «sí un poc sofisticat»¹⁸. Al seu torn, *notarius*, sinònim d'*scriba*, *scriptor* i la resta d'equivalents, però menys documentat que aquests en el període altmedieval, s'anà usant cada cop més amb el pas del temps i és la veu que hom llegeix amb assiduitat en trasllats dels documents dels segles IX a XII realitzats en la Baixa Edat Mitjana:

1020 [1249] AComtalPerg I 149, p. 447: Sig+num Amari de Grua, notarii
Barcinone, qui hoc translatum fideliter transcribere fecit et clausit III
nonas madii, anno Domini MCCXL nono.

Finalment, l'agent *litterator* és emprat en els textos estudiats com a denominació erudita que designa els *notarii regis*¹⁹ de la cort dels reis de l'Aragó.

¹⁷ QUETGLAS 2019: 47.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Vid. s. v. *notarius*.

Gramàtics i poetes

TERMES DOCUMENTATS:

grammaticus

poeta

Hem esmentat una mica més amunt dues de les figures més destacades de l'escola catedralícia de Vic durant el segle XI: Guibert i Borrell Guibert, pare i fill, respectivament, que signen en els diplomes amb el sobrenom de *grammaticus*, vocable que en l'Antiguitat clàssica designava la persona que estudiava i transmetia les regles de la gramàtica, concepte que englobava el coneixement de la literatura i de les normes de la llengua. A l'escola d'aquesta catedral, que degué fundar-se més o menys a la vegada que es restaurà la seu, al llarg del segle X, hi eren formats els clergues i els canonges, i és prova de la seva esplendor el fet que hi estudià Gerbert d'Orlhac, que acabaria esdevenint el papa Silvestre II²⁰. En algun punt de les primeres dècades del segle XI, el bisbe Oliba féu venir de Lodi, a la Llombardia, el gramàtic Guibert per encomanar-li la direcció de l'escola de la seu i tasques docents com a mestre de gramàtica, càrrec que desenvolupà fins al 1051. El seu fill es va formar a l'escola de la catedral al costat del seu pare i va destacar ben aviat com a gramàtic, però, en no poder ocupar el càrrec del seu pare, fou enviat a la catedral de la seu d'Urgell per exercir-hi de mestre. Hi romangué, efectivament, fins al 1051, moment en què va establir-se a Vic per tal de succeir el seu pare com a mestre de gramàtica de l'escola catedralícia, condició que va ostentar fins al 1072²¹.

L'àmbit d'actuació d'aquests gramàtics, per tant, fou, sobretot, l'ensenyament, que, com és ben sabut, en l'Edat Mitjana es trobava en mans de l'Església, que havia bastit un sistema educatiu en dos nivells: un d'elemental, a l'*schola minor*, i un altre de superior, a l'*schola maior*, amb les matèries organitzades en el *trivium* (gramàtica, retòrica i lògica) i el *quadrivium* (aritmètica, geometria, astronomia i música)²². Tanmateix, això no vol dir que el substantiu *grammaticus* s'hagi deslligat de l'esfera de la filologia, als documents de la Catalunya altmedieval, no només perquè és molt probable que els qui empraven aquest apel·latiu escrivessin llibres sobre aquesta disciplina, enfocats segurament als seus alumnes, sinó perquè el

²⁰ Vid. CatRom, s. v. *El moviment cultural d'Osona*.

²¹ Vid. PUNSOLA 2017: 65-66.

²² PUIG-FORNÉS 2016: 216.

grammaticus també podia actuar com a escriptor de documents. Així s'observa en l'acta d'una venda de 1113²³, on el redactor, *Renallus grammaticus*, clogué la redacció amb la fórmula *qui hoc scripsit cum litteris suprapositis*, comunament emprada pels escriptors. Endemés, autors com Balari o Bonnassie²⁴ suggeriren que un cert *Sigefredus*, que signà com a *leuita i grammaticus* en dos diplomes, dels anys 1002²⁵ i 1005²⁶, podria ésser el mateix que al 1011²⁷ i al 1018²⁸ s'identificà com a *poeta*. Força poc testimoniada i vinculada a textos produïts al comtat de Barcelona, aquest hel·lenisme (que, com *grammaticus*, també podria designar l'escriptor d'un document) es troba igualment aplicat a dos individus de poca anomenada, *Estafanus*²⁹ i *Ricolf*³⁰, circumstància derivada de la poca literatura (almenys en comparació amb la producció documental) que, com hem dit en repetides ocasions, es dugeu a terme a la Catalunya altmedieval, en què es poden destacar la *Vita Petri Vrseoli*, l'*Epistola Garsiae monachi Cuxanensis* o els poemes i les epístoles de l'abat Oliba, potser el poeta més celebrat d'aquest territori en aquests segles.

Cantors eclesiàstics

TERMES DOCUMENTATS:

<i>cantor</i>	<i>caput scholae</i>	<i>caput scholaris</i>
<i>choraules</i>	<i>coripanta</i>	<i>paraphonista</i>
<i>praecantor</i>	<i>primicerius</i>	<i>succentor</i>

La formació musical va tenir una gran importància per als futurs eclesiàstics, i el seu ensenyament anà acompanyat dels textos pertinents, copiats pels escriptors en els seus escriptoris i que foren els manuals usats per estudiants i mestres. Especialment destacable és la feina que es va efectuar a l'escriptori del monestir de Santa Maria de Ripoll, on es van copiar diversos tractats de teoria musical, així com alguns fragments de retòrica d'autors com Ciceró o Isidor, que foren

²³ 1113 Ricard Guillem 63, p. 260.

²⁴ Vid. BALARI 1899: 581 i BONNASSIE 1979-1981: I 438.

²⁵ 1002 LAntiq. I 411, f. 157 (Mas 210).

²⁶ 1005 Udina, *La successió testada* 64, p. 215.

²⁷ 1011 DACCBBarcelona I 161, p. 464.

²⁸ 1018 CSCugat II 472, p. 121.

²⁹ 1069 DACCBBarcelona IV 1188, p. 1858.

³⁰ ca. 1079 AComtalPergCont. 99, p. 294.

compilats al segle XI pel monjo Oliba, homònim de l'abat, en un còdex que rep el nom de *Musica cum retorica*. Encapçalat pel *Breviarium de musica*, d'aquest mateix monjo i redactat de manera expressa per tal de facilitar l'ensenyament de la música al dit monestir, el manuscrit conté obres com el *De institutione musica* de Boeci o el *Liber enchiridiadis de musica*, obra anònima del segle IX. A més de textos teòrics com els esmentats, els centres religiosos també van encarregar la còpia de llibres de cant. Segons es refereix a l'inventari de llibres de Ripoll, la seva biblioteca tenia tretze antifonaris al 1047:

1047 Junyent, *Oliba* Not. 9, p. 399: hic est breuis librorum Sanctae Marie. Bibliotecas III. Moralia II. [...] Textus Euangelii III. Missales XI. Lectioners IIII. Antiphonaria XIII. Prosarios II. Prophetarum III.

Com explica Alturo³¹, el llibre amb notació musical més antic d'origen català és un fragment d'un *misticus* escrit cap al 880-890, mentre que la notació musical datada més antiga de tota Europa es troba al peu de la dotalia de l'església de Tona, acta escrita pel sacerdot Adanagild, secretari de Gotmar, bisbe de Vic, al 888³². Es tracta tan sols de dos exemples de la rellevància que tingué la música sacra a la Catalunya altmedieval, de llarga tradició: «en los tiempos carolingios, los obispos catalanes, sujetos a la jurisdicción de Narbona, adoptaron, los primeros de la península, la liturgia y el canto franco-romano, aunque con reminiscencias visigóticas»³³. És una conseqüència de la invasió àrab, que acabà amb la metròpoli de Tarragona establint major relació amb els veïns del nord dels Pirineus i, allora, allunyant-se de la Hispània interior. La pràctica de la música sacra no era una activitat reclosa dins dels murs dels temples, sinó que també es manifestava en les processons i als enterraments dels fidels³⁴. En totes les cerimònies que incloïen aquesta expressió cultural i religiosa hi participaven els cantors, monjos i nens que havien rebut ensenyament en les escoles catedralícies i monacals i que cantaven sota el guiatge del director del cor.

³¹ ALTURO 1998b: 51.

³² Aquesta notació musical ha estat objecte d'un estudi molt recent, del propi Alturo i d'Alaix, on es matisen algunes de les afirmacions admeses tradicionalment. Vid. ALTURO-ALAIX 2017.

³³ ALTURO 1998b: 49.

³⁴ *Ibid.*

Anglès, un dels primers autors que va indagar en els arxius a la recerca de dades sobre el lèxic de la música contingut als diplomes de la Catalunya altmedieval, advertí de les dificultats que es presenten a l'hora d'estudiar la qüestió dels cantors que hi apareixen testimoniats, dificultat que deriva de la manca de dades més concretes a propòsit d'aquests individus. Per a Anglès, «si els documents especifiquessin sempre clarament el càrrec dels personatges el nom dels quals recorden, Catalunya podria presentar al món musical una llista interminable de cantors, que servirien molt com a base científica per a esbrinar tantes qüestions com presenta la música medieval»³⁵. L'autor indica que els cantors eclesiàstics, registrats a la Península des del segle V, començaren rebent el nom de *lectores* («el Concili I de Toledo vers l'any 400 ja els anomena, i de segur que existien abans»³⁶), vocable que ja no s'usa amb aquest sentit a les fonts documentals conservades en territori català, que no proporcionen gaires detalls del paper d'aquests individus. Alguns dels aspectes més documentats tenen a veure amb la participació als cors dels infants, la veu dels quals alternava amb la dels monjos, tal com succeïa en alguns dels monestirs de França i Alemanya, i que formaven part de les processons i dels exercicis de maitines.

Les primeres notícies dels cantors eclesiàstics en aquest corpus es troben a començaments del segle X, amb el testimoniatge del mot *cantor*, l'únic, de fet, que designa, en general, cantors pròpiament dits, com els *misse cantores*³⁷ i els *eclesie cantores*³⁸ de Santa Maria de la Seu d'Urgell, que cantaven la missa en les celebracions litúrgiques. Efectivament, la resta de termes d'aquest camp semàntic al·ludeix als directors (o sotsdirectors, designats amb les expressions *succentor* i, esporàdicament, *coranla secundus*) dels cors, que també eren els mestres dels nens en l'ensenyament de la tècnica del cant. La seva insígnia era la fèrula o bordó, que els servia per posar bon ordre als nens cantors. Al llarg dels segles X-XII, es registren set maneres de donar nom als xantres, denominacions que exposem a continuació, per ordre cronològic, començant per la més antiga, *paraphonista*, fins a la documentada en darrer lloc, *praecentor*, tot mostrant els segles durant els quals es registren:

³⁵ ANGLÈS 1935: 44.

³⁶ *Ibid.*, p. 42.

³⁷ **1051** Baraut, *Cart.Andorra II* ap. 6, p. 150.

³⁸ **1162** Baraut, *DocUrgell 1565* (Urgellia 10, p. 90) i **1165** Baraut, *DocUrgell 1596* (Urgellia 10, p. 119).

TERMES	CRONOLOGIA		
	Segle X	Segle XI	Segle XII
<i>paraphonista</i>			
<i>caput scholae</i>			
<i>primicerius</i>			
<i>coripanta</i>			
<i>choraules</i>			
<i>caput scholaris</i>			
<i>praecentor</i>			

Com es pot observar, hi ha tres termes que s'usaren al llarg de tot el període altmedieval, i amb abundància: l'hel·lenisme *paraphonista*, testimoniats per primera vegada al 905³⁹, la locució *caput scholae*, molt relacionada també amb l'ensenyament i que a partir de la segona meitat del segle XII sembla caure en desús, i *primicerius*, veu documentada des de la tardoantiguitat⁴⁰ que entre els segles VII i IX hauria designat una dignitat amb més funcions a banda que la direcció dels cors. Mots erudits, emprats amb tota probabilitat arran de la consulta de glossaris, són els hel·lenismes *coripanta*, registrat únicament al segle XI, i *choraules*, que també es llegeix al XII, mentre que *caput scholaris* és una innovació derivada de *caput scholae* que únicament es llegeix a l'acta del sínode celebrat a Toluges l'any 1027, convocat per l'abat i bisbe Oliba en representació del bisbe d'Elna. No és fins al segle XII que es comença a documentar el substantiu agent *praecentor*, força comú a partir de la segona meitat de la centúria, potser en substitució de *caput scholae*.

Tots aquests noms semblen utilitzar-se, pel general, indistintament, i, com tindrem ocasió de veure, no és estrany que el director d'un cor que és anomenat, per exemple, *caput scholae* en un document, pugui signar com a *praecentor* en un altre de posterior⁴¹, circumstància que ha permès de confirmar que, efectivament, denominacions com *caput scholae* mateix o *primicerius*, sobre el significat de les quals s'ha dubtat històricament, estaven designant cabiscols.

³⁹ 905 Ordeig, *Dotalies* 31, p. 87.

⁴⁰ AMM. 18, 3, 5.

⁴¹ Vid., e. g., 1166 VViage XII ap. XXI, p. 258 (*Sig+num Guillelmi caput scholae*) i 1172 VViage XIII ap. XLIII, p. 294 (*Guillermus Gerundensis praecentor*).

Músics, pintors i escultors

TERMES DOCUMENTATS:

cat. *flaniador*

pictor

sculptor

ALTRES TERMES RELACIONATS (VID. S. VV.):

artifex petrae (vid. s. v. *artifex*)

Finalment, al corpus estudiat es produeix un testimoniatge molt reduït de veus que anomenen artistes que conreen la música profana o popular i les arts visuals, ço és, la pintura i l'escultura, arts que també es beneficiaren de la revolució cultural viscuda a Catalunya, especialment a partir de la segona meitat del segle XI. D'aquestes tres disciplines, segurament la més ben documentada és la música profana, molt lligada als reis i a la noblesa, però també a les cerimònies de la gent senzilla (casaments, festins, etc.). Com digué Anglès⁴², per capir la qüestió d'aquest tipus de producció musical en territori català cal tenir presents les relacions dels comtes amb la cort de França i de la Provença, que fomentaven el fet de la literatura i la música trobadoresca, costums que s'importaren a Catalunya tot mantenint una fructífera relació amb els cultivadors originals d'aquestes arts: embadalits, comtes i reis escolten aquestes melodies vocals i instrumentals als palaus, a les places de les ciutats els seus habitants, els pagesos a les muntanyes. Al nostre corpus es testimonia un *Vidal flaniador* (que hom ha de llegir *flaujador*), terme compartit amb l'occità que designa el músic que participava en les festes populars tot acompanyant la dansa amb el so de flauta i que es documenta només en un text, redactat al 1196 i de lèxic particular, que conté l'acta de la confirmació de Berenguer de Berguedà de les donacions que rebé dels seus antecessors⁴³.

D'altra banda, les mostres més antigues de la pintura romànica catalana són un seguit de murals que daten de la segona meitat del segle XI trobats en petites esglésies rurals, com ara la de Santa Maria de Taüll o Sant Pere del Burgal. Vinculada als espais eclesiàstics, aquesta pintura és de tema religiós i no té l'objectiu de representar la realitat, sinó que, amb el propòsit d'apropar l'espectador a la idea de Déu i de la salvació, proposa una iconografia basada en la imatge majestuosa de Crist i en la Verge, que acostuma a ésser representada segons el

⁴² Vid. ANGLÈS 1935: 312-313.

⁴³ 1196 CPoblet 299, p. 183.

tipus bizantí de la Kyriotissa, asseguda i amb el nen sobre la falda⁴⁴. Al llarg del segle XII, els pintors, dits amb el substantiu agent *pictor* als diplomes, ampliaren el sentit narratiu de les escenes representades, que començaren a il·lustrar temes bíblics i hagiogràfics, i s'acostumaren a pintar també sobre fusta. Molt escassa és, en canvi, la pintura de tema profà.

Com explica Puig i Cadafalch⁴⁵, en les terres frontereres amb el món musulmà hi havia colles de moros que treballaven en temples i palaus (es tractava, en molts casos, de presoners esdevinguts esclaus) la presència dels quals va influir decisivament en l'arquitectura castellana i aragonesa, que assistí al naixement de l'art mudèjar. Malgrat que aquesta influència no es va produir a Catalunya (amb prou feines, es detecten alguns temes i fragments d'origen morisc a la catedral de Lleida, així com algunes poques construccions d'imitació musulmana, com els banys), la documentació confirma l'existència en aquest territori d'artífexs ambulants d'origen islàmic. Podem citar, per exemple, el recompte de les despeses de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor⁴⁶, on se citen uns *mecelomos que la cambra pintauan*, pintors musulmans aliens a l'expressió artística –i força mal considerats en l'escala social⁴⁷– que devien ésser contractats per pintar estances, mobiliari, etc.

Finalment, la renovació cultural afectà també l'escultura, art que, amb l'arribada de l'any 1000, va deixar enrere la pobresa formal que havia imperat en els segles previs i que s'anà perfeccionant. A partir dels baixos relleus i esgrafiats, així com de la decoració dels capitells del primer romànic, l'escultura va adquirir volum i se separà dels seus suports tradicionals. Fonamental per a la seva potenciació fou la fundació, a finals del segle XI, de les primeres escoles escultòriques, entre les quals Salrach destaca la del Rosselló, que decorà molts temples de la Catalunya Nord (Cuixà, Serrabona, Elna), i la de Girona, a qui són deguts els relleus i capitells d'esglésies de les comarques gironines com la de Santa Maria de Besalú o Sant Pere de Galligants⁴⁸. Tot i que els escultors del nou mil·lenni, tal com feren els arquitectes, conservaren i potenciaren algunes tradicions locals

⁴⁴ SALRACH 1987: 441.

⁴⁵ PUIG I CADAVALCH 2003: 597.

⁴⁶ Vid. **1156-1157** AComtalPergCont. 1019, p. 1641-1649.

⁴⁷ MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1995: 768.

⁴⁸ SALRACH 1987: 440.

d'ascendència visigòtica, tot i així, com adverteix Salrach, «el canvi profund en les formes d'expressió artística d'aquells anys no es comprèn en termes de pura continuïtat; no es pot oblidar l'impacte de les influències exteriors causat per l'anomenada “obertura al món”»⁴⁹.

Malgrat el progressiu afermament de les expressions escultòriques –que al segle XII introduïren la imatgeria tallada en fusta i policromada–, la presència d'escultors als diplomes estudiats és realment minsa. De fet, l'únic individu que hauria desenvolupat treballs escultòrics seria l'arquitecte Fedanci, de qui hem parlat en el capítol corresponent a aquest ofici, que signà amb la locució *artifex petrae* en un diploma de l'any 1006⁵⁰; en aquell moment, Fedanci estaria encara adquirint, amb l'objectiu d'esdevenir arquitecte i mestre d'obres, coneixements sobre l'extracció dels blocs de pedra i la talla escultòrica⁵¹. En canvi, el substantiu que designa tradicionalment el qui practica aquest art, *sculptor*, apareix tan sols en un diploma de Guissona de l'any 1024⁵². Ho fa com a adaptació del participi *sculptos* que hom llegeix en el text en què es basa el document, un article de la *Lex Visigothorum*⁵³ i fa al·lusió, en realitat, a algú que col·loca unes roques amb l'objectiu de marcar els límits d'un terreny.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 280. Per a aquest aspecte, vegeu la introducció al segon capítol d'aquest treball.

⁵⁰ **1006** CSCugat II 407, p. 54.

⁵¹ SÁNCHEZ 2015a: 128.

⁵² **1024** Sangés, *DocGuissona* 2, p. 228.

⁵³ *LRV* 10, 3, 3.

6.1. Escrivans

cancellarius

VARIANTS:

cancelarius, kancellarius

FORMES:

cancelarius, -ario

cancelarius

kancellarius

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, amb l'addició del sufix nominal *-arius*, de *cancellus* 'reixat o balustrada que separa el presbiteri de la nau' o 'el mateix presbiteri'⁵⁴. Es testimonia des d'època tardana (VOPISC. *Car.* 16, 3: *praefectum urbi unum ex cancellariis suis fecit*)⁵⁵.

FORMES ROMÀNIQUES⁵⁶:

cat. *cancellor*; esp. *chancellor*, *canciller*; fr. *chancelier*; gall.-port. *chanceler* (port. ant. *cancelário*); it. *cancelliere*; oc. *cancelièr*; rom. *cancelar*.

SIGNIFICAT:

'Escrivà, notari'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **848-849**⁵⁷ DipPallars 40, p. 304: Langobardus cancellarius hanc auctoritatem scripsi. *ibid.*: Langobardus cancellarius hanc hauctoritatem scripsit.

⁵⁴ GMLC, s. v. *cancellus*.

⁵⁵ Vid. ThLL III 226, 36-37.

⁵⁶ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1573 i Wartburg, *FEW* II 173a-b.

- (2) **854-855** Abadal, *ECuixà* 12, p. 135: habebat in datarum anno XV regnante Karulo rege, et cancellarius qui eam scripsit Betericus diachonus.
- (3) **869-870** DipRosselló 71, p. 129: et cancellarius qui eam scripsit Comparatus presbyter.
- (4) **875** DipRosselló 91 II, p. 142: et cancellarius fuit Luchanus presbyter, et fuit factus VIII kalendas decembris anno XXXVI regnante Karulo rege.
- (5) **898** ACVic, c. 6, n. 547: uidimus nos testes ipsas scripturas firmatas et rouoratas signum impressas ... de auditores, et de cancellario sicut superius insertum est.
- (6) **1093** Baraut, *DocUrgell* 1106 (Urgellia 8, p. 30): Petrus episcopi Guilelmi cancellarius, qui hoc testamentum rogatus scripsit sub die et anno quo supra.
- (7) **1102** Ordeig, *Dotalies* 283, p. 11: Raimundus, leuita atque cancellarius, qui ita scripsi sub anno et die prefatis.
- (8) **1154** (*Roma, butlla d'Anastasi IV*) DipCardona 191, p. 270: datum Laterani per manu Rolandi, Sancte Romane Ecclesie presbiteri cardinalis et cancellarius.

et al.

COMENTARI:

El terme *cancellarius* prové de *cancellus* 'reixat, clos', substantiu que en l'Edat Mitjana designà la 'barrera que separava la cort que impartia justícia del públic'⁵⁸ o, com succeeix als diplomes de la Catalunya altmedieval, el 'reixat o balustrada

⁵⁷ Quant a la datació del diploma, que avança el testimoni més antic aportat pel GMLC, Abadal (DipPallars 40, pp. 303-304) explica que «el document, imitació dels preceptes reials, encara que complet, manca de data. Calmette el suposa entre 849 i 852. Jo crec que és anterior al document semblant atorgat pel mateix comte Fredol a Gerri del mes d'abril de 849 (doc. 41), quan aquest darrer Fredol ja s'ha decantat a favor del rei Carles en la lluita entre Carles i Pepí. [...] Creuria, doncs, que aquest precepte és del 848 o de primers del 849».

⁵⁸ Vid. Niermeyer, s. v. *cancellarius*.

que separa el presbiteri de la nau' o, fins i tot, el presbiteri mateix⁵⁹. Es tracta d'un diminutiu de *carcer* 'reixat, barrera', veu que podria estar relacionada amb *carcer* 'presó', mot, pel que sembla indoeuropeu, creat a partir del fenomen de la reduplicació⁶⁰. Ben present en els textos llatins des d'època clàssica, *cancellus* fou primer sinònim de *canlae* 'cleda', el clos, fet amb llistons, canyes o barres, que serveix per tancar-hi bestiar. A Varró, per exemple, se'n parla en referència a un cobert per als ocells⁶¹:

VARRO *rust.* 3, 5, 4: in eis trauersis gradatim modicis interuallis perticis adnexis ad speciem cancellorum scenicorum ac theatri.

No registrat abans del segle IV, el derivat *cancellarius* designà tant en el Baix Imperi com en el reialme dels ostrogots un funcionari vinculat a l'oficina dels governs central i provincial que al ThLL es vincula a la figura de l'*ostiarius*, terme que als nostres documents es refereix a la persona que s'encarregava de donar accés a un edifici i tancar-lo (en les esglésies, un clergue)⁶². Aquesta mena d'uixer tenia a càrrec la resolució de tasques relacionades amb l'administració de justícia, feina que donà peu a identificar com a *cancellarii* els escrivans o notaris vinculats al tribunal del comte i a la cancelleria reial, pontificia o municipal⁶³. Segons indiquen els diccionaris de llatí medieval que inclouen la paraula⁶⁴, aquesta en va ser l'accepció més emprada durant l'Edat Mitjana. Sembla intuir-se ja, però, en textos redactats a partir del segle IV⁶⁵:

⁵⁹ 1074 LAntiq. II 367, f. 124 (Mas 921): *et concessit ad Ermenardi sextarios II orde et ad diachono Sancte Crucis Sancteque Eulalie, et subdiachonos qui stabant ad ipso cancello, singulas enminas orde. Et concessit ad canonica iamdicta uncias V* (vid. GMLC, s. v.).

⁶⁰ Vid. ThLL III 228, 20 i Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *carcer*. Vegeu també la veu *carcerarius* d'aquest treball.

⁶¹ Vid. ThLL III 227, 39-41.

⁶² Mot documentat des de l'any 935: 935 Baraut, *DocUrgell* 95 (Urgellia 2, p. 72): *dono ego Guinedillis ad domine mee sancte Marie totum ab integrum quicquid aud usui hominum pertinent, ea uidelicet ratione ut teneant hec omnia prescripta ostiarii sancte Marie propter remedium animarum nostrarum omni tempore*. També rep el nom de *portarius*, que es testimonia des del 1085 per mitjà del català *porter*: 1085 DACCB Barcelona IV 1452, p. 2252: *abet autem affrontaciones prenominate terra ... ab occiduo in ortos Guitardi Porter*. Per a aquest càrrec, vid. PRIETO 2014: 151 i 163.

⁶³ Vid. Niermeyer, s. v. *cancellarius*.

⁶⁴ Vid. GMLC, DuCange, Niermeyer, DMLBrit, MLW, LMILPolonorum, LLMAIugoslaviae, LItalicaeMAL, GMLSueciae i GMLTransylvaniae, s. v.

⁶⁵ Vid. ThLL VIII 226, 41-42.

363 CORP. VI 1770, 20: praeda damnata, quam tribunus officium cancellarius et scriba de pecuariis capere consueuerant.

És, en efecte, al·ludint a simples escrivans com es troba *cancellarius* també als textos de la Catalunya altmedieval, ús que, com diuen els autors del GMLC⁶⁶, «és determinat probablement pel que es troba en els preceptes carolingis amb referència al protonotari de la cancelleria reial que subscriu aquests preceptes». Testimoniada per primera vegada en un diploma dels anys 848-849 conservat a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell que imita, efectivament, l'estil dels preceptes reials, la paraula apareix vinculada a escrivanies eclesiàstiques i pontificals. Així doncs, als textos es dona notícia de cancellers que, a més d'aquesta feina, ostenten càrrecs eclesiàstics com el de diaca (*Betericus diachonus* al diploma dels anys 854-855) o prevere (*Comparatus presbyter* al de 869-870), mentre que la butlla papal del 1154 fou redactada per *Rolandus*, cardenal prevere de la Santa Església de Roma. No s'esmenten encara oficials reials amb la missió de llegir i corregir les lletres del rei, figura que no es registra fins al 1280, en la reparació d'una convinença de l'any 1077:

1077 AComtalPergCont. 75, p. 250: testes huius reparacionis Guilbertus de Crudiliis, Petrus de Queralto, Guillelmus de Castro Nouo, magister Raimundus de Besuldone, magister Arnaldus de Turri, cancellarius domini regis.

Efectivament, com a integrant de la cancelleria reial de Pere III d'Aragó, *Arnaldus de Turri* signa com a *cancellarius domini regis*.

Fruit del lligam original dels *cancellarii* amb les oficines de l'administració governamental, aquest vocable, present en totes les llengües romàniques, es fa servir avui dia sobretot amb el significat de 'funcionari important', especialment el 'secretari principal d'una ambaixada, un consolat'⁶⁷. En països de tradició anglogermànica, *cancellarius* (l'alemany *Kanzler* o l'anglès *chancellor*) designa el 'primer ministre' o 'cap del govern'.

⁶⁶ Vid. GMLC, s. v. *cancellarius*, n. 1.

⁶⁷ Vid. DIEC, s. v. *canceller*.

dictator

VARIANTS:

ditator

FORMES:

dictator

ditator

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, mitjançant el sufix agent *-tor*, del verb *dictare* ‘parlar de manera reiterada’, freqüentatiu de *dicere* ‘dir’. Es documenta ja al període arcaic amb el significat de ‘magistrat del poble romà’ (PLAVT. *Trin.* 695: *Quid? te dictatorem censes fore, si aps te agrum acceperim?*)⁶⁸.

FORMES ROMÀNIQUES⁶⁹:

cat. *dictador*; esp. *dictador*; fr. *dictateur*; gall.-port. *ditador*; it. *dittatore*; oc. *dictator*; rom. *dictator*.

SIGNIFICAT:

‘El qui té per ofici escriure per compte d’altri, especialment al dictat’, ‘escrivent’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1055** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1134, p. 444: Guilielmus primiscrinus et iudex, d i c t a t o r et firmator, SSS*.
- (2) **1081** Baraut, *DocUrgell* 964 (Urgellia 7, p. 93): Arnallus Maioli ditator istius carte iussione prenotatis donatoribus.
- (3) **1084** Baraut, *DocUrgell* 998 (Urgellia 7, p. 121): Sig+num Arnallus sacer hac d i t a t o r istius carte iussione predicti Guilaberti et eius coniuge SSS.

⁶⁸ Vid. ThLL V/1 999, 57-58.

⁶⁹ Per als continuadors romànics de *dictare*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 2630.

- (4) **1188** Baraut, *DocUrgell* 1832 (Urgellia 10, p. 335): R. d i c t a t o r .
- (5) **1195** DipPortella 57, p. 286: Raimundus d i c t a t o r .
- (6) **1197** Sans Travé, *DipTBarberà* 188, p. 282: Raimundus D i c t a t o r .

COMENTARI:

En els inicis literaris de la llengua llatina, el terme *dictator* designà el dictador, ciutadà romà, revestit d'una autoritat absoluta i d'un rang suprem i extraordinari, que era nomenat en circumstàncies excepcionalment greus i per un període de temps determinat. Aplicat a individus estrangers, aquest vocable podia emprarse també com a sinònim d'*imperator*, que és com es troba a Cató en referència a Anníbal, capitost de l'imperi cartaginès⁷⁰:

CATO *orig.* 86: d i c t a t o r e m Carthaginiensium magister equitum monuit.

Usat primer per poetes com ara Plaute o Enni⁷¹, i més endavant també per prosistes com Varro⁷² o Ciceró⁷³, l'agent *dictator* deriva del freqüentatiu de *dicere dictare*, verb documentat només des d'època clàssica que té el significat essencial de 'parlar repetidament', d'on va adquirir el sentit de 'prescriure', 'manar', 'dictar ordres'⁷⁴:

HOR. *orig.* 86: d i c t a t o r e m Carthaginiensium magister equitum monuit.

Tanmateix, una de les nocions més comunes d'aquest verb s'allunya de l'àmbit imperatiu. En efecte, *dictare* pot referir-se, igualment, a l'acció d'escriure, en especial si es fa per compte d'altri, sovint a partir d'allò que aquest altre va dictant en veu alta. Aquest significat, que hom testimonia des del període post-

⁷⁰ Vid. ThLL V/1 1003, 56-57.

⁷¹ ENN. *frg.* var. 4: *uel tu dictator uel equorum equitumque magister esto uel consul* (ThLL V/1 999, 56-57).

⁷² VARRO *ling.* 5, 82: *est summa populi dictatoris* (ThLL V/1 999, 61)

⁷³ CIC. *Catil.* 2, 19: *num illi ... consules se aut dictatores aut etiam reges sperant futuros* (ThLL V/1 999, 63-64).

⁷⁴ QUINT. *inst.* 3, 4, 12: *nobis et tutissimum est auctores plurimos sequi et ita uidetur ratio dictare* (cf. 1, 3, 16: *qui pudor frangit animum et abicit atque ipsius lucis fugam et taedium dictat*; ThLL V/1 1012, 61-62).

clàssic⁷⁵ i que va anar fent-se cap cop més comú al llarg de la tardoantiguitat⁷⁶, donà peu que *dictator* s'empres també com a sinònim d'*scriptor* (vid. s. v.), és a dir, tot designant l'escrivent, accepció que presenta en autors com Fèlix Ennodí o Gregori de Tours⁷⁷:

ENNOD. *epist.* 4, 7, 1 p. 102, 7: purpura dictatoris uestrae iuncta dignationi.

GREG. TVR. *glor. conf. pr.* p. 748, 4: praepositiones, quas nobilium dictatorum sanxit auctoritas, loco debito plerumque non locas.

És aquest, efectivament, el significat que té *dictator* en els nostres documents i que també presenta molt sovint als textos de la resta d'Europa, segons es desprèn de la informació que aporten els diccionaris de llatí medieval que, a més del GMLC, recullen aquest mot (el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit, el MLW, el LMILPolonorum, el LLMAIugoslaviae i el GMLSueciae⁷⁸). Això no obstant, el cert és que són moltes les accepcions que va adquirir en aquest període, unes vegades a partir del seu sentit polític i unes altres arran del significat relacionat amb l'acte de dictar en veu alta. Les resumim a continuació:

	SIGNIFICAT	DICCIONARIS
1.	'Magistrat' (ja sigui fent referència a la figura romana, ja sigui fent al·lusió a algun tipus d'oficial de l'Edat Mitjana)	DuCange, DMLBrit, MLW, LMIL-Polonorum
2.	'Escrivà', 'secretari', 'escrivent'	DuCange, Niermeyer, DMLBrit, MLW, LMILPolonorum, LLMAIugoslaviae, GMLSueciae
3.	'Compositor d'una obra literària'	Niermeyer, DMLBrit, MLW, LMIL-Polonorum

⁷⁵ SVET. *Tib.* 22: *quos codicillos dubium fuit ... an nomine Augusti Liuia et ea conscio Tiberio an ignaro dictasset* (ThLL V/1 1011, 67-68).

⁷⁶ HIER. *epist.* 36, 9, 2: *Origenem duodecimum et tertium decimum in Genesim librum de hac tantum quaestione dictasse* (ThLL V/1 1012, 10-11).

⁷⁷ Vid. ThLL V/1 1004, 1-4. Vid. etiam GMLC, s. v. *dictator*.

⁷⁸ Vid., en tots els casos, s. v. *dictator*.

4.	‘Mestre d’oratória’	Niermeyer
5.	‘Jutge’, ‘àrbitre’	Niermeyer, DMLBrit, MLW
6.	‘Administrador d’una comunitat eclesiàstica’, ‘abat’	MLW

Com dèiem, però, al corpus de la Catalunya altmedieval *dictator* tan sols presenta el significat d’escrivent. Sempre usat en nominatiu singular i com a sobrenom d’antropònims, apareix coordinat a altres substantius que vinculen aquest ofici al món notarial i jurídic (*Guilielmus primiscrinus*⁷⁹ *et iudex, dictator et firmator* al diploma de 1055), d’una banda, i, de l’altra, a l’eclesiàstic, com es pot extreure de la signatura *Arnallus sacer hac ditator* del document de 1084, diploma que, endemés, demostra, com també ho fa el de 1081 (el més antic que s’addueix al GMLC), que el *dictator* redacta els documents per manament d’altri (*ditator istius carte iussione predicti Guilaberti et eius coniuge*), potser al dictat, en certes ocasions. En aquests darrers dos diplomes es llegeix una variant *ditator* que Corominas explica tot dient que, en efecte, «durante toda la Edad Media [...] el vocablo vacila entre la forma *dictar* y *ditar*»⁸⁰. No s’ha de confondre, doncs, amb *ditator* ‘el qui enriqueix’, ‘el qui proporciona béns’, substantiu que es llegeix a Agustí d’Hipona⁸¹ i en textos cristians molt tardans i que a la nostra documentació apareix escrit *didatorem*⁸²:

878 Abadal, *ECuixà*, ap. 54, p. 154: ego Protasius ... comendo ... ad domno nostro Mirone ... comite, supplicans ... ut domnus noster et senior ne indignet recipere factum nostrum quia illum recognoscimus adiutorem, et defensorem et didatorem rerum suarum ecclesiam Sancti Iermani monasterium suum ubi nos plena residemus ad mercedem uestram.

En canvi, la forma *didatores* que Nortès testimonia al corpus aragonès, en un diploma de l’any 1124 de la vall de l’Ebre, sí és una variant de *dictator*. L’autor tracta de raonar-la precisament mitjançant *ditator*, pas intermedi entre *dictator* i

⁷⁹ Vid. s. v.

⁸⁰ Corominas-Pascual, *DECH* II 490b, 57-58.

⁸¹ *Conf.* 5, 5, 8.

⁸² Vid. GMLC, s. v. *ditator*.

didator que hauria patit el «debilitamiento de la consonante sorda en posición interior y su asimilación a la inicial sonora»⁸³:

1124 VEbro III 309 (*cit.* NORTES 1979: 154): ego Guielmus scriptor et Petrus de Mira Piscis et ... monachi didatores.

Ernout i Meillet⁸⁴ indiquen que *dictator* i altres derivats de *dictare* (*dictatura*, *dictatorius*, etc.) acabaren formant un grup independent. Certament, a partir de la noció de ‘manar’ de *dictare*, els mots d’aquesta família s’especialitzaren en les llengües romàniques en relació al sistema que concentra tot el poder en les mans d’un sol individu o d’un únic grup polític, el qual elimina per la força tota expressió de discrepància i oposició⁸⁵. Així, més que el ‘funcionari de cancelleria que dictava o establia directament el text d’un document’⁸⁶, accepció restringida a contextos molt concrets, en les llengües derivades del llatí *dictator* és sobretot la ‘persona que s’arroga el dret de concentrar en ella tots els poders’⁸⁷.

⁸³ NORTES 1979: 154, n. 36.

⁸⁴ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *dix*.

⁸⁵ DIEC, s. v. *dictadura*.

⁸⁶ *Ibid.*, s. v. *dictador*.

⁸⁷ *Ibid.* Vid. etiam DLE, s. v. *dictador*.

exarator

VARIANTS:

exartator

FORMES:

exarator, -orem, -oris

exartator

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval derivada del verb *exarare* 'llaurar la terra' (d'on, figuradament, 'solcar la cera amb l'estilet', és a dir, 'escriure')⁸⁸ amb l'addició del sufix agent *-tor*.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

'Autor material d'un escrit', 'escrivà', 'notari'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **972** DipOsona 1122, p. 814: Probinus licet indignus leuita exarator et iudex scripsit et subscripsit die et anno quo supra.
- (2) **993** DCBarcelona I 245, p. 468: S+ Ermemirus presbiter exarator, qui hoc scripsit die et anno quo supra.
- (3) **995** LAntiq. IV 150, f. 51 (Mas 149): Bonushomo, leuita, exarator ... cum duas tintas hoc scripsi ad duo tempore⁸⁹.
- (4) **1011** DACBarcelona 155, p. 457: S+ Bonefilius Lahos exarator et sss cum litteras rasas et fusas sub die et anno prefixo.

⁸⁸ ThLL V/2 1184, 15 ss. Vid. etiam Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *aro* i GMLC, s. v. *exarator*.

⁸⁹ *Et sim.*: **1000** AComtalPerg I 46, p. 320; **1002** Junyent-Ordeig, *DipVic* 667, p. 15.

- (5) **1013** DACCBBarcelona 1691, p. 2617: S+ Bonefilius Lahos, exarator, et sss cum superposito uersiculo ubi dicit “atque suffraganea uestra ecclesia”, sub die et anno prefixo.
- (6) **1015** (*Vic*) CPoblación I 12, p. 25: Sig+num Argemirus sacer exarator.
- (7) **1017** Junyent, *Oliba* Dip. 52, p. 77: Bonushomo, leuita exarator et sub ss. in prefato anno uel die.
- (8) **1034** Miret, *Terrassa* 87, p. 487: Ermemirus presbiter exartator.
- (9) **1034** DACCBBarcelona 516, p. 936: et concedo ... ad Ermemirus presbiter, exarator, porco I.
- (10) **1034** DACCBBarcelona 517, p. 938: et ad Ermemirum presbiterum exaratore, porcum I.
- (11) **1035** AComtalPerg II 244, p. 588: Sig+num Bellihominis, cognomento Geraldus leuita, exaratoris⁹⁰.
- (12) **1064** DACCBBarcelona 1059, p. 1668: nos testes Viuano Guilelmo et Poncii leuite exarator iuramus primum per Deum trinum et unum.
- (13) **1077** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1392, p. 687: Bernardus sacerdos exarator in die et SSS. anno prefixo.
- (14) **1079** (*Girona*) Ordeig, *Dotalies* 238, p. 241: Bernardus sacerdos, scriptor et exarator⁹¹.

et al.

COMENTARI:

Marc Terenci Varró és el primer autor de la literatura llatina conservada que fa servir *exarare*, verb derivat d'*arare* amb l'addició del prefix *ex-* i que a la seva

⁹⁰ *Et sim.*: **1059** LFeud. I 295, p. 322.

⁹¹ *Et sim.*: **1079** Ordeig, *Dotalies* 239, p. 243.

obra és emprat amb l'accepció pròpia de 'llaurar la terra', 'solcar-la'. A partir d'aquesta noció, però, el verb desenvolupà, a través d'un procés metafòric, el significat secundari de 'solcar la cera amb l'estilet', és a dir, 'escriure', sentit amb què es troba ja emprat a les cartes que Ciceró dirigí a Àtic. Vegem-ne uns exemples dels autors esmentats:

VARRO *rust.* 1, 10, 1: iugum uocant, quod iuncti boues uno die *exarare* possint.

CIC. *Att.* 12, 1, 1: hoc litterularum *exaravi*.

Aquest significat va arrelar ràpidament en la llengua i es troba en nombrosos autors de tots els períodes, com ara Ovidi⁹², Plini⁹³, Macrobi⁹⁴ o Jeroni⁹⁵, entre d'altres⁹⁶. Continua ben vigent en el període medieval, època en què hom no deixa de documentar, emperò, l'accepció original relacionada amb el món rural⁹⁷.

El substantiu agent *exarator* és una innovació del llatí medieval que només apareix recollida en uns pocs diccionaris: el GMLC, el DMLBrit i el LELMAL⁹⁸, segons els quals aquest mot designa sempre l'autor material d'un text, és a dir, un 'escrivà'⁹⁹ o 'notari'; no es documenta en relació amb el treball del camp, al contrari d'allò que, com acabem d'apuntar, succeeix amb *exarare*. No obstant això, el DuCange recull *exartator* (però no *exarator*), variant que al nostre corpus es testimonieja només una vegada, al 1034, i que en aquest diccionari és definida com la 'persona que prepara una terra per al seu cultiu'¹⁰⁰. No és el significat que té als textos que estudiem, on, com hem dit, *exarator* designa només l'escrivà o notari. El terme, que Quetglas considera si bé «no inusual», «sí un poc sofisticat»¹⁰¹, es troba a bastament des de la segona meitat del segle X. Una majoria aclaparadora, de pràcticament el 90%, dels documents que contenen aquesta veu

⁹² OV. *Pont.* 3, 2, 90: *ad fratrem scriptas exarat illa notas.*

⁹³ PLIN. *epist.* 7, 4, 5: *id ipsum, quod me ad scribendum sollicitauerat, his uersibus exaravi.*

⁹⁴ MACR. *Sat.* 2, 4, 10: *Vettius cum monumentum patris exarasset.*

⁹⁵ HIER. *epist.* 65, 7, 2: *sermonem exarabit in tabulis cordis carnalibus.*

⁹⁶ Vid. ThLL V/2 1184, 52-79.

⁹⁷ Vid. DMLBrit, MLW, LELMAL, LItalicaeMAL i LMILPolonorum, s. v. *exarare*.

⁹⁸ Vid., en tots els casos, s. v. *exarator*.

⁹⁹ Per a tot el que engloba el concepte d'«escrivà», vid. QUETGLAS 2019: 37-38.

¹⁰⁰ Vid. DuCange, s. v. *exartator*.

¹⁰¹ QUETGLAS 2019: 45.

foren redactats a la ciutat de Barcelona o, si més no, en zones relativament properes; fora del territori de la Ciutat Comtal només es registra, i de manera molt més marginal, als territoris de Vic, Osona i Girona, i sembla que els qui l'utilitzen són escrivans procedents de Barcelona. El mateix succeeix amb *exarare*, verb molt abundant a la zona comtal i pràcticament absent en centres amb una documentació tan abundant com la d'Urgell. Segons Quetglas, això podria ser «una marca clara de pertinença, que ens podria servir com a guia per a detectar els copistes pertanyents a aquest cercle barceloní»¹⁰².

Als textos estudiats, *exarator*, emprat per vint-i-dos escrivans diferents¹⁰³, només apareix en singular i normalment en nominatiu, per bé que també se'n documenta l'acusatiu i el genitiu. S'acostuma a trobar en vendes, donacions i permutes, habitualment a l'última línia del document, allà on l'escrivà deixa constància de la seva identitat. Per tant, desenvolupa quasi sempre la funció de sobrenom d'antropònims, amb la particularitat que sovint va precedit d'un nom de càrrec eclesiàstic, molt especialment *levita* 'levita' (així és, per exemple, als documents citats de 972 –*Probinus*–, 1035 –*Bellushomo*– o 1064 –*Poncius*–), però també *sacer* 'dignitat eclesiàstica similar al levita' (vegeu el document de l'any 1015 –*Argemirus*–), *presbiter* 'clergue ordenat per al presbiterat' (*Ermemirus* tant al document del 993 com en el de 1034, on es llegeix la variant *exartator*) o *sacerdos* 'sacerdot' (títol de *Bernardus* als diplomes de 1077 i 1079, document aquest darrer en què *exarator* també apareix coordinat al sinònim *scriptor*)¹⁰⁴. Al document del 972, el primer que mostra *exarator*, Probí, també levita, s'adjudica, endemés, el títol de jutge. Tot i que aquestes fórmules d'intitulació apareixen aleatòriament i sense cap ordenació¹⁰⁵, evidencien que l'*exarator* ocupava un càrrec religiós i que estava capacitat per desenvolupar la tasca de redactar documents gràcies al seu elevat nivell d'alfabetització.

¹⁰² *Ibid.*, p. 49. D'altra banda, cal remarcar la possibilitat, del tot versemblant, que l'autor hagi corregit una lectura (vid. n. 14): «potser encara podríem espigolar un exemple si corregim en *exarator* la forma *exanitor* que presenta un document d'Urgell (1002 Baraut, *DocUrgell* 278 [Urgellia 3, p. 109]: *Bonushomo levita hec exanitor et iudex, qui has condiciones fideliter recepi et SSS. [rusc] die et anno prefixo*)».

¹⁰³ Vid. *ibid.*, p. 62. L'autor analitza les característiques dels escrivans a partir de la informació que aporten les seves signatures.

¹⁰⁴ Per al lèxic dels càrrecs eclesiàstics a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, vid. PRIETO 2014.

¹⁰⁵ QUETGLAS 2019: 47.

Malgrat que *exarator* no tingué cap continuïtat en les llengües romàniques, sí es documenten altres derivats d'*exarare*: per exemple, l'italià fa servir el substantiu *esarazione* 'ratllada feta, sobre un text, amb el raspador'¹⁰⁶ (derivat de l'abstracte *exaratio*, documentat per primer cop a Porfiri¹⁰⁷), mentre que el portuguès té el propi verb *exarar* 'escriure', 'gravar'¹⁰⁸. Finalment, altres maneres de designar l' 'escrivà' o 'notari' als textos estudiats són *cancellarius*, *notarius* i *scriptor* (vid. s. vv.)¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Vid. DGarzanti, s. v.

¹⁰⁷ Vid. ThLL V/2 1178, 8-24.

¹⁰⁸ Vid. DPortuguès, s. v.

¹⁰⁹ Per a un estudi sobre els escrivans dels textos del corpus, vid. QUETGLAS 1992 i ALTURO 1998. Vid. etiam QUETGLAS 2019.

litterator

VARIANTS:

literator

FORMES:

literator

litterator

ETIMOLOGIA:

Terme derivat, amb l'addició del sufix agent *-tor*, del substantiu *littera* 'lletra', 'escriptura'. Es testimonia a partir d'època clàssica (CATVLL. 14, 8-9: *hoc nouum ac repertum / munus dat tibi Sulla litterator*)¹¹⁰.

FORMES ROMÀNIQUES¹¹¹:

—

SIGNIFICAT:

'Escrivà o notari del rei o de la reina'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1186** CPoblación I 178, p. 247: ego Bernardus de Valle, domini regis l i t e r a t o r, hoc scripsi et hoc signum feci, mense et anno quo supra.
- (2) **1186** (*orig.*) Alturo, *Dip. Algnaire* 55, p. 148: ego Petrus de Blandis, litterator domini regis, precepto et uoluntate eius supradicta scripsi anno quo supra et hoc sig(*signum*)num feci.
- (3) **1190** CPoblación I 185, p. 257: ego Wilelmus de Cortey, litterator domine regine, qui hoc scripsi mandato ipsius die et anno quo supra.

¹¹⁰ Vid. ThLL VII/2 1530, 41.

¹¹¹ Per als continuadors romànics de *littera*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 5087.

COMENTARI:

Malgrat que el sufix *-tor* s'uneix normalment a verbs per formar noms d'agent, entre els quals són molt quantiosos els d'ofici, *litterator* és una formació particular que no deriva del verb *litterare*, sinó que prové directament del substantiu *littera* 'lletra', 'escrit', veu que també donà *litteratus* 'instruït en les lletres', 'savi', adjectiu a partir del qual sí es va acabar desenvolupant el tardà *litterare* 'escriure', 'transcriure', 'copiar un escrit', verb, d'altra banda, molt escassament documentat¹¹²:

PRISCILL. *tract.* 1, 31: in quibus linguis etsi titulus crucis ponitur, diuinum tamen deo testimonium litteratur sicut et in profetis dei.

Atès que el sentit de *littera*, paraula d'origen inconegut, és un calc del grec γραμματική, i que l'alfabet llatí fou importat, a través de l'etrusc, de la mateixa llengua, Ernout i Meillet consideren que «il n'est pas invraisemblable que *littera* lui même soit, directement ou indirectement, d'origine grecque»¹¹³. Així, l'agent *litterator* arribà a la llengua llatina clàssica com a traducció del grec γραμματικός per designar la persona que es dedicava a l'ensenyament de les lletres, concepte que Aulus Gel·li diferencià, però, del qui és anomenat *litteras sciens*, que és aquell que sap de literatura o que n'aprèn, és a dir, el també anomenat *litteratus*. Com explica l'autor, l'un ensenya i l'altre és ensenyat:

GELL. 18, 9, 2: tum ex his qui aderant, alter litterator fuit, alter litteras sciens, id est alter docens, doctus alter.

Fou Suetoni, emperò, l'escriptor que parlà més extensament tant d'aquest terme com d'altres relacionats amb l'estudi de la gramàtica i la literatura (*grammaticus*, *poeta*, vid. s. vv.) i de les seves diferències¹¹⁴:

SVET. *gramm.* 4: appellatio grammaticorum Graeca consuetudine inualuit; sed initio litterati uocabantur. Cornelius quoque Nepos libello, quo distinguit litteratum ab erudito, litteratos quidem uulgo appellari ait eos, qui aliquid diligenter et acute scienterque possint aut dicere aut scribere, ceterum proprie sic appellandos poetarum interpretes, qui a Graecis gram-

¹¹² Vid. ThLL VII/2 1533, 51-53.

¹¹³ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *littera*.

¹¹⁴ Vid. ThLL VII/2 1530, 16-31.

matici nominentur. Eisdem litteratores uocitatos Messala Coruinus in quadam epistola ostendit, non esse sibi dicens rem cum Furio Bibaculo, ne cum Ticida quidem aut litteratore Catone; significat enim haud dubie Valerium Catonem, poetam simul grammaticumque notissimum. Sunt qui litteratum a litteratore distinguant, ut Graeci grammaticum a grammatista, et illum quidem absolute, hunc mediocriter doctum existiment; quorum opinionem Orbilius etiam exemplis confirmat, namque apud maiores, ait, cum familia alicuius uenalis produceretur, non temere litteratum in titulo, sed litteratorem inscribi solitum esse, quasi non perfectum litteris, sed imbutum.

Si bé el *litterator* era una persona altament instruïda en literatura i gramàtica, més que una figura similar a la del *grammaticus* era sobretot el mestre encarregat d'impartir els ensenyaments més bàsics i austers, però alhora els més necessaris per a la vida diària; gràcies a ell, els nens romans aprenien a llegir, a escriure i a realitzar les operacions matemàtiques més senzilles¹¹⁵. Expliquen el caràcter elemental dels seus ensenyaments escriptors com Frontó o Apuleu, autor aquest que també especifica el paper dels gramàtics i dels rêtors¹¹⁶:

FRONTO p. 96, 2 v. d. H. (p. 103 N.): litteratores ... isti discipulos suos, quoad puerilia discunt et mercedem pendunt, magis diligunt.

APVL. *flor.* 20, 3: prima ceteris litteratoris rudimento eximit, secunda grammatici doctrina instruit, tertia rhetoris eloquentia armat.

Segons mostren els diccionaris de llatí medieval que contenen aquesta paraula (el DuCange, el NGML i el DMLBrit¹¹⁷), *litterator* mantingué durant l'Edat Mitjana el sentit explicat¹¹⁸. Aquestes mateixes obres, però, també revelen que va començar a fer-se servir per descriure la persona erudita que comenta o exposa el sentit literal d'un text. Es tracta d'una feina escripturística que apropa aquesta figura a les tasques que realitzava el *grammaticus*:

¹¹⁵ ALONSO 2015: 293.

¹¹⁶ Vid. ThLL VII/2 1530, 61-68.

¹¹⁷ Vid. DuCange, s. v. *litterator*. Vid. NGML i DMLBrit, s. v. *litterator*.

¹¹⁸ Vid. OSB. GLOVC. *Deriv.* 297 (*cit.* DMLBrit, s. v. *litterator*): *litterator, i. multis litteris instructus*.

NECKAM *SS* III 9 I (*cit.* DMLBrit, s. v. *litterator*): huic autem opinioni adherent *l i t e r a t o r e s* Hebrei, sinistre interpretantes illud propheta: ‘qui fundasti terram super aquas’.

Al corpus de la Catalunya altmedieval, però, *litterator* adquireix encara un altre significat. Testimoniat només a les acaballes del segle XII i en diplomes que contenen donacions o cartes de població redactades a les ordres d’Alfons, rei d’Aragó i comte de Barcelona, i de la seva esposa, Sança de Castella, reina consort d’Aragó, aquest vocable sempre apareix acompanyat dels sintagmes *domini regis* i *domine regine* i aplicat a les persones mateixes que redacten i signen l’escrit, és a dir, *Bernardus de Valle* i *Petrus de Blandis* als diplomes de 1186 i *Wilelmus de Cortey* al de 1190. Són notaris reials, qüestió que acaba de quedar confirmada gràcies a altres testimonis redactats per aquests mateixos escrivans:

1180 Papell, *DipSantesCreus* 230, p. 339: Willelmus de Cortey qui hoc rogatus ab utraque parte et mandatus scripsit cum litteris suprapositis in linea VI die et anno supra.

1185 Pons, *Canònica agustiniana* 26, p. 63: ego, Bernardus de Valle, *domini regis notarius*, hec scripsi et hoc signum feci.

1194 Udina, *Comtes i reis* 14, p. 116: Signum Petri de Blandis, *notarii Domini Regis*, qui mandato eius hoc testamentum scripsit.

Així doncs, als documents estudiats, *litterator* no denomina cap mestre ni cap comentarista de textos, sinó els *notarii regis*¹¹⁹ que treballaven a la cort dels reis de l’Aragó, notaris que devien optar per aquest mot erudit (i, a tenor de l’escassetat de testimonis que n’hi ha als textos llatins, tan exclusiu), sense continuïtat en les llengües de la Romània, per la seva vinculació a *littera*, paraula que, amb el sentit d’‘escrit’, ‘carta’ o ‘document’, era l’element vertebrador del seu ofici.

¹¹⁹ Vid. s. v. *notarius*.

notarius

VARIANTS:

—

FORMES:

notarius, -ios (*pro* -ius), -ium, -ii, -io

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, per mitjà del sufix nominal *-arius*, de *nota* ‘senyal’, ‘marca’. Es testimonia des d’època postclàssica (SEN. *apocol.* 9, 2: *multa diserte ... dixit, quae notarius persequi non potuit*)¹²⁰.

FORMES ROMÀNIQUES¹²¹:

cat. *notari*; esp. *notario*; fr. *notaire*; gall.-port. *notario*; it. *notaio*; oc. *notari*, *notaire*; rom. *notar*.

SIGNIFICATS:

‘Redactor de documents i d’altres escrits al servei d’un senyor, d’una institució o d’un rei’, ‘escrivà’, ‘notari’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **834** CEGirona I 2, p. 58: *Maginarius notarios*¹²² at uicem Hugonis recognoui et subscripsi.
- (2) **860** DipAmer 3, p. 31: *Gauzelmus notarius* ad uicem Hludouici recognouit et subscripsit.
- (3) **973** DipPallars 219, p. 402: *Miro monachus notarius* fuit SSS.

¹²⁰ Vid. OLD, s. v.

¹²¹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5964 i Wartburg, *FEW* VII 199a ss.

¹²² *pro notarius*.

- (4) **977** Pons, *Canònica agustiniana* 2, p. 26: Boretis, n o t a r i u s , qui hec scripsi die et anno quo supra.
- (5) **1006** Udina, *La successió testada* 66, p. 218: Seniofredus, sacer, subscripsit atque n o t a r i u s siue testis.
- (6) **1025** AComtalPerg I 170, p. 481: scriptum in caenobio Sanctae Riuipollentis Mariae per manus Ellemari ad uicem Arnalli, predicti presulis Oliuae n o t a r i i , anno dedicationis eiusdem ecclesiae sub era millesima sexagesima tertia, inditione octaua, sexto kalendarum iuliarum die.
- (7) **[1039-1049]** LFeud. II 298, p. 377: appositum per manum mei, Guillelmi de Nogaria, auctoritate illustrissimi domini regis Aragonensis n o t a r i i publici.
- (8) **1155** DipTortosa 54, p. 104: pro remedio anime mee et parentum meorum, dono ... meam partem campi quem habemus inter me et Poncium n o t a r i u m comitis in Quarto. *ibid.*, pp. 104-105: dono et concedo Deo et predictis tali conuentu quod ego habebō et tenebo hec predicta per predictam ecclesiam quamdiu uixerō preter meam partem campi de Quarto quem habeo cum Poncio n o t a r i o et preter meam partem piscature de Chalammera.
- (9) **1178** (*Tarragona*) DipTortosa 301, p. 378: Sig+num Bernardi de Calidis, n o t a r i i domini regis.
- (10) **1187** DipCervià 86, p. 284: ego Bernardus de Valle, domini regis n o t a r i u s , hoc scripsi mandato eiusdem et hoc signum sss. feci mense et anno quo supra.
- (11) **1193** DipTortosa 493, p. 611: ego, Petrus de Terrachona, Terrachonensis n o t a r i u s , hoc scripsi et suprascripti in linea XVI ubi dicitur et stabiliri unam candelam ante altare Sancte Marie Dertosensis coram R. de Centeies.

et al.

COMENTARI:

Notarius deriva del substantiu *nota*, terme documentat des d'època clàssica¹²³ que, malgrat no tenir una etimologia clara, podria derivar de l'arrel (*g*)*nosco*¹²⁴. *Nota* denominà, en primer lloc, qualsevol marca feta sobre una superfície (una moneda, la pell dels animals o, fins i tot, dels humans, en forma de cicatriu) que pogués servir com a mitjà d'identificació, des d'on passà al llenguatge jurídic per donar nom particularment als signes estenogràfics, abreujats, posseïdors de significat propi. Així, per exemple, el sintagma *nota censoria* designa la marca per la qual els censors assenyalaven als seus registres els ciutadans que mereixien ésser censurats, quelcom que aportà a *nota* el significat d' 'infàmia', 'ignomínia'¹²⁵:

QVINT. *inst.* 5, 11, 13: fit enim genere modo tempore loco ceteris, per quae fere omnia Cicero praeiudicia quae de Cluentio uidebantur facta subuertit: contrario uero exemplo censoriam notam, laudando censorem Africanum, qui eum quem peierasse conceptis uerbis palam dixisset, testimonium etiam pollicitus si quis contra diceret, nullo accusante traducere equum passus esset.

El derivat *notarius*, que ja hem dit que es comença a testimoniar al segle I dC, serveix per esmentar el secretari o estenògraf encarregat de redactar els documents jurídics que contenien aquests signes. Usat amb relativa escassetat durant l'Antiguitat clàssica, els exemples d'aquest vocable creixen durant el període medieval arreu d'Europa i, així, es recull al DuCange, al NGML, al Niermeyer, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LLMAIugoslaviae, al LItalicaeMAL i al GML-Sueciae¹²⁶. L'evolució semàntica de *notarius*, que en resum dóna nom a un escrivà o notari, i els usos que presenta als textos medievals són categoritzats al NGML:

SIGNIFICATS:	
1.	'El qui escriu tot fent ús de notes taquigràfiques', 'estenògraf'.
2.	'El qui escriu segons el dictat d'altri', 'secretari'.
3.	'Escrivà ocasional d'un document'.

¹²³ CIC. *fam.* 13, 6, 2: *reliquis epistulis ... faciam ut notam apponam eam, quae mihi tecum conuenit* (OLD, s. v. *nota*).

¹²⁴ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *nota*.

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ Vid., en tots els casos, s. v. *notarius*.

4.	‘Escrivà professional d’actes’, ‘notari’:
a)	A les institucions bizantines.
b)	A la cancelleria pontifícia.
c)	A la cancelleria reial i imperial.
d)	A la cort dels comtes o d’un senyor feudal.
e)	En una abadia.
f)	Notari públic.
5.	‘Autor de cròniques’.
6.	‘Notari’, ‘acòlit’ (orde menor de la tradició litúrgica de sant Gregori).

Tot i que, com es veu al quadre, *notarius* pot servir per al·ludir algunes vegades figures com l’autor literari d’una crònica o un dels membres de l’orde que segueix la tradició de sant Gregori, aquesta és una de les veus més emprades per anomenar, com dèiem, l’escrivà o notari vinculat a un senyor, un rei, una institució, etc., que redacta i valida els documents jurídics pertanyents al seu lloc de treball. Sinònim de mots com *scriba*, *scribanus* o *scriptor* (vid. s. vv.), amb els quals sembla compartir rang, però menys usat que aquests en el període altmedieval, *notarius* apareix al corpus estudiat des del segle IX sense particularitats morfològiques¹²⁷. Com en el cas dels sinònims esmentats, els textos permeten distingir, en ocasions, llurs àmbits d’actuació¹²⁸:

	SIGNIFICAT	DOCUMENTS (ANY)
1.	<i>notarius publicus</i> , el ‘notari públic d’una vila o d’una ciutat’.	1039-1049
2.	<i>notarius domini regis</i> , el ‘notari de l’escrivania reial’.	1039-1049, 1178, 1187
3.	<i>notarius comitis</i> , el ‘notari a les ordres d’un comte’.	1155

A més, al diploma de 1193, *Petrus* es descriu amb el gentilici de la ciutat on actua com a notari públic, Tarragona (*Terrachonensis notarius*). En la mateixa línia, cal advertir la presència, des del segle X, del sintagma *notarius regionarius*, que tan

¹²⁷ Al segle XIII, en un trasllat, es registra també la variant *notharius* (964 [1256] ACondal 163, p. 334: *Sig+num Michaelis de Vlmo, qui VIII kalendas nouembris anno domini MCCLVI hoc fideliter translatauit mandato Bernardi de Vicco, publici Gerunde notharii*).

¹²⁸ Vegeu les taules paral·leles que presentem s. vv. *scriba* i *scriptor*.

sols apareix en butlles papals i que designa l'escrivà de la cort papal, figura que també pot aparèixer anomenada en altres butlles, senzillament, *regionarius*, substantivació que apareix coordinada, aleshores, a *notarius*:

950 (*butlla d'Agapet II*) DipRosselló 326, p. 308: scriptum per manum Leonis, notarii regionarii et scriniarii, mense decembrio.

971 (*butlla de Joan XIII*) DipOsona 1086, p. 790: scriptum per manum notari et regionarii et scriniarii sanctae Romanae ecclesiae in mense ianuario et indictione quartadecima.

Hem dit més amunt que *notarius* és menys usat en el període que comprèn els segles IX a XII que els seus sinònims. Això no obstant, passa a ésser el més emprat de tots a partir del XIII, i és la manera que tenen de signar la gran majoria d'escrivans responsables dels trasllats de documents redactats originalment al període que abraça la nostra recerca. Ho veiem, per exemple, al passatge següent d'una còpia de 1282, autoritzada per Bernard de Sala, notari públic de Manresa, de l'acta d'una donació que es féu al 1105:

1105 [1283] DipCardona 128, p. 209: Sig+num Bernardi de Sala, notarii publici Minorise, qui hoc translatum sumptum fideliter a suo originali scribi fecit et clausit, XIII kalendas aprilis, anno Domini MCCLXXXII.

Present en totes les llengües de la Romània, els derivats de *notarius* designen actualment el funcionari públic que està autoritzat a donar fe, conforme amb les lleis, dels contractes i altres actes extrajudicials¹²⁹. Es tracta, doncs, d'un sentit continuista derivat de l'ús que ja advertim als textos de la nostra documentació. Segons Coromines i Alcover i Moll¹³⁰, els primers testimonis del català *notari* daten del segle XIV i es troben a la *Crònica* de Muntaner:

MUNT. *Cròn.* 3 (*cit.* DCVB, s. v. *notari*): vendran ab nós dos notaris.

¹²⁹ Vid., e. g., DIEC, s. v. *notari*, i DLE, s. v. *notario*.

¹³⁰ Vid. Coromines, *DECat* V 965b, 44 i DCVB, s. v. *notari*.

primiscrinus

VARIANTS:

primi scrinius, primis scrinius

FORMES:

primiscrinus, -ii (-i)

primi scrinii

primis scrinius

ETIMOLOGIA:

Compost de l'adjectiu *primus* 'primer', que denota principalitat, i del substantiu *scrinium*, que denomina el receptacle on es guarden cartes i altres documents¹³¹. Es testimonia des de finals del segle II o principis del III (CIL III 14209: *Raesius Pudens primiscrin[ius] offcinn*)¹³².

FORMES ROMÀNIQUES¹³³:

it. *primiscrineo*, *primiscrinio*.

SIGNIFICAT:

'Escrivà, notari'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **988** Junyent, *DipVic* 537, p. 459: Argemirus presbiter et primiscrinii Sancte Marie, qui ista comutacione scripsi ... die et anno quod supra.
- (2) **989** Udina, *La successió testada* 34, p. 182: testificant testes prolati atque elemosinarii, id est: Domnus Vuadallus, episcopo, et Sesemundo, uichario, et Madexo, sacer, p r i m i s c r i n i i Sancti Petri.

¹³¹ Vid. OLD, s. v.

¹³² Vid. ThLL X/2 1250, 40-41.

¹³³ Per als continuadors romànics del llatí *scrinium*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 7746.

- (3) **997** DipOsona 1779, p. 1263: ego Arnulfus gratia Dei sedis Ausonensis episcopus et abba Sancti Felicis Ierundensis, simul cum kanonicis Sancti Petri, com[utato]res sumus tibi Madexo sacer primiscrinii Sancti Petri alodem Sancti Petri pro tuo alio alode.
- (4) **1003** CEGirona 71, p. 164: dimitto eas per directum de predicta sede in potestate suprascripti Odoni episcopi et canonicis eius qui ibidem aderant, idest Villetmo archileuite et Argimiro primi scrinii.
- (5) **1055** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1134, p. 444: Guilielmus primiscrinus et iudex, dictator et firmator, SSS.
- (6) **1058** Ordeig, *Dotalies* 206, p. 187: Guilielmus primiscrinus et iudex SSS.
- (7) **1060** CDipÀger 43, p. 265: Guilelmus, primiscrinus et iudex, qui hoc cum literis rasis et emendatis in multis locis legaliter iuravit et suprapositis atque deletis.
- (8) **1060** AComtalPerg II 548, p. 1001: Guilielmus primiscrinus et iudex, qui hoc confirmat ad opus emptoris.
- (9) **1060** CDipÀger 46, p. 272: Guilielmus primiscrini atque iudex.
- (10) **1061** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1219, p. 532: Guilielmus primiscrinus SSS.
- (11) **1063** AComtalPerg III 607, p. 1109: Guilielmus primiscrinus et iudex, qui hoc et dictavit et firmavit.
- (12) **1068** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1321, p. 619: uolo ergo ut sint helemosinarii mei, id est Guilelinus primiscrinus et Ermemirus Chintila et Gerrallus Bonifilio et Raimundus Franchoni.
- (13) **1075** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1375, p. 672: Guilielmus primiscrinus SSS.

et al.

COMENTARI:

Primiscrinius, mot de formació similar a la de *primicerius* (vid. s. v.) o *primipilus* (veu, absent de la documentació estudiada, que denomina el primer centurió de la legió, el primipil), és, efectivament, un compost de *primus* i *scrinium*, tecnicisme que, segons Pokorny, provindria d'una arrel *(s)krei-, present en altres llengües indoeuropees, com ara el lituà¹³⁴. *Scrinium* donà nom originalment al receptacle o caixa, de forma circular, usat per guardar i transportar documents, cartes, llibres o, fins i tot, pots de perfum¹³⁵ i es testimonia des de Sal·lusti, autor que el fa servir en un passatge on s'ordena al pretor Flac que porti la capsa que conté les cartes que havien estat lliurades pels legats dels al·lòbroges¹³⁶:

SALL. *Catil.* 46, 6: Flaccum praetorem s c r i n i u m cum litteris quas a legatis acceperat eodem adferre iubet.

Per un procés metonímic, però, *scrinium* va acabar designant les oficines de la cancelleria imperial, especialment en al·lusió al despatx del *praefectus praetorii* 'prefecte del pretori'¹³⁷, càrrec que originalment va ostentar el comandant de la guàrdia pretoriana i que, amb el pas del temps, adquirí funcions legals i administratives. *Scrinium* ja es troba amb aquest sentit a Cassiodor:

CASSIOD. *var.* 11, 7, 4: unde singulis quibusque temporibus sollemni more factos breues ad s c r i n i a nostra transmittite ... ne, si aliquid horum aestimaueris neglegendum, tu tibi absolute facias esse periculum.

El vocable elegit per anomenar els caps de les secretaries d'aquesta cancelleria fou *primiscrinius*. Testimoniada en textos epigràfics dels segles II o III, i en prosistes, aproximadament, des del IV, aquesta veu apareix fent referència a càrrecs relacionats amb l'administració (diversos i en general poc determinats¹³⁸), a d'altres de vinculats a la prefectura de la ciutat i, finalment, com dèiem, a les persones al cap de la secretaria de la cancelleria de l'Imperi, accepció amb què ja

¹³⁴ Vid. Pokorny, *IEW*, p. 936.

¹³⁵ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *scrinium*.

¹³⁶ Vid. OLD, s. v. *scrinium*.

¹³⁷ Vid. Niermeyer, s. v. *scrinium*.

¹³⁸ Vid. ThLL X/2 1250, 39-58.

l'empraren Vegeci¹³⁹ o Cassiodor¹⁴⁰. Poc documentat en aquest període, *primiscrinus* es llegeix amb més assiduitat a l'Edat Mitjana, sobretot en textos produïts en territori francès, segons mostren el Niermeyer i el DuCange¹⁴¹, els únics diccionaris de llatí medieval que l'entren. En aquesta època, *primiscrinus* suma unes poques accepcions noves, relacionades amb la cancelleria i sovint vinculades a la cort papal, i comença a usar-se, igualment, com a sinònim de *cancellarius* (vid. s. v.), el monjo o clergue a càrrec de la redacció de documents, ús que al Niermeyer es detecta des del 874:

874 DRONKE *CD. Fuld.* 611, p. 276, n. 1 (*cit.* Niermeyer, s. v. *primiscrinus*):
H. p r e s b y t e r et monachus primiscrinusque relegit.

És, en efecte, amb el sentit d'«escrivà» o «notari» que el mot apareix als diplomes del nostre corpus, on se'l comença a testimoniar des de finals del segle X. Molt arrelat a l'escola d'escrivans de Vic, i escrit també amb les variants analítiques *primus scriinius* i *primis scriinius* (la qual, present tan sols al document de 1068, podria ser producte d'un error de l'escrivà), *primiscrinus* apareix primer coordinat a individus que ostenten les dignitats catedralícies de *presbiter* (text de 988) i *sacer* (997). Des de la segona meitat del segle XI, però, és usat exclusivament per Guillem, que també signa com a *iudex*. Es tracta del jutge Guillem Borrell¹⁴², que al diploma de 1055 es qualifica, igualment, de *dictator* (vid. s. v.) i *firmator*, és a dir «signant»; el mateix diu al text de 1063, encara que aquí ho expressa per mitjà dels verbs *dictare* i *firmare*. Quan Guillem Borrell deixa d'usar el terme al 1075 (continua, però, signant com a jutge¹⁴³), aquest deixa de testimoniar-se.

La noció de lideratge que denota l'etimologia de *primiscrinus* i la seva coordinació a *iudex*, vocable que expressa un estrat elevat, indiquen l'alt rang d'aquesta figura, que tal vegada posseiria la responsabilitat major en la seva escrivania. En aquest sentit, sabem que al període tardoantic el *primiscrinus* estava per sobre del

¹³⁹ VEG. *mil.* 2, 21: *primiscrinus in officio praefectorum praetorio ad honestum quaestusumque militiae peruenit finem* (ThLL X/2 1250, 64-66)

¹⁴⁰ CASSIOD. *var.* 11, 37, 4: *illi primiscrinio ... tot solidos solemniter te dare censemus* (ThLL X/2 1250, 69).

¹⁴¹ Vid. s. v. *primiscrinus*.

¹⁴² Vid. **1090-1100** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1666, p. 949: *hec est uera relacio iudicii quod iudicauerunt Guilelmus Raimundi, senescalch, et Arbertus, frater eius, ... et Guilelmus Berilli iudex.*

¹⁴³ Vid. **1088** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1534, p. 819: *iudex Guilelmus SSS. hoc confirmo legibus.*

funcionari dit *scriniarius* (terme derivat de *scrinium* amb l'afegit del sufix *-arius*), situació que continuava vigent en la cort papal, on l'*scriniarius*, l'escrivà ras, se subordinava al *primiscriniius*, el cap d'aquesta escrivania. Precisament, els testimonis conservats d'*scriniarius* en territori català es troben en butlles papals enviades des de Roma. La primera que el conté data de l'any 897, i en ella el papa Romà, pregat pel bisbe Riculf, del Rosselló, posa l'església rossellonesa sota la seva protecció i empara:

897 (*butlla del papa Romà*) DipRosselló 151, p. 190: scriptum per manum Gregorii, *scriniarii* sanctae Romanae ecclesiae, in mense octobrio, indictione prima, idibus octobris.

L'italià, amb les formes *primiscrineo* o *primiscrinio*, fou l'única llengua romànica que donà certa continuïtat a *primiscriniius*, tot i que com a tecnicisme històric que designa, efectivament, el cap d'un dels secretariats de la cancelleria imperial¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Vid. TLIO, s. vv.

scriba

VARIANTS:

—

FORMES:

scriba, -am, -ae (e), -arum, -is

gen. sg. scribanis

ETIMOLOGIA:

Substantiu, derivat del verb *scribere* ‘escriure’, que es comença a testimoniar com a tema en *-a* en el període clàssic (CIC. *Verr.* 3, 181: *quis tibi hoc concessit ... ut tantam pecuniam scriba tuus auferret ... de populi Romani uectigalibus?*)¹⁴⁵ i que en llatí vulgar es convertí en un tema en nasal¹⁴⁶.

FORMES ROMÀNIQUES¹⁴⁷:cat. *escriba*; esp. *escriba*; fr. *scribe*; gall-port. *escriba*; it. *scriba*; oc. ant. *escriva*.

SIGNIFICAT:

‘Redactor o copista de documents i d’altres escrits per ordre del seu senyor’, ‘notari’, ‘escriba’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **839** Baraut, *ActUrgell* ap. 1 (Urgellia 7, p. 527): Seniofredus s c r i b a , qui rogatus SSS. hoc scripsit.
- (2) **846** Abadal, *ECuixà* 5, p. 131: s c r i b a qui ipsa kartam scripsit Hildericus presbiter.
- (3) **972** Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213: post plerasque uero dierum annositas Salomon, qui interpretatur rex pacificus, filius Daudid rex, qui cogno-

¹⁴⁵ Vid. OLD, s. v. *scriba*.

¹⁴⁶ Vid. Coromines, *DECat* III 560a, 45-46.

¹⁴⁷ Vid. Wartburg, *FEW* XI 330a ss i Meyer-Lübke, *REW* 7744.

minatur fortis manu, condidit domum nostri Domini in urbe Ierosolymonia, in quo ipse Iesus Christus, Deus et Dominus noster, uoluit presentari, et postea scribis et phariseis atque saduceis ibidem hostendit bona opera et ad ultimum, cum ad diem festum Ierosolimam properaret, in asellum pueri ebreorum cum ramis palmarum obuiam ei exierunt clamantes: «Osanna! Benedictus qui uenit in nomine Domini, rex Israel»¹⁴⁸.

- (4) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (Urgellia 4, p. 59): a Seniofredo scriba mea kapa.
- (5) **1045** Baraut, *DipTavèrnoles* 65, p. 141: Isarnus scriba uel clericus, qui ista karta scripsit et sub die et anno quod supra.
- (6) **1046** DACCBBarcelona III 701, p. 1188: onus, inquit, qui stipe templi et ea que conferuntur in usus Ecclesie, ad abutuntur in aliis rebus quibus suam expleant uoluntatem, similes sunt scribarum et sacerdotum redimentium mendatium et sanguinem Saluatoris.
- (7) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (Urgellia 6, p. 87): in primis iubeo ut detis ad ipsas pendes Sancti Ihohanis siue Sancti Iacobi de ipsa Sede modio I de blat en cinales II de uino et date hoc ad Seniofredum scribam.
- (8) **1068** Riu, *Sant Llorenç de Morunys* 9, p. 208: Raymundus diachonus, scriba publicus ob iussu prescripti comitis qui istam condicionem scripsit sub die et anno quo supra.
- (9) **1112** Sangés, *DocGuissona* 100, p. 194: Raimundus, scriba doctus, rogatus scripsit eam (*s. man.*) sub die et anno quo supra.
- (10) **1153** Baraut, *DocUrgell* 1518 (Urgellia 10, p. 32): Bernardus sacerdos et scriba trepensi rogatus scripsit et hoc (*s. man.*) fecit.
- (11) **1158** CPoblación I 109, p. 162: Sig+num Pontii, scribae, qui hoc recipit die et anno quo supra.

¹⁴⁸ Cf. XII Ioan. 13.

- (12) **1158** Baraut, *DocUrgell* 1538 (Urgellia 10, p. 55): Guilelmus qui hoc fecit s c r i b a celsonensis et hoc signum impressit, filius Radulfi scriptoris Celsone.
- (13) **1160** Ricard Guillem 103, p. 291: S(*signum*)num Poncii s c r i b a e .
- (14) **1163** Alturo, *DipAlguaire* 12, p. 99: Poncius de Osorem, s c r i b a domini regis, scripsit hoc et signum hoc fecit.
- (15) **1168** Constans, *DipBanyoles* 160, p. 168: Poncius de Osore, s c r i b a regis, scripsi hoc, cum litteris suprapositis in linea VII et XV.
- (16) **1176** DipTortosa 280, p. 347: uendo et reddo ... illas duas medietates duarum uinearum quas plantauit capellanus Ceruarie in terra Pontii s c r i b e in territorio Ylerde, ... quas ... dedit mihi predictus capellanus Ceruarie ad hobitum suum ad faciendum uoluntates meas sicut continetur in scriptis qui fuerunt inter Poncium s c r i b a m et ... capellanum.
- (17) **1183** DipTortosa 355, p. 444: ego Dominicus, s c r i b a domine regine, precepto suo hanc cartam scripsi.
- (18) **1191** DipTortosa 456, p. 563: Bernardi s c r i b a n i s .

et al.

COMENTARI:

Derivat del verb *scribere* (de què parlem a la veu corresponent al substantiu *scriptor*), el tema en *-a scriba*, que esporàdicament pogué designar l'escriptor autor d'una obra literària¹⁴⁹, anomenava en l'Antiguitat clàssica la persona que tenia algun tipus de càrrec relacionat amb el recompte i el registre de les finances públiques i que generalment desenvolupava, per tant, activitats escripturístiques, tot redactant i validant actes. Així, el qui rebia el nom d'*scriba* podia ser un oficial del govern vinculat a l'activitat de magistrats com els *quaestores*¹⁵⁰, el secretari d'un *collegium*¹⁵¹, també un alt càrrec que actuava com a copista en els tribunals

¹⁴⁹ FEST. p. 333M: *scribas proprio nomine antiqui et librarios et poetas uocabant; ... publice adtributa est ei in Auentino aedis Minervae, in qua liceret scribis histrionibusque consistere* (OLD, s. v.).

¹⁵⁰ És el sentit que té al passatge de Ciceró citat en l'apartat etimològic (*Verr.* 3, 181).

¹⁵¹ CIL VI 10252: *scriba collegi magni* (OLD, s. v.).

estrangers¹⁵², un comissari de l'orde de la cavalleria o de la marina¹⁵³ o bé un assistent del *pontifex* per a la realització de tasques administratives¹⁵⁴.

Ben documentat en època medieval, *scriba* és recollit al DuCange, al Niermeyer, al DMLBrit i al LItaliaeMAL¹⁵⁵, obres en què es mostra que, en aquests segles, continua designant principalment l'escrivà, secretari o notari que, ara vinculat a institucions inexistents en el passat, o bé sota les ordres d'un senyor, redacta documents de diversa índole. És aquest el significat que presenta, també, als diplomes de la Catalunya altmedieval, on es registra des del segle IX. *Scriba* sembla en aquest corpus sinònim de *notarius* (vid. s. v.) i de l'agent *scriptor*¹⁵⁶ i designaria, per tant, un notari de baix rang que, amb el pas del temps, hauria pogut anar ascendint de categoria i esdevenir, tal vegada, *primiscrinus* (vid. s. v.), compost que sovint es testimonia coordinat a *iudex* 'jutge' i que sembla donar nom a un dels escrivans millor posicionats¹⁵⁷. L'equiparació semàntica d'aquestes dues paraules, emprades en el mateix espai de temps, ve suggerida per les fórmules que empren els individus que es qualifiquen d'*scribae*, molt semblants a les que fan servir els *notarii* i els *scriptores*:

	SIGNIFICAT	DOCUMENTS (ANY)
1.	<i>scriba publicus</i> , el 'notari públic d'una vila o ciutat'.	1068
2.	<i>scriba doctus</i> , denominació que posa en relleu la formació de l'escrivà.	1112
3.	<i>scriba regis</i> (<i>domini regis</i> , <i>domine regis</i>), el 'notari que pertany a l'escrivania reial'.	1163, 1168, 1183

A aquestes cal sumar-hi la fórmula *scriba celsonensis*, testimoniada al diploma d'Urgell de l'any 1158¹⁵⁸ i que fa referència a l'origen de l'escrivà, que es declara

¹⁵² NEP. *Eum.* 1, 5: *eum habuit ad manum scribae loco, ... mercennarii scribae existimantur; at apud illos e contrario nemo ad id officium admittitur nisi honesto loco* (OLD, s. v.).

¹⁵³ FEST. p. 1269M: *naualis scriba, qui in naue apparebat, inter aliud genus scribarum minimae dignitatis habebatur, quod periculis quoque eius ministerium esset obiectum* (OLD, s. v.).

¹⁵⁴ LIV. 22, 57, 3: *scriba pontificius, quos nunc minores pontifices appellant* (OLD, s. v.).

¹⁵⁵ Vid., en tots els casos, s. v. *scriba*.

¹⁵⁶ Nortés (1979: 124, n. 24) és de la mateixa opinió.

¹⁵⁷ Per a aquesta qüestió, que aquí tan sols esmentem de passada, vid. s. v. *scriptor*.

¹⁵⁸ 1158 Baraut, *DocUrgell* 1538 (Urgellia 10, p. 55).

fill de Radulf, *scriptor* de Solsona. De la mateixa manera, tal com succeeix amb *notarius* i *scriptor*, apareixen coordinats a *scriba* alguns noms de dignitats eclesiàstiques (*clericus* al document de 1045, *sacerdos* al de 1153) que mostren la vinculació d'aquest ofici als centres religiosos.

La figura de l'escrivà prengué una rellevància molt notable en els textos bíblics, on els escrivans, membres de l'autoritat religiosa jueva, apareixen com a doctors de la llei experts en la interpretació de les Escriptures. És aquest l'ús que es detecta al diploma de 972, l'acta de la consagració de l'església aixecada en honor de sant Benet, sant Pere i sant Andreu, que comença amb el relat superficial d'episodis bíblics relacionats amb la fundació d'esglésies. Una d'aquestes narracions explica que Salomó, qualificat de *rex pacificus*, fundà una església a Jerusalem, consagrada a Déu. Per guanyar-se el favor del poble, que recelava de la popularitat de Crist, Salomó mostrà les bones obres d'aquest als escribes, als fariseus i als saduceus.

El llatí clàssic *scriba* fou reemplaçat en la llengua vulgar per un tema en nasal *scriba*, *-anis*, forma que als nostres textos es llegeix al diploma de 1191, on el genitiu *scribanis* actua com a sobrenom de *Bernardi*. Així, mentre que el tema en *-a* va tenir continuïtat, per la via culta, en català, castellà, francès, gallec i portuguès, italià i occità antic, el tema en nasal hauria d'entendre's com la forma patrimonial de la paraula, que continua present en totes aquestes llengües. Fou a partir d'aquest tema en nasal que es desenvolupà el llatí *scribanus* (vid. s. v.), innovació del llatí medieval sens dubte influenciada per l'adaptació del mot a les parles de la Romània.

scribanus, scribana

VARIANTS:

escribanus, escriuanus, scriuanus
fem. scriuana

FORMES:

escribano
escriuani, -o, *fem.* (cat.?) escriuana
scribanus, -o
scriuani, -o

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval formada per influència del tema en nasal *scriba*, *-anis*, forma del baix llatí que reemplaçà el clàssic tema en *-a scriba*, *-ae* ‘escrivà’¹⁵⁹.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *escrivà*; esp. *escribano* (ant. *escriván*); fr. *écrivain*; gall. *escriván*; it. *scrivano*;
oc. *escrivan*; port. *escrivão*.

SIGNIFICAT:

‘El qui redacta o copia documents i altres escrits per ordre del seu senyor’, ‘notari’, ‘escrivà’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1017** Junyent-Ordeig, *DipVic* 780, p. 121¹⁶⁰: S+ Pontius, cognomento Bonusfilius, clericus et iudex, qui hanc uenditionis scripturam scribano dictau et huius testis sum.
- (2) **1026** Baraut, *DocUrgell* 405 (Urgellia 4, p. 113): et a Seniofred scribano solidos I.

¹⁵⁹ Vid. s. v.

¹⁶⁰ Avancem en 9 anys la datació més antiga del terme que vam oferir a PRIETO 2014: 184.

- (3) **1069** AComtalPerg III 748, p. 1291: ego Sancio Ranimiro, regis filio, tibi Sancio Porco, criato qui fuisti de meo patre et mea matre et scribano, propter optimos serbicios que ad eis fecisti et bona fidelitate que eis tenuisti ... facio tibi ista carta de donationes et inienuationes de illas kasas de Sancti Salbatore et Sancti Michael.
- (4) **1072** CDipÀger 100, p. 352: S+gnum Nomen Bono, e scribano.
- (5) **1088** DACCBBarcelona IV 1487, p. 2305: uenditores sumus tibi Reimundi Gonmari, que uocant Scriuano, eptore.
- (6) **1101** Sangés, *DocGuissona* 89, p. 181: et ad ipso scriuano Poncio dimito solido I.
- (7) **1131** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 119, pp. 367-368: et scriuano I ouem.
- (8) **1170** CSCreus 142, p. 144: affrontat honor qui est in Andusc a parte orientis in uia publica, a meridie in alodio Pontii, e scriuani.
- (9) **1175** DipPoblet 539, p. 397: iachimus ad Sancte Marie de Celsone II solidos, ... et ad fraterna Sancti Saturnini XII denarios, ... et Hospicium Iherusalem tunicam meliorem, et scribano XII.
- (10) **1177** Sans Travé, *DipTBarberà* 91, p. 170: Raimundus, scribanus, qui hoc scripsit die et anno quo supra.
- (11) **1190** Baraut, *DocUrgell* 1846 (Urgellia 10, p. 348): Petri scriuani de Esterre.

scribana

- (1) **1177** DipPoblet 579, p. 424: ego Sancius de Torrelolas et Petrus filius meus, per nos et per nostros intramus uobis Iordane E scriuana.

COMENTARI:

Sinònima del substantiu *scriba* –i, per tant, de l'agent *scriptor* (vid. s. v.)–, la veu *scribanus* anomena, efectivament, el qui té per ofici fer escriptures, còpies o expedicions d'actes i, més concretament, l'escrivà o notari autoritzat a donar fe de les

escriptures i de tots els altres actes jurídics per als quals és requerit¹⁶¹. Al període altmedieval, l'escrivà o bé formava part d'un *scriptorium* o bé treballava a les ordres d'un senyor, circumstància que s'adverteix al primer text del corpus estudiat en què es registra la paraula, de 1017, on Ponç Bonfill, clergue i jutge, explica que dictà a l'escrivà el contingut de l'acta de la venda que es duia a terme. *Scribanus* florí en la llatinitat medieval per influència del tema en nasal *scriba* (doblet del tema en *-a*), potser com a llatinització de les formes romàniques que en donaren continuïtat, el català (*escrivà*), el castellà (*escribano* i, antigament, *escriván*), el francès (*écrivain*), el gallec (*escriván*), l'italià (*scrivano*), l'occità (*escrivan*) i, finalment, el portuguès (*escrivão*)¹⁶².

Malgrat la destacada presència d'*scriba* en les llengües romàniques, la innovació *scribanus* tan sols apareix recollida en tres dels diccionaris de llatí consultats, obres on se'n recullen, en general, testimonis del període baixmedieval. Es tracta del LLMAIugoslaviae, on presenta el mateix significat que al nostre corpus, i del DuCange i el DMLBrit¹⁶³, on es mostren passatges en què apareix designant de manera específica el secretari o escrivà d'un vaixell, el qual, naturalment, treballa a les ordres del capità:

1409 MS *Lond. Metrop. Arch.*, London Commissary Court Will (*cit.* DMLBrit, s. v. *scribanus*): s c r i b a n u s maior gallie uicecapitanus.

Als diplomes redactats a la Catalunya dels segles IX-XII, es detecta una certa vacil·lació a l'hora de posar per escrit *scribanus* —que no és el secretari del capità d'una nau, sinó, com ja hem dit, l'escrivà al servei d'algú—, veu que es llegeix amb les formes *escribanus*, *scriuanus* i *escriuano*, les quals mostren, d'una banda, els habituals dubtes a l'hora de posar per escrit un terme que comença amb una *s*-que va seguida d'una altra consonant, i, de l'altra, una oscil·lació entre l'oclusiva labial sonora [b] i la labiodental fricativa [v], deguda, sens dubte, a la influència de la llengua catalana. En aquest sentit, no s'hauria de menystenir la possibilitat que el femení *escriuana* que es llegeix al document de Poblet de 1177 no sigui ja pròpiament una forma d'aquesta parla; de la mateixa manera, si acceptem (i és

¹⁶¹ DCVB, s. v. *escrivà*.

¹⁶² Vid. DuCange, s. v.

¹⁶³ Vid., en els tres casos, s. v. *scribanus*.

tan sols una hipòtesi) que *scribanus* és una forma llatinitzada, s'avançaria indirectament la primera datació del català *escrivà* en més de dos segles, ja que ni Coromines ni Alcover i Moll no el localitzen abans del segle XIII, a Ramon Llull¹⁶⁴. Els darrers citen aquest passatge del *Llibre del gentil e dels tres savis*, escrit cap al 1275:

LLULL *Gentil* 311 (*cit.* DCVB, s. v. *escrivà*): si tu, fill, fas fer un libre a
alcun e s c r i u a .

¹⁶⁴ Vid. Coromines, *DECat* III 560a, 45-48 i DCVB, s. v. *escrivà*. Vid. etiam Glossari lul·lià II, s. v.

scriptor

VARIANTS:

escriptor, scribtor

FORMES:

escriptoris

scribtor, -oris, -ore, -orum

scriptor, -orem, -oris, -ori, -ore, -ores, -orum, -oribus

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, amb l'afegit del sufix agent *-tor*, del verb *scribere* 'escriure'. Es documenta des del segle II aC (LVCIL. 189-190: *si tam corpus loco ualidum ac regione maneret / scriptor<is>, quam uera manet sententia cordi*)¹⁶⁵.

FORMES ROMÀNIQUES¹⁶⁶:

cat. *escriptor*; esp. *escriptor*; fr. *scripteur*, ant. *scriptor*; gall.-port. *escriptor*; it. *scrittore*; oc. ant. *scriptor*; rom. *scriitor*.

SIGNIFICAT:

'Secretari encarregat de posar per escrit allò que li ha ordenat el seu superior', 'escrivà', 'notari'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **899** ACondal 7, p. 115: Sig+num Andree, sacerdotis et publici uille Vici scriptoris.
- (2) **1040** Baraut, *DocUrgell* 525 (*Urgellia* 5, p. 63): ego Eximinus scribtor, qui hanc cartam scribsi per iussionem domni mei Ranimiri regis et de manu mea.

¹⁶⁵ Vid. OLD, s. v. *scriptor*.

¹⁶⁶ Vid. Wartburg, *FEW* XI 338a. Per als continuadors del verb *scribere* en les llengües romàniques, vid. Meyer-Lübke, *REW* 7745.

-
- (3) **1063** Baraut, *DocUrgell* 745 (Urgellia 6, p. 116): ad Oliua scribto re man-
cuso I.
- (4) **1066** LFeud. I 356, p. 382: Petrus, scrip tor comiti et comitisse.
- (5) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (Urgellia 6, p. 178): hoc ... confirmauimus et
tam nostra quam scribto rum manu corroborauimus infra VI menses
post eius obitum.
- (6) **1075** Alturo, *DipAlguaire* 1, p. 80: ego Santio, scrip tor, qui per iussio-
nem domini mei ista carta scripsi et de manu mea isto signo (*signum*) feci
Deo iuuante.
- (7) **1081** Baraut, *DocUrgell* 951 (Urgellia 7, p. 81): lator legis ac iuris Ermen-
gaudus scribsit hec loco scribto ris et confirmauit uice iudicis et signum
hoc (*s. man.*) impressit deuotus in die et anno superius notatis.
- (8) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 153): prefatus auctor, adhuc
loquela plena et memoria integra habens, ante se uenire fecit scrip to-
re m cui iussit suum scribere preceptum qualiter eius distribuaretur pos-
sessio post illius a presenti luce discessum.
- (9) **1089** DACCBarcelona V 1506, p. 2349: concedo ad Ermengaudum
scrip to rem sestarios II ordeï et I frumenti.
- (10) **1098** Baraut, *DocUrgell* 1156 (Urgellia 8, p. 86): ad scrip to re Raimundo
et pater eius relinquo meam capam et tunicam atque pelliciam.
- (11) **1100** Bach, *ACSolsona* 400, p. 276: nos testes, qui hoc audiuimus et
uidimus et rogati a iam dicto defuncto extitimus, hoc quod eius testamento
iniunctum habuimus nostra coram iudice iam dicto iuratione legaliter
confirmauimus et tam nostra quam scrip to rum manu corroborauimus
infra.
- (12) **1106** Baraut, *DocUrgell* 1235 (Urgellia 9, p. 64): Petrus scribto r hanc
donacionem scribsit die et anno quod supra.

- (13) **1111** CDipÀger 213, p. 487: et ideo, ne pereat quod perire non debet, nos prescripti testes, nominatim Vidianus, Rodlandus, et Anaiola, et Raimundus, *s c r i b t o r*, testificamur nos ita uidisse sicut superius scribturn est.
- (14) **1120** Baraut, *DocUrgell* 1320 (Urgellia 9, p. 148): Signum Petri *e s c r i p t o r i s*.
- (15) **1143** Alturo, *DipAlguaire* 4, p. 87: presentibus testibus Bernardo Corrióni et Petro Maymor, *s c r i p t o r i b u s* curibus Barchonine, et ideo ego notarius predictus hec scripsi.
- (16) **1153-1158** DipTortosa 35, p. 85: solet plerumque obliuio semper inuidia memorie facta mortalium labentium temporum decursibus et inopia *s c r i p t o r u m* ad ignoranciam redigere.
- (17) **1156** Baraut, *CartAndorra* I 54, p. 178: Guilelmus *s c r i p t o r i s*, qui hanc scripsit die et anno quo supra.
- (18) **1166** DipPoblet 297, p. 230: ego Ermengaudus ... dono uobis Petro de Tarascho et uxori uestre Raimunde et ... Bernardo *S c r i p t o r i* ... unam meam condaminam que est in termino kastri Agromontis.
- (19) **1183 (1184)** Marquès, *Dipl. St. Daniel de Girona* 72, p. 134: Ermengaudus leuita et publicus *s c r i p t o r* Gerunde, scripsit hoc die annoque prefixo.

et al.

COMENTARI:

Testimoniat des del període arcaic¹⁶⁷, el verb *scribere* correspon al grec γράφειν i presenta, com aquest, el sentit propi de ‘traçar caràcters gràfics’, accepció a partir de la qual s’usa per parlar de l’acció de compondre una obra literària (històrica, poètica, filosòfica, etc.), de la mateixa manera que també troba la seva aplicació en la llengua del dret (*scribere legem* ‘redactar una llei’) i de la milícia, on *scribere milites* significa ‘allistar soldats’, ‘inscriure’s’¹⁶⁸. El derivat

¹⁶⁷ PLAVT. *Aul.* 759-760: *iam quidem hercle te ad praetorem rapiam et tibi scribam dicam, / nisi refers* (vid. OLD, s. v. *scriptor*).

¹⁶⁸ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *scribo*.

agent d'aquest verb, *scriptor*, es comença a trobar en la transició de l'època arcaica a la clàssica i apareix amb freqüència des del segle I aC tant en poetes¹⁶⁹ com, especialment, en prosistes¹⁷⁰. Ben documentat en totes les èpoques, té, segons l'OLD, els següents significats en l'Antiguitat clàssica¹⁷¹:

SIGNIFICAT		EXEMPLE
1.	'El qui deixa per escrit les paraules d'altri', 'copista'.	TAC. <i>ann.</i> 15, 63: <i>Seneca nouissimo quoque momento supeditante eloquentia aduocatis scriptoribus pleraque tradidit.</i>
2.	'Redactor de documents i lleis', 'secretari', 'escrivà'.	CIC. <i>inv.</i> 1, 69: <i>scripto ... legis omisso scriptoris sententiam considerare debebat.</i>
3.	'Escriptor d'obres literàries'.	HOR. <i>epist.</i> 2, 1, 236-237: <i>scriptores carmine foedo / splendida facta linunt.</i>

Encara que l'accepció d'«escriptor d'obres literàries» (i de cartes¹⁷², cròniques¹⁷³, etc.) segueix vigent en l'Edat Mitjana —i continuarà essent així en les llengües romàniques—, *scriptor* es va especialitzar, en el llenguatge més tècnic, en el sentit d'«escrivà»¹⁷⁴. Aquest ús —que, com acabem de veure, ja és present a Ciceró—, s'afermà al període que estudiem, on sembla haver-ne estat el principal. Així, als diccionaris que recullen aquesta veu (el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit i el LItaliceaMAL¹⁷⁵), la definició més aportada i documentada és aquesta, que és, també, la que presenta als nostres diplomes. Testimoniats per primera vegada al 899, i emprats gairebé sempre com a sobrenom d'antropònims

¹⁶⁹ Vid., e. g., HOR. *ars* 354: *scriptor si peccat idem librarius usque* (OLD, s. v. *scriptor*).

¹⁷⁰ Vid., e. g., CIC. *Sest.* 133: *ut illum meae proscriptionis, quam adiunabat, Sex. Clodius ... tabulam esse, se scriptorem esse diceret* (OLD, s. v. *scriptor*).

¹⁷¹ Vid. OLD, s. v.

¹⁷² ca. 1072 ANSELM (*Ep.* 4) III 104 (*cit.* DMLBrit, s. v. *scriptor*): *quae ... erga me sint ... melius discas per huius schedulae latorem quam per epistolae scriptorem.*

¹⁷³ EADMER *Wilf. prol.* p. 162 (*cit.* DMLBrit, s. v. *scriptor*): *Beda nobilissimus nostre gentis historie scriptor.*

¹⁷⁴ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *scribo*.

¹⁷⁵ Vid. s. v. *scriptor*.

(són els propis escrivans els qui, com a interventors en la redacció, l'usen per signar), *scriptor* també apareix escrit *scribtor*, forma amb sonorització de la labial que ja es troba a l'obra del gramàtic Fest:

FEST. p. 266: Antigonus, Italicæ historiae *scribtor*, ait, Rhomum quendam nomine, Ioue conceptum, urbem condidisse in Palatio Romæque ei dedisse nomen.

Als diplomes catalans, aquesta variant es llegeix, en diversos casos de la flexió, sobretot en diplomes escrits per la família d'escrivans d'Urgell entre els segles XI i XII, textos en els quals també s'acostuma a detectar la forma de perfet *scribsi*; fora del comtat d'Urgell, tan sols es troba al document d'Àger de 1111¹⁷⁶. D'altra banda, també es testimonia un genitiu *scriptoris*, emprat com a sobrenom d'un tal *Petrus* al document de 1120, potser per influència de la llengua catalana, on *escriptor*, mot pres «per via sàvia», no s'ha registrat fins acabant el segle XIV¹⁷⁷. Des del punt de vista semàntic, hom distingeix, segons la seva vinculació, fins a cinc tipus d'*scriptores*:

SIGNIFICAT		DOCUMENTS (ANY)
1.	<i>scriptor publicus</i> , el 'notari públic d'una vila o d'una ciutat'.	899, 1183
2.	<i>scriptor regis</i> , el 'notari d'una escrivania reial'.	1040
3.	<i>scriptor comitum</i> , el 'notari dels comtes'.	1066
4.	<i>scriptor domini</i> , el 'notari d'un senyor feudal'.	1075
5.	<i>scriptor curia Barchinonae</i> , el 'notari a la cúria de Barcelona'.	1143

Com ha advertit Quetglas, termes associats a la tasca de redacció d'un document, com ara *cancellarius*, *exarator* o *scriba* (vid. s. vv.), apareixen «de vegades com a simples redactors, de vegades com a inspiradors o com a correctors o com a

¹⁷⁶ Les edicions emprades també recullen aquesta variant en textos de Sant Joan de la Penya (1069 AComtalPerg III 748, p. 1292), Broto (1075 AComtalPerg III 870, p. 1427) i Baiona (1131 Alturo, *Sta. Anna* 211, p. 237).

¹⁷⁷ Vid. Coromines, *DECat* III 560b, 26-27. Vid. etiam DCVB, s. v.

supervisors»¹⁷⁸. L'*scriptor*, terme molt lligat a la tasca manual de la redacció, es trobaria en un rang inferior, posició des de la qual no era estrany que s'anés progressant fins a d'altres més elevades, la més important de les quals podria ser la de *primiscrinus* (vid. s. v.), compost que apareix tot sovint coordinat a *iudex* 'jutge'. Quetglas il·lustra aquest ascens amb el cas de Ponç Bofill Marc (fill, segons sembla, d'Ervigi Marc), que al 1006 era un simple escriptor, però que cinc anys després ja signa com a clergue i jutge, fórmula que esdevé la seva marca personal:

1006 DACCB Barcelona I 77, p. 361: S+ Poncius, cognomento Bonefilus, qui hec scripsi et sss.

1011 DACCB Barcelona I 160, p. 463: S+ Poncius, cognomento Bonifilii, clerici et iudicis, qui hoc scripsi.

Això no obstant, Quetglas admet que «la realitat és que no podem establir una ordenació de la seva forma d'intitular-se, ja que les diferents fórmules apareixen alternades de forma aleatòria: ara signa com a *iudex*, ara signa com a *scriptor* (*scripsi*, *scripsit*), ara signa com a *exarator*¹⁷⁹. Altres títols emprats pels *scriptores* en signar són el de *sacerdos* 'sacerdot' (document de 899) o *leuita* 'diaca' (1183), qualificatius que remarquen la seva pertinença al món eclesiàstic.

Scriptor tingué continuïtat en totes les llengües romàniques, sobretot amb el sentit de 'persona que escriu obres literàries'¹⁸⁰. Cal apuntar, però, que, malgrat que segueix emprant-se, el francès *scripteur* ha estat generalment substituït per *écrivain*, mentre que l'occità *scriptor* roman com una forma antiga que va deixar pas a *escrivain*¹⁸¹. Ambdues paraules deriven, efectivament, del llatí *scriba*.

¹⁷⁸ QUETGLAS 2019: 37.

¹⁷⁹ *Ibid.*, p. 47.

¹⁸⁰ Vid., e. g., DIEC, s. v. *scriptor*, i DLE, s. v. *escriptor*.

¹⁸¹ Vid. DOccitan, s. v.

6.2. Gramàtics i poetes

grammaticus, grammatica

VARIANTS:

grammaticus, gramatichus
fem. grammatica, gramatika

FORMES:

grammaticus, -um, -i, -o, -orum
grammaticus, -um, -i, -o
grammaticho
fem. grammatice, gramatika

ETIMOLOGIA:

Hel·lenisme provinent de γραμματικός ‘mestre de primeres lletres’, ‘gramàtic’, ‘erudit’¹⁸². Es testimonia ja al segle I aC, en autors com Furi Bibàcul (*carm. frg.* 1: *Cato grammaticus, latina Siren, qui solus legit ac facit poetas*) o Varró (*ling.* 10, 55: *oratio cum ex litteris constat, tamen eam grammatici de litteris ostenderunt*)¹⁸³.

FORMES ROMÀNIQUES¹⁸⁴:

cat. *gramàtic*; esp. *gramático*; gall.-port. *gramático*; it. *grammatico*.

SIGNIFICAT:

‘El qui està versat en gramàtica’, ‘gramàtic’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

grammaticus

- (1) 1002 LAntiq. I 411, f. 157 (Mas 210): signum Sigefredus leuita subdictus
g r a m a t i c u s .

¹⁸² Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *grammatica*. Vid. LSJ 317a, s. v.

¹⁸³ Vid. ThLL VI/2 2171, 76-77. Vid. etiam VARRO *ling.* 7, 1: *in quo fuit Crates, nobilis grammaticus*.

¹⁸⁴ Vid. etiam Meyer-Lübke, *REW* 3838. Per a la veu *grammatica* com a disciplina, vid. 3837.

-
- (2) **1005** Udina, *La successió testada* 64, p. 215: Sigefredus, leuita atque gr a m a t i c u s, subscripsit.
- (3) **1015** Junyent-Ordeig, *DipVic* 754, p. 101: Guibertus gr a m m a t i c u s SSS.
- (4) **1016** AComtalPerg I 118, p. 406: Sunifredus gr a m a t i c i.
- (5) **1018** Junyent-Ordeig, *DipVic* 785, p. 125: affrontat ipsa terra de orient in terra Ramio aba, et de meridie in terra de Giberto gr a m a t i c o, et de occiduo in terra Galindo uel suos eres.
- (6) **1019** DipCardona 14, p. 77: ego Geribertus, gr a m m a t i c u s, sperans beati Vincentii martiris precibus adiuuari, hunc dotis ecclesie ipsius libellum anno Incarnationis Domini predicto et diebus scripsi kalendarum et feriarum.
- (7) **1021** Udina, *La successió testada* 118, p. 293: postquam hec omnia ordinauit sic addidit in modo in suis uerbis, coram prefato Ermemiro Russu et Guilabertus, filio suo, et Compagno et Boueto, gener suum, et Sigifret, gr a m a t i c u m, et Ermemir, sacriste, et Ermengarda, uxor mea.
- (8) **1023** Junyent-Ordeig, *DipVic* 833, pp. 168-169: ego namque Guifredus iudex recepi hos testes cum Guiberto gr a m m a t i c o et ideo sic consigno et confirmo iamdicto alaude in potestate prefato Isarno ad suum proprium.
- (9) **1029** DACCBBarcelona II 436, p. 832: Guibertus, gr a m m a t i c o r u m ultimus.
- (10) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1075, p. 389: ad hoc namque placitum conuenerunt et interfuerunt nobiles ac preclari uiri, dompnus uidelicet Adalbertus archidiachonus simulque prepositus et Ermengaudus caput scole Guilabertusque gr a m a t i c u s et Petrus sacrista.
- (11) **ca. 1050** LFeud. I 131, p. 132: hoc est iudicium de querimoniis que sunt inter comitem Paliarenssem et Raimundum de Eril, datum ex mandato

comitis ab Arnallo Petri de Malmercad et Petro de Vilamur ... et Pelet de Galiner et Arnallo g r a m a t i c o , et Bernardo de Eramont.

- (12) **1054** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1133, p. 442: notum sit ... qualiter quidam clericus sedis Sancti Petri Vici ... constituit moriens suarum rerum elemosinarios atque distributores Guilelmum iudicem et Ermemirum Quintile et Guibertum g r a m m a t i c u m et Gaucebertum et Ellemarum presbiterum. *ibid.*: Berillus Ausonensis, Hispaniarum g r a m m a t i c u s , hoc scripsit die et anno quo supra SSS.
- (13) **1058** Baraut, *DocUrgell* 701 (Urgellia 6, p. 79): Berillus g r a m m a t i c u s Ausonensis Ispaniarum hoc scripsi die et anno quo supra.
- (14) **1059** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 47, p. 267: ego Berillus, g r a m m a t i c u s , hoc super addita uerum esse referentibus suprascriptis credidi et signum proprium feci SS.
- (15) **1065** Ordeig, *Dotalies* 222, p. 215: Berillus g r a m m a t i c u s SSS.
- (16) **1066** CDipÀger 75, p. 308: et medietatem ex decimis de Onorariis, excepto hoc quod ibi dederunt a Rrenerio G r a m a t i c o .
- (17) **1070** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1336, p. 634: affrontat predicta terra ... de occiduo in strata publica et in alodio quod fuit Guiberti g r a m m a t i c i et in alodio quod fuit Guitardi Guilelmi, de circio in alodio quod fuit Guiberti g r a m m a t i c i et uxoris eius.
- (18) **1072** CDipÀger 99, p. 343: distributores quidem mearum rerum, si antea obiero quam faciam aliud testamentum, istos aessae precipio: in primis Guilielmum, Vicensem iudicem et sacristanum, et Gaucerandum Erimani ... et Renerio, g r a m a t i c h o .
- (19) **1075** Baraut, *DocUrgell* 873 (Urgellia 6, p. 225): ad Pere Gomball mancuso I quod mihi debet ipso g r a m a t i c o . Ad Oliba Ramon ipso orreo que ego comparau i de ipso g r a m a t i c o .

- (20) **1078** Marquès, *Elins* 47, p. 81: Sig+num Stephani, gramatici, prefati cenobii Sancti Petri capellani.
- (21) **1100** Baraut, *DocUrgell* 1178 (Urgellia 8, p. 105): Rotbertus professione gramaticus dictavit hanc cartam.
- (22) **1107** Baraut, *DocUrgell* 1244 (Urgellia 9, p. 73): Sig+num Gaufredi gramatici piponis.
- (23) **1113** Ricard Guillem 63, p. 260: (*Signum*) Renalli gramatici Barchinensis qui hoc scripsit cum litteris suprapositis linea v et nona die et anno quo supra.
- (24) **1115** Baraut, *DocUrgell* 1289 (Urgellia 9, p. 117): hec est scriptura ultime uoluntatis cuiusdam defuncti nomine Guilelmus Onofredi de quo testificantur testes, scilicet Gualterius gramaticus et Arnallus eius discipulus.
- (25) **1155** DipTortosa 59, p. 110: ego, Bartolomeus Gramaticus dono et spontaneus concedo ... terram illam quam Robertus Bordet, princeps Terrachone, et uxor sua Agnes mihi dederunt.

et al.

grammatica

- (1) **1064** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1252, p. 559: afrontat autem ab oriente in strata puplica, de meridie in alodio Guisle gramatice, de occiduo in terra Guifredi Isarni, de circii in terra Olibe Guifredi.
- (2) **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1283, p. 584: affrontat autem a parte orientis in terra de Isarni, de meridie in terra Guisle gramatice siue de Isarn et de Guifre.
- (3) **1074** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1365, p. 663: aliam peciam terre afrontat a parte orientis in terra Petre Regis, homo domna gramatika.

COMENTARI:

En la literatura grega d'època clàssica, l'adjectiu γραμματικός (que deriva de γράμμα 'signe escrit, principalment una lletra'¹⁸⁵) designava tot allò relatiu a les lletres i al seu estudi, significat amb què és testimoniats ja a Plató¹⁸⁶, qui també emprà el substantiu homònim que designa la persona vinculada a l'estudi i a l'ensenyament de les lletres:

PLAT. *Theaet.* 198 E: τοῦτο δὴ ἄρτι ἠρώτων, ὅπως χρῆ τοῖς ὀνόμασι χρώμενον λέγειν περὶ αὐτῶν, ὅταν ἀριθμήσων ἢ ὁ ἀριθμητικός ἢ τι ἀναγνωσόμενος ὁ γ ρ α μ μ α τ ι κ ὁ ς, ὡς ἐπιστάμενος ἄρα ἐν τῷ τοιούτῳ πάλιν ἔρχεται μαθησόμενος παρ' ἑαυτοῦ ἃ ἐπίσταται.

Des del segle I, aquesta veu grega, on es troba l'origen del llatí *grammaticus*, apareix usada amb el mateix sentit (a Plutarc, per exemple, es troba un mestre de lletres) i encara amb d'altres de relatius a l'estudi de la llengua i a la crítica literària (és així a Diògenes Laerci, de qui es conserven passatges on el terme fa al·lusió a les persones que es dediquen a l'anàlisi filològica de les obres gregues)¹⁸⁷. Pot comprovar-se en els exemples següents, dels autors esmentats:

PLUT. *Sulla* 26: λέγεται δὲ κομισθείσης αὐτῆς εἰς Ῥώμην Τυραννίωνα τὸν γ ρ α μ μ α τ ι κ ὸ ν ἐνσκευάσασθαι τὰ πολλά, καὶ παρ' αὐτοῦ τὸν Ῥόδιον Ἀνδρόνικον εὐπορήσαντα τῶν ἀντιγράφων εἰς μέσον θεῖναι καὶ ἀναγράψαι τοὺς νῦν φερομένους πίνακας.

DIOG. L. 3, 61: Ἔνιοι δέ, ὧν ἔστι καὶ Ἀριστοφάνης ὁ γ ρ α μ μ α τ ι κ ὁ ς, εἰς τριλογίας ἔλκουσι τοὺς διαλόγους, καὶ πρώτην μὲν τιθέασιν ἧς ἠγεῖται Πολιτεία Τίμαιος Κριτίας.

Tal com en la grega, en la llengua llatina hom documenta *grammaticus* com a substantiu i com a adjectiu. Així, Varró, de la mateixa manera que esmenta la figura del gramàtic en els testimonis citats una mica més amunt¹⁸⁸, emprà també

¹⁸⁵ Vid. LSJ 316b, s. v.

¹⁸⁶ PLAT. *Cratyl.* 431 E: ἀλλ' ὁρᾶς, ὦ Σώκρατες, ὅταν ταῦτα τὰ γράμματα, τό τε ἄλφα καὶ τὸ βῆτα καὶ ἕκαστον τῶν στοιχείων, τοῖς ὀνόμασιν ἀποδιδῶμεν τῇ γραμματικῇ τέχνῃ.

¹⁸⁷ Vid. ThLG, s. q. γραμματικ*.

¹⁸⁸ VARRO *ling.* 10, 55 i 7, 1, esmentats en l'apartat sobre l'etimologia de *grammaticus*.

l'adjectiu en el sintagma *ars grammatica*¹⁸⁹. Tal com sabem gràcies a Màrius Victori, qui prop de quatre segles després va comentar aquest passatge, pervingut només de manera fragmentària, Varró estava fent referència amb aquest sintagma a la composició d'obres amb finalitat estètica¹⁹⁰:

MAR. VICTORIN. *gramm.* VI 4, 5: ut Varroni placet, ars grammatica, quae a nobis litteratura dicitur, scientia est <rerum> quae a poetis, historicis oratoribusque dicuntur ex parte maiore.

'Litteratura' fou, en efecte, el significat que, un cop substantivat, atorgà Varró al vocable femení *grammatica*, quelcom que, tanmateix, fou rebut per Pseudo-Emili Asper, gramàtic dels segles I-II que asseverava que la gramàtica no era sinó l'art d'escriure correctament¹⁹¹:

VARRO *ling.* 5, 7: secundus quo grammatica escendit antiqua, quae ostendit, quemadmodum quodque poeta finxerit uerbum, quod confinxerit, quod declinarit.

PS. ASPER *gramm.* V 547, 7: grammatica est scientia recte scribendi ... quam Terentius [et] Varro primum ut adhuc rudem appellatam esse dicit litteraturam.

Al seu torn, Isidor descriu la gramàtica com la *scientia recte loquendi, et origo et fundamentum liberalium artium*: un cop coneguts els fonaments de les lletres (*litteras communes*), hom podrà accedir, gràcies a aquesta disciplina, al coneixement de les normes de la parla correcta (*per eam recte loquendi rationem sciant*)¹⁹². En l'Antiguitat romana, l'encarregat d'estudiar i de transmetre aquest coneixement era, efectivament, el *grammaticus*, que era o bé algú instruït, que, contractat, rebia una paga per ensenyar gramàtica a nens i analfabets, o bé un esclau amb prou nocions per fer-ho¹⁹³.

¹⁸⁹ VARRO *gramm. frg.* 91 Wilm. 234 Funaioli (ThLL VI/2 2170, 55-60).

¹⁹⁰ Vid. ThLL VI/2 2170, 58-63.

¹⁹¹ Vid. *ibid.*, 2173, 32-34.

¹⁹² Vid. ISID. *orig.* 1, 5, 1.

¹⁹³ Sobre l'aprenentatge de les lletres, sembla oportú esmentar uns versos de Marcial en què el jo poètic es lamenta, amb menyspreu, del poc que li ha servit haver-les estudiat: MART. 9,

Grammaticus és una veu ben documentada en els textos llatins medievals. A banda d'aparèixer al GMLC¹⁹⁴, aquest substantiu és inclòs al DuCange, al DMLBrit, al MLW, al LMILPolonorum, al LELMAL, i al GMLSueciae¹⁹⁵, obres que mostren, d'una banda, que aquest vocable continua designant en aquests segles el mestre que ensenya gramàtica i, de l'altra, que pot fer referència també a un literat, un estudiós autor de llibres sobre aquesta disciplina, sovint per als seus alumnes. En aquest sentit, convé destacar, a més, el substantiu *grammaticellus*, un diminutiu pejoratiu, documentat a Gunzo de Sant Gal¹⁹⁶, autor del segle X que no tingué cap recança a criticar el treball que realitzaven els seus col·legues¹⁹⁷:

GUNZO 1300, 33 (*cit.* LItalicaeMAL, s. v. *grammaticellus*): ut stultitiam indocti monachi reprehenderem; cui cum scientia artium abesset liberalium, maluit fraude grammaticellus uideri, quam scientiam artium saltem extrinsecus adipisci.

La presència d'aquesta paraula al corpus estudiat és destacada, especialment com a sobrenom d'antropònims. Es presenta amb la variant pròpia de l'Antiguitat romana (*grammaticus*), amb la que conté una sola *m* (*grammaticus*, la més freqüent de testimoniar) i amb la forma *gramaticho*, present al diploma de 1072 d'Àger. Pel que fa al femení, se'n documenten la forma de genitiu monoftongada, *gramatice* (textos de 1064 i 1065), i *gramatika*, variant documentada al text de Vic de l'any 1074. Com s'ha indicat, aquest mot té la seva pròpia entrada al GMLC, quelcom que, tanmateix, contradiu allò que es diu explícitament en la introducció al primer volum de l'obra, publicat al 1985¹⁹⁸:

Para dar entrada a un término, es necesario [...] que éste constituya un neologismo u ofrezca una innovación semántica o presente una nueva es-

73, 7-8: *at me litterulas stulti docuere parentes: quid cum grammaticis rhetoribusque mihi?* El passatge podria estar parodiant el de VERG. *Aen.* 1, 390-392: *namque tibi reduces socios classemque relatam / nuntio et in tutum uersis Aquilonibus actam, / ni frustra augurium uani docuere parentes.*

¹⁹⁴ Vid. GMLC, s. v.

¹⁹⁵ Vid. DuCange, DMLBrit, MLW, LMILPolonorum i GMLSueciae, s. v. *grammaticus*. Vid. LELMAL s. v. *grammaticus*. Com a adjectiu, és recollit al DMLBrit i al MLW, ja esmentats, i al Niermeyer (s. v. *grammaticus*).

¹⁹⁶ Vid. LItalicaeMAL, s. v.

¹⁹⁷ Vid. BARBIERI 1986: 83.

¹⁹⁸ GMLC, p. XXVII.

tractura fónica, un cambio morfológico o una nueva construcción sintáctica. [...] [El lector no] hallará, por ejemplo, los términos *architectus*, *grammaticus* o *poeta*, aunque ciertamente importe a la historia de la cultura artística y literaria el nombre y el número de personas que son así mencionadas.

La raó per la qual hom va decidir d'incloure finalment aquest terme al fascicle corresponent del GMLC, de l'any 2001, és deguda a dos criteris que Gómez Rabal ja explica¹⁹⁹. El primer és formal: la inclusió de *grammaticus* pot justificar-se per la gran quantitat de testimonis en els quals, com es pot comprovar en els passatges citats en aquestes pàgines, apareix escrit *grammaticus*²⁰⁰, criteri que ja es va aplicar en altres veus redactades temps abans, com ara la corresponent a *dictator* (vid. s. v.), on no s'inclou aquesta variant però sí la forma *ditator*²⁰¹. El segon argument que justifica l'article té a veure amb el significat que podria tenir en els textos; com s'indica en nota, *grammaticus* tal vegada estaria designant també una mena d'*scriptor* (vid. s. v.)²⁰², el redactor dels documents notariais, quelcom que advertí, igualment, Zimmermann²⁰³:

Le terme *grammaticus* ne désigne pas une dignité ; [...] il qualifié d'abord un état social, celui d'homme cultivé, lettré (*litteratus*) que sa formation rend apte à l'exercice de certaines fonctions (comme celle de *scriptor*) et appelle parfois à des charges d'enseignement à l'école capitulaire. [...] Dans le second tiers du XIIe siècle, la situation évolue : les écoles capitulaires se cléricalisent et le vocabulaire du savoir devient plus professionnel et juridique.

Efectivament, alguns dels diplomes del corpus fan entendre que la persona lletrada i cultivada que és el *grammaticus* també podia desenvolupar determinats papers en els actes jurídics d'escriptura de documents. El cas més evident sem-

¹⁹⁹ Vid. GÓMEZ RABAL 2010: 254-255.

²⁰⁰ A propòsit d'aquesta paraula, Gómez Rabal (*ibid.*, p. 254) indica que «la forma de escritura es siempre *grammaticus*, de lo que se avisa ya en el encabezado del artículo, información que se extrae de todas las fuentes recogidas para su elaboración». Això no vol dir, no obstant aquestes paraules, que la forma pròpia de l'Antiguitat clàssica, *grammaticus*, no sigui present al corpus (el lector ho pot verificar en els testimonis referenciats més amunt), sinó que, precisament per no aportar cap mena d'innovació, no és objecte de l'atenció del GMLC i, per tant, no se citen els passatges en què apareix.

²⁰¹ Vid. GMLC, s. v. *dictator*.

²⁰² *Ibid.*, s. v. *grammaticus*, n.

²⁰³ ZIMMERMANN 2003: 880 i 882.

bla el del document de 1113 (que conté l'acta de la venda del castell d'Arraó), el redactor del qual fou precisament *Renallus grammaticus*, qui usà, a més, la mateixa fórmula que comunament empen els *scriptores* o *exaratores*²⁰⁴ per cloure la redacció del document: *qui hoc scripsit cum litteris suprapositis*. Molt similar, encara que amb una redacció més concisa, és un altre passatge, el de 1058, escrit per *Berillus grammaticus*. En un altre ordre de coses, però també pel que respecta al significat de la paraula, Balari i, més tard, Bonnassie van proposar que el *Sigefredus leuita i grammaticus* dels documents de 1002 i 1005, i potser també el *Suniefredus grammatici* del de 1016, fos el mateix que als anys 1011 o 1018 s'identificà com a *poeta*²⁰⁵ (vid. s. v.):

1011 DACCB Barcelona I 161, p. 464: Suniefredus p o e t a .

1018 CSCugat II 472, p. 121: Sigefredus, p o e t a , et Gaucefredus, presbiter, elemosinariū qui sumus Gilelmi, leuite.

Gómez Rabal²⁰⁶ es pregunta si podria intuir-se, a partir d'aquest exemple, que *poeta* ha adquirit en el nostre corpus un significat especial, quelcom que justificaria la seva futura inclusió al GMLC en el fascicle pertinent, com ha succeït amb *grammaticus*. Aquesta qüestió s'analitza, però, a la veu corresponent.

La possibilitat que *grammaticus* hagi adquirit nous significats en aquests textos, però, no implica que el significat clàssic s'hagi deixat a part²⁰⁷. Si bé la condició que té de sobrenom d'antropònims en la pràctica totalitat dels testimonis conservats dificulta la tasca d'esbrinar el treball que desenvolupaven²⁰⁸, tot i així es desprenen certs aspectes destacables, com ara que, al 1029, *Guibertus* firma com a *grammaticorum ultimus*, segurament el gramàtic de més baixa categoria, potser un aprenent que signa amb humilitat, idea que també podria trobar-se en el sintagma

²⁰⁴ Vid. s. v. *exarator*.

²⁰⁵ Vid. BALARI 1899: 581 i BONNASSIE 1979-1981: I 438. Vid. etiam ZIMMERMANN 2003: 878, que aporta altres exemples.

²⁰⁶ Vid. GÓMEZ RABAL 2010: 254.

²⁰⁷ En relació amb el sentit del mot, Zimmermann (2003: 880) sentència que «contrairement à une idée communément admise, *grammaticus* designe moins souvent le professeur de grammaire que celui qui étudie les disciplines du trivium et possède une culture profane».

²⁰⁸ L'única excepció d'entre els que se citen en aquest treball és el document de 1075 (Baraut, *DocUrgell* 873 [Urgellia 6, p. 225]).

gramaticí piponis amb què firmà *Gaufredus* en el document d'Urgell de 1075²⁰⁹; de manera semblant, al diploma de 1115 d'Urgell s'esmenten *Gualterius gramaticus* i el seu deixeble (*discipulus*), *Arnallus*. Altrament, l'epítet *Hispaniarum gramaticus* que Borrell o Berill fa servir als documents de 1054 i 1058 (de Vic i d'Urgell, respectivament²¹⁰) podria ser deutor de la gran projecció hispànica del rei Sanç III de Pamplona, que s'hauria arribat a intitular no tan sols rei i emperador de Lleó, sinó, fins i tot, *Hispaniarum rex*²¹¹. Una altra hipòtesi és que fes al·lusió a una ascendència hispànica, potser mossàrab²¹².

Zimmermann trobà molt sorprenent l'aparició de dones que, en les seves paraules, reivindiquen el títol de gramàtiques. Es refereix a Guisla, que pren tal sobrenom en els diplomes dels anys 1064 i 1065, i a la *homo (?) domna gramatika* del text de 1075²¹³, inconeguda. Tanmateix, Guisla és la vídua del gramàtic Guibert (esmentat, entre d'altres, als textos de 1023, 1054 i, un cop mort, 1070), i és probable que adquirís el sobrenom arran de la mort del seu marit i no perquè ella fos realment gramàtica. El passatge següent mostra el seu vincle marital:

1050 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1078, p. 393: ego Guilelmus et uxor mea Garsen uinditores sumus tibi Guiberto, grammatico, et uxori tue Gislae.

El substantiu *grammaticus* tingué continuïtat en català, castellà, gallec i portuguès i italià. Coromines²¹⁴ explica que Llull assajà una adaptació *gramatge*, adapta-

²⁰⁹ El substantiu *piponis* ha d'estar relacionat amb *pipio* 'colomí', 'pollet de colom o d'altres aus', veu onomatopeica que donà el llatí vulgar diminutiu *pipiolus*, que és d'on prové, per via de l'italià, el castellà *pipiolo*, mot col·loquial que designa, a vegades de manera despectiva, un nen o el principiant que encara és inexpert en les seves tasques. Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 515b, 13-49.

²¹⁰ Aquest escrivà exercí a la Ribagorça al 1040, a la catedral de la Seu d'Urgell entre els anys 1040 i 1051 i a la de Vic durant el període comprès entre 1051 i 1072. Vid. ORDEIG 2012: 264.

²¹¹ *Ibid.* Cal dir, però, que aquesta hipòtesi és discutida, ja que es basa en una moneda encunyada, suposadament, en la seva època.

²¹² ZIMMERMANN 2003: 879.

²¹³ Zimmermann (*ibid.*) proposa la lectura *bona* en comptes d'*homo*. Per a la presència del femení *grammatica*, vid. etiam GMLC, s. v. *grammaticus*.

²¹⁴ Vid. Coromines, *DECat* IV 601b, 14-19. Vid. etiam DCVB i Glossari lul·lià III, s. v. *gramatge* («gramàtic, entès en l'art de la gramàtica»).

da a les normes de la llengua popular i que certament degué tenir un cert curs en la llengua parlada, atesa la pervivència del cognom *Gramatges* i, sobretot, *Gramatxes*, formats sobre el plural:

LLULL *Cont.* 229, 16 (*cit.* DCVB, s. v. *gramatge*): home qui és gramatge e lògic qui entel·lectualment e no sensualment tracta de les arts.

Finalment, l'occità, que va fer servir en el període medieval aquest *gramatge*²¹⁵, avui dia utilitza la forma *gramatician*²¹⁶, mentre que en francès la persona versada en gramàtica és anomenada en l'actualitat *grammairien*²¹⁷. Tots ells són termes de la mateixa família lèxica que *grammaticus*²¹⁸.

²¹⁵ Vid. DOM, s. v.

²¹⁶ Vid. DOccitan, s. v.

²¹⁷ Vid. Larousse, s. v. *Grammatiste* s'usa en sentit retrospectiu, per referir-se als qui ensenyaven a llegir i escriure en l'Antiguitat.

²¹⁸ Vid. Wartburg, *FEW* IV 216a ss.

poeta

VARIANTS:

—

FORMES:

poeta, -ae (-e)

ETIMOLOGIA:

Présteq del grec ποιητής ‘fabricant, artífex, creador’, d’on ‘poeta, compositor’²¹⁹, substantiu derivat del verb ποιέω ‘fer, fabricar’²²⁰. Els primers testimonis es troben en època arcaica (PLAVT. *Cas.* 860-861: *nec fallaciam astutiores ullus fecit / poeta atque ut haec est fabre facta ab nobis*).

FORMES ROMÀNIQUES²²¹:cat. *poeta*; esp. *poeta*; fr. *poète*; gall.-port. *poeta*; it. *poeta*; oc. *poèta*; rom. *poet*.

SIGNIFICATS:

1. ‘El qui practica l’art de la poesia’, ‘poeta’.
2. Potser, ‘mestre de lletres’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1011** DACCBBarcelona I 161, p. 464: Suniefredus p o e t a .
- (2) **1015** DACCBBarcelona II 241, p. 585: ego Seniofredus, p o e t a et leuita, agens uicem domini mei Deus dedit, episcopi Sedis barchinonensis Sancte Eulalie, petiui Segofredum eo quod iniuste retinebat alode Sancti Michaelis archangeli.
- (3) **1018** CSCCugat II 472, p. 121: Sigefredus, p o e t a , et Gaucefredus, presbiter, elemosinariii qui sumus Gilelmi, leuite.

²¹⁹ Vid. LSJ 1236a, s. v.

²²⁰ Vid. *ibid.*, 1234b, s. v.

²²¹ Vid. Wartburg, *FEW* IX 122a ss. i Battisti-Alessio, *DEI*, s. v. *poeta*.

- (4) **1069** DACCBBarcelona IV 1188, p. 1858: *corum testium, anc ultimam uolumptatem uerbis solummodo editam comprobancium, hec sunt nomina: Ermenardus presbiter et Raimundi presbiteri et Garsia sacerdoti et Raimundi sacerdoti et Estafanus poete et Poncius sacriste ... qui hoc testificantur atque iureiurando confirmant.*
- (5) **ca. 1079** AComtalPergCont. 99, p. 294: *Ricolf poeta.*

COMENTARI:

El substantiu ποιητής presenta en grec antic dues accepcions sorgides del sentit de ‘fer’ del verb ποιέω, amb la noció perfectiva aportada pel sufix -τής, la primera de les quals, més genèrica, designa la persona que crea, fabrica o disposa quelcom, que pot ser des d’un objecte físic (sobretot, invents tècnics) a les lleis que regulen, per exemple, el funcionament d’una polis²²²:

XEN. *Cyr.* 1, 6, 38: *δεῖ δὴ, ἔφη, φιλομαθῆ σε τούτων ἀπάντων ὄντα οὐχ οἷς ἂν μάθης τούτοις μόνοις χρῆσθαι, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ποιητὴν εἶναι τῶν πρὸς τοὺς πολεμίους μηχανημάτων, ὥσπερ καὶ οἱ μουσικοὶ οὐχ οἷς ἂν μάθωσι τούτοις μόνον χρῶνται, ἀλλὰ καὶ ἄλλα νέα πειρῶνται ποιεῖν.*

PLAT. *Leg.* 719c, 3: *τρίτος δ’οἶμαι νόμος, ὅτι γνόντας δεῖ τοὺς ποιητὰς ὡς εὐχαὶ παρὰ θεῶν αἰτήσεις εἰσὶν, δεῖ δὴ τὸν νοῦν αὐτοὺς σφόδρα προσέχειν μὴ ποτε λάθωσιν κακὸν ὡς ἀγαθὸν αἰτούμενοι.*

En segon lloc, ποιητής designa més concretament el creador d’un poema²²³, sobretot en referència als grans poetes d’època arcaica, especialment Homer, però també Hesíode, com s’observa en aquest passatge d’Heròdot:

HDT. 2, 53: *οἱ δὲ πρότερον ποιηταὶ λεγόμενοι τούτων τῶν ἀνδρῶν γενέσθαι ὕστερον, ἔμοιγε δοκέειν, ἐγένοντο. τούτων τὰ μὲν πρῶτα αἰ*

²²² Vid. LSJ 1236, s. v. ποιητής.

²²³ Liddell i Scott comparen aquest ús amb el de l’anglès *maker* o el francès *troubadour* (vid. LSJ 1236, s. v. ποιητής).

Δωδωνίδες ἰρεΐαι λέγουσι, τὰ δὲ ὕστερα τὰ ἐς Ἡσιόδον τε καὶ Ὅμηρον ἔχοντα ἐγὼ λέγω.

Segons Ernout i Meillet²²⁴, *poeta* és un dels préstecs del grec més antics de la llengua llatina (ja s'ha vist que es documenta a Plaute, i també apareix a Terenci²²⁵ o a Enni²²⁶, qui l'empra, efectivament, en referència a Homer). Hi hauria arribat per via oral, potser a través d'una forma dòrica de ποιητής, i la seva etimologia ja fou comentada en època tardana per Priscia i per Isidor²²⁷:

PRISC. *gramm.* II 40, 2: p o e t a pro ποιητά.

ISID. *orig.* 8, 7, 2: id genus *eloquii* quia forma quadam efficitur, quae ποιότης dicitur, poema uocitatum est eiusque fictores p o e t a e.

Isidor dedica tot un capítol del setè llibre de les *Etimologies* als poetes, que haurien nascut quan, ja despullat de la ferocitat de les primeres etapes, l'home començà a establir lleis i normes i a reconèixer els déus. Per venerar-los, però, encara calia un ingredient més que la construcció de temples i estàtues preciosos: un vocabulari adequat que, convenientment emprat i magnificat, servís per retre'ls l'honor deguda. Isidor opina que és feina del poeta presentar allò que ha succeït, però transformant aquesta realitat, és igual si històrica o mítica, en un seguit d'imatges belles i elegants²²⁸. Això és precisament el que elevà els grans poetes llatins d'època clàssica com Virgili, Horaci i Ovidi, i és a ells que molt sovint, com succeeix amb ποιητής i Homer, va referir *poeta*. Serveixin d'exemple aquests versos d'Horaci, on s'esmenten els seus amics Vari i Virgili:

HOR. *epist.* 2, 1, 245-150: at neque dedecorant tua de se iudicia atque / munera quae multa dantis cum laude tulerunt / dilecti tibi Vergilius Variusque poetae / nec magis expressi uoltus per aenea signa / quam per uatis opus mores animique uirorum / clarorum adparent.

²²⁴ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v.

²²⁵ TER. *Andr.* 1: *poeta cum primum animum ad scribendum adpulit* (ThLL X/1 2516, 49-50).

²²⁶ ENN. *ann.* 6: *uisus Homerus adesse poeta* (ThLL X/1 2516, 52-53).

²²⁷ Vid. ThLL X/1 2515, 38-49.

²²⁸ Per això, diu que Lucà composà una història i no un autèntic poema, raó per la qual no és considerat un poeta (ISID. *orig.* 8, 7, 10: *unde et Lucanus ideo in numero poetarum non ponitur, quia uidetur historias composuisse, non poema*).

Poeta s'oposa a *uersificator*, substantiu agent que fa referència només a l'habilitat tècnica de compondre versos, mentre que el terme que ens ocupa tendeix a incloure no només la creació, sinó també la possessió i el domini de la inspiració divina. Tal contrast s'evidencia a Quintilià, el primer autor a fer servir aquest derivat de *uersus* 'vers'²²⁹:

QUINT. *inst.* 10, 1, 89: Cornelius autem Seuerus, etiam si est uersificator quam poeta melior, si tamen (ut est dictum) ad exemplar primi libri bellum Siculum perscripsisset, uindicaret sibi iure secundum locum.

Present en el NGML, el DMLBrit i el LMILPolonorum²³⁰, *poeta* sempre es troba a la documentació de la Catalunya altmedieval com a sobrenom d'antropònims i restringit als textos de l'àrea del comtat de Barcelona. Això no obstant, hi ha proves de l'esperable presència d'experts en l'art d'escriure himnes i poesies en altres zones. És el cas de la firma següent, plasmada en un document del comtat de Girona, en la qual *Arnallus*, el signatari, es qualifica de 'docte en la composició de poemes':

1088 CEGirona 159, p. 292: scripsit et Arnallus componere carmina doctus.

No hi ha, en principi, cap innovació lèxica o semàntica en *poeta*, raó per la qual no hauria de ser inclòs en el GMLC, i, de fet, així s'indica de manera explícita en la introducció de l'obra²³¹. Tanmateix, una sèrie d'indícis van despertar la curiositat de Gómez Rabal²³², qui advertí que el *Sigefredus poeta* que signa al document de 1018 podria ser el mateix que havia firmat com a *leuita* i *grammaticus* (vid. s. v.) en dos diplomes, dels anys 1001 i 1005 i també de l'àrea de Barcelona, i tal vegada el mateix *Suniefredus* o *Seniofredus* dels textos de 1011 i 1015 i que apareix com a *grammaticus* en un de l'any 1016²³³:

1002 LAntiq. I 411, f. 157 (Mas 210): signum Sigefredus leuita subdictus grammaticus.

²²⁹ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *uerto*. No es documenta al nostre corpus.

²³⁰ Vid., en tots els casos, s. v.

²³¹ GMLC, p. XXVII. Vegeu el paràgraf on s'explica la qüestió a la veu *grammaticus* d'aquesta tesi.

²³² GÓMEZ RABAL 2010: 254.

²³³ Vid. BALARI 1899: 581, BONNASSIE 1979-1981: I 438 i ZIMMERMANN 2003: 878.

1005 Udina, *La successió testada* 64, p. 215: Sigefredus, leuita atque grammaticus, subscripsit.

1016 AComtalPerg I 118, p. 406: Sunifredus grammatici.

Si *grammaticus* ha patit, com sembla, algun canvi de significat (sembla clar que desenvolupava determinats papers en els actes jurídics d'escriptura de textos notariais, com un *scriptor*, vid. s. v.), l'autora planteja la possibilitat que també es produeixi quelcom de similar en el cas de *poeta*. Si, al seu parer, aquesta possibilitat ja seria raó suficient per incloure'n una entrada al GMLC²³⁴, la consulta dels diccionaris suara esmentats reforça encara més aquella intuïció, atès que mostra que *poeta* també és usat en els textos medievals en associació a *orator* i *philosophus*²³⁵ i, quelcom de gran interès per a la nostra anàlisi, també amb el significat de 'professor de les arts poètiques'²³⁶:

CONR. BRUNW. *Wolff.* 4, p. 46, 14 (*cit.* NGML, s. v. *poeta*): quicquid poeta cecinit, orator facundus disseruit, philosophus excogitauit.

1538 ARect II 4, p. 34 (*cit.* LMILPolonorum, s. v. *poeta*): quem cenum antea ipsimet magistri eidem doctori soluebant prout et antecessores alii astronomi et collegiatus de Dabrowka ipsi poetae collegiato soluere fuere soliti.

Si bé el document fa referència a un professor d'universitat de la Polònia del segle XVI, no es pot obviar el fet que presenta el mateix sentit bàsic que té *grammaticus*: en efecte, tal com *astronomus* 'astrònom' designa l'individu dedicat a l'estudi dels astres, *poetae* estaria donant nom al professor vinculat a l'estudi i l'ensenyament de les lletres. És ben possible, doncs, que *Sigefredus*, indubtablement lligat al món de la gramàtica i la literatura, fos docent de lletres i fes servir els mots *grammaticus* i *poeta* per destacar els seus camps de treball. D'altra banda, en el *Ricolf poeta* esmentat al diploma redactat cap al 1079, que conté l'empadronament dels habitants de Barcelona, Manuel de Montoliu²³⁷ hi volgué veure la

²³⁴ *Ibid.*, p. 255.

²³⁵ Vid. NGML, s. v., 3c.

²³⁶ Vid. LMILPolonorum, s. v.

²³⁷ MONTOLIU 1957: 77.

primera notícia dels joglars a Catalunya. Reconeix, emperò, que podria tractar-se simplement d'un poeta (sigui en els termes concrets qui sigui), parer del qual és Milà i Fontanals²³⁸.

Poeta tingué continuïtat en totes les llengües romàniques, a les quals degué arribar com a empremta del llenguatge escolar²³⁹, i es documenta en textos de redacció catalana des del segle XIII²⁴⁰:

s. XIII *Vides*R f. 240v2 (*cit.* Coromines, *DECat* VI 638b, 38-4): eu són Caterina ... que són noyrida així con tu veus ... e són venguda al meu Se<n>yor J. Crist ... prec-te, emperador, que no't leys vèncer a la tua ira, car ... axí diu lo p o e t a : que si tu't regeys per ton coratge, seràs rey, e si't regeys per cors, seràs ser<v>.

²³⁸ MILÀ Y FONTANALS 1889: 261.

²³⁹ Wartburg, *FEW* IX 123a. Segons l'autor, en francès no passa a ser d'ús corrent fins al segle XV.

²⁴⁰ Vid. Coromines, *DECat* VI 638b, 37. Alcover i Moll (DCVB, s. v. *poeta*) no testimonien la paraula fins al segle XIV, a Bernat Metge, en un passatge on es torna a trobar associada a *filòsof* (*Somni* III: *ací estan los gentils filosoffs e poetes*).

6.3. Cantors eclesiàstics

cantor

VARIANTS:

kantor

FORMES:

cantor, -orem, -oris, -ore, -ores

kantoris

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, mitjançant el sufix agent *-tor*, del verb *canere* ‘cantar’. Es documenta ja a Plaute amb sentit irònic, ço és, tot designant la persona que no para de cridar (*Pseud.* 366: PS. *Fraudulente.* CAL. *Impure.* PS. *Leno.* CAL. *Caenum.* BAL. *Cantores probos!*)²⁴¹.

FORMES ROMÀNIQUES²⁴²:

cat. *cantor*, *xantre*; esp. *cantor*, *chantre*; fr. *chanteur*, *chantre*; gall.-port. *cantor*, *chantre*; it. *cantore*; oc. *cantor*; rom. *cantorul*.

SIGNIFICAT:

‘Cantor eclesiàstic’; a vegades, ‘cap del cor d’una església, d’una catedral o d’un monestir’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **913** Ordeig, *Dotalies* 42, p. 109: Sig+num Kalopodius, qui k a n t o r i s fecimus et testibus rogauimus firmare.
- (2) **980** VViage XIII, ap. 18, p. 252²⁴³: Tridiarius presbiter et c a n t o r qui hanc scripturam scripsi.

²⁴¹ Vid. ThLL III 292, 22-23.

²⁴² Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1619a.

- (3) **1037** Ordeig, *Dotalies* 155, p. 72: Sig+num Seniofredis c a n t o r i s .
- (4) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1075, p. 390: Oliba sacer, qui et c a n t o r , SSS.
- (5) **1051** Baraut, *CartAndorra* II ap. 6, p. 150: ad ipsos misse c a n t o r e s de Sancta Maria ad unumquemque in ipsa Sede kinals II uini et in Tolo modios V de annona ad ipsa mensura et in Adren modios X de annona.
- (6) **1158** Baraut, *DocUrgell* 1538 (Urgellia 10, p. 55): Sig+num Wilelmi urgellensis c a n t o r i s , qui presens hoc uidi et audiui apud ipsum Soth de Menanges secus ripam Sicoris.
- (7) **1159** CSCreus 85, p. 88: Sig+num Aido, c a n t o r i s .
- (8) **1162** Baraut, *DocUrgell* 1565 (Urgellia 10, p. 90): nos testes sumus, uidelicet Guilelmus urgellensis sacrista et Guillelmus eiusdem ecclesie c a n t o r atque R. urgellensis ecclesie operarius. *ibid.*, p. 91: Sig+num G. sacriste. Sig+num G. c a n t o r i s . *ibid.*: sicut superus scriptum est sic nos prescripti testes, uidelicet sacrista, G. c a n t o r , R. operarius ... nos uidisse et audiuisse iuramus per Deum et hec sancta.
- (9) **1163** Baraut, *DocUrgell* 1572 (Urgellia 10, p. 99): Sig+num W. c a n t o r i s .
- (10) **1164** CSCreus 113, p. 115: Sig+num Aido, c a n t o r i s .
- (11) **1165** Baraut, *DocUrgell* 1596 (Urgellia 10, p. 119): ueniens uir uenerabilis Wilelmus urgellensis ecclesie c a n t o r et tunc temporis Aquetepide prepositus, in predictam uillam Aquetepide pro inquerendo censu beate Marie, de quo diu fuerat maximus error, fecit ante se congregari omnes homines eiusdem uille, ut ab eisdem ueritatem comperire posset.
- (12) **1167** Baraut, *CartAndorra* I 69, p. 206: inter Mironem de Osas et eundem priorem ac Guillemum nepotem c a n t o r i s et Bernardum de Cast[ro] dimitto precium cape mee.

²⁴³ Primer testimoni registrat al GMLC (vid. s. v. *cantor*).

- (13) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1626 (Urgellia 10, p. 149): W. c a n t o r urgellensis scripsit die et anno quo supra, et posuit sub testibus pecuniam que propter hoc data fuit.
- (14) **1170** Baraut, *CartAndorra* I 72, p. 212: nos igitur ... testificamus et testificando iuramus supra altare sancte Eulalie ... quod presentes uidimus et audiuimus quando predictus testator A. de Cabooth graui langore detentus, integro tamen sensu et sana loquela, suum hultimum condidit testamentum, eligens manumissores suos illos eosdem quos elegerat in scriptura quam fecerat ... et addidit illis manumissoribus alios manumissores, scilicet R. de Feners ... et G. c a n t o r e m ... et Bernardum capellannum, ut ipsi distribuerent res suas pro anima sua sicut hic scriptum est.
- (15) **1171** Baraut, *DocUrgell* 1656 (Urgellia 10, p. 180): Sig+num Guilelmi urgellensis ecclesie c a n t o r i s .
- (16) **1181** Sans Travé, *DipTBarberà* 107, p. 188: Sig+num Iohannis, c a n t o r i s .
- (17) **1185** CSCugat III 1156, p. 299: assidente nobis B., c a n t o r e Barchinonensi, iudicamus exorchias et intestaciones omnium rusticorum qui sunt in termino Castri de Fels pertinere ad Ticionem et filios eius.
- (18) **1188** Alturo, *DipAlguaire* 63, p. 160: Sig+num Andree, c a n t o r i s .

et al.

COMENTARI:

L'ús irònic o, fins i tot, sarcàstic del substantiu agent *cantor* per anomenar les persones cridaneres i més aviat de baixa condició social no és exclusiu de Plaute, sinó que, ja en època clàssica, es troba també a Ciceró²⁴⁴, qui, a més a més, l'empra amb el mateix to per parlar dels imitadors dels poetes²⁴⁵. Pròpiament, però, aquest derivat del verb *canere* dona nom a l'individu que es dedica al cant, ja sigui servint-se tan sols de la seva veu, ja sigui fent-se acompanyar del so d'un

²⁴⁴ CIC. *de orat.* 1, 236: *praeco actionum, cantor formularum* (ThLL III 292, 23-24).

²⁴⁵ CIC. *Tusc.* 3, 45: *o poetam egregium. Quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur* (ThLL III 292, 24-25).

instrument, com ara una flauta (no fou estrany, així, anomenar *cantor* l'artista que actuava durant les parts cantades de les representacions teatrals). És a Horaci on, per primera vegada, el mot es troba amb aquestes accepcions, que tingueren continuïtat en altres escriptors, sobretot de prosa, com, per exemple, Sèneca²⁴⁶:

HOR. *ars.* 155: donec c a n t o r 'uos plaudite' dicat.

SEN. *epist.* 84, 10: in commissionibus nostris plus c a n t o r u m est quam in theatris olim spectatorum.

Tanmateix, la majoria de testimonis de *cantor* conservats abans del període medieval es troben a la *Vetus Latina*, especialment als textos de l'Antic Testament, i, d'aquí, en diversos autors cristians. *Cantor* fa referència, en aquests casos, als cantors reials i eclesiàstics, encarregats de recitar i cantar els textos sagrats²⁴⁷:

VVLG. II *reg.* 19, 35: uocem c a n t o r u m atque cantatricum.

EVGIPP. *sev.* 24, 1: moderatum, c a n t o r e m ecclesiae.

És aquest l'ús que pervisqué en major mesura a l'Edat Mitjana, època durant la qual la paraula és eminentment emprada en l'àmbit de les esglésies. Present en tots els diccionaris consultats²⁴⁸, *cantor* podia fer al·lusió tant a un dels membres del cor eclesiàstic com al xantre, la persona a càrrec del govern del cor i de tots els assumptes que s'hi relacionen (com l'ensenyament del cant). No és fàcil, però, de discernir si el terme va referit a una o altra figura si, com és habitual, apareix sense cap mena d'especificació o context, qüestió que els autors del LELMAL van tractar de solucionar parant l'atenció en el lloc que ocupava el *cantor* entre els confirmants de les actes conservades²⁴⁹. Vegem els exemples següents:

1124 BE 112, 16 (*cit.* LELMAL, s. v. *cantor*): qui presentes fuerunt Nuno abbas et L. prior et F. c a n t o r et M. sacristan cum toto conuentu.

²⁴⁶ Vid. ThLL III 291, 54 ss. Vid. etiam OLD, s. v. *cantor*.

²⁴⁷ Vid. ThLL III 291, 71 ss. Vid. etiam Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *cantor*.

²⁴⁸ Vid. GMLC, DuCange, Niermeyer, DMLBrit, MLW, LMILPolonorum, LLMAIugoslaviae, LELMAL, LItalicaeMAL, GMLSueciae i GMLTransylvaniae, s. v. *cantor*.

²⁴⁹ Vid. LELMAL, s. v. *cantor*, n. c.

1129 CL 1389, 26 (*cit.* LELMAL, s. v. *cantor*): Petrus Guterii primicerius et presbiter conf. ... Martinus Erigii presbiter conf. Magister Iuo conf. Magister Fulco conf. Iohannes Petriz c a n t o r conf.

L'ordre, certament, sembla rellevant: mentre que al diploma de 1124 el *cantor* apareix just després de l'abat i el prior i abans del sagristà, al de 1129 és l'últim de tots els confirmants eclesiàstics, de manera que, segons el parer dels responsables del diccionari, no seria d'estranyar que en el primer cas s'estigués fent menció del director del cor d'aquella comunitat i al segon d'un dels membres que el formen. En absència d'altres indicacions, com ara els adjectius *maior* o *minus* (que, aplicats a *cantor*, designen respectivament el xantre i el sotsxantre), aquest és l'únic criteri aplicable que podria donar resposta a tal dificultat, igual de complicada de tractar en la nostra documentació.

En efecte, són molt pocs els testimonis de *cantor*, veu usada generalment com a sobrenom d'antropònims, que aporten dades rellevants. El més clar és, segurament, l'extret del diploma de 1051, on se citen els *misse cantores* de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, ço és, els membres del cor que cantaven la missa en les celebracions litúrgiques. Habitual és, en aquest sentit, el sintagma *eclesie cantor*, visible als documents urgellencs dels anys 1162 i 1165, que implicaria la mateixa idea, mentre que altres testimonis confirmen que els qui realitzaven l'ofici de cantor ostentaven, a la vegada, càrrecs eclesiàstics: al text del 980 se cita Tridiari, prevere a més de cantor, i al de 1049, Oliba, que apareix descrit segons la fórmula *sacer, qui et cantor*, que podria indicar el caràcter secundari de la feina relativa al cant litúrgic. Així doncs, a la llum d'aquests documents, sembla que, com es manté al GMLC²⁵⁰, als textos de la Catalunya altmedieval aquesta paraula designa bàsicament el cantor eclesiàstic, si bé no es pot descartar que en altres ocasions es refereixi al director del cor, figura que acostuma a rebre noms com *caput scholae*, *choraules*, *paraphonista* o *praecantor* (vid. s. vv.), entre d'altres.

Cantor és un terme panromànic que avui dia ha tornat a generalitzar-se i que usualment designa, *lato sensu*, la persona que canta. El canonge encarregat de la direcció del cant en el cor de les catedrals és anomenat *xantre*, préstec del francès *chantré*, derivat de *cantor*, que també es troba en castellà o en portuguès (*chantré*). D'altra banda, de *canere* en sorgí l'intensiu *cantare*, amb gran continuïtat en les

²⁵⁰ Vid. GMLC, s. v. *cantor*.

llengües romàniques²⁵¹ i documentat des d'època arcaica²⁵², que va donar el nom d'agent *cantator*. Constatat des de Varró²⁵³, aquest sinònim de *cantor* en sentit ampli (més aviat com a 'persona aficionada a cantar') es localitza una sola vegada al corpus estudiat, a tocar del segle XIII, com a sobrenom d'un antropònim:

1191 CDipÀger 600, p. 948: afrontat ex una parte Bernardus Cantator,
de omnibus aliis heremum.

²⁵¹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1611.

²⁵² NAEV. *com.* 79: *a labris alium innuocat, cum alio cantat* (ThLL III 287, 69-70).

²⁵³ VARRO *ling.* 8, 57: *a cantando cantator* (ThLL III 279, 57-58).

caput scholae

VARIANTS:

cabuscholae, cap de scolae, capischolus, capiscola, capiscolius, capiscolus, capud scolae, caputcolae, caput scholus, chaput scolae, kapudscholae

FORMES:

cabuschole
cap de scole
capischolus
capiscola, -ae (-e)
capiscolio
capiscoli
capud scole (capudschole), scolarum
caputcole
caput scholis
caput scole (caputscholae, -e), scoli, scolis, scolarum; capiti scole (capitischole)
chaput scole
kapudschole

ETIMOLOGIA:

Locució, no documentada abans del període medieval, formada pels substantius *caput* ‘persona o cosa principal’ i *scholae* ‘escola’, entès com a *schola cantorum* ‘escola de cantors’²⁵⁴.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *cabiscol*, ant. *cabuscol*, *capiscol*; esp. *capiscol*; fr. *capiscol*; gall. *capiscol*; oc. ant. *cabiscol*.

SIGNIFICAT:

‘Dignitat eclesiàstica que, en una església catedral, té al seu càrrec el govern del cor’, ‘cabiscol’.

²⁵⁴ Vid. Coromines, *DECat* II 519a, 39-40.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **960** ACVic, c. 9, Episcopol. I, n. 71: Wilielmus, leuita et caput scole.
- (2) **975** DipGirona 427, p. 378: uolumus et mandamus ipsa tascha et ipsa solidata capiat eas caput scolis et Argemirus sagrista; dum uiuunt, teneant et possideant, et post obitum illorum remaneat caput scole et alii sagriste qui fuerint post eos usque in finem in domum Sancte Marie.
- (3) **976** DipGirona 435, p. 387: Ricarius, qui modo est caput scholis.
- (4) **978** (*orig.*) DipGirona 442, p. 397: Richarius, presbiter supranominatus, caput scolis Sancte Marie supradicte.
- (5) **984** (*orig.*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 513, p. 432: Richarius presbiter, capud scole Sancte Marie sedis Gerunda, qui ista donatione scripsit.
- (6) **994** (*orig.*) DipCervià 2, p. 199: in Dei nomine, Richurius, presbiter, capud scole Sancte Marie.
- (7) **998** (*orig.*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 625, pp. 534-535: ego Enego archipresbiter donator sum tibi Ricolfo caput scole.
- (8) **1005** DACCBBarcelona I 54, p. 332: sss Ato presbitero, caput scole.
- (9) **1011** Udina, *La successió testada* 89, p. 246: Ato, presbiter qui est capiscolus.
- (10) **1013** LAntiq. IV 313, f. 119 (Mas 326): Ato presbiter qui et capud scole.
- (11) **1015** CPoblación I 12, p. 25: Wifredus leuita qui et kapud scole.
- (12) **1019** ACA Ramon Berenguer I, n. 8 (BALARI 1899: 581): Poncio leuita et caput scole.
- (13) **1019** (*orig.*) CEGirona 78, p. 176: Falcutio, caput scole prefate sedis.

- (14) **1020** LAntiq. I 464, f. 172 (Mas 396): ego Poncius leuita qui capud scole.
- (15) **1029** (*orig.*) CSCugat II 510, p. 163: in presentia domna Ermesindis, comitissa, et Poncio, caput scole.
- (16) **1060** (*orig.*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 1199, p. 508: Bernardus capud scolarum SSS.
- (17) **1070** (*orig.*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 1335, p. 633: Guilabertus diachonus et caput scolarum SSS.
- (18) **1073** LAntiq. II 45, f. 16 (Mas 905): uenditores sumus tibi Raimundus Bernardi capiti scole emptori ... et affrontat predicta omnia ... de circi in alaudes de ipsa cabiscolia.
- (19) **1074** ACUrgell, *Cart.* I 201, f. 74, col. 1: Petrus caput scole qui ista carta donacionis rogatus scribsi.
- (20) **1075** (*orig.*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 1375, p. 672: Guilabertus caput scolarum SSS.
- (21) **1080** (*orig.*) CSCugat II 697, p. 361: S+m Oliue, capitiscole.
- (22) **1084** CSCugat II 717, p. 381: Petri, caput scoli Barcinone.
- (23) **1084** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 70, p. 299: Sig+num Guillelmi, leuite, qui et caputcole.
- (24) **1085** LAntiq. IV 37, f. 12 (Mas 1045): uenditor sum tibi Guilielmus Remundi qui et caput scole emptori.
- (25) **1113** Martí Bonet, *Oleguer* 27, p. 380: Sig+num Berengarii capiscolae.
- (26) **1120** (*Girona*) VViage XV ap. 7, p. 228: Raimundus quem uocant cabuschole.

- (27) **1121** Ordeig, *Dotalies* 327, p. 74: Sig+num Reamballo capiscolio.
- (28) **1141** Baraut, *DocUrgell* 1476 (Urgellia 9, p. 281): Sig+num Bernardi Petri capiscoli.
- (29) **1154** Baraut, *CartAndorra* I 51, p. 171: ex parte episcopi facio ostaticum ego, B. de Lobera, cum B. Guillelmi et G. de Poncio, archidiaconibus, et Willelmo, capiscola, ut tantum staremus ad Castelbo, cum nostris expensis, donec redirigeretur.
- (30) **1166** VViage XII ap. XXI, p. 258: Sig+num Guillelmi caputscolae.
- (31) **1167** Baraut, *DocUrgell* 1616 (Urgellia 10, p. 138): Sig+num Guilelmi capiscole urgellensis.
- (32) **s. XII** Pujol, *Documents* 5, p. 15: bacalars de Vilag tolgren lo mul ad cap de scole²⁵⁵.

et al.

COMENTARI:

Ja al 1935, Higini Anglès advertí de la dificultat d'estudiar la qüestió dels cantors que hom troba testimoniats als diplomes de la Catalunya dels segles X-XIII, inconvenient que deriva de la manca de dades més concretes a propòsit d'aquests individus. Per a Anglès, «si els documents especifiquessin sempre clarament el càrrec dels personatges el nom dels quals recorden, Catalunya podria presentar al món musical una llista interminable de cantors, que serviren molt com a base científica per a esbrinar tantes qüestions com presenta la música medieval»²⁵⁶. L'autor remarca especialment el problema dels noms davant dels quals no es pot determinar amb claredat si designen un cantor o un músic o, en canvi, un personatge que no té a veure amb aquesta qüestió, problemàtica que sembla afectar, en especial, dues expressions: *primicerius* (vid. s. v.) i *caput scholae*,

²⁵⁵ Tal i com adverteixen els autors del GMLC (s. v. *caput scholae*, n. 1), «la e de de» es troba «intercalada en abreviatura», per la qual cosa «potser s'hauria d'interpretar *ud* i llegir *capud* en comptes de *cap de*, i això explicaria el genitiu *scole*».

²⁵⁶ ANGLÈS 1935: 44.

locució a mig camí entre l'ensenyament i la direcció dels cors litúrgics. En efecte, com diu Alturo, «se ha querido ver [...] en el *caput scholae* al director de los estudios de música. Pero lo cierto es que la documentación no siempre es clara al respecto y, si bien algunas veces esta identificación parece adecuada, en otras el cabiscol se acerca más a la figura del *grammaticus*²⁵⁷ o [...] *doctor paruulorum*»²⁵⁸.

Composta pel substantiu *caput*, que aporta la noció de lideratge, i el genitiu d'*schola* –que aquí s'ha d'interpretar com el lloc d'aprenentatge i exercici dels cantors– la locució *caput scholae*, que donà el llatí *caput scholaris* (vid. s. v.) i el català *cabiscol*, designa pròpiament la dignitat eclesiàstica que governava el cor, càrrec que comportava, alhora, la participació en l'educació dels infants, duta a terme a les escoles catedralícies i monacals. En efecte, el cabiscol, a més de dirigir el cor, s'ocupava també d'ensenyar als nens la disciplina del cant i, segurament, altres assignatures del programa escolar. Prova de la seva implicació en l'educació és el cabiscol de la seu de Girona Falcuci, que signava, segons sembla indistintament, com a *caput scole* (així succeeix en un dels diplomes citats de 1019²⁵⁹) i com a *doctor paruulorum*, expressió que designa el mestre de pàrvuls²⁶⁰:

1018 (*orig.*) CEGirona 77, p. 176: Falcucius leuita doctor paruulorum.

No seria d'estranyar que sota el nom de *caput scholae* s'hi amagués, uns cops, el mestre de l'escola de cant i director del cor i, uns altres, el mestre de l'escola literària. Aquesta és la interpretació que donà Alturo, i que seguiren Puig i Fornés²⁶¹, i explicaria la coincidència en el temps de dos cabiscols en una mateixa catedral. Podria ser, igualment, que en alguns llocs l'educació s'hagués organitzat en diverses escoles, cosa que raonaria l'ús del genitiu plural de l'expressió *caput scholarum* que llegim als diplomes dels anys 1060, 1070 o 1075, entre d'altres, en al·lusió als cabiscols de la catedral de Vic, Bernat i Guilabert²⁶². Pel que fa a la vinculació del càrrec amb l'ensenyament cal esmentar, en darrer lloc,

²⁵⁷ Vid. s. v.

²⁵⁸ ALTURO 1998b: 49-50. Per a la locució *doctor paruulorum*, vid. PRIETO 2014, s. v. *doctor*.

²⁵⁹ **1019** (*orig.*) CEGirona 78, p. 176:

²⁶⁰ Vid. GMLC, s. v. *doctor*.

²⁶¹ Vid. ALTURO 1998b: 50 i PUIG-FORNÉS 2016: 208-209.

²⁶² Vid. PUIG-FORNÉS 2016: 208, on se citen més exemples.

que el prevere de Barcelona i cabiscol Ramon, citat com a *caput scholae* al text de 1073, s'anomena *nostre Sedis scolam regens* en un document anterior, datat al 1046:

1046 (*orig.*) DACCBBarcelona III 706, p. 1194: Raimundo, presbitero nostre sedis, scolam regens.

El cabiscol, per tant, governaria el cor (*caput scholae*), instruiria els infants en el cant i en altres matèries (*doctor paruulorum*) i, en segons quins casos, dirigiria també l'escola (*regens scolam*).

Com advertiren Puig i Fornés, *caput scholae* es «la denominación más antigua referida a personas que intervienen en la institución escolar y también la más usual en la documentación latina medieval de territorio catalán. [...] En el siglo X es el único término que se encuentra para referirse al docente. En el siglo XI aparece por doquier»²⁶³. Molt present, també, durant la primera meitat del segle XII (i, en canvi, poc freqüent a la segona²⁶⁴), és en aquesta centúria quan hom documenta més proves de la seva actuació com a director del cor, enfosquides fins ara pel seu paper com a mestre. Així, Anglès²⁶⁵ localitzà un exemple claríssim en un diploma de 1142, editat per Pasqual als *Sacrae antiquitatis Cataloniae monumenta*, que conté la donació o restitució que Berenguer, bisbe de Girona, féu al prior de Sant Tomàs de Fluvià de l'església de Sant Genís de Palafolls, on, entre els qui insten per la causa, hi ha *Guillelmo precentore*²⁶⁶, qui, en signar a l'escatocol, deixà escrita l'expressió *caput scholae*:

1142 Pasqual, *SACat* V, p. 165: Berengarius abbatte S. Felicis, et Guillelmo precentore de Petra incisa. *ibid.*, p. 166: Guillelmus Gerundensis ecclesiae caput scholae.

Registrada amb nombroses variants als diplomes estudiats –algunes d'elles, com *cabuscholae* o *capisc(h)olus*, llatinitzacions superficials del català *cabiscol*, sens dubte–, *caput scholae* desembocà, potser a través de l'occità antic²⁶⁷, en el català *cabiscol*. Pel que fa al pas del mot de la llengua llatina a la catalana, Coromines diu

²⁶³ *Ibid.*, pp. 205 i 208.

²⁶⁴ Vid. ANGLÈS 1935: 49.

²⁶⁵ *Ibid.*, p. 50.

²⁶⁶ Vid. s. v. *praecentor*.

²⁶⁷ Vid. GMLC, s. v. *caput scholae*.

que, un cop desapareguda la terminació de genitiu, hi podria haver hagut un compromís entre la forma *caputscol*, que hauria donat un antic *cabuscol* (vegeu el diploma de 1120), i un més culte *capit(e)scol* (documentat als diplomes de 1073 i 1080) que hauria produït *capiscol* i *cabiscol*, variant aquesta que ja apareix testimoniada a Ramon Llull²⁶⁸:

LLULL *Blanq.* 68, 2 (*cit.* DCVB, s. v. *cabiscol*): en aquesta Seu havia XXIV canonges, exceptat sacrista e artiaça prebost e c a b i s c o l.

²⁶⁸ Vid. Coromines, *DECat* II 519a, 43 ss.

caputscholaris

VARIANTS:

—

FORMES:

caputscholaris

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval derivada de la locució *caput scholae* (vid. s. v.) amb l'afegit del sufix *-aris*²⁶⁹.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

‘Dignitat eclesiàstica que, en una església catedral, té al seu càrrec el govern del cor’, ‘cabiscol’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1027** Junyent, *Oliba* Dip. 92, p. 145 (*acta del sínode de Toluges*): omnibus canonicis ... interdicens ... ut nullus eorum de his aliquid soluere audeat sine consensu praefati archipresbyteri uel archidiaconorum siue sacriscrinii et caputscholaris uel caeterorum fratrum canonicorum.

COMENTARI:

Derivat de *caput scholae*, el substantiu *caputscholaris* designa exactament el mateix que aquella locució: el director d'un cor catedralici o cabiscol²⁷⁰, segurament també encarregat de l'ensenyament del cant als més joves. Tan sols testimoniada —i un cop, només— a l'acta de la celebració, al 1027, d'un sínode a Toluges (encontre convocat per l'abat i bisbe Oliba en representació del bisbe d'Elna), aquesta inno-

²⁶⁹ Vid. GMLC, s. v.

²⁷⁰ Per a l'estudi d'aquesta figura, vid. PUIG-FORNÉS 2016.

vació del llatí medieval, que no es llegeix als textos d'altres zones geogràfiques, es registra al final del diploma, juntament amb altres noms de dignitats catedralícies (*archipresbyteri uel archidiaconorum siue sacriscrinii*²⁷¹) que ja han aparegut citades a l'inici del text:

1027 Gonzalvo, *Pau i treva* 1, pp. 3-4: conuenit Oliba, pontifex Ausonensis, ad uicem Berengarii Helenensis episcopi, tunc temporis in transmarinis partibus peregrini, una cum Idalchero, sanctae Helenensis Ecclesiae archipresbitero, et Gaucelino, archidiacono, et Ellemaro, sacriscrinio et choraule Gauzberto, et caeteris praefatae Sedis canonicis.

Com es pot observar, en aquest passatge no hi ha rastre de *caput scholaris*, sinó que la dignitat del cabiscol rep aquí el nom de *choraules* (vid. s. v.), veu d'origen grec. Citat entre diversos dignitaris, aquest hel·lenisme identifica Gausbert, qui, a més, és qualificat de *sacriscrinius* 'sagristà', la persona a càrrec de la sagristia i que tenia cura de l'endreçament d'una església²⁷². El canvi de paraula podria justificar-se pel difícil que podria resultar d'entendre *choraules*, de manera que, amb la intenció d'aclarir el sentit del terme i d'evitar possibles malentesos, l'escrivà s'hauria empescat un neologisme generat, com hem dit, a partir de *caput scholae*, una de les denominacions més usades als textos del corpus estudiat per designar cabiscols. Sobre la raó que portà el redactor del text a emprar un derivat –que, insistim, presumiblement s'hauria inventat– i no la locució pròpiament dita, podria hipotetitzar-se que ho féu amb la intenció d'oferir un vocable tan singular com *choraules*, erudit i lligat a la consulta de glossaris, que resulta molt adequat a un text de les característiques d'aquest.

²⁷¹ Per a aquestes dignitats, vid. PRIETO 2014.

²⁷² Vid. *ibid.*, p. 182.

choraules

VARIANTS:

coraula

FORMES:

choraule

coraula

ETIMOLOGIA:

Terme provinent del grec χοράλης ‘tocador de flauta que acompanya un cor en dansa’²⁷³, compost de χορός ‘cor de dansa’, ‘grup de ballarins’ (cf. llatí *chorus*²⁷⁴) i del verb ἀλλέω ‘tocar la flauta’²⁷⁵. Es documenta a partir d’època clàssica amb el significat de ‘músic, generalment un flautista, que acompanya el cor’ (PETRON. 53: *choraulen meum iussi latine cantare*; 69: *arundinibus quassis choraulas imitatus est*)²⁷⁶.

FORMES ROMÀNIQUES²⁷⁷:fr. *carole*; oc. ant. *corola*.

SIGNIFICAT:

1. ‘Mestre o cap del cor’, ‘cabiscol’.
2. *Coraula secundus*: ‘cabiscol segon’, ‘sotscabiscol’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

1.

- (1) **1027** Gonzalvo, *Pan i treva* 1, pp. 3-4: conuenit Oliba, pontifex Ausonensis, ad uicem Berengarii Helenensis episcopi, tunc temporis in transmarinis partibus peregrini, una cum Idalchero, sanctae Helenensis Ecclesiae

²⁷³ LSJ 1733b, s. v. χοράλης.

²⁷⁴ Per a la presència d’aquest substantiu al nostre corpus, vid. PUNSOLA 2017: 235-239.

²⁷⁵ *Ibid.*, p. 232. Vid. etiam PUIG-FORNÉS 2016: 210 i GMLC, s. v. *choraules*.

²⁷⁶ Vid. ThLL III 1017, 17 ss.

²⁷⁷ Vid. Wartburg, *FEW* II 644a.

archipresbitero, et Gaucelino, archidiacono, et Ellemaro, sacriscrinio et choraule²⁷⁸ Gauzberto, et caeteris praefatae Sedis canonicis, coetuque sacrorum ducum, caterua quoque fidelium, non solum uirorum, sed etiam feminarum, conuenerunt in comitatu Rossilionense, in prato Tuluies.

- (2) **1087-1088** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1543, p. 830: Petrus c o r a u l a SSS.
- (3) **1120** CEGirona (Marquès 226, p. 369): hoc letabundus confirmo c o r a u l a Raimundus.
- (4) **1121** DipCervià 43, p. 244: hoc Letabundus conscribo c o r a u l a Remundus, anno quo supra memorat scriptura dieque.

2.

- (1) **1088** CEGirona (Marquès 159, p. 292): ista Berengarius laudat c o r a u l a s e c u n d u s .
- (2) **1091** CDipSGirona 416, p. 437: Raimundus c o r a u l a s e c u n d u s .
- (3) **1100** Ordeig, *Dotalies* 276, p. 310: Raimundus c o r a u l a s e c u n d u s .
- (4) **1117** CEGirona (Marquès 220, p. 363): Guilielmus c o r a u l a s e c u n d u s .

COMENTARI:

Els primers testimonis del grec χοράλης es troben a l'Antologia Palatina i a Plutarc, textos en què aquest substantiu masculí designa l'individu que acompanya el cor amb el so de la flauta²⁷⁹, com es veu en aquests passatges:

AP 11, 11-12:

Οὐκ ἦδειν σε τραγωδόν, Ἐπικράτες, οὐδὲ χοράλην,
οὐδ' ἄλλ' οὐδὲν ὄλωσ, ὧν χορὸν ἔστιν ἔχειν·

PLV. *Ant.* 24: Ἀναξήνορες δὲ κιθαρωδοὶ καὶ Εὐῶθοι χοραῦλαι καὶ
Μητροδώρος τις ὄρχηστής καὶ τοιοῦτος ἄλλος Ἀσιανῶν ἀκροαμάτων

²⁷⁸ *choratile* Junyent (*Oliba Dip.* 92, p. 145).

²⁷⁹ ThLG, s. v. χοράλης.

θίασος, ὑπερβαλλομένων λαμυρία καὶ βωμολοχία τὰς ἀπὸ τῆς Ἰταλίας κῆρας, εἰσερρῦη καὶ διώκει τὴν ἀυλὴν, οὐδὲν ἦν ἀνεκτόν, εἰς ταῦτα φοροῦμένων ἀπάντων.

El préstec llatí *choraules* (o *choraula*) és documentat per primera vegada en època imperial, moment en què també es comença a veure el femení *choraule* (del grec χοραυλίς), menys freqüent i absent del nostre corpus²⁸⁰. Es troben, amb el mateix significat que el vocable grec, especialment en autors de textos en prosa (com el ja citat Petroni, o Apuleu²⁸¹, on el terme masculí apareix coordinat als noms de músic *cymbalista* i *tympanista*), però també es testimonia als epigrames de Marcial, que el coordina disjuntivament a *citharoedus* ‘citaredes’, el cantor que s’acompanya amb la lira:

APVL. *Socr.* 13, p. 149: strepitu cymbalistarum et tympanistarum et choraularum.

MART. 5, 56, 9: discat citharoedus aut choraules.

El mot tingué continuïtat en els escrits dels autors cristians²⁸² i es documenta, igualment, en bona part dels corpus textuais llatins de l’Edat Mitjana, com demostra la seva inclusió al GMLC, al DuCange, al Niermeyer²⁸³, al DMLBrit i al MLW²⁸⁴. Alguns dels exemples que es recullen en aquestes dues darreres obres mostren que, en efecte, encara persisteix en l’època medieval el significat originari de ‘músic que acompanya el cor’²⁸⁵:

H. BOS. *Thom.* III 16 (*cit.* DMLBrit, s. v. *choraula*): in hac mensa non audiuntur tibicines, non cornicines ... non citharedus, non choraula.

Això no obstant, la principal accepció de la paraula en aquest període és, segons el nombre de testimoniats, la de ‘director d’un cor’, ‘cabiscol’. Present

²⁸⁰ Vid. ThLL III 1017, 44-45.

²⁸¹ Vid. etiam PLIN. *nat.* 37, 6: *Ismenian choraulen multis fulgentibusque gemmis uti solitum.*

²⁸² Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *choraules*.

²⁸³ Vid. s. v. *choraules*.

²⁸⁴ Vid. DMLBrit i MLW, s. v. *choraula*. El DMLBrit documenta igualment, sota la mateixa entrada, els substantius, també masculins, *corealles* i *chorealus*.

²⁸⁵ El DMLBrit aporta, a més, la definició de ‘cap d’un cor de dansa’.

als cinc diccionaris esmentats, aquest és, efectivament, el significat que *choraules* presenta a la documentació altmedieval catalana, on es llegeix entre les acaballes del segle XI i les primeres dècades del XII; la forma més documentada és *coraulla* i el seu ús principal és el de sobrenom d'antropònims masculins. Hi apareix per primera vegada en un diploma del 1027 que dóna notícia de la celebració del sínode a Toluges, convocat per l'abat i bisbe Oliba en representació del bisbe d'Elna. Citat entre diverses dignitats catedralícies, el terme identifica Gausbert, qui, a més de *choraules*, és anomenat *sacriscrinius*, és a dir, 'sagristà', la persona a càrrec del govern de la sagristia i de l'endrecament d'una església (custodiant-ne els vasos, les vestidures, els llibres, etc.)²⁸⁶. La clau que permet confirmar que *choraules* designa el cap d'un cor es troba al mateix document, només unes línies més avall, en un altre passatge en què les dignitats citades tornen a aparèixer en una nova enumeració. En aquesta ocasió, però, *choraules* ha estat substituït pel substantiu *caputscholaris* 'cabiscol', derivat de la locució *caput scholae*²⁸⁷:

1027 Gonzalvo, *Pau i treva* 1, p. 5: omnibus canonicis suprascriptae Sedis interdicimus coram Deo et sanctis eius, ut nullus eorum de his aliquid solvere audeat sine consensu praefati archipresbiteri uel archidiaconorum, siue sacriscrinnii et caputscholaris, uel caeterorum fratrum canonicorum.

Segurament es tracta del mateix individu que es fa dir *coripanta* (vid. s. v.) a l'acta de dedicació de la basílica del monestir de Ripoll de l'any 1032²⁸⁸:

1032 Ordeig, *Dotalies* 151, p. 59: Gauhbertus Coripansa.

Tal com observà Bastardas²⁸⁹ i han ratificat diversos autors de l'equip del GMLC²⁹⁰, «el mot d'erudició *choraules*», que substitueix l'habitual *caput scholae*, d'on derivà el català *cabiscol*, no és «gens apropiat per a designar cap mena de

²⁸⁶ Vid. PRIETO 2014: 182.

²⁸⁷ Vid. s. vv.

²⁸⁸ Amb aquest mot succeeix quelcom de molt semblant a la substitució de *choraules* per *caputscholaris* al diploma del 1027: en un document de l'any 1000 (DipRosselló 647, pp. 508-509), *Teutfredus coripanta* ha estat anomenat anteriorment, en el mateix text, *caputscolis* (vid. s. v. *caput scholae*). Vid. PUIG-FORNÉS 2016: 210.

²⁸⁹ BASTARDAS 1995: 224 (= BASTARDAS 1973: 71). Vid. etiam GMLC, s. v. *choraules*.

²⁹⁰ Vid. GMLC, s. v. *choraules*. Vid. etiam PUIG 2013: 41-42, PUIG-FORNÉS 2016: 210 i PUNSOLA 2017: 234.

dignitat eclesiàstica», ja que tant en el llatí d'època imperial com en textos i glosses tardans s'usa sempre per fer referència a artistes de caràcter profà. Tanmateix, la raó que hom hagi emprat aquest mot es deu molt probablement al fet que l'escrivà de l'acta del sínode d'Elna només en tenia coneixement a través de glosses com les que conté el manuscrit Ripoll 74, en què *choraules* és definit, en els folis 35v i 157r, de la manera que segueix²⁹¹:

Riuipullensis 74, f. 35v (*cit.* Llauro, *Glosarios* 3, p. 355): *choraula* –
princeps chori ludorum quo nomine potest dici totus chorus.

Riuipullensis 74, f. 157r (*cit.* Nicolau d'Olwer, *Glossaire*, p. 112): *coraules*
– princeps chori.

Aquesta mateixa glossa del manuscrit del monestir de Ripoll, del qual era abat precisament el bisbe Oliba –president, com hem dit, del sínode–, podia haver confós el redactor del document pel que fa al veritable valor semàntic de *choraules*, atesa la definició donada (*princeps chori* ‘cap d'un cor’). La glossa prové, de manera més o menys directa, d'aquella que figura entre les anomenades *Glossae Scaligeri* que s'atribuïen a Isidor i és, molt possiblement, la font primera a través de la qual aquesta paraula fou entesa amb tal sentit en la llatinitat medieval:

GLOSS. VI 208 = V 593, 22 (*cit.* GMLC, s. v. *choraules*): *choraula*:
princeps chori ludorum quo nomine potest dici totus chorus.

Menció a part mereix el sintagma *coraula secundus*, testimoniats en quatre diplomes (dels anys 1088, 1091, 1100 i 1117, com ja notà Punsola²⁹²), manera erudita de designar el sotscabiscol o sotsxantre (vid. s. v. *succentor*), l'individu subordinat al cabiscol (qui l'hauria nomenat) i que, com a auxiliar seu, podia encarregar-se d'ensenyar la tècnica del cant a nens i capellans²⁹³.

Choraules només va tenir continuïtat en francès (*carole*, a més de la forma del francès provençal *koráola*) i occità antic (*corola*), però amb el significat de ‘dansa religiosa, en cercle, acompanyada de cants’²⁹⁴.

²⁹¹ PUNSOLA 2017: 233.

²⁹² *Ibid.*, p. 234.

²⁹³ Vid. ANGLÈS 1935: 58-59.

²⁹⁴ Vid. Coromines, *DECat* IV 27b, 57-28a, 6 i DOM, s. v. *corola*.

coripanta

VARIANTS:

coripania (?), coripansa (?)

FORMES:

coripanta
 coripania (?)
 coripansa (?)

ETIMOLOGIA:

Possiblement, deturpació de l'hel·lenisme *chorizanta* 'ballari', derivat de *chorizare* (procedent del grec χορίζω 'ballar'²⁹⁵) 'ballar en cercle' o 'dirigir un cor'²⁹⁶.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

'Mestre del cor', 'cabiscol'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1000** DipRosselló 647, p. 509: Teutfredus leuita, qui et c o r i p a n t a .
- (2a) **1032** Junyent, *Oliba* Dip. 104, p. 167: Gaulibertus C o r i p a n i a .
- (2b) **1032** Ordeig, *Dotalies* 151, p. 59: Gauhbertus C o r i p a n s a .

COMENTARI:

Coripanta és un substantiu que no apareix registrat en cap diccionari de llatí medieval i que a la documentació de la Catalunya altmedieval tan sols es llegeix, emprat com a protocognom, en dos diplomes, el primer dels quals data de l'any

²⁹⁵ Vid. LSJ 1750a, s. v.

²⁹⁶ PUIG-FORNÉS 2016: 212.

1000, encara que es conserva a partir d'una còpia del segle XVII²⁹⁷. El document registra el procediment judicial que va emprendre l'església d'Elna contra Ermela, neboda del levita Oriol, per la propietat d'un alou. Entre les signatures que certifiquen la validesa del document, hi ha la de Teutfred, qui, a més de firmar com a *levita*, també ho fa com a *coripanta*. Les dignitats catedralícies que el subscriuen apareixen ja esmentades al preàmbul d'aquest mateix document, però en aquesta primera enumeració no es llegeix pas *coripanta*, sinó *caputscolis*²⁹⁸. En efecte, aquesta és la clau que permet de certificar que *coripanta* designa el 'mestre del cor' o 'cabiscol':

1000 DipRosselló 647, p. 508: Teoferedus caputscolis et levita.

També és aquesta la conclusió que, al prefaci a l'edició de Ponsich, extragué Mundó²⁹⁹, qui considerà que *coripanta* mereix la mateixa interpretació semàntica que *choraules* (χοραύλης) i assenyalà que deu provenir de χοροῦ πάντα.

El segon i darrer diploma del nostre corpus que conté aquesta veu és l'acta de dedicació de la basílica del monestir de Ripoll, de l'any 1032. La seva presència requereix, com advertiren Puig i Fornés³⁰⁰, d'unes consideracions prèvies, ateses les circumstàncies de la seva transmissió: el diploma ens ha arribat només a partir de còpies, ja que el document original (potser, conservat inicialment al monestir de Montserrat³⁰¹) es va perdre entre els anys 1811 i 1812; el mateix va succeir amb les dues còpies que se'n van fer en els segles XIII i XIV (ja fos de l'original mateix, ja fos d'una còpia coetània), extraviades al 1835. Entre els anys 1644 i 1660, però, el benedictí Guillem Costa les havia copiat totes dues i Baluze pogué reproduir-les en la seva *Col·lecció*³⁰²; d'altra banda, cap al 1771, Jaume Pasqual, al tercer volum de les *Sacrae antiquitatis Cataloniae Monumenta*³⁰³, va recollir una sèrie de subscripcions que no constaven en les còpies de Guillem Costa i que van ser reproduïdes, segons diu, a partir del document de Montserrat, que,

²⁹⁷ BnF, *Collection Moreau*, vol. 16, ff. 191-193 (vid. DipRosselló 647, p. 508).

²⁹⁸ Vid. s. v. *caput scholae*.

²⁹⁹ DipRosselló, p. 23.

³⁰⁰ PUIG-FORNÉS 2016: 211.

³⁰¹ AM Cax. 4, leg. 2, fol. 10.

³⁰² Còpies conservades, segons Puig i Fornés (2016: 211), a la BNE (*Collection Baluze*, vol. 107, ff. 187v-189 i 295v-296v).

³⁰³ Preservat a la BCatalunya (ms. 729, vol. III, f. 11).

com hem apuntat ja, bé podria ser l'original. Per bé que les edicions modernes de Junyent i Ordeig es basen en les còpies de Costa, afegeixen també les signatures de Pasqual: *Gaubbertus Coripansa*, a Ordeig, o *Gaulibertus Coripania*, en la transcripció de Junyent³⁰⁴. Tanmateix, després de consultar els *Sacrae antiquitatis Cataloniae Monumenta*, Puig i Fornés³⁰⁵ van poder concloure que el que Pasqual havia escrit és *Gaubbertus Coripanta*, que podria ser el mateix individu que es fa dir *caputscholaris* i *choraules* (vid. s. vv.) en l'acta del sínode de Toluges:

1027 Junyent, *Oliba* Dip. 92, p. 145: omnibus canonicis ... interdicimus ... ut nullus eorum de his aliquid soluere audeat sine consensu praefati archipresbyteri uel archidiaconorum siue sacriscrinii et caputscholaris uel caeterorum fratrum canonicorum. *ibid.*: conuenit Oliba, pontifex Ausonensis, ad uicem Berengarii Helenensis episcopi, tunc temporis in transmarinis partibus peregrini, una cum Idalchero, sanctae Helenensis Ecclesiae archipresbitero, et Gaucelino, archidiacono, et Ellemaro, sacriscrinio et choraule Gauzberto, et caeteris praefatae Sedis canonicis.

Hom hauria d'entendre la forma *coripanta* com un «hel·lenisme estrany i altisonant, deutor segurament de la consulta de glossaris»³⁰⁶. Sorgiria de la deturpació de *c[h]orizanta*, forma derivada del verb *chorizare*, provinent, al seu torn, del grec *χωρίζω* 'ballar', present a Eurípidès:

EUR. *Phoen.* 106-107:

κινούμενον γὰρ τυγχάνει Πελασγικὸν
στράτευμα, χωρίζουσι δ' ἀλλήλων λόχους.

L'hel·lenisme *chorizare* és recollit, entre d'altres, al DuCange ('ballar', 'dirigir un cor', també escrit *corizare*), al Niermeyer ('ballar en cercle') o al MLW³⁰⁷, que

³⁰⁴ PUIG-FORNÉS 2016: 211. Les autores noten, a més, que Higiní Anglès (ANGLÈS 1935) va comentar *coripanta*, la forma que ell llegia en la compilació de Pasqual.

³⁰⁵ Vid. PUIG-FORNÉS 2016: 211.

³⁰⁶ *Ibid.*, p. 212.

³⁰⁷ Vid. DuCange i Niermeyer, s. v. *chorizare*. Vid. MLW, s. vv. *chorizo* i *chorizans*. També té entrada al DMLBrit (s. v. *chorizare*) i al LMILPolonorum (s. v. *chorisare*). Vid. etiam Blaise, *Dictionnaire* i Blaise, *LLMA*, s. v. *chorizare*, on s'aporta l'accepció de 'dirigir un cor'.

ofereix la definició de ‘ballar’ o ‘dirigir el cor’ i que és l’únic diccionari que presenta el substantiu *chorizans* ‘ballarí’:

ALBERT. M. pol. 3, 2^c, p. 219^b, 7 (*cit.* MLW, s. v. *chorizans*): in symphonia
chorizantium.

A més de amb *choraules*, *coripanta* té una estreta relació semàntica amb les locucions *caput scholae* (vid. s. v.) i *doctor paruulorum*. Com bé expliquen Puig i Fornés, «el capiscol, además de gobernar el coro (*caput scholae*), en algunos casos al menos, debía de enseñar a los niños (*doctor paruulorum*). En efecto, nada impide pensar que el mismo maestro pudiera ocuparse de la enseñanza del canto y también de otras disciplinas escolares [...]. Como tampoco que bajo el nombre de *caput scholae* se escondiera, a veces, el maestro de la escuela literaria y, otras, el de la escuela de canto, interpretación que podría explicar las coincidencias en el tiempo de dos capiscoles en una misma catedral»³⁰⁸.

³⁰⁸ PUIG-FORNÉS 2016: 208-209. Vid. etiam ALTURO 1998b: 50.

paraphonista

VARIANTS:

parafanistra, parafonista

FORMES:

parafanistra

parafonista, -e

paraphonista, -e

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval formada, amb l'addició del sufix erudit *-ista*, a partir del grec παραφωνή 'so d'acompanyament'³⁰⁹, compost de la preposició παρά i del substantiu φωνή 'so', 'veu'³¹⁰.

FORMES ROMÀNIQUES:

fr. *paraphoniste*.

SIGNIFICAT:

'Cantor eclesiàstic', sobretot el 'canonge encarregat de la direcció del cant en el cor de les catedrals', 'xantre'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **905** Ordeig, *Dotalies* 31, p. 87: + K. Baldoiuguis presbiter et p a r a f a n i s t r a .
- (2) **969** DipRosselló 456, p. 395: Elias p a r a f o n i s t a .
- (3) **1051** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1083, p. 397: Oliba adolescens p a r a p h o - n i s t a , item alius Oliba.
- (4) **1059** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1179, p. 492: Berengarius p a r a p h o n i s t a hic adsunt sua scripta SSS. cum die et anno quo supra.

³⁰⁹ Vid. LSJ 1146b, s. v. Vid. etiam Byzantinischen Gräzität, s. v.

³¹⁰ Vid. LSJ 1704a, s. v.

- (5) **1059** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1180, p. 492: Berengarius p a r a p h o n i s t a necnon et leuita hic adsunt sua scripta cum litteras suprapositas in uerso III.
- (6) **1060** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1195, p. 505: Berengarius p a r a p h o n i s t a hic adsunt sua scripta SSS. cum litteris fuis die et anno quo supra.
- (7) **1075** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1374, p. 671: Berengari p a r a p h o n i s t a hic adsunt sua scripta SSS.
- (8) **1078** Marquès, *Elins* 47: Berengarius, p a r a f o n i s t a , hic adsit sua scripta.
- (9) **1095** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1634, p. 919: quorum precibus prefatus archipresul libenter annuens cum assensu Guillelmi archileuite Petrique p a r a f o n i s t e , ceterorum nobilium clericorum Sancti Petri, obsecrante religioso uiro Iohanne, priori eiusdem loci Sancti Thome, uenit illuc constipatus diuersi ordinis multitudine prefatarum et dedicauit ibi honorifice prelibatam ecclesiam.
- (10) **1151** Baraut, *DocUrgell* 1511 (*Urgellia* 10, p. 25): Sig+num Guillemi p a r a f o n i s t e .
- (11) **1157** Baraut, *DocUrgell* 1533 (*Urgellia* 10, p. 50): Sig+num Guillelmi p a r a p h o n i s t e .
- (12) **1166** Baraut, *CartAndorra* I 68, p. 205: Sig+num B. p a r a p h o n i s t e .
- (13) **1173** Baraut, *DipTavèrnoles* 177, p. 240: Sig+num Raimundi p a r a f o n i s t e .
- (14) **1176** Baraut, *SAndorra* 18, p. 28: Sig+num B. p a r a f o n i s t e .

et al.

COMENTARI:

Creat a partir del grec παραφωνή, el substantiu erudit *paraphonista* només es documenta a partir de l'Edat Mitjana, període en què fou emprat amb certa freqüència, en especial en textos vinculats a l'àmbit de la religió, i és recollit al

DuCange, al NGML, al Niermeyer, al DMLBrit i al LItalicaeMAL³¹¹, així com al diccionari d'autors cristians de Blaise³¹². Segons s'indica en totes aquestes obres, *paraphonista* presenta en la llatinitat medieval dues accepcions força diferents, però relacionades, en qualsevol cas, amb el cant litúrgic:

1. 'Cantor de polifonia'. Generalment encara un infant, formava part d'una escola en la qual era instruït en el cant juntament amb altres nens i sovint actuava ja com a corista:

ORDO Rom. I 12, p. 37, 10 (*cit.* NGML, s. v. *paraphonista*): sequitur post hunc primus schole cum p a r a p h o n i s t i s infantibus Alleluia.

Encara que és menys freqüent, també podia rebre el nom de *paraphonista* un cantor adult. Així ho demostra el següent passatge, en què la paraula apareix oposada, precisament, a *infantes*:

ORDO Rom. VI 16, t. II, p. 244 (*cit.* NGML, s. v. *paraphonista*): statuuntur enim per ordinem acies due et p a r a f o n i s t e quatuor a foris hinc inde, sed infantes infra per ordinem ab utroque latere.

2. 'Xantre'. Es tracta del canonge que dirigia el cant en els cors catedralicis i que, a vegades, era el primer a entonar els cants de l'ofici:

LIB. *tramitis* I 13, 4, p. 23, 20 (*cit.* NGML, s. v. *paraphonista*): officium incipiant duodecim fratres, quibus annuerit p a r a p h o n i s t a .

És notable la presència d'aquest substantiu a la documentació de la Catalunya altmedieval, on apareix sempre en qualitat de sobrenom d'antropònims (i, per tant, només amb formes singulars), amb tres variants diferents (*paraphonista*, *parafonista* i *parafanistra*, deturpació testimoniada únicament un cop), i, en general, en diplomes redactats a les zones d'Urgell i Vic. Segons estudià Anglès³¹³, els documents conservats semblen demostrar que, en aquest corpus, almenys durant els segles XI i XII, *paraphonista* no designava generalment el cantor polifònic, sinó el

³¹¹ Vid. s. v. en tots els casos.

³¹² Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. v.

³¹³ ANGLÈS 1935: 51.

canonge que dirigia els cors catedralicis. Per a tal afirmació, Anglès addueix un diploma d'Urgell del 1161, editat per Villanueva, on el mateix individu (del nom del qual només se'n troba escrita la inicial) apareixeria esmentat en primera instància com a *primicerius* –veu que, efectivament, designa el director del cor, com *caput scholae* i *choraules*, entre d'altres (vid. s. vv.)– i després com a *paraphonista*:

1161 VViage IX ap. 28, p. 295: G. quoque primicerius. *ibid.*, p. 298:
Sig+num G. para fon istae.

No obstant l'observació d'Anglès (que, en línies generals, creiem encertada), sembla que al diploma de Vic de 1051 *paraphonista* sí podria tenir el significat de cantor eclesiàstic, atesa l'aparició de l'adjectiu *adolescens*. Al document, el clergat transmet el seu condol en resposta a l'encíclica tramesa pels monjos de Sant Martí del Canigó per la defunció del comte Guifré de Cerdanya, monjo d'aquest cenobi. Entre els signants d'aquesta carta de condolença hi ha Oliba, identificat com a *adolescens paraphonista*, segurament un dels joves aprenents del cant polifònic –i no, almenys encara, el director del cor catedralicí–, personatge que podria identificar-se amb el monjo Oliba (que no s'ha de confondre amb l'abat), matemàtic destacat³¹⁴ i autor, també, d'un breviari de música conservat inicialment en un manuscrit de finals del segle XI o principis del XII, avui perdut, que contenia poesies amb aclariments teòrics i pràctics sobre l'art de la música³¹⁵.

Paraphonista, el terme més antic dels que al corpus anomenen els directors del cor, no va tenir continuïtat en les llengües romàniques, tret de la francesa, parla en la qual *paraphoniste* es va fer servir com a sinònim erudit de *chantré*³¹⁶.

³¹⁴ Vid. PUIGVERT 1995: 107.

³¹⁵ Per a l'obra d'aquest monjo, vid. BEER 1910: 68-72.

³¹⁶ Vid. Diderot-D'Alembert, *Encyclopédie*, s. vv.

praecentor

VARIANTS:

percentor, precentor

FORMES:

praecentor

precentor, -orem, -oris,-ori, -ore

percentor

ETIMOLOGIA:

Substantiu agent, format a partir del sufix *-tor*, que deriva del verb *praecinere* ‘fer música’, ‘cantar per sobre’, compost del preverbi *prae* i de *canere* ‘cantar’. Es testimonia des d’època postclàssica (APVL. *mund.* 35: *quod est in triremi gubernator, in curru rector, praecentor in choris, lex in urbe, dux in exercitu, hoc est in mundo deus*)³¹⁷.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *precentor*³¹⁸; fr. *precentor*; it. *precentore*.

SIGNIFICAT:

‘Canonge encarregat de la direcció del cant en el cor de les catedrals’, ‘xantre’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1146 (1094-1111)** Ordeig, *Dotalies* 313, p. 52³¹⁹: *sed est causa ipsius Bernardi ante presenciam nostri fuisse diligenter inuestigata et uentilata astante Berengario archidiacono derogationibus, et Berenga[r]io], abbate Sancti Felicis, et Guilelmo p r e c e n t o r e de Petra Incisa.*

³¹⁷ Vid. ThLL X/2 412, 3-4.

³¹⁸ Només recollit, com a cristianisme, a la GEC (vid. s. v.).

³¹⁹ Ordeig adverteix que «no ens ha pervingut la dotàlia corresponent a aquesta consagració. La notícia de la consagració i de la dotàlia es troba en un document del 12 de desembre de 1146, pel qual Berenguer, bisbe de Girona, confirma la donació de l'església de Sant Genís de Palol al monestir de Sant Tomàs de Fluvià. Com que el bisbe Bernat Umbert regí la seu gironina entre els anys 1094 i 1111, la consagració hagué de tenir lloc entre ambdues dates».

- (2) **1146** Ordeig, *Dotalies* 364, p. 133: Sig+num Bernardi de Sancto Laurentio, p r a e c e n t o r .
- (3) **ca. 1174** Baraut, *DocUrgell* 1688 (Urgellia 10, p. 212): eadem gratia Vrgellensi episcopo, archidiachonibus, p r e c e n t o r i et toti eiusdem ecclesie capitulo, salutem et sinceram in Domino dilectionem.
- (4) **1172** VViage XIII, ap. XLIII, p. 294: Guillelmus Gerundensis p r e c e n t o r .
- (5) **1176** Baraut, *DipTavèrmoles* 180, p. 243: Sig+num R. p r e c e n t o r i s .
- (6) **1183** LFeud. I 400, p. 418: sed dominus rex non litigabat per se ne terribilis existeret aduersario, sed per procuratores et aduocatos suos, uidelicet, Gaufridum, p r e c e n t o r e m Gerundensis ecclesie, et Raimundum, p r e c e n t o r e m Sancti Felicis, et Berengarium de Cigario.
- (7) **1187** Baraut, *DocUrgell* 1819 (Urgellia 10, p. 324): hoc R. ego signo, p r e c e n t o r corde benigno Tarrachonensis, qui huic interfui adiudicaturum.
- (8) **1188** DipCervià 88, p. 287: ego Gaufredus Gerundensis ecclesie p e r c e n t o r subscribo.
- (9) **1188** DipAmer 48, p. 92: Raimundus, Sancti Felicis p r e c e n t o r .
- (10) **1189** CSCreus 324, p. 323: facta est amicabile compositi inter p r e c e n t o r e m Terrachonensis Ecclesie et monasterium de Sanctis Crucibus super omnibus molendinis illis. *ibid.*, p. 324: hoc Raimundus ego signo p r e c e n t o r , corde benigno, ss.
- (11) **1191** Baraut, *DocUrgell* 1853 (Urgellia 11, p. 19): Sig+num B. p r e c e n t o r i s .
- (12) **1193** DipTortosa 492, p. 608: ego, A. prior ecclesie Sancti Iohannis Riupollensis et P. prepositus et B. camerarius et A. sacrista et B. elemosinarius et R. p r e c e n t o r et R. Mironis ceterisque fratres nostri, uenimus ad finem et concordiam et ad perpetuam transactionem uobiscum Poncio.

- (13) **1196** Sangés, *DocGuissona 273*, p. 281: Sig+num G. de Planedis, p r e c e n -
t o r i s .
- (14) **1196** Bisson, *Fiscal accounts 162*, p. 293: dimisit domino episcopo anulum
suum balax, smaragdum sacriste, topazium archidiachono, unam ex donis
sericis Raimundo de Calidis, aliam p r e c e n t o r i .
- (15) **1196** Baraut, *DocUrgell 1881* (Urgellia 11, p. 49): Sig+num G. p r e c e n t o r i .
et al.

COMENTARI:

Compost del preverbi *prae*, que aporta noció de prevalença, i de *canere*, *praecinere* o *praecanere*, verb de què deriva el substantiu agent *praecentor*, fa referència al so, produït tant per instruments musicals com per la veu humana, que destaca per sobre de la resta, raó per la qual, i atès el valor del preverbi, acabà usant-se també amb el sentit de ‘vaticinar’, que no és altra cosa que parlar abans que qual-sevol altre³²⁰. Aquest verb es testimonia per primer cop a les *Tusculanes* de Ciceró, en un passatge on es reflexiona sobre el llegat dels pitagòrics, dels quals es diu que ja se servien de la música i del cant en els seus banquets³²¹:

CIC. *Tusc.* 4, 4: deorum puluinaribus et epulis magistratum fides p r a e -
c i n u n t , quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae.

En els inicis —a l’època postclàssica, com s’ha dit—, *praecentor* designà la persona que cantava per damunt de la resta en un cor de cantants que devien actuar en ocasions especials, com ara certes festivitats del calendari. És clar en aquest aspecte el testimoni del *De mundo* d’Apuleu que hem citat en parlar de l’origen de la paraula, on l’autor justifica que el seu déu és qui regeix el món. Ho fa mitjançant símls amb altres figures que, en el seu àmbit, també representen la màxima autoritat: el *gubernator* d’una trirrem, el *rector* que condueix un carro, el capitost de l’exèrcit, la *lex* a la ciutat, en una mostra d’abstracció, i el *praecentor* que, efectivament, porta la veu cantant. Si bé és molt poc documentada abans del període

³²⁰ Vid. ThLL X/2 440, 28 ss. Vid., e. g., PLIN. *nat.* 2, 208: *exhalatione temulenti futura praecinant.*

³²¹ Vid. ThLL X/2 439, 29-30.

medieval, aquesta veu apareix a Ammià Marcel·lí³²² i a Agustí d'Hipona, on, en un passatge que Isidor reproduí en parlar dels càrrecs eclesiàstics³²³, també s'esmenta la figura del *succentor* (vid. s. v.), el qui dona resposta al cant emès pel *praecentor*³²⁴:

AVG. *in psalm.* 87, 1, l. 36: dicuntur in arte musica ... praecentor et succentor; praecentor scilicet, qui uocem praemittit in cantu, succentor autem, qui subsequenter canendo respondet.

Praecentor s'anà especialitzant i començà a denominar la dignitat catedralícia de 'xantre', el canonge que dirigia el cor de les catedrals. Malgrat que no manquen als textos medievals mostres del significat primari³²⁵, l'ús principal durant aquests segles passà a ésser aquest, que es troba estès arreu d'Europa, segons es desprèn dels diccionaris que donen entrada a la paraula: el DuCange, el Niermeyer (on, tanmateix, l'únic exemple adduït és el passatge d'Isidor de què hem parlat), el DMLBrit, el LMILPolonorum, el LELMAL i el LItaliaeMAL³²⁶.

La mateixa dignitat eclesiàstica, i no pas el concepte clàssic, designa *praecentor* als documents del corpus de la Catalunya altmedieval, on es registra per primera volta en un text de l'any 1146 que dona notícia de la consagració, entre el 1094 i el 1111, de l'església del monestir de Sant Tomàs. Testimoniats en la majoria d'ocasions amb la variant monoftongada *precentor* (reducció vocàlica que es troba ja en *praecinere* al segle III, a Gargili Marcial³²⁷), aquest vocable té una aparició tardana al corpus, fenomen que també es detecta a la documentació del regne de Lleó, on no es comença a trobar fins al 1113³²⁸, i que Pérez Rodríguez atribuï a l'ressorgiment cultural que es produí en aquest període i a les influències vingudes de més enllà dels Pirineus, que van afectar també a la regulació dels capítols

³²² AMM. 14, 7, 17: *ut heulans bainlorum praecentor ad expediendum, quod orsi sunt, incitans uocibus crebris* (ThLL X/2 412, 5-6).

³²³ ISID. *orig.* 7, 12, 26-27: *huius duo genera dicuntur in arte musica, sicut ea docti homines Latine dicere potuerunt, praecentor et succentor. Praecentor scilicet, qui uocem praemittit in cantu, succentor autem, qui subsequenter canendo respondet. Vid. s. v. succentor.*

³²⁴ Vid. ThLL X/2 412, 7-9.

³²⁵ Vid., e. g., D. BEC. 167-168 (*cit.* DMLBrit, s. v. *praecentor*): *si precentor eas, ita prouidus esto canendo, / ut tua uox aliis uocum modulatio fiat.*

³²⁶ Vid. LELMAL, s. v. *precentor*. Per a la resta de diccionaris, vid. s. v. *praecentor*.

³²⁷ GARG. MART. *pom.* 4, 1 (vid. ThLL X/2 438, 83).

³²⁸ 1113 CO 134, 23 (*cit.* LELMAL, s. v. *precentor*): *Pelagius precentor confirmat.*

catedralicis i al seu lèxic³²⁹. Quelcom de molt semblant succeeix amb el mot *succentor*, ara el sotsxantre subordinat al *praecentor*, que es llegeix de manera molt esporàdica abans del segle XII, moment en què la quantitat de testimonis s'equipara a la dels de *praecentor*:

1104 CEGirona 189, p. 326: Arnallus leuita et succentor qui hoc rogatus scripsi ss die annoque predicto.

Per tant, en els segles anteriors, els xantres havien estat anomenats amb altres termes o locucions, sovint de caire culte (*choraules*, *coripanta*, *paraphonista*, etc.; vid. s. vv.), que van conuiu amb *praecentor* als textos del segle XII. Així, com advertí Anglès³³⁰, el *Guillermus Gerundensis precentor* del diploma de 1172 és el mateix que ja havia signat com a *caputscolae*³³¹ en un de 1166:

1166 VViage XII ap. XXI, p. 258: Sig+num Guillelmi caputscolae.

Praecentor va tenir continuïtat, com a vocable erudit i propi del cristianisme eclesiàstic, en català, francès i italià. Tanmateix, la paraula més emprada en la llengua catalana per designar aquest ofici fou *xantre*, préstec del francès *chantre*, que, al seu torn, deriva de l'agent *cantor*.

³²⁹ PÉREZ RODRÍGUEZ 2003: 91. Vid. etiam LELMAL, s. v. *precentor*.

³³⁰ ANGLÈS 1935: 51.

³³¹ Vid. s. v. *caput scholae*.

primicerius

VARIANTS:

primicher, primicherius, primiscerius

FORMES:

primicerius, -ium, -io

primicher, -eris

primicherius, -ium, -ii (-i), -io

primichirus

primiscerii

ETIMOLOGIA:

Terme compost de l'adjectiu *primus* 'primer' i del substantiu *cera* 'cera' (emprat metonímicament amb el significat de 'tauleta de cera'). Es testimonia des d'època tardana (AMM. 18, 3, 5: *Valentinus ex primicerio protectorum tribunus ... ducis ... meruit potestatem*)³³².

FORMES ROMÀNIQUES³³³:

cat. *primicer*; esp. *primicerio*; fr. *princier*; gall.-port. *primicério*; it. *primicerio*.

SIGNIFICATS:

1. 'Dignitat eclesiàstica a càrrec del govern del cor', 'primicer'.
2. Usat en comptes de *primiscrinus*, 'escrivà', 'notari'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

1.

- (1) **969** DipRosselló 456, p. 394: ego in Christi nomine Lupus, primicerius atque archidiaconus Sancti Stephani sedis Tolosae, diuino praemotus imperio cogitare coepi animo de examinis die atque extremo qualiter

³³² Vid. ThLL X/2 1244, 43-45.

³³³ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 6750 i Wartburg, *FEW* IX 380a.

possem uada tetri Acherontis inlaesus transmeare et intra paradisi moenia perenniter laetare.

- (2) **969** Abadal, *ECuixà* 95, p. 201: + Lupone primicerio Sancti Stephani qui hanc cartam scribere iussi et testes firmare rogauit.
- (3) **972** DipRosselló 464, p. 400: iussit Garinus abbas Bernardo praesuli dedicare ecclesiam quae est fundata in honore Sanctae Mariae uirginis ... propter remedium animae Luponi archidiaconi siue primiscerii Sancti Stephani.
- (4) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28 IX, p. 381: euigilemus prorsus et nos, qui habitu uel aspectu hanc conuersionem angelicam promeruimus, et nullo modo ab speranda clementia deficiamus, quoniam primicerium angelorum et Christi mirabilium primatem de die in diem quisquis nostrum contemplari ualet.
- (5) **1092** Martí Bonet, *Oleguer* 99, p. 464: S+m Petri primicheri.
- (6) **1099** CSCugat II 777, p. 436: S+m Petri, presbiteri et primicherii.
- (7) **1123** DipCardona 148, p. 227: Bernardus, + primicherius.
- (8) **1143** CSCugat III 946, p. 130: S+m Petri, primicher.
- (9) **1146** DipCardona 172, p. 246: Bernardus, ecclesie Cardonensis primicheris.
- (10) **1150** Bach, *Sta. Maria de Solsona* 58, p. 96: ego Petrus Raimundi, primichirus barchinonensis ecclesie, ... dono Domino Deo et ecclesie Sancte Marie Solsonae duas petias uinearum cum terra in qua sunt fundate.
- (11) **1159** Constans, *DipBanyoles* 153, p. 159: ego Raimundus Sancti Marcialis cenobii prior cum toto eiusdem loci conuentu dono tibi Guilelmo ausonensis e sedis primicerio quoddam campum, qui est in parrochia Sancti Vincencii de Medaia et in loco qui uocatur Pratum.

- (12) **1165** Alturo, *Sta. Anna* 377, p. 397: mater mea non firmauerat cartam donationis quam exinde pater meus fecit Petro, Barchinonensis ecclesie primicherio.
- (13) **1162-1167** Baraut, *DocUrgell* 1613 (Urgellia 10, p. 133): hoc est iudicium quod iudicauerunt iudices ab episcopo electi R. de Bacho, G. archidiaconus et primicerius ... super querimoniis et responsis factis ab episcopo et canonicis Sedis contra dominam de Bescharan et filium suum et R. de Abilia et R. de Anga et P. Guilelmi archidiaconum tutoris ipsius pupilli.
- (14) **1176** Miret, *Templers i hospitalers* LVII: ego Guillelmus de Castro uetulo que in egritudine detentus facio meum testamentum, in quo eligo manumissores meos uidelicet fratrem meum Raimundum Barchinonensis ecclesie primicherium et Bertrandum de Castelleto.
- (15) **1178** CSCugat III 1117, p. 271: S+m Bernardi, primicheri.

et al.

2.

- (1) **1067** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1315, p. 615: Guilmus, primicerius et iudex, SSS.

COMENTARI:

Documentat des de les acaballes del segle IV, potser a imitació de formacions com *primipilus* o *primiscrinus*³³⁴ (vid. s. v.), rebé l'apel·latiu de *primicerius* l'oficial que apareixia en primer lloc en els registres dels individus que desenvolupaven una mateixa feina, llistats que es feien tradicionalment sobre suports ceris. Els àmbits de treball d'aquests treballadors, que superaven en categoria la resta de col·legues —és per això que eren els primers en aparèixer a les tauletes de cera, i és aquesta circumstància, efectivament, el que justifica l'etimologia de la paraula—, acostumen a aparèixer concretats mitjançant un genitiu partitiu, informació que ens permet asseverar l'existència de *primicerii* a l'exèrcit romà³³⁵ —sovint, com a

³³⁴ PÉREZ RODRÍGUEZ 2003: 82.

³³⁵ Vegeu, més amunt, el testimoni citat d'Ammià Marcel·lí.

comandant d'una tropa—, en l'administració civil³³⁶ i a l'Església, àmbits aquests darrers en els quals és comú de trobar l'expressió *primicerius notariorum*, que designa un dignitari del govern imperial o eclesiàstic que capitaneja la resta de *notarii* que duen a terme les tasques administratives encomanades³³⁷:

CONC.^S I 2, p. 31, 9: Petrus presbyter Alexandriae et primicerius notariorum.

Recollit al DuCange, al Niermeyer, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LLMAIugoslaviae, al LItalicaeMAL i al LELMAL³³⁸, *primicerius* és força més emprat en els textos medievals que no pas en els redactats durant l'època tardana i apareix eminentment vinculat a l'esfera eclesiàstica, on podia designar el cap dels notaris de la seu pontifícia, altres dignitats de les esglésies catedralícies d'alt rang però indeterminades o bé la dignitat present en les esglésies catedrals i en certs monestirs que governa el cor i els assumptes que s'hi relacionen³³⁹. Pérez Rodríguez, tractant de determinar la funció de la dignitat que a la Península Ibèrica rep els noms de *primicerius* i *primiclerus* (neologisme hispànic, absent de la nostra documentació, que imita *primicerius* i que substitueix l'element *cera* per *clerus* 'clergue'), aporta una carta que hom va dirigir al bisbe Leudfred (tradicionalment atribuïda a Isidor³⁴⁰, proposta considerada avui dia poc probable) on s'explica que aquesta dignitat, a la qual se subordinaven els acòlits, els exorcistes, els cantors i els lectors, s'ocupava en l'Església visigoda de diverses qüestions, com ara la conservació dels edificis, entre les quals destacaven, però, la lectura i el cant³⁴¹:

Ad primicerium pertinet acholito et exorciste, psalmiste, atque lectores, signum quoque dandum pro officio clericorum, pro uite honestate, et officium meditandi et peragendi sollicitudo. Lectiones, benedictiones, psalmum, laudes, offerturium et responsuria quis clericorum dicere debeat. Ordo quoque et modus psallendi in choro pro sollemnitate et tempore. [...] Quando autem primicerius absens est, ea que predicta sunt

³³⁶ CIL III 9517: *prim(icerius) scriin(ii) tabularior(um) Mediol(anensium)* (ThLL X/2 1244, 73-74).

³³⁷ Vid. ThLL X/2 1245, 11-12. Vid. etiam Niermeyer, s. v. *primicerius*.

³³⁸ Vid., en tots els casos, s. v. *primicerius*.

³³⁹ Vid. PÉREZ RODRÍGUEZ 2003: 84 i LELMAL, s. v.

³⁴⁰ I així ho recollí, en efecte, Anglès (1935: 45).

³⁴¹ Text de PÉREZ RODRÍGUEZ 2003: 84, que segueix l'edició de Reynolds (1980: 270-271).

ille exequitur, qui ei aut loco est proximus, aut eruditione in his expediendis intentus.

Com explica l'autora, els estudiosos moderns no coincideixen en les funcions que atorguen al *primicerius* (o *primiclerus*), càrrec la naturalesa del qual no semblen tenir clara: «García Gayo [...] opinaba que hasta mediados del s. XI era la primera autoridad de la canónica después del obispo y que sus funciones no se limitaban a dirigir a los clérigos jóvenes o a cuidar de su instrucción, sin más especificación, y señala que sólo en una fecha avanzada se destaca en un documento su función en el coro. Da Costa [...] identifica al prior con el *primiclerus*, que es el *primus presbiterorum*, y también para Villacorta [...] prior y primicerio eran la misma cosa. Duro Peña [...] se pregunta si los *primicleri* no serían los arcedianos. Fernández Conde [...] supone que sus funciones coincidirían con las ejercidas durante la época visigótica y, a continuación, apunta que en el s. XII hay un primicerio que ostenta también el cargo de precentor»³⁴². En l'àmbit de la diplomàtica del territori català, tampoc Alturo no veu segura la identificació del *primicerius* amb el *caput scholae*³⁴³ (vid. s. v.), mentre que Anglès afirma que «en el segle VII [...] pròpiament no designava pas un cantor»³⁴⁴, però sí ho faria, en canvi, als documents redactats entre els segles X i XIII, opció que també abraça Pérez Rodríguez per als textos del domini que estudia. Ambdós acudiren, com ja havia fet Du Cange³⁴⁵, a les paraules d'Alfons X el Savi, que mostra el testimoni més clar pel que fa a les atribucions d'aquesta veu, de la qual ofereix, però, una falsa etimologia:

ALF. X I 6 (*cit.* PÉREZ RODRÍGUEZ 2003: 86³⁴⁶): aun ay otras eglecias en que ay primicerios que han este mismo oficio que los chantres: e primicerio tanto quiere dezir en latin, como primero en el coro, o en començar

³⁴² PÉREZ RODRÍGUEZ 2003: 85.

³⁴³ Vid. ALTURO 1998: 50.

³⁴⁴ ANGLÈS 1935: 46.

³⁴⁵ Vid. DuCange, s. v.

³⁴⁶ Una mica més amunt, l'autora també recull les paraules d'Alfons X (I 6) a propòsit dels lemes *chantere* i *capiscol*: *chantere tanto quiere dezir como cantor: e pertenesce a su oficio de començar los responsos, e los hymnos, e los otros cantos que ouiere de cantar, también en los cantares que se fizieren en el coro, como en las processiones que se fizieren fuera del coro, e el dene mandar a quien lea o cante las cosas que fueren de leer, o de cantar, e a el deuen obedescer los acolytos, e los lectores, e los psalmistas. E algunas eglecias cathedrales son en que ay capiscales que han este mismo oficio que los chantres, e capiscol tanto quiere dezir como cabdillo de coro, para leuantar los cantos.*

los cantos, e mandar e ordenar a los otros como canten e anden honestamente en las processiones. E la mayoría desta dignidad se puede mejor saber por costumbre usada de las eglesias, que por otro derecho escripto.

Alfons X adjudica al «chantre o capiscol, o primicerio» funcions que recorden les exposades a la carta de Leudefred. Ja no hi apareixen, però, les que tenen a veure amb la conservació d'edificis o amb la disciplina, sinó que tan sols se'n descriuen de relacionades amb la lectura, el cant i les processons. Com explica Pérez Rodríguez³⁴⁷, molts càrrecs o dignitats «cambian de nombre con el paso de los siglos y muy probablemente también sus funciones sufren cambios y reajustes al aumentar el número de dignidades. [...] En nuestra opinión, algo semejante le sucede al chantre. Era una de las dignidades más necesarias en la vida catedralicia, pues de él depende en buena medida el adecuado desarrollo del culto, y, por ende, de las principales y más antiguas, pero no será designada siempre de la misma manera: en un primer momento se adopta para ella la denominación antigua de *primiclerus* (y sus variantes) y, poco después, se introduce su sinónimo *primicerius*, tomadas ambas de la Iglesia visigoda, donde este oficio tenía algunas atribuciones más. Es muy probable que en estos primeros tiempos [...] esta dignidad siguiera la tradición visigoda y uniera otros cometidos a los de la lectura y el coro». Sembla, doncs, que el qui ostentava aquest càrrec hauria tingut inicialment la missió d'organitzar el cant i dirigir el cor, i que s'hauria anat ocupant poc a poc també d'altres quefers; amb el progressiu creixement del nombre de dignitats, hauria cedit responsabilitats i s'hauria quedat finalment amb les tasques essencials que l'havien constituït des d'època visigòtica.

Primicerius, doncs, hauria romàs com a equivalent a les denominacions que als diplomes de la Catalunya altmedieval donen nom als directors del cor (*caput scholae*, *caput scholaris*, *choraules*, *coripanta*, *paraphonista* i *praecentor*; vid. s. vv.), cosa que sembla confirmar-se si es fa un estudi comparatiu amb aquestes denominacions. Així, el *Petrus primicerius* que apareix als textos barcelonins de 1092 i 1099 podria ésser el mateix *Petrus caput scholae* que va signar en un diploma del 1084 de Sant Cugat³⁴⁸, mentre que el *G. archidiaconus et primicerius* del text escrit entre 1162 i 1167 a la Seu d'Urgell podria haver aparegut en uns documents, del mateix lloc i

³⁴⁷ PÉREZ RODRÍGUEZ 2003: 88-89.

³⁴⁸ 1084 CSCugat II 717, p. 381: *in presencia ... Petri, caput scoli Barcinone*.

redactats entre el 1151 i el 1165, com a *paraphonista* i *cantor*, els substantius més comuns al segle XII per donar nom als cantors i als directors del cor³⁴⁹.

D'altra banda, els *primicerii* apareixen en alguns textos del nostre corpus tot desenvolupant tasques notariales. És així als citats de 969, on el primicer Lupó, també ardiaca, certifica que ha estat ell qui ha manat que es redacti el diploma, i de 1067, en què Guillem signa com a *primicerius* i com a *iudex* 'jutge'. En aquest darrer cas, *primicerius* ha estat usat, potser per error, en comptes de *primiscrinus* (vid. s. v.), vocable que designa el notari de major rang en una escrivania i que aquest mateix Guillem usa mantes vegades en signar:

1055 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1134, p. 444: *Guilielmus primiscrinus et iudex, dictator et firmator, SSS.*

Des del punt de vista de la morfologia, cal ressenyar les formes *primicher*, de nominatiu, i *primicheris*, de genitiu –documentades, respectivament, al diploma de Sant Cugat de 1143 i al de 1146, de Cardona–, que no segueixen la declinació dels temes *-o*, sinó la dels temes en líquida. Per bé que no podria descartar-se que aquest canvi de declinació s'hagi produït per influència del català, el cert és que ni Alcover i Moll ni, a partir d'aquests, Coromines no registren el català *primicer* fins al 1564³⁵⁰. Apareix, com es pot comprovar, coordinat a *succentor* (vid. s. v.), el canonge que ocupa la segona posició en la direcció dels cors:

1564 *Correo Catalán*, 12 de març de 1924 (*cit.* DCVB, s. v. *primicer*): *lo primicer y lo succentor ... entonaren lo R. EcceHomo.*

Primicerius s'acabà de fixar en totes les llengües de la Romània, tret de la romana, com una de les denominacions dels xantres.

³⁴⁹ **1151** Baraut, *DocUrgell* 1511 (Urgellia 10, p. 25): *Sig+num Guillemi parafoniste*. **1162** Baraut, *DocUrgell* 1565 (Urgellia 10, p. 90): *nos testes sumus, uidelicet Guilelmus urgellensis sacrista et Guillelmus eiusdem ecclesie cantor*.

³⁵⁰ Vid. DCVB, s. v. i Coromines, *DECat* VI 819a, 40, que explica que no ha pogut localitzar el document.

succentor

VARIANTS:

—

FORMES:

succentor, -oris

ETIMOLOGIA:

Mot del llatí tardà derivat del verb *succinere* ‘cantar en resposta d’algú o sota la seva direcció’, format pel preverbi *sub* i el verb *canere* ‘cantar’. Es documenta per primer cop a Agustí d’Hipona (AVG. *in psalm.* 87, 1, l. 36: *dicuntur in arte musica ... praecentor et succentor; praecentor scilicet, qui uocem praemittit in cantu, succentor autem, qui subsequenter canendo respondet*)³⁵¹.

FORMES ROMÀNIQUES³⁵²:

cat. *succentor*, *sotsxantre*; esp. *sucentor*, *sochantre*; fr. *sous-chantre*; gall.-port. *sochantre*; it. *succentore*.

SIGNIFICAT:

‘Canonge que ocupa la segona posició en la direcció dels cors catedralicis’, ‘sotsxantre’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1046** Junyent, *Oliba* Tex. 24, 93, p. 354: Lot...elinius **s u c c e n t o r**.
- (2) **1091** CDipSGirona 416, p. 437: SS Berengarius **s u c c e n t o r** SS die annoque prefixo.
- (3) **1100** CDipSGirona 489, p. 495: SS Berengarius **s u c c e n t o r**.
- (4) **1103** CEGirona 187, p. 324: Arnallus leuita et **s u c c e n t o r** sss.

³⁵¹ Vid. ThLL X/2 412, 7-9.

³⁵² Vid. Wartburg, *FEW* II 236a.

- (5) **1104** CEGirona 189, p. 326: Arnallus leuita et succentor, qui hoc rogatus scripsi ss die annoque predicto.
- (6) **1104** CEGirona 190, p. 327: Arnallus leuita et succentor, qui hoc ss scripsit die et anno.
- (7) **1163** Baraut, *DocUrgell* 1582 (Urgellia 10, p. 107): Sig+num W. succentoris.
- (8) **1164** Baraut, *DocUrgell* 1586 (Urgellia 10, p. 111): Sig+num G. succentoris.
- (9) **1167** Baraut, *DocUrgell* 1620 (Urgellia 10, p. 142): Sig+num G. succentoris.
- (10) **1171** Baraut, *DocUrgell* 1665 (Urgellia 10, p. 191): Sig+num Guillelmi, succentoris.

COMENTARI:

Com acabem d'indicar, és a l'obra d'Agustí d'Hipona on es localitza el primer testimoni documentat del substantiu *succentor*, que es llegeix en un passatge on s'indica que designa la persona que dóna resposta al cant que emetia en primer lloc el *praecentor* (vid. s. v.), l'individu que cantava per damunt de la resta de cantants d'un cor. La claredat de les paraules d'Agustí (en efecte, proporcionà una definició molt precisa del paper que desenvolupaven aquestes figures) va portar Isidor a reproduir-les al capítol a propòsit dels càrrecs eclesiàstics del setè llibre de les *Etymologiae*³⁵³:

ISID. *orig.* 7, 12, 26-27: huius duo genera dicuntur in arte musica, sicut ea docti homines Latine dicere potuerunt, praecentor et succentor. Praecentor scilicet, qui uocem praemittit in cantu, succentor autem, qui subsequenter canendo respondet.

Mentre que *praecentor* deriva, per mitjà del sufix agent *-tor*, del verb *praecinere* 'fer música', 'cantar per sobre de la resta de veus', *succentor* ho fa de **succinere*, que, tot designant l'acció de 'donar resposta en el cant', es compon del preverbi *sub*

³⁵³ ISID. *etym.* 7, 12, 26-27: *huius duo genera dicuntur in arte musica, sicut ea docti homines Latine dicere potuerunt, praecentor et succentor. Praecentor scilicet, qui uocem praemittit in cantu, succentor autem, qui subsequenter canendo respondet.*

(adequat per marcar el caràcter secundari d'aquesta acció respecte de la que indica *praecinere*, principal) i el verb *canere* 'cantar'. De la mateixa manera que *praecentor* passà a anomenar, en època medieval, la dignitat catedralícia de 'xantre', encarregada de dirigir el cor de les catedrals, *succentor* començà a designar el 'cabiscol segon' o 'sotsxantre', ço és, el canonge, subordinat al *praecentor* (també dit *cantor*, *caput scholae*, *choraules*, etc.³⁵⁴), que ocupava la segona posició en la direcció dels cors i que, en cas de necessitat (com ara una malaltia), podia substituir el xantre. Com a auxiliar seu, a més, el *succentor* també podia ensenyar la tècnica del cant a nens i capellans³⁵⁵.

Documentat arreu d'Europa, *succentor* es troba inclòs al DuCange, al Niermeyer, al DMLBrit, al LLMAIugoslaviae i al LELMAL³⁵⁶. Al corpus documental base per a la confecció d'aquesta darrera obra no n'hi ha testimonis fins a la segona meitat del segle XII, quelcom que féu pensar als seus autors que es tractaria d'un càrrec «de tardia creació, probablemente cuando los miembros del coro hubieran aumentado considerablemente»³⁵⁷. També escrit *subcantor*³⁵⁸, entre aquests diplomes se'n troba un en què s'ofereix l'acceptació original de 'persona que canta en segon lloc, en resposta del cant d'altri':

Sil. 207, 16 (*cit.* LELMAL, s. v. *succentor*): adfuit inter eos dompnus rex ... concinere cepit ultimum sonum matutinorum: aduenit nobis ..., s u c c e n - t o r i b u s autem respondentibus: Erudimini omnes qui iudicatis terram.

El llatí *succentor*, que donà el català homònim *succentor*, es testimonia als textos de la Catalunya altmedieval des de mitjan segle XI i, escrit en nominatiu o bé en genitiu singulars, desenvolupa sempre la funció de sobrenom d'antropònims: són els individus que ostentaven aquesta dignitat i que apareixen com a signataris o redactors de diversos documents, diplomes en què sovint també apareixen altres mots relacionats amb la direcció del cor. Així, *Berengarius succentor* és l'escri-

³⁵⁴ Vid. s. vv. Per a aquestes dignitats, vid. etiam PÉREZ RODRÍGUEZ 2003.

³⁵⁵ Vid. ANGLÈS 1935: 58-59.

³⁵⁶ Per a tots els casos, vid. s. v. *succentor*. Val a dir, però, que l'únic testimoni que se cita al Niermeyer és el passatge d'Isidor de què hem parlat ja (*etym.* 7, 12, 26-27).

³⁵⁷ Vid. LELMAL, s. v. *succentor*.

³⁵⁸ **1159** CL 1150, 53 (*cit.* LELMAL, s. v. *succentor*): *Albertinus cantor eiusdem ecclesie conf. Veremundus, magister scholarum, conf. Thomas, thesaurarius, conf. Iohannes Pelagii, prior claustralis, conf. Nunus, subcantor, conf. Froila Pelagii conf.*

và del text de 1091, que, entre d'altres, també signa *Raimundus coraula secundus*³⁵⁹, manera erudita de designar el sotscabiscol, quelcom que indica que hi podia haver més d'un sotxantre en una mateixa catedral (per aquesta raó, per tal d'evitar confusions entre un i altre, el redactor del text hauria emprat expressions diferents). Pel que fa als diplomes d'Urgell, el *succentor* Guillem que figura com a testimoni en diverses actes sempre estampa la seva firma unes línies més avall que el xantre i que altres dignitats de major rang: en efecte, al diploma de 1163, abans que la signatura de Guillem es troba la de *Wilelmi cantoris*, situació que es repeteix als textos dels anys 1164 i 1171, mentre que al de 1167 signa com a *capustcole*. D'altra banda, als documents de 1103 i 1104 Arnald és, a més, de *succentor, lenita*, el ministre eclesiàstic de grau immediatament inferior al de sacerdot³⁶⁰.

El llatí *succentor* tingué continuïtat en català, castellà (*succentor*, forma en actual desús³⁶¹), francès (*sous-chantre*) i italià (*succentore*). Tanmateix, igual que va succeir amb el substantiu *chantre*³⁶², el francès *sous-chantre* fou rebut en castellà, gallec i portuguès amb la forma *sochantre*, i, finalment, també donà un català *sotxantre* que es documenta en alguns textos cultes³⁶³ i especialitzats actuals (tractats de musicologia, per exemple).

³⁵⁹ Vid. s. v. *choraules*. Vid. etiam PUNSOLA 2017: 232-234.

³⁶⁰ Vid. PRIETO 2014: 126.

³⁶¹ Vid. DLE, s. v.

³⁶² Vid. s. v. *cantor*.

³⁶³ Malgrat que no és recollit ni al DIEC ni al DCVB, sí apareix emprat a la GEC (vid., e. g., s. v. *sotscabiscol*).

6.4. Músics, pintors i escultors

fluiador

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. fluiador³⁶⁴

ETIMOLOGIA:

Substantiu procedent de l'occità *flaujar* 'tocar la flauta' amb l'afegit del sufix agent romànic *-dor*. *Flaujar* derivaria de *flauja* 'flauta', que, al seu torn, provindria d'una base hipotètica **flabeolum* o **flabulum*, d'igual significat, derivada de *flare* 'bufar' i que hauria rebut la influència del grec *πλαγιάυλος* 'flauta travessera'³⁶⁵.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES³⁶⁶:

oc. ant. *flaujador*³⁶⁷.

SIGNIFICAT:

'El qui toca el flabiol o la flauta', 'flabioler'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1196** CPoblet 299, p. 183: Sig+num Vidal fl a u i a d o r .

COMENTARI:

Hom acostuma a considerar l'occità *flauja* com una regressió primitiva de *flaujol*, el sufix *-ol* del qual s'hauria interpretat amb una idea diminutiva que, en

³⁶⁴ La *i* transcriu la sonant prepalatal *j*, de manera que s'ha de llegir *flaujador*.

³⁶⁵ Vid. Coromines, *DECat* IV 24b, 37-46. Vid. etiam ThLL VI/1 912, 63 ss. i LSJ 1218b, s. v. *πλαγιάυλος*.

³⁶⁶ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3360 per als continuadors romànics de *flauta*. Vid. etiam Coromines, *DECat* IV 25a, 56 ss.

³⁶⁷ Per als derivats de *flauja* i *flauta* que designen el sonador del flabiol en francès, vid. Wartburg, *FEW* III 613a.

sentir-se impròpia per a la grandària de certs tipus de flabiols, hauria propiciat l'aparició d'un fals positiu *flauja*³⁶⁸. Pel que fa a l'origen de *flaujol*, generalment s'accepta que el substantiu del qual provindria, **flabeolum*, derivaria de *flare* 'bufar', verb àmpliament testimoniats en la llengua llatina, per al qual s'ha postulat un possible caràcter onomatopèic i que es troba ja en la literatura arcaica³⁶⁹:

PLAVT. *Most.* 791: heus tu, si uoles uerbum hoc cogitare, simul flare e sorbereque haud factu facilest.

Coromines, però, rebutja l'existència de **flabeolum* i considera que els esforços dels romanistes per arribar a aquesta reconstrucció han estat «en va: morfològicament no té justificació tal forma, que solament fóra possible si existís o es pogués justificar, en una forma o altra, un **flabeum*, i no és així». L'autor argüeix les formacions derivades del verb que sí han deixat rastre (és el cas, per exemple, de *flatus* 'buf'³⁷⁰), entre les quals destaca *flator* 'flabioler' (present a Sext Pompei³⁷¹) i *flabrum* 'buf' (documentat des de Lucreci³⁷²). Malgrat que la base *flabrum* «ni és evident si sembla impossible»³⁷³ per a **flabeolum*, en tot cas és un fet que el diminutiu *flabellum* 'ventall' donà el francès antic *flavel*, un tipus de flauta³⁷⁴. Tanmateix, també s'ha proposat una forma vulgar **flabulum*, modificació fonètica o morfològica de *flabrum*³⁷⁵, sobre la qual, en opinió de Coromines, sembla versemblant que, amb la influència del grec πλαγίαιλος –l'element αὐλός 'flauta' del qual també és present en *choraules* (vid. s. v.)–, s'hagués passat de **flabulu* a **flagiolu* (d'on les formes relacionades amb *flaujol*) i, finalment, a **flabiolu*, que hauria donat derivats com *flabiol*³⁷⁶. L'origen del verb *flautar* 'tocar la flauta'

³⁶⁸ Coromines, *DECat* IV 26b, 53-27a, 6.

³⁶⁹ ThLL VI/1 912, 63 ss.

³⁷⁰ *Ibid.*, 877, 54 ss. Es testimonia ja a Varró (*rust.* 1, 31, 3: *declinata a uenti flatu similiter ac flabellum flagellum*).

³⁷¹ POMPON. *dig.* 1, 2, 2, 30: *triumuiri monetales aeris argenti auri flatores* (ThLL VI/1 877, 19-20).

³⁷² LVCR. 1, 275: *montis ... supremos siluifragis uexat flabris* (ThLL VI/1 833, 6).

³⁷³ Coromines, *DECat* IV 27b, 3.

³⁷⁴ Vid. Wartburg, *FEW* III 588a. Malgrat que l'autor marca el terme com a hipotètic, el cert és que ja es documenta, amb el significat adduït més amunt, a Terenci, on, a més, també es llegeix *flabellulum*, diminutiu del diminutiu (*Eun.* 595-598: CH. [...] "*cape hoc flabellum, uentulum huic sic facito, dum lauamur; / ubi nos lauerimu', si uoles, lauato*". *Accipio tristis. / AN. tum equidem istuc os tuom impudens uidere nimium uellem, / qui esset status, flabell<u>um tenere te asinum tantum*).

³⁷⁵ Coromines, *DECat* IV 27b, 13-16.

³⁷⁶ *Ibid.*, 28a, 9-10.

(que va donar en occità *flauta*, d'on s'hauria estès per via de la lírica trobadoresca a la resta de llengües³⁷⁷), si bé incert, hi ha d'estar relacionat.

Flaniador, el terme que designa la persona que fa sonar la flauta o el flabiol, no és recollit en cap diccionari de llatí medieval. A la nostra documentació es troba tan sols, com a sobrenom, en el document citat, que conté l'acta de la confirmació, per part de Berenguer de Berguedà, de les donacions dels seus antecessors; es tracta d'un text força particular pel que fa al lèxic, car també s'hi documenta la veu *afaitador* (vid. s. v.), que, com *flaniador*, no es llegeix en cap altre diploma del corpus estudiat. Segons Coromines, és el testimoni més antic del mot tant en català com en occità i indica, però, que es troba «mal imprès, idea potser deguda [...] al mateix filòleg»³⁷⁸. Tanmateix, més que d'un error d'impressió, potser hauria de parlar-se d'una aplicació discutible dels criteris d'edició: en comptes d'usar la grafia *v* per a la *u* (s'hi llegeix, per tant, *flaviador*), hauria resultat més adequat substituir tan sols la *i* per una *j* i escriure, així, *flanjador*, forma que hauria reflectit amb més eficàcia la seva pronúncia. En qualsevol cas, s'ha pogut comprovar que la lectura de l'editor, més enllà de l'aplicació dels criteris d'edició, és correcta, car al manuscrit es llegeix *flaniador*.

Flanjador és una paraula present tan sols en català o occità antic, llengües en què no tingué continuïtat. En català, el substantiu que designa actualment el sonador de flauta és *flabioler*³⁷⁹, de la mateixa família.

³⁷⁷ Corominas-Pascual, *DECH* II 909a, 41-43.

³⁷⁸ Coromines, *DECat* IV 27a, 27-28. Es refereix a l'editor del text, l'arxiver Joan Pons i Marquès.

³⁷⁹ Vid. DCVB i DIEC, s. v.

pictor

VARIANTS:

—

FORMES:

pictoris, -ore

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, per mitjà del sufix *-tor*, del participi *pictus* del verb *pingere* ‘pintar’. Es troba per primer cop a Plaute, juntament amb *pingere* (*Poen.* 1271-1272: *O Apella, o Zeuxis pictor, / cur numero estis mortui, hoc exemplo ut pingeretis?*)³⁸⁰.

FORMES ROMÀNIQUES³⁸¹:

it. *pittore*; rom. *pictor*.

SIGNIFICAT:

‘El qui es dedica a pintar’, ‘pintor’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **980** ACondal 186, p. 367: sig+num Guillelmi pictoris.
- (2) **1011** AComtalPerg I 100, p. 383: s+ Berengarii Bouis, + Petri de Barchinona, s+ Guillelmi pictoris, nos huius translati testes.
- (3) **1057** DACCBBarcelona III 939, p. 1502: s+m Guillelmi Pictoris, s+ Berengarii Pictoris.
- (4) **1075** DACCBBarcelona IV 1270, p. 1975: s+ Guillelmi Pictoris.
- (5) **1076** DACCBBarcelona IV 1305, p. 2031: s+ Guillelmi Pictoris.

³⁸⁰ Vid. ThLL X/1 2079, 30.

³⁸¹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 6481b.

- (6) **1089** DACCBBarcelona V 1498, p. 2336: s+ Guilelmi Pictoris.
- (7) **1089** DACCBBarcelona V 1502, p. 2341: s+m Guilelmus Pictoris.
- (8) **1154** CSCreus 57, p. 64: S+n. Iohannis Pictoris, qui hoc scripsit die et anno quo supra.
- (9) **1161** Alturo, *Sta. Anna* 347, p. 370: S+Gillelmi Pictoris.
- (10) **1163** Baraut, *DocUrgell* 1578 (Urgellia 10, p. 104): Sig+num Berengarii pictoris.
- (11) **1169** LAntiq. IV 165, f. 57 (*cit.* BALARI 1899: 637): sarraceno Haly pictore.
- (12) **1180** CSCugat III 1131, p. 282: S+m Berengarii, pictoris.
- (13) **1181** CSCugat III 1138, p. 287: S+m Guillelmi Pictoris.

COMENTARI:

Ben documentat en totes les etapes de la llengua llatina, el substantiu agent *pictor* deriva de *pingere*, verb procedent del radical indoeuropeu **peig-*³⁸² i que, com *pictor*, es documenta des d'època arcaica³⁸³. Si bé el seu significat primari, i més emprat, és el de 'pintar' (fent dibuixos a les parets³⁸⁴, donant color als mobles³⁸⁵, etc.), també es troba bo i denominant les accions, més generals, de 'decorar', 'embellir'³⁸⁶ i, fins i tot, 'brodar', especialment amb fils de colors, si és acompanyat del substantiu *acus* 'agulla':

SERV. *Aen.* 3, 484: phrygiam chlamydem aut acu pictam: huius enim artis peritos Phrygiones dicimus secundum Plautum.

³⁸² Vid. Pokorny, *IEW*, p. 794. Vid. etiam Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *pingo*.

³⁸³ Vid. ThLL X/1 2155, 1 ss.

³⁸⁴ PLAVT. *Men.* 143-144: *Dic mi, enumquam tu uidisti tabulam pictam in pariete, / ubi aquila Cata-meitum raperet aut ubi Venus Adoneum?*

³⁸⁵ CIC. *Verr.* 2, 5: *in urbe nostra pulcherrima atque ornatissima quod signum, quae tabula picta est quae non ab hostibus uictis capta atque deportata sit?*

³⁸⁶ PLAVT. *Poen.* 219-221: *numquam concessamus ... poliri expoliri, pingi fingi* (ThLL X/1 2156, 38-39).

Encara que, seguint aquesta accepció, *pictor* es testimonia esporàdicament des del segle I amb el sentit de ‘brodador’³⁸⁷ (ofici que al nostre corpus rep el nom de *sartor*, vid. s. v.), aquest nom d’ofici designa, principalment, l’artista que dibuixa, sobre diversos tipus de suport i tot servint-se d’un pinzell, motius pictòrics que poden respondre a intencions decoratives o que poden servir per il·lustrar, amb finalitats didàctiques, capítols de la mitologia clàssica, els valors de l’època, les idees de doctrines com ara la platònica, etc. És habitual de trobar els pintors esmentats juntament amb altres artistes i, igualment, són objecte d’algunes metàfores relacionades amb el sol, la llum i les ombres³⁸⁸:

TERT. *adv. Hermog.* 2, 1: hanc primam umbram plane sine lumine pessimus
p i c t o r illis argumentationibus coloravit.

‘Pintor’ continua essent el seu significat principal a l’Edat Mitjana, com es pot comprovar als diccionaris que el recullen (el NGML, el DMLBrit, el LMILPolonorum, el LLMAIugoslaviae, el LELMAL i el LItaliaeMAL³⁸⁹). *Pictor*, que segueix emprant-se en metàfores –ara, parlant de Déu, el creador³⁹⁰–, designa en aquests segles artistes que usen el pinzell per pintar, sobretot als espais religiosos, temes extrets de la iconografia bíblica i hagiogràfica amb intenció moralitzant. Tanmateix, no són considerats *pictores* únicament els qui se serveixen d’aquesta eina, sinó que també poden aparèixer designats amb aquest nom els mestres vitrallers, els il·luminadors de manuscrits o els escultors. *Pictor*, doncs, pot anomenar artistes en sentit més general, però sempre relacionats amb la producció d’imatges:

ca. 1065 WOLFHER. HILD. Godeh. II 35, p. 217, 2 (*cit.* NGML, s. v. *pictor*):
p i c t o r i b u s et eis qui uitro fenestras componebant se admiscuit.

ANDR. FLOR. Gauzl. 65a, p. 132 (*cit.* NGML, s. v. *pictor*): quodam p i c -
t o r u m peritissimo a Langobardorum regione adscito ... insignis operis
crucifixum componi precepit.

³⁸⁷ CE 1150, 1: *pictor acu Stygia<s> delatus ad umbras* (ThLL X/1 2080, 16).

³⁸⁸ Vid. ThLL X/1 2080, 73 ss.

³⁸⁹ Vid. s. v. *pictor*. Vid. LLMAIugoslaviae, s. v. *pictor*.

³⁹⁰ DOM. GUNDISS. transl. Ibn Gebirol fons V 35, p. 322, 3 (*cit.* NGML, s. v. *pictor*): *desiderat inquirere pictorem ... forme mirabilis et creatorem ... sapientie nobilis*.

Als diplomes del corpus estudiat, *pictor*, l'única veu que designa pintors³⁹¹, tan sols es testimonia com a sobrenom d'antropònims masculins, i gairebé sempre en genitiu singular³⁹². Es troba especialment en diplomes del bisbat de Barcelona en els quals es llegeix, durant dos segles, l'estructura onomàstica *Guillelmus pictor*, tal vegada una nissaga de pintors. Aquest ofici, que no gaudia d'una bona consideració social³⁹³, tingué dues vessants: la del pintor artista, que ja hem vist, i la del pintor obrer, feina que, segons sembla, era desenvolupada per sarraïns³⁹⁴. De sarraïns pintors en trobem al document de 1169, que conté el testament de Bertran de Meià, on se cita el *sarraceno Haly pictore*³⁹⁵, i al recompte de les despeses de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor entre el 1156 i el 1157³⁹⁶, on es parla d'uns *mecelemos* 'musulmans' que van allotjar-s'hi i *qui la cambra pintauan*:

1156-1157 AComtalPergCont. 1019, p. 1645: ebdomada III nouember uenit alfachim de Tortosa et uenia del comte et Poncio porter de la reina, qui uenia cum illos, et I merchader et m e c e l e m o s qui la cambra pintauan.

D'altra banda, el corpus documental del regne de Lleó conté un diploma, de 1068 i recollit al LELMAL, en què *pictor* té el significat d'«escrivà»:

1068 SH 680, 11 (*cit.* LELMAL, s. v. *pictor*): ut redderet illi de omnibus bonis quod illi Dominus dederat, quod habebatur in suis scriptionibus et tuebatur in menbranis que fuerant scripta ab antiquis pictoribus per precepta regum priorum.

Bé podria ser que presentés aquesta mateixa accepció al diploma de 1154, de Santes Creus, on *Iohannes Pictor* es defineix com la persona *qui hoc scripsit die et anno quo supra*. Es tractaria d'un ús metafòric, que fins i tot podria qualificar-se

³⁹¹ Cf., tanmateix, MANCHO 2011: 17-18, que menciona *Ende pictrix*, monja il·luminadora de manuscrits citada als ff. 283v-284r del Beat de Girona, dut a terme, però, a Tàbara (Zamora) a finals del segle X i que fou portat a Girona cap al 1070.

³⁹² Ja al segle III aC, *pictor* fou el *cognomen* de Quint Fabi, un dels primers historiadors de l'antiga Roma. Era propi d'una família de la *gens fabia*, que l'adoptà en honor d'un avantpassat que excel·lí en aquest ofici.

³⁹³ MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1995: 768.

³⁹⁴ Vid. BALARI 1899: 637.

³⁹⁵ Esmentat a GÓMEZ RABAL 2010: 256-257.

³⁹⁶ Tractat a PUIG-QUETGLAS 2013: 67-72.

de reidit, sorgit de l'associació de l'acció que realitza el pintor tot fent anar el pinzell amb la que realitza l'escrivà que suca la *penna* en tinta.

De *pingere* en sorgí la variant del llatí vulgar **pinctare*, freqüentativa i formada a partir de **pinctus*, forma vulgar del participi clàssic *pictus*³⁹⁷. **Pinctare* donà *pinctor*, que tingué continuïtat en el català, castellà, gallec i portuguès i occità *pintor* i en el francès *peintre*, *pictor*, en canvi, només es troba en l'italià *pittore* i en el *pictor* de la llengua romanesa.

³⁹⁷ Vid. Coromines, *DECat* VI 548b, 10-12.

sculptor

VARIANTS:

—

FORMES:

sculptor

ETIMOLOGIA:

Vocable derivat, per mitjà del sufix agent *-tor*, d'*sculpere* (*scalpere*) 'esculpir'. Es documenta en autors com Cassiodor (*var.* 7, 5: *quicquid enim aut instructor parietum aut sculptor marmorum aut aeris fusor aut camerum rotator aut gypsoplastes aut musiuarius ignorat, te prudenter interrogat et tam magnus ille fabrilis exercitus ad tuum recurrit iudicium*), però ja en la llatinitat antiga se'n testimonia una variant *sculptor* (PLIN. 36, 5, 1: *sculptores marmorum*)³⁹⁸.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *escultor*; esp. *escultor*; gall.-port. *escultor*; fr. *sculpteur*³⁹⁹; it. *scultore*; oc. *escultor*; rom. *sculptor*.

SIGNIFICAT:

'El qui exerceix l'art de l'escultura', 'escultor'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1024** Sangés, *DocGuissona* 2, p. 228: cum hoc probare nequiuisset et monstrare non potuisset ipse precedendo et aliis supra scriptis cum episcopo subsequentibus aliquos legales terminos, scilicet aggeres terre siue areas quas propter fines fundorum antiquitus apparuerit fuisse congestas atque constructas, lapides etiam quos propter indicia terminorum notis euidentibus *sculptor* constiterat, aut notas in arboribus quas decurias uocant.

³⁹⁸ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *scalpo*.

³⁹⁹ Vid. Wartburg, *FEW* I 346b per al detall de les formes franceses.

COMENTARI:

L'únic testimoni de la veu *sculptor* al corpus estudiat es llegeix en l'acta d'un plet celebrat el 2 de novembre de 1024, a Guissona, pel qual el bisbe Ermengol de la Seu reclamava a Guillem, senyor de La Vansa, les terres que aquest li havia pres indegudament al terme de la ciutat. La sentència, que resultà favorable al bisbe, esmenta uns *lapides* fixats com a marca dels límits de l'indret (*indicia terminorum*) per un *sculptor* la identitat del qual no és revelada. Així doncs, al text no es descriuen les qualitats artístiques d'un escultor, sinó que s'hi fa esment d'algú que ha col·locat unes roques amb l'objectiu, com hem dit, de delimitar un terreny, funció en què les acompanyen unes *notes in arboribus* anomenades *decurias*, unes «marques», com indica el GMLC, «en forma de la xifra X emprada com a senyal divisor de termes»⁴⁰⁰. L'ús d'*sculptor* per designar algú encarregat de situar unes fites és, certament, sorprenent. L'explicació, però, rau en el fet que el pasatge és una adaptació d'un dels articles de la *Lex Visigothorum*⁴⁰¹:

LRV 10, 3, 3: quotienscumque de terminis fuerit orta contentio, signa, que antiquitus constituta sunt, oportet inquiri, id est, aggeres terre siue arcas, quas propter fines fundorum antiquitus apparuerit fuisse coniectos adque constructas, lapides etiam, quos propter indicia terminorum notis eudentibus sculptos constiterit esse defixos. Si hec signa defuerint, tunc in arboribus notas, quas decurias uocant, conuenit obseruari.

En efecte, l'acta de 1024 recull, amb lleugeres modificacions formals, allò que la llei goda establí pel que fa a la disputa dels límits. Els canvis que pateix el text han originat l'únic testimoni al corpus d'*sculptor*, que sorgeix de transformar el participi *sculptos* de l'original.

Sculptor és un substantiu del món de les arts habitual en els textos llatins medievals, que no pateix alteracions (raó per la qual és absent dels diccionaris de llatí medieval en els quals es recullen les innovacions medievals, però no els mots exclusivament clàssics, postclàssics o tardans, com ara el DuCange⁴⁰²) i que va tenir total continuïtat en les llengües romàniques.

⁴⁰⁰ GMLC, s. v. *decuria*.

⁴⁰¹ *Ibid.*, n. 1.

⁴⁰² On sí es recull l'adjectiu *sculptoris* 'relatiu a l'art de l'escultura'. Vid. DuCange, s. v.

7. Cos: medicina, barberia i prostitució

Rica en testaments, la documentació de la Catalunya altmedieval dóna notícia, amb relativa freqüència, de gent malalta que, en previsió de l'eventualitat de la mort, disposa les seves voluntats, circumstància que comporta que els textos conservats aportin algunes poques dades sobre les malalties i sobre els tractaments que hom aplicava per combatre-les. Com han advertit molt recentment Fornés i Quetglas¹, el cas més freqüent de trobar és el de les malalties que comprometen l'acte d'escriure, signar o llegir el testament mateix, com és el cas de la ceguesa² o la tremolor de les mans³, mentre que d'altres com la lepra⁴ i la pesta⁵, dues de les malalties més esteses en aquells segles, pràcticament no hi apareixen. Per bé que són poc comunes, es troben algunes referències explícites a malalties com la hidropesia⁶, la disenteria⁷ o una xacra expressada amb el nom

¹ FORNÉS-QUETGLAS 2019, treball desenvolupat a partir dels textos del nostre corpus. Els autors (p. 192) també destaquen la importància de les adveracions testamentals per a l'estudi del lèxic de les malalties, ja que aquest tipus de document «viene a suponer una repetició del testamento en un documento que es un acto jurídico distinto, pero que contiene los mismos elementos que el testamento original».

² 1028 DACCBARCELONA 410, p. 802: *ego Regiatus, qui ob cecitatem oculorum corporis non ualens propria manu scribere et hanc scripturam nomine meo corroborare signo aliorum hominum solito, mea impressione eam corroborauit et corroborari testibus rogauit*. Tant aquest exemple com la resta dels que s'addueixen a propòsit dels noms de malalties provenen de FORNÉS-QUETGLAS 2019.

³ 1022 JUNYENT-ORDEIG, *DipVic* 823, p. 159: *Sig+num Ermemir, qui ob langorem infirmitatis tremulis manibus hunc testamentum exarauit, firmauit et firmare rogauit*.

⁴ 1058 ACOMTALPERGCONT. 30, p. 192: *predictus Artallus comes non dimittat predictam Luciam dum uiua fuerit per ulla occasionem si leprosa non fuerit*.

⁵ 1155 GONZALVO, *Pau i treva* 12 XXVII, p. 59: *horrendam quidem incendii malitiam tanquam pestem pre ceteris depopulatricem, et Dei populo damnosam, et non solum corporibus, sed animabus perniciosam ... omnino detestamur et interdicimus*.

⁶ 1076 BARAUT, *DocUrgell* 905 (Urgellia 7, p. 37): *quando ... in suo pleno sensu et memoria integra, ... sed inualescente graui langore a quo detinebatur ex ydropico morbo discessit ab hoc seculo in mense marcio, in anno Philippi regis XVI, in die dominico*. Per a l'adjectiu *hydropicus* 'malalt d'hidropesia', altera-

passio que privà un malalt –de nom Duran, i mort, finalment, per causa d’aquest mal– del moviment de les extremitats i li provocà demència:

[s. XI] DACCB Barcelona V 1677, p. 2596: *postquam suum testamentum scribere fecit, in quo res suas, sicut uoluit, ordinauit, ... mutauit set propter impedimentum uicine passionis scribi nequiuit set iussit alligari, sicut in hac pagina scriptum esse testatur. ibid., p. 2598: postquam hec, que supra sunt, ordinauit, dum ad extrema uite sue ueniens passio, unde contigit eum mori, et officium membrorum abstulit et in demenciam transtulit, usque dum debitum extreme uite, quod est mors, persoluit.*

El present capítol es dedica als oficis que, *lato sensu*, tenen relació amb el cos. Així, es comença amb l’estudi del lèxic que designa els metges i infermers que malden per sanar o pal·liar mals com els que acabem de veure, es continua amb el que anomena els barbers (que, a més de tallar cabells i barbes amb finalitats estètiques i higièniques, practicaven cirurgies) i es finalitza amb l’anàlisi dels substantius que denominen les prostitutes, l’activitat de les quals era considerada un remei adequat per mitigar la temptació de cometre pecats majors.

Metges i infermers

TERMES DOCUMENTATS:

infirmarius
therapeuta

infirmicius

medicus

ALTRES TERMES RELACIONATS (VID. S. VV.):

marescalcus

Des de la caiguda de l’Imperi Romà, amb les llargues i violentes invasions dels pobles germànics per entremig, i fins als inicis del segle XI, a Catalunya, tal com a la resta d’Europa, la medicina fou exercida d’una manera molt elemental

ció hepàtica consistent en acumulació de líquid que causa l’esgrocueïment de l’afectat, vid. PUNSOLA 2017: 400-402.

⁷ 1055 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1134, p. 444: *cum iam esset cum seniore episcopo et sociis apud Burgos, discessit ab hac luce ex dissenteria infirmitate.*

per frares que acollien els malalts a les infermeries dels monestirs⁸. L'assistència a les persones desvalgudes era, doncs, bàsicament una forma de caritat pròpia del cristianisme. Als monestirs, a banda d'allotjament, els religiosos donaven als malalts begudes que preparaven amb les herbes de l'hort conventual i aplicaven pràctiques manuals rudimentàries com ara embenar les ferides o realitzar lavatives, ventoses i sangoneres⁹. A les darreries del segle X, però, s'estengué la fundació d'hospitals a les ciutats, sovint patrocinats per personatges benestants, i a les zones rurals, on es construïren refugis per a vianants pobres o pelegrins que acostumaven a dependre del cenobi que hi hagués més a prop¹⁰. Les mencions als hospitals comencen a ser habituals a partir del segle XI:

1011 Udina, *La successió testada* 89, p. 247: concessit ad ospitalem peregrinorum casas cum curte, et terra et uinea qui sunt in terminio de Arigia qui ei aduenerit per cartam impignorationis ... ad uictum pauperum peregrinorum uel ut melius uidissent suprafati elemosinari.

1075 AComtalPerg III 886, p. 1449: uiginti untias qui mihi debet Gerbertus Vmbertus ... concedo de istas untias X ad ipsa kanonicha Sancte Crucis Sancteque Eulalie et alias X concedo ad ipso ospitali¹¹.

Durant aquest segle, cessaren les invasions àrabs i, com reflecteixen els Usatges, el poder comtal s'enfortí, alhora que les constitucions de pau i treva contribuïren a dificultar les guerres particulars. Això propicià la comunicació amb altres zones geogràfiques, entre les quals destacà, sens dubte, l'al-Àndalus, que gaudia d'una avançada cultura mèdica i científica que fou ràpidament absorbida. De la mateixa manera, a mesura que l'Església va anar prohibint als seus religiosos de practicar la cirurgia i la medicina, cada cop més laics començaren a iniciar-se en l'exercici mèdic. Amb el temps, els metges jueus i sarraïns van constituir la facció més avançada dels qui van conrear aquesta disciplina i, malgrat l'oposició de l'Església, els seus serveis foren demandats per tothom,

⁸ Per a la medicina del territori català en època visigòtica, vid. COMENGE 1896: 39 ss.

⁹ CARDONER 1973: 13. Vid. etiam ALTURO 1998b: 39.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 13-14.

¹¹ Segons Cardoner (*ibid.*, p. 14), aquest hospital, que fins al 1045 havia estat dit d'«En Guitard», es trobava situat a Barcelona, «a les cases de la Canongia del costat de ponent de la baixada del mateix nom, enfront del palau reial i prop de la porta nord».

sobretot pels qui pertanyien a les esferes més elevades de la societat, eclesiàstics inclosos¹².

El substantiu que designa els metges als diplomes del corpus estudiat és *medicus*, paraula derivada del verb *medeor* ‘guarir’ que apareix gairebé sempre com a sobrenom d’antropònims; es poden distingir, tanmateix, metges eclesiàstics¹³, d’altres que semblen laics i encara alguns que porten el vocable com a cognom i que ja no són metges¹⁴. D’altra banda, l’hel·lenisme *therapenta*, testimoniats en un passatge de la *Vita Beati Petri Vrseoli*, no és emprat amb el sentit literal que té en la llengua grega, on designa un metge, sinó que designa una mena de curador de l’ànima. Com ja hem vist, la medicina començà essent en aquest període una qüestió relacionada amb la caritat cristiana i eren religiosos ordenats els qui acollien els malalts als monestirs i actuaven com a infermers tot practicant cures elementals i pal·liatives. Aquesta figura, escassament documentada, rep els noms d’*infirmarius* i, possiblement, *infirmicius*.

Cal esmentar, en darrer lloc, el testimoniats, des de la segona meitat del segle XII, del substantiu *marescalcus*, una figura relacionada amb els animals que, això no obstant, no sabem si es troba designant un militar d’alt rang encarregat d’allotjar els cavalls, un veterinari o, fins i tot, el ferrer que serra les ferradures dels equins. Donada aquesta inseguretats, la paraula és tractada al següent capítol i darrer, “Altres oficis”.

Barbers

TERMES DOCUMENTATS:

cat. *afaitador*

barberius

No és tan llunyà d’aquestes professions l’ofici de barber, que arribà a adquirir una gran rellevància pel que fa als assumptes relacionats amb el cos humà i que s’expressava a través de dues vessants: d’una banda, els barbers s’encarregaven de rentar, afaitar i pentinar els cabells i les barbes dels homes; de l’altra, oferien una atenció mèdica bàsica amb la pràctica de cirurgies menors. La primera és la

¹² CARDONER 1973: 92.

¹³ **1003** CDipSGirona 154, p. 1003.

¹⁴ **1198** (*Obarra*) CDipObarra 161, p. 146.

funció tradicional d'una feina que ja a la Roma arcaica exercia el *tonsor*¹⁵ i que en l'Edat Mitjana continuava tenint, a més de les evidents implicacions estètiques, un importantíssim component higiènic. En un període en què les classes socials menys afavorides no tenien la possibilitat d'ocupar-se de la higiene corporal amb la freqüència i els mitjans deguts, barbes i cabells esdevenien perillosos focus de gèrmens i d'insectes parasitaris com polls, de manera que acudir al barber era necessari per tal de controlar aquesta qüestió i per posar fi, en cas de necessitat, a les infestacions.

Poc s'ha dit sobre la manera de treballar d'aquests professionals en el període altmedieval, però es troba ben documentada la incorporació al seu ofici, almenys des d'època visigòtica¹⁶, de l'exercici de la cirurgia menor: els barbers, en efecte, suturaven ferides, practicaven sagnies (remei molt popularitzat que sovint es duia a terme amb l'aplicació de sangoneres) i extreïen dents. Podria dir-se, així doncs, que aquestes accions, que devien ajudar a completar uns ingressos més aviat escassos¹⁷, van fer del barber una mena de metge d'atenció primària, paper que en certa manera ja realitzava amb la seva contribució a la higiene dels cabells i les barbes. Tot i que la manca de tota especialització mèdica i quirúrgica a l'Alta Edat Mitjana hagué de comportar, per força, una aplicació molt rudimentària de les tècniques citades, a partir del segle XIV alguns barbers arribaren a cursar els estudis universitaris de medicina¹⁸.

Malauradament, la presència d'aquest ofici als nostres diplomes és exigua: només es documenta un testimoni del substantiu *barberius*, forma llatinitzada del català *barber* que tan sols es registra en un diploma conservat a l'Arxiu Episcopal de Vic de l'any 1074¹⁹, i un altre d'*afaitador*, catalanisme que només es localitza en un document contingut en un manuscrit del monestir de Poblet de les acaballes del segle XII²⁰.

¹⁵ PLAVT. *Aul.* 312: *quin ipsi pridem tonsor unguis dempserat.*

¹⁶ Comenge (1896: 40) explica que, segons la legislació visigòtica, «el físico y el barbero (Eurico los colocó en un mismo rango) no podían curar ni sangrar á las mujeres sin estar presentes sus allegados».

¹⁷ Vid. FERRAGUD 2007: 111-112.

¹⁸ SIMON 2003: 28.

¹⁹ 1074 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1370, pp. 667-668.

²⁰ 1196 CPoblet 299, pp. 182-183.

Prostitutes

TERMES DOCUMENTATS:**bacassa**meretrix*

El fet de guanyar-se la vida amb el cos, l'anomenat *corpore quaestum facere*, era, des del punt de vista oficial, una de les activitats més menyspreables que hom podia realitzar a l'antiga Roma i comportava la privació de tota bona reputació i honorabilitat dels qui l'exercien. Tanmateix, i encara que és cert, per exemple, que August va prohibir als homes lliures de casar-se amb dones que tinguessin o haguessin tingut a veure amb la prostitució, és més vertader encara que aquesta activitat no fou perseguida mai i que, de fet, a la pràctica s'acceptà com un component més de la quotidianitat i, malgrat l'innegable component marginal, fou considerada una vàlvula de desfogament que, a més, evitava de posar en perill la integritat moral de les dones *ingenuae et honestae, matronae uel uirgines*²¹.

La prostitució apareix esmentada des dels inicis de la llengua llatina: com és ben sabut, el personatge de la *meretrix* és un dels més recurrents en les comèdies de Plaute i Terenci, obres on apareixen des de les heteres gregues autònomes, ben situades en l'escala social i amb la capacitat d'escollir la clientela (és el cas de les Bàquides de l'obra plautina homònima, o de la Fronèsia del *Truculentus*), fins a les menys elegants i pobres, dones que es troben sota el jou d'un proxenet, el *leno* que trafica amb elles, com li succeeix a Fenícia, la noia, propietat de Bal·lió, de qui s'enamora Calídor al *Pseudolus* plautí. No hi ha dubte que l'econòmica era la preocupació més gran d'aquest darrer tipus de prostitutes, que treballaven per mirar d'abandonar l'ofici amb garanties de poder començar una vida nova, per comprar la llibertat, o, senzillament, per aconseguir de sobreviure en el dia a dia²². Per a elles la prostitució és, per sobre de tot, un mitjà per no passar gana, i així s'adverteix en aquest passatge:

PLAUTI. *Cist.* 36-41:

uiris cum suis praedicant nos solere,
suas paelices esse aiunt, eunt depressum.

²¹ FAYER 2013: 15. L'autora ha desenvolupat una obra molt extensa i detallada a propòsit de la qüestió de la prostitució a Roma.

²² LÓPEZ GREGORIS 2016: 7.

quia nos libertinae sumus, et ego et tua mater, ambae
 meretrices fuimus: illa te, ego hanc mihi educaui
 ex patribus conuenticiis. neque ego hanc superbiai
 causa pepuli ad meretricium quaestum, nisi ut ne esurirem.

Amb l'arribada del cristianisme, la fama de les prostitutes esdevingué encara més nefanda. Vistes per la doctrina cristina com a destructores de matrimonis i famílies, l'Església realitzà grans esforços per combatre aquesta activitat, empresa en què, almenys en certs moments, generalment trobà el suport de les autoritats reials: Carlemany promulgà preceptes legislatius que condemnaven el concubinatge i perseguien les prostitutes que treballaven als carrers, mentre que el seu fill, Lluís el Piadós, i els seus successors provaren de lluitar contra la prostitució amb l'aplicació de càstigs corporals²³. Tanmateix, tots els esforços foren en va i el sexe remunerat no només no pogué ésser erradicat mai, sinó que, especialment al període baixmedieval, en concret des del segle XIII²⁴, acabà essent tolerat i, fins i tot, institucionalitzat²⁵ per les autoritats eclesiàstiques, reials i municipals de tota Europa en assumir que, tal com argumentà Francesc Eiximenis, era un mal menor que evitava pecats majors²⁶:

EIXIMENIS *Segon del Crestià* DLXXIII: ara, és així que, jatsia que simpla fornicació ab fembra pública sia gran pecat, així com damunt és dit, e tal que la llei de Déu puneix, emperò, per tal quant natura humana és tota corrompuda e inclinada a aquest pecat, en tant que si aquest pecat era punit per la senyoria present, seria en gran perill que los hòmens no falssen major pecats, així com pecat d'adulteri e pecat contra natura, los quals són notables nocuments de la cosa pública, per tal·la senyoria dissimula aquest pecat de fornicació, e el permet.

En efecte, com ja havia passat en l'Antiguitat clàssica, s'acceptà que la prostitució ajudava a apaivagar les pulsions sexuals més baixes dels homes (que come-

²³ BENITO 2018: 73.

²⁴ Vid. CUADRADA 2015.

²⁵ Rossiaud (1986: 12) explica que la major part de ciutats del sud-est de França tenien un prostíbul públic construït, mantingut i regentat per les autoritats municipals o principesques amb diners públics.

²⁶ Vid. BENITO 2007.

tien abusos i violacions a diari, en llocs públics i privats²⁷) i altres pràctiques mal vistes, com l'adulteri o les relacions homosexuals. Com en aquella època, però, les prostitutes es veien abocades a dur a terme aquest ofici per adversitats com la manca de recursos econòmics o la necessitat de pagar-se la llibertat, i, com explica Benito²⁸, sovint arribaven a una població des d'altres indrets cercant una vida millor. Era igualment habitual que esclaves alliberades, però sense cap mena de recursos o feina, acabessin exercint-la²⁹. La prostitució podia ésser també el refugi de les dones violades, a les quals, fruit del repudi social que patien quan denunciaven la violència, els resultava especialment complicada la reinserció en la societat³⁰. És evident, en fi, que la d'aquestes dones no era una situació gens fàcil, fet a propòsit del qual ja parlà Ramon Llull, que les qualificà de víctimes a qui la societat no havia donat altra opció que pecar:

LLULL *Blanq.* III 71: plorar vull los pecats d'aquestes fembres que es veuen als demonis per un diner. Tot lo món no val una ànima, e cascuna dóna sa ànima, per un diner, al demoni. A plorar me convé com lo príncep no veda que en aquest lloc aquestes fembres, qui fan pecar los hòmens, no estien. Ploren mos ulls com no haguessen aquest ofici.

Les mencions a les prostitutes als diplomes de la Catalunya altmedieval són esporàdiques i no mostren, de fet, la seva presència en la vida quotidiana. Els substantius que les anomenen, d'escàs testimoniatge, són el català *bagassa* i el llatí *meretrix*, tot i que el primer –despectiu, d'origen incert i només registrat en una carta de població de l'Espluga de Francolí redactada al 1171³¹– podria estar designant més aviat una noia de baixa condició social (figura marginal que, no obstant això, no implicaria immoralitat) i no pas la 'prostituta', encara. Pel que fa

²⁷ ROSSIAUD 1986: 15. Vid. etiam pp. 23-25.

²⁸ BENITO 2007: 10.

²⁹ CUADRADA 2015: 191.

³⁰ Així resumí ROSSIAUD (1986: 44) la situació: «La víctima, casi siempre difamada, choca con dificultades para su reinserción social e incluso familiar. Soltera, es despreciada en el mercado del matrimonio. Esposa, es a veces abandonada por su marido. Siempre aparece a los ojos de sus vecinos [...] mancillada por lo que se ha sucedido. Ella misma se siente avergonzada, culpable y sujeto de escándalo. [...] La mujer violada ve disminuir notablemente la distancia que la separa de la mujer común. Psicológica y físicamente vulnerable, casi no puede esperar nada, ni quedarse en la ciudad ni recuperar su perdido honor».

³¹ 1171 DipPoblet 415, p. 313.

al terme *meretrix*, que ja hem llegit a Plaute, es documenta per primera vegada a la butlla del papa Benet VIII en resposta a les acusacions que hom formulà contra la priora del monestir de Sant Joan de les Abadesses i les seves monges³², les quals són anomenades, arran de les situacions tan greus descrites pels denunciants, *nefandissime Veneris meretrices*, expressió que incideix en el caràcter tan reprovable d'aquesta figura, però que, tanmateix, no es refereix a prostitutes reals de la Catalunya d'aquells segles.

³² 1016-1017 Junyent-Ordeig, *DipVic* 778, pp. 118-119.

7.1. Metges i infermers

infirmarius

VARIANTS:

—

FORMES:

infirmario

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval derivada, amb l'afegit del sufix nominal *-arius*, de l'adjectiu *infirmus* 'feble', 'malalt'³³.

FORMES ROMÀNIQUES³⁴:

cat. *infermer*; esp. *enfermero*; fr. *infirmier*; gall.-port. *enfermeiro*; it. *infermiere*; oc. *infirmièr*; rom. *infirmier*.

SIGNIFICAT:

'El qui assisteix els malalts', 'infermer'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1189** CSCugat III 1180, p. 317: *filia mea Ermesen donamus et concedimus Domino Deo et cenobio s. Cucuphatis et tibi Geraldo de Cercitulo inde infirmario, totum hoc quod habemus ... in ipso manso s. Cucuphatis.*

COMENTARI:

Documentat des d'època arcaica, a les comèdies de Terenci³⁵, l'adjectiu *infirmus* és un compost del preverbi negatiu *in* afegit a l'adjectiu *firmus* 'ferm', 'fort',

³³ Vid. ThLL VII/1 1441, 5 ss.

³⁴ Per als mots romànics derivats d'*infirmus*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 4404 i Wartburg, *FEW* IV 670a.

‘estable’, d’etimologia incerta³⁶. Inicialment referit a la feblesa de l’estat d’ànim i de l'ànima mateixa, *infirmus* es comença a documentar en època clàssica com a sinònim d'*aeger* i *aegrotus*, és a dir, denominant la persona malalta³⁷:

Ov. *trist.* 5, 2, 3-6: ualeo corpusque, quod ante / ... inualidum ... fuit, / sufficit ...; / an magis i n f i r m o non uacat esse mihi?

A l’Edat Mitjana, aquesta accepció es fixà definitivament³⁸ i aquest terme, així com altres de la mateixa família (*infirmitas*, l’abstracte que designa la malaltia, o *infirmaria* i *infirmarium*, el ‘lloc on són guarits els malalts’, són alguns dels més comuns³⁹), quedà del tot vinculat al camp lèxic de la malaltia. Així, *infirmarius*, mot que no es documenta abans del període medieval, designa les persones que s’encarreguen de tenir cura de la gent malalta, tasca que en l’Alta Edat Mitjana, en especial abans del segle XI, eren exercides bàsicament per religiosos⁴⁰. En efecte, la infermeria era practicada per frares ordenats (i encara amb més freqüència, per monges) que formaven part d’un monestir i que practicaven cures més aviat elementals i humils, com abrigar els pacients per fer-los entrar en calor, aplicar-los fregues als peus amb sal i vinagre o banyar-los amb aigua freda per tractar que els baixés la febre⁴¹. Els infermers més coneguts foren els frares de l’orde de l’Hospital, anomenats *hospitalarii* ‘hospitalers’, dels quals es té testimoni per primera vegada al 995, al testament que féu l’arxiprest Suniefred, abans d’emprendre viatge cap a la ciutat de Roma:

995 DCBarcelona I 267, p. 497: concedo ad ospitalaris domum qui est ante ianuam Sancte Crucis, ipsum meum alaudem quod habeo in

³⁵ TER. *Hec.* 311: *quia enim qui <eo>s gubernat animus eum infirmum gerunt.*

³⁶ A propòsit d’aquesta qüestió, Ernout i Meillet (*Dictionnaire*, s. v. *firmus*) afirmen el següent: «Le rapprochement de *firmus* avec le groupe de skr. *dhāryati* “ il tient ” (v. sous *fer(r)umen* et *fretus*) est d’autant plus séduisant que le sanskrit a des mots importants à suffixe en *-m-* : *dhārma* et *dhārmah* “ chose posée, loi ”. On peut aussi penser au groupe de lit. *dir̃xti* “ se durcir ”. Dans les deux hypothèses, l’i n’est pas expliqué ; s’il n’est pas dialectal (cf. *stircus* à Lucérie, en face de *stercus*, et, à Préneste, *Mircurios*), il s’agit d’un vocalisme “ populaire ”».

³⁷ Vid. ThLL VII/1 1442, 8-9 i 1436, 84 ss.

³⁸ Vid. DuCange, s. v. *infirmare* («aegrotare, infirmum esse»).

³⁹ Vid., e. g., LMILPolonorum, s. vv.

⁴⁰ Vid. CARDONER 1973: 13.

⁴¹ VALLS MOLINS 2007: 54.

Bisocio, ut teneat eum Bonifilius arciscrinii et ille fructus iam dicti alaudi expendat in pauperibus qui uenturi erunt in ospitalario⁴².

Els testimonis del substantiu *infirmarius* que es troben als diccionaris de llatí medieval que donen entrada a la paraula (ço és, el DuCange, el Niermeyer, el DMLBrit, el MLW, el LMILPolonorum, el LLMAIugoslaviae i el GMLSueciae⁴³) incideixen en la vinculació tan estreta que aquesta figura tenia amb els monestirs, lligam que també es desprèn de les dades que ofereix el diploma de l'any 1189 del nostre corpus, on s'afirma que *Geraldus de Cercitulo* era l'infermer del monestir de Sant Cugat. Pel que fa a la identitat d'aquest infermer, Fornés i Quetglas apunten la possibilitat que sigui el mateix *Geraldus Medicus* que apareix entre els signataris d'un document de renúncia, redactat al 1172, del monestir de Santa Maria de Poblet⁴⁴:

1172 DipPoblet 445, p. 334: uidentes et testes: Geraldus Medicus et Petrus Desat de Ceruaria.

El de 1189 és l'únic testimoni de la paraula que es conserva a la documentació estudiada, atès que un diploma amb data de 1190 en què es llegeix el genitiu *infirmarii* és fals⁴⁵:

1190 DipCardona +251, p. 328: Sig+num Ioannis Molgosa, in firmarii.

La continuïtat en les llengües romàniques d'*infirmarius*, que podria ser sinònim d'*infirmicius* (vid. s. v.), és absoluta. Tal com afirmen Coromines i Pascual, arribà a totes elles com a mot semiculte⁴⁶.

⁴² Al passatge hi apareixen tant el 'cavaller o frare hospitaler' com, en aquest darrer cas, el 'lloc on desenvolupen la seva activitat els frares hospitalers'.

⁴³ En tots els casos, vid. s. v. *infirmarius*. Vid. etiam Blaise, *LLMA*, s. v.

⁴⁴ Vid. FORNÉS-QUETGLAS 2019: 203.

⁴⁵ Segons l'editor, es tracta d'una falsificació «perquè l'any 1190 l'abadia de Sant Vicenç era a mans de Pere II de Conill (1187-1200) i no de l'esmentat abat Ramon; l'ofici canonical de prior era regit per Guillem (1170-1198) i no per Pere Vinyoles; el de cambrer era ostentat per Arnau (1187-1210) i no pel dit Jaume Martí; i el de sagristà el tenia Guillem (1189-1198) i no el citat Bernat Vallbona».

⁴⁶ Corominas-Pascual, *DECH* II 615a, 8-10.

infirmicius

VARIANTS:

—

FORMES:

infirmicii

ETIMOLOGIA:

Terme derivat, mitjançant el sufix *-icius* (propi d'adjectius o d'adjectius substantivats), de l'adjectiu *infirmus* 'feble', 'malalt' o del verb *infirmare* 'afeblir', 'debilitar', 'emmalaltir'⁴⁷. No es documenta abans de l'Edat Mitjana.

FORMES ROMÀNIQUES⁴⁸:

—

SIGNIFICAT:

Possiblement, 'el qui assisteix els malalts', 'infermer'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1020** (*trasllat de 1066-1067*) Udina, *La successió testada* 116, p. 288: ipsa terra que est ad ipsa Celatam iusta ipsum Cucullum anticum, et ipsum uineale qui est prope terra que fuit Seniofredi in firmicii, et ipsam uineam que fuit condam Floresindi ... iussit uindere, et ipsa precia dare pro anima sua in sacerdotibus, in captiuis in pauperibus.

COMENTARI:

El verb *infirmare* prové de l'adjectiu *infirmus*, compost del preverbi negatiu *in* afegit a l'adjectiu *fīrmus* 'ferm', 'fort', 'estable', l'etimologia del qual no és clara⁴⁹, i

⁴⁷ Vid. ThLL 1436, 57 ss.

⁴⁸ Vid. infra la proposta que realitzem. Per a les formes que deriven d'*infirmus*, vid. Meyer-Lübke, REW 4404 i Wartburg, FEW IV 670a.

es documenta a partir d'època arcaica, a les tragèdies, fragmentàriament conservades, de Luci Acci:

ACC. *Prisc. GL* 3, 424k: satin ut quem cuique tribuit fortuna ordinem, /
numquam ulla humilitas ingenium in firmat bonum?

En aquest testimoni, el vocable va referit a la feblesa de l'estat d'ànim, que fou el sentit que tant *infirmare* com l'adjectiu *infirmus* tingueren inicialment. No és fins a l'Antiguitat tardana quan es llegeix, en autors com Cels o Ambrosi, amb el sentit de 'patir una malaltia', 'emmalaltir'⁵⁰:

CELS. 2, 12, 1B: hominem in firmat *aluus uebementius fluens*.

AMBR. *Ioseph* 8, 44: in firmatus est *Beniamin*, ut sanaretur.

Tant *infirmus*, com *infirmare*, com, en definitiva, tots els derivats d'aquesta família quedaren en el període medieval del tot vinculats al camp lèxic de la malaltia. És també el cas, per tant, d'*infirmarius* (vid. s. v.), substantiu que designa les persones encarregades de tenir cura dels malalts, significat que també podria tenir *infirmicius*, derivat d'*infirmus* o d'*infirmare* amb l'addició del sufix *-icius*, afix poc productiu en el corpus i que, en l'àmbit del lèxic dels oficis, només apareix en aquest mot i en *conducticius* (vid. s. v.). Aquesta paraula, que no hem registrat en cap altre corpus de textos, solament es testimonia al text citat de 1020, la publicació sacramental del testament del prevere Longobard, conservada, però, a través d'un trasllat dels anys 1066-1067. El terme es llegeix, amb la forma de genitiu singular *infirmicii*, en funció de sobrenom de l'antropònim *Seniofredi*⁵¹.

Si bé existeix la possibilitat que, donada la seva singularitat, *infirmicius* sigui el resultat d'un error comès en la redacció del trasllat, és igualment possible que, com hem dit, designi el mateix concepte que *infirmarius*, cas en què l'ús del sufix *-icius* podria considerar-se un tret distintiu, potser una mostra d'erudició. No

⁴⁹ A propòsit d'aquesta qüestió, vegeu, s. v. *infirmarius*, les paraules d'Ernout i Meillet (Dictionnaire, s. v. *firminus*).

⁵⁰ Vid. ThLL VII/1 1442, 8-9 i 1436, 84 ss.

⁵¹ El text també fou editat, sense dissemblances pel que fa al substantiu que ens ocupa, per Puig i Ustrell (*Dipl. St. Llorenç del Munt* 189, p. 880).

obstant això, podria apuntar-se encara una altra possibilitat: que aquest substantiu estigués indicant la tendència de Seniofred a caure malalt, característica que li hauria valgut tal sobrenom⁵². Certament, sembla possible que del català antic *enferm* (‘flac’, ‘malalt’, ‘de salut feble’), que Coromines documenta a les *Vides de sants rosselloneses*⁵³, de finals del segle XIII, se n’hagués derivat un altre adjectiu **enfermís* (el castellà *enfermizo*, paral·lel al català *malaltís*), el qual, llatinitzat, hagués adquirit la forma *infirmitius*. Si s’acceptés aquesta proposta, la paraula –que no anomenaria, aleshores, un ofici– tindria paral·lels romànics en castellà (el citat *enfermizo*), gallec (*enfermizo*), portuguès (*enfermizo*) i italià (*infermiccio*), paraules que designen, en efecte, la persona que és propensa a emmalaltir.

⁵² Per als trets que poden donar nom als sobrenoms que acompanyen antropònims, vid. PRIETO 2017a: 118-119.

⁵³ *Vides* R f. 181r (cit. Coromines, *DECat* III 978b, 19-20): *disia que sanava los enferms*. Alcover i Moll (DCVB, s. v. *enferm*) no en donen testimoni fins al segle XV, a Ausiàs March (LXXI): *cor deshonest y enteniment enferm*.

medicus

VARIANTS:

—

FORMES:

medicus, -um, -i, -o, -os, -orum, -is

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat de *medeor* ‘curar, guarir’. Es documenta des d’època arcaica (PLAVT. *Rud.* 1304-1305: GRIP. *Quid tu? num medicus, quaeso, es? / LABR. Immo edepol una littera plus sum quam medicus. GRIP. Tum tu / mendicus es?*)⁵⁴.

FORMES ROMÀNIQUES⁵⁵:

cat. *metge*; esp. *médico*; gall.-port. *médico*; it. *medico*; oc. *mètge*; rom. *medic*.

SIGNIFICAT:

‘El qui exerceix la medicina per guarir els malalts’, ‘metge’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **987** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 45, p. 199: Sig.+num Oliba, *medicus*.
- (2) **1003** CDipSGirona 154, p. 1003: eg[o Berna]rdus, gratia Dei comes, et uxor mea ... uinditores sumus tibi Gonfredi, leuita et *medico*, emptore.
- (3) **1014** Udina, *La successió testada* 99, p. 268: deinde peragrauit usque Montem Garganum ad uenerabilem Dei Archangelum Michaellem, et in ipso sue reuersioni itinere ad sua c(...) eceptione siue incisone de medicamentum *medicis* benauentinos.

⁵⁴ Vid. ThLL VIII 546, 83 ss.

⁵⁵ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5459.

-
- (4) **1061** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1217, p. 529: postea ex illa infirmitate ex parte conualuit et ut medicaretur a medicis ad Florentinam urbem adiens in mense februario ibi ab hoc seculo discessit.
- (5) **1062** CEGirona 122, p. 244: ego Bernardus ... Sante Marie sedis Gerunde clericus, ab egritudine maxima detentus, ideo ut Deus parcat meis peccatis omnibus et ut idem Deus tocius humani generis medicus me meliorandum sua benignissima misericordia sua restituat sanitati quanto-cius, dono et reddo et definio uotis mei cordis omnibus predicte Sancte Marie sedis Gerunde canonice alodium totum cum integro sui.
- (6) **1064** Baraut, *DocUrgell* 759 (Urgellia 6, p. 131): Gerauus sacerdos et medicus rogatus scriptor istius commutationis exit[it] et SSS. die et anno prenotata.
- (7) **1077** DACCBBarcelona IV 1315, p. 2046: Arnallus Vidalis de Orta dedit Petro clerico, filio suo, ipso alodio que dicunt ad ipsam Tonniam, in illo uidelicet tempore quando Balluinus Ansuallus ... subito uulnerauit eum et uenit prenominatus Petrus, filius suus, et duxit suo patre in Barchinona, in ipsos domos quas emit de Ermumirio Rusticio et que sunt medicos, qui curauerunt eum, et ad patrem suum et ad ipsos medicos seruiuit in quantum potuit et necesse fuit.
- (8) **1082** Baraut, *DipTavernoles* 89, p. 161: quantum infra isti termini circumheunt ... et quantum ibi abeo et habere debuero, sic dono ego prephatus iam dicto arbore cum umbraculo suis ramis et sedio ubi sunt radicibus suis, totum ab integrum sine ulla resseruacione, propter hoc ut Dominus propicius sit mihi de omnibus peccatis meis, et domino meo Sancto Saturnino fiat medicus de tribulacione quod pauesco contra inimicum anticum.
- (9) **1082** CSCugat II 708, p. 371: dimisit ad Iohannis medicus sextarios I ordei, et dimisit ad Alaidis nepota sua sextarios I ordei, et alium de forment, et tercia parte qui remansisset de lana et lino.

- (10) **1088** Baraut, *DocUrgell* 1048 (Urgellia 7, p. 169): erat in suo pleno sensu et memoria integra quando hoc totum precepit et nobis suis uerbis iniunxit, et postea nos scientes uoluntatem suam non mutauit sed inualescente graui dolore ab uulneribus quibus a medico quodam incisus et adustus fuerat, post quartum diem discessit ab hoc seculo in mense aprilio in anno Philippi XXVIII in die dominico.
- (11) **1119** Ricard Guillem 76, p. 270: ego Ermessendis ... una cum filiis meis ... donatores sumus uobis Iohannis m e d i c u s et uxori tue Marie uestraeque progeniei atque posteritati.
- (12) **1134** Ricard Guillem 82, pp. 274-275: ego Ermessendis, uxor qui fui Ricardi Guillelmi, et filii mei Petrus Ricardi et Gaucerandus, impignoramus tibi Iohanni m e d i c o uxoriue tue Marie progenieique uestre ipsam mancusadam denariorum quam habemus per censum in ipso ferragenale quod iam condam uobis dedimus cause precarie.
- (13) **1139** Ricard Guillem 88, p. 279: S+num Iohannis m e d i c i .
- (14) **1150** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 133, p. 385: Sig+num Vrsi M e d i c i .
- (15) **ca. 1160** Ricard Guillem 102, p. 290: diffinitio quam fecit Arnaldus Petri in alia carta: medietatem domorum quas Petrus Barral tenebat in pignore et medietatem ortuli Iohannis m e d i c i , et medietatem illius farragenale quod tenebat in pignore Arnaldus Petri de Arcubus.
- (16) **1169** Alturo, *Sta. Anna* 404, p. 419: S+num Arnals M e d i c i .
- (17) **1172** DipPoblet 445, p. 334: uidentes et testes: Geraldus Medicus et Petrus Desat de Ceruaria.
- (18) **1176** DipTortosa 281, pp. 348-349: insuper dimitto Sancto Hospitali medietatem sarrazeni m e d i c i quem abeo cum Raimundo de Zagranada et dimitto Hospitali X morabetinos quos ipse sarraenus debet mihi dare ultra redempcionem suam.

- (19) **1177** Papell, *DipSantesCreus* 197, p. 298: Sig+num Iohannis, medici de Balneis.
- (20) **1179** Papell, *DipSantesCreus* 224, p. 331: nos testes, uidelicet, uicarius Minorise et Guillelmus de Miraies et Bernardus, presbiter de Castri Aulini, et Arnallus Medicus de Calaf, iurando testificamus super altare. *ibid.*: Sig+num Alnallus Medicus.
- (21) **1180** Sans Travé, *DipTBarberà* 99, p. 178: ego Guillelmus de Montefalconi dono tibi Bernardo Ruuira et Bernardo Medico unum molinum qui est in riuo de Anguera.
- (22) **1185** CSCugat III 1160, p. 302: ego Poncius de Mureden, detentus infirmitate, pleno sensu et memoria integra, facio meum testamentum in quo eligo manumissores meos scilicet Petrum de Pudiatis, cognatum meum, et Guiliam, uxorem meam, Iohannem, medicum de Balneis et Iohannem, filium eius atque Berengarium de s. Iusto. *ibid.*, p. 303: S+m Iohannis Medici; S+m Iohannis Medici de Balneis.
- (23) **1186** Sans Travé, *DipTBarberà* 125, pp. 206-207: est illum molendinum in termino de Barberano, in meo dominico, in aqua que est uocata Ripera de Angaria, scilicet illum qui fuit de Guillelmo de Otgers et de Cocard, qui est inter illum de Bernardo Medico et uestrum de uobis accaptatoribus. In tali conuentu hoc donum uobis et uestris facio et traho de meo dominio et potestate et mito in uestro dominio et potestate ad uestram propriam uoluntatem, sicut melius potest dici aut intelligi ad usum hominis et ad uestrum profectum ... de molendino de Bernardo Medico usque ad uestros, ut uos et uestri habeatis et teneatis et expletetis omni tempore.
- (24) **1180-1190** Miret, *Templers i hospitalers* ap. I, pp. 539-540: illo frater de Sancto Valentino quem Berardus fecit mengar a Tamarid et sua dispensa et de medico et pagauit Berard per debitum quod Guillem de Casseras laxauit a Sischar II chafizos de ordio.

- (25) **1191** Sans Travé, *DipTBarberà* 158, p. 244: concedimus domino Deo et beate Marie et Domui Milicie Templi Salomonis et fratri Gauzperto de Serra ... ipsam nostram partem decimi quod habemus in molendinos quas tenent Bernarde Medici et Arnaldus Rouira.
- (26) **1194** Sans Travé, *DipTBarberà* 173, p. 263: concedo et difinio tibi Gauzperto de Serra ... omnia mea iura, scilicet decimam et primiciam quam requirebam in illis peciis terre quas modo laboratis cum propria uestra rela in uestro dominico et in illis ferragenalis medicorum et in illis subtus castro.
- (27) **1198** (*Obarra*) CDipObarra 161, p. 146: nam clerici qui erant in monasterio sancte Marie de Ouarra, simul cum merino regis Gilelm Plicamanus et Poncio Medico iusticia regis, ... anteparauerunt mihi Fertunio, clerico de Fantoua, unam uineam quam tenebam.
- (28) **1200** Papell, *DipSantesCreus* 408, p. 592: relinquit ad Berengario Medico X solidos super I bacho, qui est ad Orpi.

COMENTARI:

L'arrel **med-* del verb *medeor* es troba a tot el domini indoeuropeu amb el sentit de 'pensar, reflexionar', noció que sovint adquireix valors tècnics, com ara 'mesurar', 'ponderar' o 'jutjar'⁵⁶. En la llengua llatina, però, *medeor* s'especialitzà des dels orígens en l'àmbit mèdic i assumí el significat de 'posar remei a alguna malaltia o lesió', 'curar', 'sanar'. Així es llegeix a Varró en una de les primeres explicacions etimològiques del substantiu *medicus*⁵⁷ i, alhora, un dels testimonis més antics de l'abstracte *medicina* 'ciència i art de guarir', 'medicina':

VARRO *ling.* 5, 93: artificibus maxima causa ars, id est, ab arte medicina ut sit medicus dictus, a sutrina sutor, non a medendo ac suendo.

Si bé, segons el procés de derivació habitual d'aquest tipus d'abstractes, sembla que és *medicina* el mot que hauria de derivar de *medicus*, i no pas a la inver-

⁵⁶ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *medeor*.

⁵⁷ Vid. ThLL VIII 520, 42-43.

sa⁵⁸, Varró considera que el metge rebé aquest nom a partir de la tècnica de la medicina (*arte medicina*) i no de l'acció de guarir algú (*medendo*), mateix procés pel qual *sutor* 'sabater' (vid. s. v.) provindria del sintagma *ars sutrina* 'tècnica sabatera' i no pròpiament del verb *suo* 'sargir'. En qualsevol cas, és incontestable que, a partir del sentit mèdic que tan aviat adquirí *medeor*, el substantiu *medicus* designà ja des del principi la persona dedicada a curar els problemes de salut. Naturalment, l'evolució que amb el pas del temps patí l'art de la medicina comportà un grau d'especialització cada cop major, i és per aquesta raó que ja des de Ciceró es documenten metges erudits en una o altra branca, com ara de dedicats al tractament dels cops i les ferides, d'altres que examinaven parts concretes del cos humà (els ulls, les oïdes, les dents, etc.), d'altres que eren coneixedors dels remeis adequats per sanar certes malalties, sovint formulats a partir d'herbes curatives⁵⁹, i, finalment, aquells que duïen a terme el seu treball en un àmbit concret, com ara l'exèrcit:

CIC. *de orat.* 3, 132: fuisse tum alios medicos, qui morbis, alios, qui uulneribus, alios, qui oculis mederentur.

VLP. *dig.* 50, 13, 1, 3: medicos fortassis quis accipiet etiam eos, qui alicuius partis corporis uel certi doloris sanitatem pollicentur: ut puta, si auricularius, si fistulae uel dentium.

FIRM. *math.* 8, 17, 3: medici, sed qui herbis medelas hominibus pecoribusque componant.

MOD. *dig.* 4, 6, 33, 2: militum medici.

Com es pot comprovar al testimoni de Fírmic, també eren anomenats *medici* els encarregats de la salut dels animals, els quals acabaren rebent el nom de *ueterinari*⁶⁰. Varró, el primer en fer ús de *medicus* amb aquest sentit —en concret, en relació als animals del camp—, manté que hi ha malalties que el propi pastor pot

⁵⁸ *Ibid.*, 536, 8.

⁵⁹ Vid. *ibid.*, 548, 57 ss.

⁶⁰ CIL V 2183 (ThLL VIII 549, 2). Al nostre corpus, el veterinari podria rebre el nom de *marescalcus* (vid. s. v.).

curar, però d'altres que requereixen, necessàriament, de la intervenció d'un metge professional:

VARRO *rust.* 2, 1, 21: quarta pars est de sanitate, res multiplex ac necessaria, quod morbosum pecus est uitiosum, et quoniam non ualet, saepe magna adficiuntur calamitate. Cuius scientiae genera duo, ut in homine, unum ad quae adhibendi m e d i c i, alterum quae ipse etiam pastor diligens mederi possit.

A l'Edat Mitjana, aquest substantiu segueix del tot vigent i sense canvis significatius pel que fa al seu sentit, però sí amb clares mostres d'una especialització cada cop més gran, sobretot a partir de la Baixa Edat Mitjana. Recollit al DuCange, al NGML, al DMLBrit, al LMILPolonorum, al LLMAIugoslaviae i al LItaliaeMAL⁶¹, els textos medievals mostren encara més tipus de metges, tot depenent de la branca de la medicina que exercien. Si bé aquesta especialització progressiva anà acompanyada, ja en l'Antiguitat romana, de la creació d'un bon nombre de vocables que continuaren usant-se en època medieval (essent segurament els hel·lenismes *physicus* 'metge científic' –i 'físic' o 'científic', fora de l'esfera de la medicina– i *chirurgus* 'cirurgià' els més emprats⁶²), el propi *medicus* també es troba en època medieval en construccions que expressen aquests mateixos conceptes i encara d'altres⁶³:

1. *Medicus animarum*, en sentit espiritual:

813 CONCIL. Cabillon, p. 280, 19 (*cit.* NGML, s. v. *medicus*): non corporum, sed animarum m e d i c i.

2. *Medicus de fisica* (també anomenat *physicus*), el metge que s'ocupa dels mals interns⁶⁴:

1326 Monum. Catar. 43, 13 (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *medicus*): concordo me cum magistro Iacobo de Auximo ... medico de fisica in Cataro.

⁶¹ Vid. s. v. *medicus* en tots els casos.

⁶² Vid. DuCange, s. vv. *physicus* i *chirurgus*.

⁶³ Per a altres construccions i usos dels segles XV i XVI, vid. LMILPolonorum, s. v.

⁶⁴ Aquest tipus de metge és comentat a CARDONER 1973: 116-117.

3. *Medicus plagarum* o *medicus de plagis*, el metge cirurgià:

1326 Monum. Catar. 41, 9 (*cit.* LLMAIugoslaviae, s. v. *medicus*):
Phylippus de Firmo, medicus plagarum.

4. *Medicus uulnerarius*, sinònim de l'anterior:

Mirac. S. Hyac. 3. Aug, p. 372, col. 2 (*cit.* DuCange, s. v. *medicus*):
Petrus sartor de Casimiria, manu dextra grauitèr uulneratus, et
medicis uulnerariis destitutus, post uota sanatur.

Tanmateix, fruit del seu temps, els textos de la Catalunya altmedieval no poden contenir encara aquesta riquesa. Pel que fa a la presència de la medicina en aquests diplomes, Fornés i Quetglas⁶⁵ van mostrar recentment que, en especial als testaments i les adveracions sacramentals, es proporcionen algunes dades sobre les malalties i les circumstàncies que envolten els malalts, sobre els metges i, en alguns casos, també sobre els tractaments que aplicaven. Així, s'han registrat nombrosos testimonis de *medicus*, en la majoria dels quals és usat en funció de sobrenom d'antropònims, com en el cas del diplomes de 1082 (*Iohannis medicus*), 1150 (*Vrsi Medici*) o 1169 (*Arnals Medici*), i també en dos més en què apareix coordinat als càrrecs eclesiàstics *leuita* (*Gonfredi, leuita et medico*, al text de 1003) i *sacerdos* (*Gerauus sacerdos et medicus*, al de 1064), mostra del paper fonamental de l'Església en aquest àmbit, encara que en aquests segles també començaren a exercir la medicina les persones laiques⁶⁶. Igualment, s'ha detectat un cas en què es pot afirmar, sens dubte, que *medicus* funciona ja com a cognom sense relació directa amb l'ofici: al diploma d'Obarra de 1198, *Poncio Medico* és en realitat *iusticia* del rei, nom que designa el 'magistrat reial encarregat, a l'Aragó, d'administrar justícia'⁶⁷.

No obstant aquest ús majoritari, també es testimonien metges que apareixen desenvolupant les seves funcions. La primera referència a la intervenció mèdica es troba a l'adveració sacramental de l'ardiaca Sunifred, de 1014, en què cinc individus donen fe de la seva presència quan Sunifred, malalt, va dictar el seu

⁶⁵ Vid. FORNÉS-QUETGLAS 2019.

⁶⁶ Vid. CARDONER 1973: 15.

⁶⁷ Vid. PRIETO 2014: 121.

testament al 1011⁶⁸. Aquest, però, es degué recuperar, atès que més tard peregrinà a la ciutat de Roma i al santuari de Sant Miquel Arcàngel a Monte Gargano; ja de tornada, al maig del 1014, morí a la ciutat de Benevento. Fornés i Quetglas expliquen que el santuari dedicat a sant Miquel, venerat com a guaridor de malalties, era un dels grans centres medievals de peregrinació i que era famós per la seva aigua terapèutica⁶⁹. Sunifred devia viatjar-hi per prendre aquestes aigües, que, tanmateix, no devien tenir l'efecte esperat, atès que acabà traspasant a Benevento. Més complicat resulta, però, de conèixer amb exactitud quin tractament va rebre: pel que s'indica al document (malauradament, foradat), Sunifred hauria mort per la presa d'algun medicament o per una flebotomia o sagnia (*ceptione siue incisione de medicamentum medicis benauentinos*), un dels principals tractaments de l'Edat Mitjana, consistent en l'extracció de sang de les venes, per mitjà d'una incisió, amb l'objectiu de corregir els desequilibris humorals⁷⁰.

De similars característiques és l'adveració sacramental de l'any 1061 de Guillem Cixila, clergue i canonge de Sant Pere de Vic, qui, després de fer testament, va partir a Roma. De tornada, però, va emmalaltir al Borgo San Genesio i va ser traslladat a la ciutat de Florència perquè fos tractat pels metges, però acabà finint. La flebotomia i la cauterització no ajudaren Tedball al 1088, qui hauria mort en no poder suportar el dolor de les ferides que li provocà un metge aplicant-li tals tècniques (*inualescente graui dolore ab uulneribus quibus a medico quodam incisus et adustus fuerat*). El fatal desenllaç d'aquests episodis no es produí, però, en el cas d'Arnau Vidal, que al 1077 fou ferit a traïció per Balluví Ansovall. El seu fill, el clergue Pere, el portà a Barcelona, a unes cases de la seva propietat (tal vegada, un hospital), perquè el curessin els metges que allà hi havia. En recuperar-se,

⁶⁸ **1011** Junyent-Ordeig, *DipVic* 730, p. 77: *ego Sunifredus, archileueta, ... iaceo in lectulo meo in egritudine in ipsa mea mansione in uilla Euigilanus, adhuc loquela plena et memoria integra*. Vid. FORNÉS-QUETGLAS 2019: 205.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 206.

⁷⁰ La flebotomia és esmentada en l'adveració sacramental, dels anys 1093 o 1094, de Berenguer Isarn, senyor d'Àger, on s'explica que, després d'haver-se-li practicat una, quan ja s'estava recuperant a casa seva, va ensopegar per les escales i va caure a terra. Afeblida la cama per la flebotomia i per la caiguda, va emmalaltir i va morir als pocs dies (**1094** CDipÀger 158, p. 420: *cum fleboto matus esset, in domo sua in Aggerensi castro dum noctu uellet redire ad cameram, per gradus cecidit in terram et, debilitato crure, per aliquot dies grauius egrotauit; postea in grauescente langore nimium laorauit et sic, inmutata hac uoluntate, diem ultimum clausit III nonas marci anno XXX III regis Filippi*). Vid. FORNÉS-QUETGLAS 2019: 206-207.

com que en aquells moments Pere fou el més servicial possible amb el seu pare i amb els metges, el pare va atorgar al fill un alou en gratitud.

A aquests tractaments se n'han d'afegir l'oració, la devoció i les donacions pietoses, mètodes als quals es confià Bernat, clergue de l'església de Girona, que al 1062 donà un alou i altres possessions a l'església de Girona amb l'objectiu que Déu, metge de tot el gènere humà (*tocius humani generi medicus*), li restituís la salut. Rellevant és també el diploma de 1176, que conté el testament de Droetó, el qual, ja delicat, donà a l'orde de l'Hospital⁷¹ la seva part del metge sarraí (molt valorats⁷²) que compartia amb un altre individu, *Raimundus de Zaganada*.

Com és sabut, els malalts eren acollits en les cases de pobres i pelegrins (*hospitale pauperum*), a les de pelegrins rics (*hospitium*) i a l'hospital per a monjos i altres persones necessitades (*infirmarium*). És en aquest darrer lloc on treballaven les persones que ajudaven a guarir els malalts, anomenats *infirmarii* i, tal vegada, *infirmicii*⁷³. Precisament, Quetglas i Fornés proposen la hipòtesi que el *Geraldus Medicus* citat al diploma de Poblet de l'any 1172 podria ser el mateix *Geraldus infirmarius* que es troba en un text de Sant Cugat de 1189:

1189 CSCugat III 1180, p. 317: et filia mea Ermesen donamus et concedimus Domino Deo et cenobio s. Cucuphatis et tibi Geraldo de Cercitulo inde in firmario, totum hoc quod habemus et habere debemus in ipso manso s. Cucuphatis.

Com explica Cardoner⁷⁴, entre les funcions més importants dels metges i dels infermers també hi havia la d'avaluar els danys causats a algú i la de realitzar autòpsies, tasca aquesta última que acostumaven a dur a terme els frares de l'Orde de l'Hospital de Jerusalem. D'altra banda, encara que és ben coneguda

⁷¹ Els frares d'aquesta orde eren els *hospitalarii* 'hospitalers', que es documenten per primera vegada al 995, (DCBarcelona I 267, p. 497: *concedo ad ospitalaris domum qui est ante ianuam Sancte Crucis, ipsum meum alaudem quod habeo in Bisocio, ut teneat eum Bonifilius arciscrinii et ille fructus iam dicti alaundi expendat in pauperibus qui uenturi erunt in ospitalario*). Com es pot comprovar, el passatge també esmenta l'*hospitularium* (escrit *ospitalarii* en el text), el lloc on eren guarits els malalts. Vid. PRIETO 2014: 114.

⁷² Vid. CARDONER 1973: 92.

⁷³ Vid. s. vv. *infirmarius* i *infirmicius*.

⁷⁴ Vid. CARDONER 1973: 104 i 176.

l'existència de metgesses a l'Europa medieval⁷⁵, al corpus estudiat hom només documenta el femení *medica* com a nom de topònim:

1134 AComtalPergCont. 679, p. 1133: afrontad ipsum aloudem franc de l part in aloude de Berenger Ramon uel de Berenger Reinald, et de alia in alod comtal, et de tercia in aqua de Medica.

Medicus tingué continuïtat en totes les llengües romàniques, tret del francès, que fa servir, no obstant això, el mot *medecin*, de la mateixa família⁷⁶. Quant a *metge*, Coromines indica que «el català té la dignitat de ser (junt amb l'oc. antic i una part dels dialectes moderns d'Occitània i d'Itàlia) l'única llengua romànica on el llatí *medicus* s'ha perpetuat en forma hereditària i rigorosament popular: en les altres llengües neollatines hi ha hagut sempre formes cultistes o semi-cultes»⁷⁷.

⁷⁵ Sabem, per exemple, que Arnau de Vilanova condemnà les cures supersticioses que aplicaven les dones de Salern, mentre que aplaudia la medicina practicada per les de Roma i Montpeller. Vid. CARDONER 1973: 103.

⁷⁶ Vid. Larousse, s. v. També es fa servir en occità (vid. DOccitan, s. v.). Vid. etiam Wartburg, FEW VI/1 604a ss.

⁷⁷ Vid. Coromines, DECat V 643b, 37-43.

therapeuta

VARIANTS:

terapeuta

FORMES:

terapeuta

ETIMOLOGIA:

Hel·lenisme provinent de θεραπευτής (també documentat θεραπευτήρ) ‘el qui té cura del cos o dels malalts’, derivat de θεραπεύω ‘servir’, ‘curar’, ‘remediar’⁷⁸. Es testimonia únicament a partir de l’Edat Mitjana.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *terapeuta*; esp. *terapeuta*; fr. *thérapeute*; gall.-port. *terapeuta*; it. *terapeuta*; oc. *terapèuta*; rom. *terapeut*.

SIGNIFICAT:

‘Curador’, ‘terapeuta’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **979** *Vita Petri Vrs.* 13, p. 136: uenerabilis dux, Petrus nimirum Vrseolus, introiens in cellam nouitiorum, ut moris est, ... inclytae monachorum iuxta praeceptum constitutae disciplinae prouidus erat obsecutor, intimusque diuinae institutionis auditor. Eductus autem a cella nouitiorum, monachizatur, et cucullato capite incedens, uidebatur omnibus esse iustitiae speculum. Fit mortuus uiuens inter uiuos, fitque mortuus ad exemplum uiuificator, fitque lanigeris cilicinista, fitque byssinis uili textentis genicio laniger, fit etiam inremotus claustriger impiger, fit silens, fit uigilans, et per omnia in omnibus coenobita, et perfectus in exsequendis diuinis mandatis optimus t e r a p e u t a .

⁷⁸ Vid. LSJ 669b, s. v.

COMENTARI:

Therapeuta és un hel·lenisme tan poc documentat que no apareix en cap dels diccionaris del llatí d'arreu de l'Europa medieval, com tampoc no ho fan altres termes de la mateixa família. A l'obra de Wartburg, però, sí hi apareixen els préstecs cultes, de caire tècnic, *therapeutes* 'terapeuta', *therapeia* 'teràpia' i l'adjectiu *therapeutikos* 'teràpètic'⁷⁹.

L'únic testimoni de *therapeuta* al corpus objecte d'estudi forma part de la *Vita Beati Petri Vrseoli*, dux de Venècia, obra escrita, segons sembla, per un monjo del monestir de Cuixà (on va viure deu anys, fins que li arribà la mort) a les darreries del segle X. És una de les poques obres de caràcter literari de la Catalunya altmedieval, juntament amb l'*Epistola Garsiae monachi Cuxanensis* o els poemes i les epístoles de l'abat Oliba. Al passatge, l'autor explica l'entrada de Pere Ursèol al noviciat monacal, on ràpidament fou vist com un mirall en el qual reflectir-se (*uidebatur omnibus esse iustitiae speculum*) i, a continuació, una sèrie de símils exemplifiquen la virtut de la seva figura (*fitque mortuus ad exemplum uiuificator, fitque lanigeris cilicinista*, o *fitque byssinis uili texentis genicio laniger*, entre d'altres). Finalment, és anomenat *optimus therapeuta* en l'assoliment dels mandats divins (*in exsequendis diuinis mandatis*). El mot, doncs, no és emprat amb el sentit literal que té en la llengua grega, on designa una espècie de metge, sinó que dóna nom, de manera metafòrica, a una mena de curador de l'ànima, algú que amb la seva honorabilitat moral pot ajudar la resta a atènyer els esmentats mandats de Déu i a esdevenir, d'aquesta manera, el tipus de persona que la doctrina cristiana espera que siguin.

Actualment, *therapeuta* és un tecnicisme del món de la salut, vigent en totes les llengües romàniques, que designa la 'persona versada en terapèutica', la 'part de la medicina que s'ocupa dels mitjans emprats en el tractament de les malalties i de la manera d'aplicar-los'⁸⁰. És sinònim de *curator*, derivat de *cura* 'cura', 'atenció' que es testimonia, en un context força similar al del diploma del 979⁸¹, en una lletra del papa Innocenci II sobre la disciplina eclesiàstica, expedida al concili de Clermont celebrat a l'any 1130. Presidit per Innocenci II mateix, aquest concili

⁷⁹ Wartburg, *FEW* XIII 307b, on es troben les formes romàniques franceses dels mots esmentats.

⁸⁰ DIEC, s. v.

⁸¹ Vid. etiam *GMLTransylvaniae*, s. v., on es recullen passatges similars.

comptà, entre d'altres personalitats eclesiàstiques, amb l'assistència d'Oleguer, arquebisbe de Tarragona:

1130 Martí Bonet, *Oleguer* 92, p. 452: ipsi quoque neglecta animarum cura ordinis sui propositum nullatenus attendentes pro detestanda peccunia sanitatem pollicentes [humorum] c u r a t o r e s se faciant corporum.

7.2. Barbers

afaitador

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. affaitador

ETIMOLOGIA:

Derivat, per mitjà del sufix agent *-dor*, del català *afaitar* ‘adornar’, ‘embellir’, d’on ‘rasurar’, verb sorgit de l’intensiu-freqüentatiu del llatí clàssic *affectare* (llatí vulgar **affactare*) ‘afectar’, ‘rebuscar’, ‘arranjar alguna cosa en forma rebuscada’, que ja es documenta a Plaute (*Aul.* 575: *ut me deponat uino, eam adfectat uiam*) i que deriva d’*afficere* ‘afectar’, ‘disposar’ (PLAUT. *Rud.* 418: *accipiam hospitio, si mox uenies <uesperi>, item ut adfectam*), compost, al seu torn, d’*ad* i *facere* ‘fer’⁸².

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES⁸³:

esp. afeitador.

SIGNIFICAT:

‘El qui afaita i practica cirurgies menors’, ‘barber’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1196** CPoblet 299, p. 183: Signum Pertau i a f f a i t a d o r; signum Iohannis de Barbastre, a f f a i t a d o r.

COMENTARI:

En origen, el verb *afaitar* significava ‘adornar, embellir’, des d’on es va acabar especialitzant en el sentit de ‘rasurar’. En efecte, ja des de l’Edat Mitjana es

⁸² Vid. ThLL I 1180, 73 ss. i 1206, 13 ss.

⁸³ Per a la pervivència del verb **affactare* en les llengües romàniques, vid. Corominas, *DE-CELCI* 46b, 51 ss.

documenta a bastament amb accepcions relacionades amb la bellesa i la higiene: *afaitar* és ‘embellir-se amb artificis’ i, especialment, ‘rasurar el pèl de la barba’⁸⁴.

Es registra, a més, un altre significat d’aquest verb, accepció que, segons Coromines, figura des del segle XV: ‘avesar’, ‘acostumar’, des d’on passà a voler dir ‘amansir, domar o adondar un animal, especialment bestiar gros, que servirà a l’home’⁸⁵. En la seva opinió, és d’aquest sentit d’on derivaria l’expressió, vulgar i irònica, *demà m’afaitaràs*, emprada quan hom refusa de fer el que un altre li proposa⁸⁶. Malgrat que, com acabem de dir, aquest significat d’*afaitar* es documenta amb evidència només des del segle XV, l’autor, tot citant el text de 1196, apunta la possibilitat que el català *afaitador* (que en el corpus solament es documenta en aquestes dues signatures, encara amb la doble fricativa labial *f*, com a sobrenom dels antropònims *Pectau* i *Barbastre*) estigués derivant ja d’aquesta accepció⁸⁷. En cas que Coromines tingués raó, el vocable podria estar fent referència no pas a un ‘barber’, sinó a un ‘ensinistrador d’animals’, tal vegada un ‘ramader’.

Alcover i Moll, però, no esmenten tal hipòtesi: d’*afaitador* només en recullen l’accepció de ‘barber’⁸⁸ (per bé que, s. v. *afaitar*, han mostrat moltes accepcions més, inclosa la d’‘adondar animals’). Atès que la presència de barbers (dedicats, d’una banda, a afaitar cabells i barbes per raons estètiques i higièniques i, de l’altra, a practicar cirurgies menors com les sagnies o l’extracció de dents⁸⁹) està indubtablement documentada al corpus amb la paraula *barberius* (vid. s. v.), registrada per primera vegada més d’un segle abans, l’any 1074⁹⁰, sembla més probable, efectivament, que sigui aquest el significat que té la paraula en aquests textos, mentre que el de ‘domador’ hauria arribat molt més tard.

Afaitador, que ja no s’empra en català actual⁹¹, troba paral·lels tan sols en la llengua castellana (*afeitador*), on sí segueix vigent⁹².

⁸⁴ Coromines, *DECat* I 56a, 54-60.

⁸⁵ *Ibid.*, 56b, 33 ss. Vid. etiam DCVB, s. v. *afaitar*.

⁸⁶ Coromines, *DECat* I 56b, 33-50.

⁸⁷ *Ibid.*, 47-50.

⁸⁸ DCVB, s. v. *afaitador*.

⁸⁹ Vid. GEC, s. v. *barber*.

⁹⁰ 1074 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1370, p. 668 (vid. s. v. *barberius*).

⁹¹ En efecte, *afaitador* no apareix registrat ni al DIEC ni a la GEC.

⁹² Vid. DLE, s. v.

barberius

VARIANTS:

—

FORMES:

barberi

ETIMOLOGIA:

Llatinització del català *barber*, derivat de *barba* ‘pèls que creixen en la part inferior i lateral de la cara’, provinent del llatí *barba*, que es testimonia des d’època arcaica (PLAUT. *Amph.* 445: *malae, mentum, barba, collus*; *Bacch.* 1101: *cano capite atque alba barba pungit barba*; *Pseud.* 967: *cum hirquina barba stas*)⁹³.

FORMES ROMÀNIQUES⁹⁴:

cat. *barber*; esp. *barbero*; fr. *barbier*; gall.-port. *barbeiro*; it. *barbiere*; oc. *barbièr*⁹⁵; rom. *barbier*.

SIGNIFICAT:

‘El qui té per ofici afaitar la barba i tallar els cabells’, ‘barber’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1074** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1370, p. 668: S+num Reimundo B a r b e r i.

COMENTARI:

En l’Antiguitat romana, el barber era anomenat *tonsor*, derivat agent del verb *tondere* ‘afaitar, rasurar’⁹⁶ que es documenta a partir d’època arcaica i que en el període clàssic es fa servir amb freqüència tant per poetes com per prosistes

⁹³ ThLL II 1724, 72 ss.

⁹⁴ Per a les formes romàniques de *barba*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 944.

⁹⁵ També es documenten els mots *barbejaire* i *barbelaire*. Vid. DOccitan, s. vv.

⁹⁶ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *tondeo*.

juntament amb l'adjectiu *tonsorius* 'que serveix per tallar', que es testimonia a partir de Ciceró⁹⁷:

PLAVT. *Aul.* 312: quin ipsi pridem t o n s o r unguis demperat.

HOR. *ars* 301: si tribus Anticyris caput insanabile nunquam / t o n s o r i
Licino commiserit.

CIC. *off.* 2, 25: quid enim censemus superiorem illum Dionysium quo
cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens t o n s o r i o s candente
carbone sibi adurebat capillum?

Al corpus català, en un testament de l'any 1097, es llegeix el substantiu *tonsores*, que no designa, però, un 'barber', sinó les tisores (< llatí *tonsorias*⁹⁸), l'instrument principal del seu ofici:

1097 Baraut, *DocUrgell* 1147 (Urgellia 8, p. 76): et relinquo ad Arnallo
Arnalli una kanada et I migera et I iusticia et II cultellos et I rasor et I
t o n s o r e s .

Documentat als textos de l'Edat Mitjana d'altres zones geogràfiques⁹⁹, *tonsor* és absent, doncs, dels diplomes de la Catalunya altmedieval, en què l'ofici de barber tan sols és anomenat mitjançant els termes *afaitador* (vid. s. v.) i *barberius*. Aquest darrer és la llatinització del català *barber*, substantiu que ni Alcover i Moll ni Coromines no documenten abans del segle XIV. Aquest darrer autor en dona testimoni per primera vegada al 1309¹⁰⁰, mentre que els primers¹⁰¹ n'aporten passatges posteriors que donen notícia de les sagnies que també exercien aquests professionals¹⁰²:

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Vid. Niermeyer, s. v. *tonsor*.

¹⁰⁰ Coromines, *DECat* I 633a, 28-30.

¹⁰¹ DCVB, s. v. *barber*.

¹⁰² Per a les malalties, els remeis i les seves conseqüències que es registren en el corpus, vid. s. v. *medicus*.

1309 Bernat Alart RLR VIII 62 (*cit.* Coromines, *DECat* I 633a, 28-30):
negú b a r b e r no gaus reyre ab lum en les festes daval escrites.

1402 Boll. Lul. IX 273 (*cit.* DCVB, s. v. *barber*): mana que negun b a r b e r
no gos o presumesca sagnar en son obrador o altra loch alcuna persona
sana.

Si bé és conegut que a la Baixa Edat Mitjana els barbers van augmentar la complexitat de les seves intervencions i que van arribar, fins i tot, a graduar-se com a metges¹⁰³, la manca d'uns estudis especialitzats en el període altmedieval implica que les tècniques quirúrgiques seguides pels barbers testimoniats a la documentació estudiada devien ésser, per força, molt més elementals.

El llatí *barba* deixà una empremta notable en les llengües romàniques¹⁰⁴, fet que causà el desenvolupament de nombrosos derivats com *barber*, mot panromànic que substituï l'esmentat *tonsor*, el qual, segons Giménez, «no sobrevivió en ningú romance ja que el ofici se perdió con la decadencia del Imperio romano»¹⁰⁵. En el domini lingüístic de les llengües gal·loromàniques es produí el mateix fenomen de llatinització que es detecta a la documentació catalana i del francès *barbier* en sorgiren, així, les formes *barberius* i *barbarius*¹⁰⁶. La llengua castellana usà exclusivament l'arabisme *alfajeme* entre els segles X i XIII per designar els barbers, però al segle XIV s'introduí, des de l'Aragó, *barbero*. Una i altra veu van confluïr en una situació provisional de sinonímia durant els segles XIV i XV, moment en el qual *alfajeme* anà caient en desús¹⁰⁷.

¹⁰³ Vid. SIMON 2003: 28. Vid. etiam LAGÜÉNS 1992-1993: 55.

¹⁰⁴ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 944. Coromines (Corominas-Pascual, *DECH* I 504a, 3 ss.) escriu que l'accepció 'barbilla, parte inferior de la cara' «no la hallo antes de 1400 (Glos. del Escorial; también Nebr.; V. luego *barbilla*), pero seguramente es antiquísima, pues es común a Rumanía, casi toda Italia [Dante, *Purg.* XXXI 68, 74], Languedoc y toda la Península Ibérica».

¹⁰⁵ GIMÉNEZ 2011: 142.

¹⁰⁶ Vid. DuCange, s. v. *barberius* i Niermeyer, s. v. *barbarius*.

¹⁰⁷ GIMÉNEZ 2011: 142. Això no obstant, *alfajeme* continua recollint-se al DLE (vid. s. v.), on s'adverteix del poc ús que té.

7.3. Prostitutes

*bacassa

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. pl. bagassas

ETIMOLOGIA:

Terme hipotètic, d'origen incert, però molt probablement preromà, que al principi hauria volgut dir 'noia, minyona', si bé sempre hauria tingut un cert matís de menyspreu¹⁰⁸.

FORMES ROMÀNIQUES¹⁰⁹:

cat. bagassa; esp. bagasa; fr. baiasse; gall.-port. bagaxa; it. bagascia; oc. bagassa; rom. bagasa.

SIGNIFICAT:

'Dona de baixa condició social i mala vida', d'on, posteriorment, 'meuca', 'prostituta'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1171** DipPoblet 415, p. 313¹¹⁰: *bacalares siue bagassas, si auere suum miserint infra uillam, siue alius homo siue femina, ad omnem uoluntatem suam fatiendam et libertatem ea ibi habeant.*

¹⁰⁸ Coromines, *DECat* I 545a, 24-30. Vid. etiam Wartburg, *FEW* I 197a.

¹⁰⁹ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 861 i Wartburg, *FEW* I 196b-197a.

¹¹⁰ També editat, a principis del segle XX, per Miret (*Templers i hospitalers*, p. 304) i més modernament, però, amb algunes diferències fruit de la còpia del pergami transcrita, a

COMENTARI:

El català *bagassa*, així com les veus romàniques corresponents, són versemblantment mots d'una llengua preromana, probablement gal·lopirenaica, atesa la seva terminació en *-assa*. En efecte, tal com observà Coromines, «en molts parlars antics d'aquesta àrea, i en relíquies onomàstiques i toponímiques que hi apareixen més modernament, trobem moltes proves de terminacions o sufixos en *-ss-*, especialment *-ess-*, *-oss-* i *-ass-*»¹¹¹. Així mateix, no semblaria gens estrany que derivés de la mateixa arrel de què prové el substantiu *baccallarius* (vid. s. v.), de l'origen del qual s'ha suggerit que fos celta¹¹² i que, com es pot comprovar al document citat, és emprat com a paral·lel masculí de *bagassa*. Una altra proposta és la de Miguel Asín¹¹³, que al 1944 suggeria que derivés de l'àrab *bagazza* 'dona deshonest i obscena', possibilitat certament atractiva que, tanmateix, Alcover i Moll van descartar rotundament en resultar del tot improbable per raons fonètiques i geogràfiques¹¹⁴.

L'únic testimoni del terme a la documentació estudiada es troba en una carta de població de l'Espuga de Francolí del 1171. Al text, amb l'objectiu d'augmentar la població de l'indret per tal d'evitar que la veïna Montblanc, recentment fundada i en situació de puixança, l'avantatgi, es realitza una concessió a tots aquells individus que vulguin habitar la contrada prometent-los llibertat personal i la facultat, a més, de disposar dels seus béns a favor de qui desitgin. A la pràctica, però, més que de simples habitants, d'allò de què es troba veritablement necessitat el poble és de gent treballadora, i és per aquesta raó que a la disposició de la carta s'enumera un seguit d'oficis¹¹⁵ que designen menestrals diversos com fusters, picapedrers o, senzillament, personal no especialitzat que, no obstant això, es mostri solvent en la realització de tasques variades. La crida, en definitiva, va dirigida a qualsevol tipus de treballadors:

CPoblación I 141, p. 203 (*baccallaras siue bagases, si auere suum miserint infra uillam, siue alius homo siue femina, ad omnem uoluntatem suam faciendam et libertatem ea ibi habeant*).

¹¹¹ Coromines, *DECat* I 545b, 25-28.

¹¹² Vid. GMLC, s. v. *baccallarius*.

¹¹³ ASÍN 1944: 25.

¹¹⁴ DCVB, s. v. *bagassa*.

¹¹⁵ A propòsit d'aquest text i d'alguns dels oficis que hi apareixen esmentats, vid. PRIETO 2017b. Vid. etiam Miret, *Templers i hospitalers*, pp. 304-305 i ALTISENT 1966, que ofereix tant una visió general de la població com un estudi del contingut del document.

1171 DipPoblet 415, p. 313: facimus hanc cartam libertatis omnibus hominibus qui habitare uoluerint in uilla de Speluncha cuiuscumque negotii sint aut negotiationis: latomis, carpentoris, pellipariis, sotulatoribus siue mercimontariis (*sic*), mercatoribus, textoribus, conducticiis, siue ceterorum generum hominibus quod semper liberi sint ab omni censu siue coactione, excepto decimis et primitiis ex cultu scilicet terrarum et nutrimento, et salua iustitia nostra. Agricultores siue isti, si intestati morerentur, honor et auere eorum propinquioribus parentibus remaneat. Si quis fuerit absque legitimis <filiis> uel filiabus et alios infantes habuerint siue parentes prout uoluerit eis relinquere potuerit. Si quis absque liberis et parentibus fuerit, sua prout uoluerit disponat; si talis intestatus moriatur, fidelitas proborum hominum uille omnia sua distribuant pro anima eius.

Realitzat aquest manifest, es fa explícita aleshores l'admissió també d'homes *bacalares*¹¹⁶ (variant catalanitzada de l'esmentat *baccallarius*) i de dones *bagassas*, és a dir, de persones de la més baixa condició social, les quals són contraposades a la resta d'individus, els *probi homines* (al text, *proborum hominum*). Malgrat això, no és clar que *bagasses* designi ja en aquest moment dones dedicades a l'ofici del sexe, qüestió que ha estat interpretada des de punts de vista diferents: així, mentre que Miret assumeix sense cap mena de dubte que la carta suposa l'admissió oberta de la prostitució¹¹⁷, Coromines opina que tant *bagasses* com *bacalares* són termes despectius que no implicarien encara aquesta activitat i que, per tant, la seva presència a l'Espluga no tindria un sentit immoral¹¹⁸. Al nostre parer, l'anàlisi més encertada de l'assumpte seria la de Coromines, en primer lloc perquè l'equiparació de *bagassa* al llatí *meretrix* (vid. s. v.) no s'hauria fixat als textos de la Romània fins al segle XIII¹¹⁹:

1208 Charta pro Communia Balneoli ex Schedis D. Lancelot (*cit.* DuCange. s. v. *bagasea*): si quae uilis persona ut sunt publicae meretrices uel bagaseae...

¹¹⁶ Vid. s. v. *baccallarius*. Vid. etiam GMLC, s. v.

¹¹⁷ Miret, *Templers i hospitalers*, p. 305.

¹¹⁸ Coromines, *DECat* I 545a, 31 ss.

¹¹⁹ *Ibid.*, 545b, 2 ss. Vid. etiam DuCange, s. v. *bagasea*, l'únic diccionari de llatí medieval que entra el terme.

En segon lloc, hi ha el fet que *baccallarius* (que, com ja hem dit, és la contrapart masculina de *bagassa* al text), no es documenta mai amb significats relacionats amb el sexe, però sí amb el mateix sentit despectiu que s'atribueix en els orígens a *bagassa*. El significat genuí d'aquest mot era el de 'pastor jove' i designaria el rústic que tenia una menor extensió de terra de conreu sota la seva cura, si és que en tenia¹²⁰. A Catalunya, però, sembla que el mot patí una evolució semàntica paral·lela i, a partir del segle XII, també es documenten *baccallari* que desenvolupen funcions pròpies de gent d'armes, com ara formant part del seguici de persones de certa importància¹²¹:

1158 ACA Ramon Berenguer IV, n. 16 s. d. (*cit.* BALARI 1899: 691): i çareceno qui anaua al comte ab cartas et II b a c h a l a r s qui anauant cum isto saraceno. *ibid.*, p. 693: uenit aragonessos Blascho et alios cauelers et escuders et b a c h a l a r s.

Al segle XIII, però, ja s'empra amb tota evidència en to despectiu amb l'accepció d'"home de mala vida i costums delictives", 'bergant' o 'rufià', significat amb què, amb tota probabilitat, fou escrit en el pergami de l'Espluga de Francolí i que és especialment clar, d'altra banda, en Eiximenis:

EIXIMENIS II *Reg.* XLVI (*cit.* DCVB, s. v. *bacallar*): Cesar August ... en casa era b a c a l l a r renegat, ple de lleigs vicis,

EIXIMENIS *Terç del Crestià*, 145v (*cit.* DCVB, s. v. *bacallar*): diu l'eximpli de l'antich que b a c a y l l a r es qui per vil carn trenca la quaresma e pus b a c a y l l a r qui ab vils fembres remena.

Malgrat que el document de 1171 conté l'únic testimoni del corpus en què *bagassa* fa pròpiament referència a persones, hom ja en té constància gairebé un segle abans, al 1079, en un diploma que conté l'acta de consagració de l'església de Sant Romà de Lloret, duta a terme pel bisbe de Girona, Berenguer Guifré, que també hi féu diverses dotacions. El nom que ens ocupa s'hi troba com a

¹²⁰ Vid. GMLC, s. v. *baccallarius*, n. 2. Vid. etiam DCVB, s. v. *bacallar*.

¹²¹ Vid. GMLC, s. v. *baccallarius*, n. 2.

nom de topònim, concretament d'una muntanya situada a la mateixa zona que l'església i coneguda amb el nom de *Bagassa Mortua*:

1079 Ordeig, *Dotalies* 237, p. 239: terminus autem prefate ecclesie et eius parrochie ita se habet: ab orientali parte terminatur in finibus parrochie Sancti Vincentii de Tursa et Sancti Iohannis de castro, apud Montem Gros et in Masada et in Palumera; a meridiei parte similiter terminatur in parrochia Sancti Iohannis in Valle Marina et sicut uadit per ecclesiam Sancti Chirici; ab occidentali quoque parte terminatur in finibus parrochie Sancti Stephani de Tordaria in area que dicitur de Bulgera et inde in monte que dicitur B a g a s s a M o r t u a .

Tant aquest com el de 1171 són els testimonis més antics de *bagassa* que hom registra no tan sols en català, sinó en qualsevol de les llengües romàniques¹²², tot i que, com hem apuntat, al corpus de la Catalunya altmedieval encara designaria la 'minyona de baixa condició social', significat que, en molt poc temps, acabà transformant-se arreu en el de 'prostituta'. Bé podria ser, igualment, que rere d'aquesta minyona d'origen humil s'amagués, a la manera d'eufemisme, una dona contractada per ajudar en tasques diverses la qual, finalment, hauria acabat realitzant qualsevol tipus d'activitats, fins i tot de sexuals.

¹²² Coromines, *DECat* I 545a, 42-44.

meretrix

VARIANTS:

—

FORMES:

meretricis, -ici, -ices, -icibus

ETIMOLOGIA:

Substantiu documentat des de Plaute (*Asin.*, 52-53: *equidem scio iam, filius quod amet meus / istanc meretricem e proximo Philaenium*) que deriva, amb l'addició del sufix agent femení *-trix*, de *mereo* (*mereor*) 'guanyar', 'rebre a canvi', 'cobrar'¹²³.

FORMES ROMÀNIQUES¹²⁴:

cat. *meretriu*; esp. *meretriç*; fr. ant. *meutriç*; gall.-port. *meretriç* (port. ant. *meretrice*); it. *meretrice*; oc. med. *meltritç*¹²⁵.

SIGNIFICAT:

'La qui manté relacions sexuals a canvi de diners', 'prostituta'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1016-1017** (*Roma, butlla papal de Benet VIII*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 778, p. 119: igitur quoniam obscenis cupiditatibus inhiando ipse se et honore et loco priuauerunt, uobis uice nostra suffultis litterarumque nostrarum exhibitione informati, apostolica auctoritate precipimus ut eas tanquam nefandissime Veneris m e r e t r i c e s a predicto loco funditus eliminatis.
- (2) **1023** Junyent, *Oliba* Tex. 16, p. 328: Christiane quoque religionis post Christum institutor et doctor apostolus Paulus, huiusmodi genus

¹²³ ThLL VIII 827, 35 ss. Vid. etiam Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *mereo*.

¹²⁴ Meyer-Lübke, *REW* 5523. Vid. etiam Wartburg, *FEW* VII/2 29b.

¹²⁵ Per a d'altres formes de l'occità medieval, vid. DOM, s. v. *meltritç*.

fornicationis detestans, in epistola ad Chorintios prima, ait inter cetera: «Nescitis quia corpora uestra membra sunt Christi? Tollens ergo membra Christi faciam membra meretricis? Absit. An nescitis quoniam qui adheret meretrici unum corpus efficitur? Erunt, inquit, duo in carne una? Qui autem adheret Domino unus spiritus est»¹²⁶.

- (3) **1043 (?)** Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 357: ibi denique datae lupanaribus et diuersis generibus pollutionum nefandissimae Veneris meretrices¹²⁷ te in hospitium suscipientes tuamque sanctitatem diutissime intuentes, et claritatem superni luminis in te caelitus emissam conspicientes, Domini nostri Iesu Christi uerissimae per te meruerunt esse cultrices.
- (4) **1172** Sarobe, *DipTGardeny* 227, p. 358: uendimus uobis ... illas casas nostras cum curtallo quas habemus in uilla Ylerde, in parochia Sancte Marie Magdalene, in carreira que dicitur de meretricibus, per LX et V solidos iaquensium monete quos omnes de uobis habuimus et nullum apud uos remansit.

COMENTARI:

La figura de la *meretrix*, substantiu agent que pròpiament significa 'la que cobra', fou una de les més nefandes tant a l'antiga Roma (poble que, d'altra banda, mai no va obstaculitzar amb fermesa aquesta activitat per les vies oficials, sinó que l'acceptà com un component marginal però comú en la vida quotidiana) com, especialment, en la societat cristiana, la doctrina de la qual rebutjava les expressions sexuals succeïdes fora del matrimoni i que veia les cortesanes, dones que a la Bíblia representen el paradigma del més reprobable, com a font de vici i fornicació i com a possibles destructores de famílies. Tanmateix, com ja havia passat a Roma, l'ofici del sexe continuà vigent en una clandestinitat coneguda per tothom que l'Església va tractar de combatre sense resultats i que, finalment, a la Baixa Edat Mitjana, hagué de ser tolerada i, fins i tot, institucionalitzada, amb mesures com ara la creació de bordells que foren finançats amb

¹²⁶ I *Cor.* 6, 15-17.

¹²⁷ A Pedició, un punt i seguit separa *nefandissimae* de *Veneris*. Es tracta d'un error (*nefandissimae* concorda amb *meretrices*) que corregim.

diners públics¹²⁸. Tanmateix, als textos (sobretot als altmedievals), sovint de caire moralitzant, apareix el discurs oficial de menyspreu envers les prostitutes¹²⁹:

Comm. Cant. I 199 (*cit.* DMLBrit, s. v. *meretrix*): pallium lineum subtile, quo se puellae cooperiunt et *meretrices* maxime.

747 BONIF. *Ep.* 78, p. 169 (*cit.* DMLBrit, s. v. *meretrix*): perpauce ... sunt ciuitates in Longobardia uel in Francia aut in Gallia, in qua non sit adultera uel *meretrix* generis.

Aquest desdeny és evident, també, en la butlla papal que, entre els anys 1016 i 1017, Benet VIII va adreçar al bisbe Borrell d'Osona i a l'abat Oliba de Ripoll en resposta a les greus acusacions formulades pel comte Bernat de Besalú i per l'ardiaca i el primicer de Vic contra l'abadessa del monestir de Sant Joan de les Abadesses, Ingilberga, i les monges que hi habitaven, denunciades per haver provocat una davallada en la moralitat del monestir, no solament desfermant de manera irreverent les seves passions amoroses, sinó, endemés, cometent parricidi contra els fills concebuts i, segons sembla, infantats, quelcom que, en paraules del papa, fou «horrible d'escoltar»:

1016-1017 (*Roma, butlla papal de Benet VIII*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 778, pp. 118-119: referens quod quidam locus in honore Sancti Iohannis qui sacerdotibus et ancillis Dei regulariter ibi uicturis pia fidelium oblatione fuerat collatus, in uenerande religionis iniuriam detestabile meritorium esset effectus et non solum ibi calcato sanctitatis proposito ludibria ueneris irreuerenter exercerentur, uerum etiam, quod horrendum est auditu, de male concepta sobole, ne contagium penitus innotesceret, parricidia committerentur.

Tanmateix, en no presentar-se Ingilberga a Roma per tal de defensar-se de tals acusacions –contravenint, així, la petició de Benet VIII–, es decretà l'expulsió de l'abadessa i de totes les monges del monestir –amb la consegüent dissolució d'aquesta comunitat femenina–, anomenades al text *nefandissime Veneris*

¹²⁸ Vid. ROSSIAUD 1986: 12.

¹²⁹ Dels diccionaris de llatí medieval consultats, el terme només es troba inclòs al NGML, al DMLBrit i al LMILPolonorum (vid. s. v. *meretrix*).

meretrices. El papa, sensiblement escandalitzat i contrariat per la manera com s'havien succeït els esdeveniments, emprà el terme més ofensiu que hom podia aplicar a les dones, en especial a unes de religioses, per decretar el seu final a les estances de Déu. L'expressió utilitzada, aquest *nefandissime Veneris meretrices*, torna a trobar-se al sermó escrit per Oliba¹³⁰ per a la festa de Sant Narcís de Girona un poc després, vers el 1043, i insisteix en la infàmia que suposa aquesta activitat. Així, un cop esmentades les prostitutes, el passatge passa a relatar, en una metàfora, que el sant va alliberar-les de la impuresa de les gargamelles del dragó de la prostitució i que elles van poder seguir, a partir d'aquell moment, pel bon camí. La predicació cristiana del sant, doncs, va aconseguir la salvació d'aquelles ànimes esbiaixades:

1016-1017 (*Roma, butlla papal de Benet VIII*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 778, p. 119: ipse nimirum eas de faucibus antiqui drachonis eripuisti, quoque illas cratori purificatas a sordibus mentis et corporis consecrasti; atque animatas tua sanctissima praedicatione inter collegia martirum cum corona martirii mirabiliter introduxisti.

Oliba, emperò, ja havia usat el substantiu *meretrices* temps abans, a la primera lletra que dirigí a Sanç de Navarra. Com explica Junyent¹³¹, el text és la resposta a la consulta formulada pel rei en el problema de consciència que li suposava el desig de casar la seva germana amb un parent pròxim, enllaç que reportaria grans beneficis a l'Església i al regne. Oliba, però, rebutjà l'enllaç tot argüint diverses cites de les Sagrades Escriptures i altres textos de cànons conciliaris i va dissuadir-lo del pla amb l'argument que cap benefici no justifica una unió incestuosa. Així mateix, pregà al rei de no permetre mai tals unions i de combatre també els vicis de l'ebrietat i de les supersticions. Havent citat, entre d'altres, passatges del Levític a propòsit del sexe entre individus consanguinis («omnis homo ad proximam sui sanguinis non accedat, ut reuelet turpitudinem eius»¹³² o «qui colierit cum uxore patruï uel auunculi sui et reuelauerit turpitudinem eius,

¹³⁰ L'autoria d'aquest text fou negada per JUNYENT (1947-1948,) però els seus arguments foren rebutjats per MUNDÓ (1974-1975). Junyent n'acceptà l'esmena, raó per la qual aquest text es troba a l'edició dels textos d'Oliba que publicà el 1992.

¹³¹ Junyent, *Oliba* Tex. 16, p. 331.

¹³² *Lev.* 18, 6 i 18, 20.

portabunt ambo iniquitatem suam et absque liberis morientur»¹³³), Oliba inclou també un passatge de la primera epístola als Corintis (I *Cor.* 6, 15-17) en què hom es pregunta si els homes són conscients que els seus cossos són també membres de Crist i si, aleshores, és lícit de prendre els seus membres a Crist per fer-los membres d'una prostituta («tollens ergo membra Christi faciam membra meretricis?»).

En darrer lloc, al corpus es documenta l'ablatiu plural *meretricibus*, testimoniats en un diploma de l'any 1172 en referència a un nom de carrer (*carreira que dicitur de meretricibus*). El text conté l'acta de la venda que Ramon Gra i el seu germà, Vives, feren a Ramon de Fontanes i als seus de les cases amb corral que posseïen a Lleida, concretament a la parròquia de Maria Magdalena, situada, en efecte, al carrer anomenat de les meretrius, segurament no perquè aquesta activitat tingués una especial presència en aquell carrer, sinó per la santa a qui estava dedicada la parròquia. No és l'únic nom de topònim que involucra les prostitutes al corpus, atès el testimoni de la muntanya dita *Bagassa Mortua* de què hem parlat en l'anàlisi de **bacassa* (vid. s. v.), l'únic sinònim en la documentació estudiada de *meretrix*.

Meretrix és un cultisme present en totes les llengües romàniques consultades, excepte el romanès. Encara que als textos de la Catalunya altmedieval no se'n troben derivats, aquests sí són comuns, tanmateix, en els textos d'altres territoris: citarem, a tall d'exemple, els adjectius *meretricalis*, *meretricarius*¹³⁴ i *meretricius*¹³⁵ 'relatiu a la prostitució'; el verb *meretricare* 'exercir la prostitució'¹³⁶; i el nom agent *meretricator* 'proxeneta'¹³⁷.

¹³³ *Lev.* 20, 20.

¹³⁴ Vid. LLMAIugoslaviae, s. vv.

¹³⁵ Vid. LItaliaeMAL, s. v.

¹³⁶ Vid. Niermeyer, s. v.

¹³⁷ Vid. DuCange, s. v.

8. Altres oficis

S'agrupen en aquest darrer apartat una sèrie de noms d'ofici que, per les seves característiques, no han trobat cabuda en la resta de capítols. Així, d'una banda, s'hi analitzen mots que designen ocupacions diferents de totes les exposades fins al moment i que en alguns casos es relacionen amb àmbits que tenen una presència molt secundària al nostre corpus, com ara la consulta dels auspicis o l'enterrament de cadàvers, per citar-ne dos dels més particulars; de l'altra, s'hi inclouen termes de significat incert o ambigu que podrien haver aparegut en més d'un capítol.

A mode de visió general, pot dir-se que aquests substantius, onze, comparteixen algunes característiques: la majoria es testimonien des de la segona meitat del segle XII, període de grans transformacions socials que afavoriren l'aparició de noves ocupacions, i acostumen a presentar un nombre de testimonis força escàs –si no únic–, quelcom que ressalta, encara més, la seva singularitat; a més a més, és freqüent que tan sols apareguin com a sobrenom d'antropònims, fet que ha provocat que a vegades no fos possible d'establir quin és el seu sentit exacte.

A continuació, abans de l'estudi lèxic, s'ofereix el llistat dels vocables que s'analitzen en aquestes pàgines (els quals es presenten per ordre alfabètic), així com una breu descripció:

TERMES DOCUMENTATS:

cat. <i>adobador</i>	<i>augurarius</i>	<i>conducticius</i>
cat. <i>corredor</i>	<i>exstructor</i>	cat. <i>fossador</i>
<i>lauandarius</i>	<i>luminarius</i>	<i>marescalcus</i>
<i>ministerialis</i>	<i>troterius</i>	

adobador

Rep aquest nom la persona que repara, recompon o posa a punt algun objecte. Si bé la naturalesa onomàstica dels testimonis conservats d'aquest catalanisme no permet de determinar les funcions dels qui exercien aquest ofici, sembla ser que el més habitual era que adobessin sabates i, sobretot, pells animals. Tanmateix, també haurien pogut rebre aquest qualificatiu els qui recomponien els utensilis de terrissa malmesos o, fins i tot, els qui, un cop llaurada, adobaven la terra¹.

augurarius

Aquest substantiu, una innovació del llatí medieval que sembla registrar-se exclusivament en territori català i que podria ser el resultat d'una llatinització, es documenta en un seguit de diplomes que hom conserva als cartularis de la catedral de Tortosa, on hi apareix com a sobrenom d'un tal Ponç. *Augurarius* anomena la figura pagana, d'origen etrusc, de l'àgur o vaticinador, encarregat d'interpretar els designis divins per mitjà dels auspicis.

conducticius

El substantiu *conducticius* (de què, de nou, només se'n conserva un testimoni²), designa mercenaris, empleats no especialitzats que reben una quantitat monetària a canvi de la realització d'algun tipus de treball, ja sigui com a operari en una construcció, com a agricultor que participa del conreu d'una vinya, etc³. El testimoniatge d'aquesta paraula és producte de la crida que es féu, a les acaballes del segle XII, des de l'Espluga de Francolí, municipi que necessitava de treballadors de totes les branques per garantir la continuïtat de la seva prosperitat, amenaçada per la fundació d'altres nuclis de població.

corredor

No és clar l'ofici que anomena *corredor*, terme català registrat des del segle XII que tant podria descriure el 'soldat que s'avançava al seu exèrcit per observar la

¹ Vid. DCVB, s. v. *adobador*.

² 1171 CPoblación I 141, pp. 202-203.

³ Vid. ALTISENT 1966: 155.

situació de l'enemic', com la 'persona que feia pregons pel pobles o duia avisos a domicili', com l'intermediari que anunciava compres, vendes i altres operacions i que posava en contacte les parts interessades'.

exstructor

Si bé el nom agent *exstructor* es documenta a la tardoantiguitat amb el significat de 'constructor'⁴, al corpus de la Catalunya altmedieval, on es documenta una sola vegada⁵, vol dir tot el contrari i anomena el 'destructor', canvi derivat de la transformació semàntica que, per influència del verb *destruere* 'destruir', patí *exstruere* a l'Edat Mitjana.

fossador

Present tan sols en un diploma de Sant Cugat del segle XI que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó⁶, el mot del català antic *fossador*, substituït més endavant per *fosser*, anomena el qui cava les fosses on s'enterren els difunts.

lauandarius

Aquesta innovació del llatí medieval podria ser la llatinització d'un català *llavaner* que es referís al bugader que té per ofici rentar la roba. Es documenta en un diploma de l'any 1151 que refereix les possessions, les rendes i els usatges de Prats de Molló⁷, en un passatge on es mencionen els treballadors subordinats al comte de Barcelona.

luminarius

Luminarius es testimonia al mateix diploma que *lauandarius*, text característic per alguns dels seus mots i expressions, i sembla designar la persona que havia d'encendre i apagar els llums de grans edificis particulars, oficials i, segurament, també de les esglésies.

⁴ Vid. ThLL V/2 1937, 75.

⁵ **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 150).

⁶ **1024** CSCugat II 493, pp. 143-144.

⁷ Vid. **1151** Bisson, *Fiscal accounts* 1 L, pp. 18-19.

marescalcus

Aquest germanisme, testimoniats a partir de la segona meitat del segle XII, tant podria donar nom a un militar d'alt rang, originalment encarregat de l'allotjament dels cavalls, com a un veterinari, com –almenys, en altres territoris– al ferrer que serra les ferradures dels equins. Es tracta, doncs, d'una figura relacionada amb els animals que, tanmateix, no sabem si al nostre corpus pertany al lèxic militar, al de la salut o al de l'artesania.

ministerialis

Present en totes les llengües romàniques amb significats molt diferents, *ministerialis* sembla usar-se als nostres textos amb el sentit genèric de 'persona que professa un ofici'.

troterius

El darrer nom d'ofici tractat és *troterius*, llatinització, documentada des de la segona meitat del segle XII, del català *troter*, germanisme de possible creació catalana que hauria estat manllevat per la resta de llengües romàniques⁸. *Troterius* anomena un dels membres fonamentals de les institucions cavalleresques: el correu de peu que era contractat per un noble perquè es desplaçés allà on calgués amb la correspondència que hagués d'entregar.

⁸ Vid. Coromines, *DECat* VIII 894b, 18-22.

adobador

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. adobador

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, amb l'afegit del sufix romànic *-dor*, agent, del català *adobar*, primitivament 'equipar un cavaller, dotar-lo o proveir-lo d'allò que és necessari', d'on 'arranjar, reparar alguna cosa' (especialment, armes i fortificacions⁹), verb que provindria del llatí **addubare*¹⁰, format sobre l'arrel del fràncic **dubban* 'empènyer, colpejar'¹¹.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES¹²:

esp. *adobador*; gall.-port. *adubador*; it. *addobbatore*; oc. *adobador*.

SIGNIFICAT:

'El qui recompon o posa en bon estat algú alguna cosa que cal deixar a punt o reparar', 'adobador'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1178** CSCugat III 1118, p. 272: S+m Raymundi A d o b a d o r .
- (2) **1180** CSCugat III 1128, p. 279: trado me ipsum Domino Deo et beato Cucuphati ad monachum ipsius monasterii in manu domni Guillelmi,

⁹ Vid. GMLC, s. v.

¹⁰ Malgrat que la presència d'**addubare* és hipotètica en el llatí clàssic, sí es documenta en llatí medieval amb el significat de 'clavetejar': **1245** (*Invent. S. Paul.*) *Arch.* L 470 (*cit.* DML-Brit, s. v. *addubare*): *feretrum ... ligneum ... coopertum platis argenteis ... et addubbatum lapidibus contrafactis ad similitudinem carbuncolorum*.

¹¹ JAIME MOYA 2015: 72.

¹² Per als derivats d'**addubare*, que provarien la seva existència, vid. Meyer-Lübke, *REW* 159.

abbatis, cum manso de Locedela, ... cum omnibus suis pertinenciis et tenedonibus ... et cum XX morabetinos quos debet Raimundus Adobador.

COMENTARI:

El substantiu *adobador* només es troba al corpus de la Catalunya altmedieval en els dos diplomes citats, en els quals es testimonia com a cognom o sobrenom d'un mateix personatge, *Raimundus*. Al primer, de 1178, aquest individu és un dels signataris que actua com a testimoni de l'acte que recull el document (una donació al monestir de Sant Cugat), mentre que en el segon, el testament que féu al 1180 Pere Ribot, hi apareix citat per deixar constància que deu encara vint morabatins a Ribot. Malgrat que aquest ús antroponímic no permet d'esbrinar les característiques de la feina que duïa a terme l'adobador, a la documentació estudiada es testimonien dues paraules més de la mateixa família que ens ajudaran a proposar-ne significats: *adob* i *adobar*. D'aquestes, la primera en documentar-se és el substantiu català *adob* (lletinitzat *adobo*), derivat deverbal d'*adobar* que presenta els significats següents als nostres textos¹³:

1. 'Armadura i equip del cavaller militar':

999 ACVic, c. 6, n. 180: et ipso meo chuallo cum ipso meo a d o b o dare faciatis a filio meo nomine Vodo.

2. 'Vestidura':

1030 LAntiq. IV, f. 159, n. 375 (Mas 449): et a Sancti Petri de Subirats sic donetis tantum unde fiat factum ipso caput de ipsa ecclesia ... et ad Belliards de Guitardus bambed I de palio et alios meos a d u b o s que habeo remaneant ad Adalet filia de Mir.

3. 'Arreus, guarniments de les cavalleries':

996 Miret, *Aplech*, p. 350: I asino cum suo a d o b o .

¹³ GMLC, s. v. *adob*. Vid. etiam JAIME MOYA 2015: 71-72.

4. ‘Uitllatge, estris i instruments’:

1174 CSCugat III 1094, p. 252: concessit ei ipsam fexam terre quam habebat iuxta domos Berengarii de Fexes et medietatem de ipsis a d o b s de sua fabrica. Concessit Arnallo, nepoti suo, illam fabricam suam de Prouinciana, cum medietate de a d o b s , ad suam uoluntatem faciendam.

Al seu torn, el verb *adobar* presenta dues accepcions principals, la segona de les quals es desenvolupa a partir de la primera. Així, primitivament, aquest verb fou adoptat com a terme tècnic per a l’acció d’‘equipar un cavaller, dotar-lo o proveir-lo d’allò que és necessari’, al·ludint, d’acord amb la seva etimologia, al cop que en aquesta cerimònia es donava sobre l’espalla del nou cavaller, que era el mateix moment en què se li lliuraven les armes. Per aquesta raó, *adobar* va significar també ‘dotar d’armadura’, ‘equipar un cavaller’¹⁴, sentit amb què no només es troba als diplomes del corpus, sinó també a Llull:

1064 LFeud. I 471, p. 500: propter predictum kastrum ... sic conuenit predictum Arbertum ad iam dictum Guilielmum et ad dictam Ermengardem ut abeat illis in ostenes et in chualchadas quinque milites optimos paratos de illorum seruicio, sine illorum enganno, et donet eis predictus Guilielmus et iam dicta Ermengardis octo asines, et si ipsam parrochiam de Sancto Felipe non abuerit abeat eis in ostenes et in chualcadas tres milites optimos a d o b a t o s .

LLULL *Cavall.* 5 (*cit.* DCVB, s. v. *adobar*)¹⁵: hun assaut scuder ... anaua a la cort per esser a d o b a t a noueyl cauayler.

El verb, però, generalitzà el seu sentit i passà a significar ‘dotar, proveir’ i, finalment, ‘reparar, posar a punt quelcom perquè pugui ésser usat’, accepció molt més àmplia, en efecte, de la qual es deriven, segons apunten els autors del GMLC, la resta de significats que aquesta veu va anar adquirint, al llarg dels

¹⁴ GMLC, s. v. Vid. etiam Coromines, *DECat* I 52 b, 56 ss. i JAIME MOYA 2015: 72.

¹⁵ Vid. etiam Coromines, *DECat* I 53a, 4-9.

segles, en la llengua catalana i, fins i tot, en d'altres, com la castellana¹⁶. Aquesta segona accepció es troba ja en un diploma de l'any 1097:

1097 LAntiq. II 409, f. 138 (Mas 1151): ad opera sancti Iuliani de Pui Farner sextarium I, ad omnes qui portarent suum corpus sextarium I, ad clericos sancti Petri Macefa sextarium I per misses, et per ipso uas ad a d o b a r sextarium I.

Per bé que, al nostre corpus, els testimonis de l'agent *adobador* no aporten aquest tipus d'informació, d'altres que provenen de textos redactats en català indiquen que aquest substantiu designa, efectivament, l'individu que acaba de posar a punt objectes ja fabricats o que els arranja quan necessiten reparació. La seva detecció en els nostres diplomes, d'altra banda, és rellevant pel que fa a la seva datació, ja que a les obres d'Alcover i Moll i Coromines¹⁷ no apareix documentat fins al segle XVI, a la traducció catalana del *Corbatxo* de Boccaccio realitzada per Narcís Franch:

Corbatxo 44 (*cit.* DCVB, s. v. *adobador*): e solament donchs a d o b a d o r s e metges e ruffians e furgadors qui'ls plàcian.

Adobador també es testimonia en documentació de fora del territori de parla catalana. Així, és present al corpus asturleonès, on es registra a partir del segle XIII usat, com en el nostre corpus, com a sobrenom:

1219 SH 1618, 35 (*cit.* LELMAL, s. v. *adobador*): Fernandus Martini, zapatero. Fernandus, a d o b a d o r. Petrus Stephani, pictor.

El LELMAL proposa que el significat de la paraula sigui el d'«adobador de pells». Es tracta, en efecte, d'un dels quatre tipus d'adobadors que, dins de la generalitat que implica la paraula, distingeixen Alcover i Moll, que serien els més habituals que hom documenta al llarg de la història de la llengua catalana: el taconer, que adobava sabates, i l'adober de pells en serien els més antics, però

¹⁶ Vid. GMLC, s. v., on s'aporten dos testimonis del Cid (vid. n. 1) en què *adobar* presenta el sentit més general (1426: *pensólas de adobar de guarnimientos*; 1715: *adobado de guarniziones*). Per als seus significats en la llengua catalana, vid. DCVB, s. v. *adobar*.

¹⁷ *Ibid.*, s. v. *adobador* i Coromines, *DECat* I 54b, 11-12.

també se'n documenten de dedicats a adobar utensilis de terrissa (l'anomenat *adobacossis*, nom d'ofici propi de Tortosa i de Benassal¹⁸) i, en una accepció pròpia de Mallorca, d'especialitzats a adobar la terra després de llaurar-la. Malgrat que, com ja hem dit, no es podrà precisar a quin tipus d'adobador podrien referir-se els testimonis del corpus català, sí podria dir-se que, donada l'època en què foren redactats els textos, i vist el paral·lel asturleonès, no seria inversemblant que el Raimon dels nostres documents fos ja un adobador de pells, que és, com acabem de veure, una de les primeres accepcions que adoptà el terme.

En l'actualitat, *adobador* continua vigent en català amb sentits nous: a més dels ja vistos de 'persona que adoba' i 'adobador de pells', també ha adoptat el de 'persona que prepara tota mena de carns amb certs ingredients per conservar-les' i el de 'curador, remeier o bruixot que exercia el seu ofici especialment les nits de Cap d'Any i de Sant Joan' i, d'aquí, un 'curandero'¹⁹. Pel que fa a la llengua castellana, es conserva com a adjectiu que, tanmateix, acostuma a aparèixer substantivat²⁰; en època medieval, acabà essent substituït per *curtidor* en l'accepció d'adobador de pells?. D'altra banda, Martínez Meléndez recull alguns testimonis, dels segles XIV i XV i de Terol (no hauria de descartar-se, doncs, que pogués ésser un aragonesisme), en els quals presenta el significat de 'persona que arregla teles, tapisseries i altres teixits'²¹:

ca. 1300 F. Teruel 386 (*cit.* MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1995: 276): de los adobadores en present ninguna cosa non dezimos, qu'ellos deuan responder a los texedores por todo dannyo que en las tellas fizieren.

El mot també es documenta en occità (*adobador*), gallec i portuguès (*adubador*) i italià (*addobbatore*).

¹⁸ Vid. DCVB, s. v.

¹⁹ DIEC, s. v. *adobador*.

²⁰ Vid. DLE, s. v. *adobador*.

²¹ MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1995: 276.

augurarius

VARIANTS:

augurerius

FORMES:

augurarius, -ium, -ii, -io

augurerii

ETIMOLOGIA:

Amb força probabilitat, llatinització culta del català *aiürer* (potser, *agorer*), derivat d'*aiür* 'auspici, auguri', terme provinent del llatí *augurium*, d'igual significat i derivat, al seu torn, d'*augur* 'àugur'²².

FORMES ROMÀNIQUES²³:

cat. med. *aiürer*, *avuyrer*, *agorer* (?); esp. *agorero*; gall.-port. *agoireiro*, *agoureiro*.

SIGNIFICAT:

'El qui s'encarregava d'interpretar, per mitjà dels auspicis, els designis dels déus', 'àugur'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1170** DipTortosa 208, p. 266: *alius campus qui est in Auinalop terminatur ab oriente in flumen Iberi, de meridie in campo Petri Bertrandi, ab occiduo in campo Poncii Augurarii.*
- (2) **1171** DipTortosa 213, p. 273: *S+num Poncii Augurarii.*
- (3) **1172** DipTortosa 227, p. 288: *S+num Poncii Augurarii.*

²² Coromines, *DECat* I 759b, 49 ss. Vid. etiam Glossari lul·lià I, s. vv. *aiürer* i *aiür*.

²³ Per als derivats d'*augurium*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 785.

-
- (4) **1172** DipTortosa 231, p. 291: uendimus uobis Poncio Augurario et omni proli uestre atque posteritati illas nostras domos quas habemus a dono comitis Barchinone et nostra propria hereditate in ciuitate Tortosa.
- (5) **1176** DipTortosa 279, p. 346: ego, Pelegrina, et filius meus Guillelmus et Ermengards filia mea et nostri, pro magna necessitate quam habemus et per distriktionem quam Poncius Augurarius nobis facit de debitum quod ei debemus et soluere non possumus, uendimus uobis Raimundo de Munels ... unum nostrum ortum quem in terminio Dertuse habemus in loco uocitato Tiuenx. *ibid.*, p. 347: Sig+num Poncii Augurarii.
- (6) **1178** DipTortosa 292, p. 363: sana tamen mente ... facio meum testamentum atque destinationem et eligo manumissores meos, scilicet, Poncium priorem et Geraldum sutorem et Nicholaum canonicum atque Poncium Augurarium. *ibid.*, p. 364: S+num Poncii Augurarii.
- (7) **1180** DipTortosa 312, p. 390: ego Bernardus de Zara pergo in Ispaniam et in presenti facio meum testamentum in quo heligo manumissores, uidelicet, dompnum Poncium Dertusensis priorem et Durandum de Podio et Poncium Augurarium. *ibid.*, p. 391: S+num Poncii Augurarii.
- (8) **1180** DipTortosa 317, p. 396: bono animo concedo et laudo et confirmo ipsas casas que fuerunt Raimundi Curruz que sunt in parrochia Beate Marie sedis Dertuse inter domum episcopi et domum Poncii Augurarii quas ipse dimisit in testamento suo domno Poncio Dertusensi episcopo.
- (9) **1182** DipTortosa 344, p. 429: ego Poncius, Dei dignacione Dertusensis episcopus, et ego Poncius Augurarius et nostri, bono corde et gratuita uoluntate, uenimus ad finem et concordiam bonam a modo et per secula cuncta, de illa pariete que est inter domos que fuerunt Raimundi Curruz que nunc sunt de me Poncio, episcopo Dertuse, et inter domos de me Poncio Augurario. *ibid.*, p. 430: S+num Poncii Augurarii.
- (10) **1183** DipTortosa 355, p. 443: ego Sancia, Dei gracia Aragonensis regina, Barchinonensis comitissa Prouincieque marchisia, dono ... pro salute anime

mee ac illustrissimi mariti mei Ildefonsi, regis Aragonensis, et filiorum meorum, medietatem illorum duorum ortorum quos emi a Poncio Augurario in Andusc XVI morabetinos bonos, grossos et legitimi ponderis.

- (11) **1184** DipTortosa 362, pp. 450-451: facio meum testamentum in quo heligo manumisores, uidelicet Poncium, priorem Dertuse, et ipsum Bernardum Druet et Nicholaum sacristam et Poncium Augurarium. *ibid.*: S+num Poncii Augurarii.
- (12) **1188** DipTortosa 419, p. 519: S+num Poncii Augurarii.
- (13) **1191** CSCreus 347, p. 346: Sig+num Pontii Augurerii.
- (14) **1193** DipTortosa 488, p. 604: S+num Poncii Augurarii.

et al.

COMENTARI:

La presència del substantiu *augurarius* als textos llatins de Catalunya és, sens dubte, particular, atès que no apareix en cap corpus documental que no sigui aquest. En altres zones, però, sí que es troben, a banda d'*augur* –l'original–, els vocables, derivats d'aquest, *auguriosus*²⁴ i *augurator*, així com els femenins *auguratrix* i *auguriatrix*²⁵. Tots ells són, com *augurarius*, innovacions del llatí medieval que designen el vaticinador, una figura sacerdotal, d'origen etrusc, que en l'antiga Roma estava especialitzada en la interpretació de la voluntat divina a través de l'observació dels auspicis, ço és, el vol i el crit dels ocells (*auspicia* < *avis* 'au' i *speco* 'mirar'²⁶). Els àugurs intervenien en la fundació de temples i ciutats, i se'ls havia de consultar qualsevol decisió important perquè indiquessin si l'acció a realitzar era propícia o no²⁷. Varró fou uns dels primers que en féu esment, mentre que Ciceró ja va descriure la seva feina²⁸:

²⁴ Vid. DuCange, s. v.

²⁵ Vid. MLW, s. vv.

²⁶ Vid. ThLL II 1542, 36.

²⁷ GEC, s. v. *àugur*.

²⁸ Vid. ThLL II 1363, 80.

VARRO *ling.* 5, 33: ut nostri augures publici disserunt, agrorum sunt genera quinque: Romanus, Gabinus, peregrinus, hosticus, incertus.

CIC. *dom.* 39, 1: uenio ad augures, quorum ego libros, si qui sunt reconditi, non scrutor; non sum in exquirendo iure augurum curiosus; haec quae una cum populo didici, quae saepe in contionibus responsa sunt, noui. Negant fas esse agi cum populo cum de caelo seruatum sit. Quo die de te lex curiata lata esse dicatur, audes negare de caelo esse seruatum? Adest praesens uir singulari uirtute, constantia, grauitate praeditus, M. Bibulus: hunc consulem illo ipso die contendo seruasse de caelo.

Als textos medievals literaris, tant el mot clàssic *augur* com les innovacions citades apareixen sovint al costat de termes relacionats amb el món del vaticini i de la màgia; més tard, però, *augur* pot acabar designant profetes:

EPIST. Alcuin. 3, 3, p. 21, 33 (*cit.* MLW, s. v. *augur*): episcopus ... augures, aruspices et incantatores ... coherceat.

VITA Annon. III 2, 7, 1 (*cit.* MLW, s. v. *augur*): ut sibi succederet, ... uouebat archiepiscopum; inane uotum nec fuit auguris.

Tanmateix, com dèiem, el derivat *augurarius* només apareix en la documentació de la Catalunya altmedieval. S'hi troba com a cognom, segurament ja fixat (ja no deu designar, per tant, un autèntic àugur), de Ponç, tortosí que és esmentat en nombroses ocasions al llarg de la segona meitat del segle XII i que devia gaudir d'una posició acomodada, ateses les peripècies de què donen notícia els documents, que mostren un individu amb diverses possessions (camps, com es veu al diploma de 1172, i cases, segons els documents de 1180 i 1182), que comprava i venia béns amb certa freqüència (al 1172, per exemple, adquirí cases a Tortosa, i al 1183 la reina Sança li va comprar dos horts) i amb qui fins i tot hi havia qui tenia deutes (així ho explica Pelegrina, contra la qual endegà, al 1176, un procés de *districtio*, la 'força o violència coactiva exercida pel poder judicial o per una autoritat pública o senyorial'²⁹). A més, Ponç fou anomenat

²⁹ GMLC, s. v.

marmessor testamentari en algunes ocasions (a l'apartat corresponent hem citat exemples dels anys 1178 i 1184) i actuà com a signatari en una bona quantitat de documents, entre els quals hi ha l'acta de la donació de Ramon de Moncada al monestir de Santes Creus de cent sous sobre l'honor que posseïa a Lleida (diploma de 1191).

Per les seves característiques, és probable que *augurarius* sorgís d'un procés de llatinització, potser del català *aiürer* (*avuyrer*), documentat a Ramon Lull:

LLULL *Blanq.* I 230, 20 (*cit.* Coromines, *DECat* I 759b, 55-58): aquell cavaller era a v u y r e r, e era vengut per guardar auysr qui li significassen veritat de una cavalcada que volia fer contra un altre cavaller.

En efecte, el llatí *augurium* donà com a resultat el català *aiür*, que és el punt de partida d'*aiürer*, substantiu a partir del qual podria haver-se desenvolupat *augurarius* com a llatinització culta, l'arrel del qual hauria retornat, a més, a la seva grafia original, quelcom que seria, certament, destacable, donada la forta evolució fonètica que patí la paraula en el pas al català. Més sorprenent encara és, però, que arribessin a la mateixa solució totes les mans que van posar per escrit aquest mot —els testimonis es compten per desenes—, que foren moltes. Només a tall d'exemple, veiem que el document de 1170 fou escrit per *Bernardus sacerdos*; que un dels dos de l'any 1172³⁰, el que conté una venda feta a Ponç, fou redactat per *Iohannes Ricardus*; i que el de l'any 1176, aquell de la *districtio* contra Pelegrina, fou obra de *Petrus Presbiter*. Així doncs, en la nostra opinió, la freqüència amb què, al llarg de diverses dècades, apareix la mateixa forma llatina podria indicar que *augurarius* no hauria sorgit de la forma *aiürer*, com es podria pensar d'inici, sinó d'un català *agorer* (**augorer*?) que, si bé no és recollit ni per Coromines ni per Alcover i Moll, sí apareix en alguns dels principals diccionaris de la Renaixença, com el de Labèrnia³¹, i que és l'equivalent al castellà *agorero*, llengua que també posseeix una forma *avorero* escrita al segle XIII per Gonzalo de Berceo i que recull Coromines³²:

³⁰ 1172 DipTortosa 231, p. 291.

³¹ Vid. DicLabèrnia, s. v.

³² Corominas-Pascual, *DECH* I 83b, 12. És l'únic registre d'aquesta forma castellana de què es té constància (vid. CORDE, s. q. *avorero*).

BERCEO *Vida de Santo Domingo de Silos*: firieron a Alarcos en el salto primero, mas non fueron guiados de sabio a v o r e r o .

Aquesta hipòtesi quedaria reforçada per la presència del mot en l'únic document allunyat de Tortosa i de l'influx de l'escola d'escrivans que hi hagués allà. Ens referim a la forma amb sufix *-erius* del document de 1191 de Santes Creus, en què l'escrivà hauria respectat l'arrel i hauria convertit el sufix *-er* del català en el llatí *-erius*, canvi freqüent que hauria donat com a resultat, en aquest cas, la forma *augurerii* que s'hi llegeix.

Aquest vocable, que no té sinònims en el corpus, també apareix en gallec i portuguès amb les variants *agoireiro* i *agoureiro*.

conducticius

VARIANTS:

—

FORMES:

conducticiis

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, per mitjà del sufix *-icius* (propri d'adjectius o d'adjectius substantivats) del verb *conduco* 'reunir', 'concentrar', 'prendre a sou' (procedent de *ducere* 'conduir', 'guiar') que es testimonia, com a adjectiu, a Plaute (*Epid.* 313: *ostendam fīdicinam aliquam conducticiam*; 706: *quo modo me ludos fecisti de illa conducticia / fīdicina?*)³³, on té el significat de 'llogat', 'mercenari' (dit del 'qui treballa en vista d'un salari').

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

'Treballador assalariat'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1171** CPoblación I 141, p. 202³⁴: nos omnes in simul per nos et per omnes nostros, facimus hanc cartam libertatis omnibus hominibus qui habitare uoluerint in uilla de Spelunca, cuiuscumque negotiū sint aut negotiationis, latomis, carpentoris, pellipariis, sotulatoribus siue mercimonariis, mercatoribus, textoribus, conducticiis siue ceterorum generum omnibus officiorum.

³³ Vid. ThLL IV 162, 39.

³⁴ El document es troba també editat a DipPoblet 415, p. 313 i a Miret, *Templers i hospitalers*, p. 304.

COMENTARI:

Malgrat que el ThLL documenta *conducticius* únicament com a adjectiu, al text de 1171, l'únic del corpus que aporta el terme, és un substantiu coordinat a d'altres noms d'ofici³⁵. *Conducticius* només es testimonia amb aquesta categoria a partir d'època medieval, quan se substantivà.

Quant al significat del vocable, els diccionaris de llatí medieval que recullen la paraula com a nom ofereixen definicions que no escauen al sentit que presenta en aquest passatge: 'procurador', al DuCange³⁶, o 'sacerdot', en el *Dictionnaire* d'autors cristians de Blaise³⁷, són accepcions que, pel context, no pot tenir al diploma analitzat. El MLW³⁸, en canvi, el defineix com a *mercennarius* (és a dir, 'el qui fa per un altre una feina o servei pel salari que li ha donat'), mentre que el DMLBrit, a més de proposar aquesta definició, també n'ofereix la de 'treballador' i 'estipendiari'³⁹. Amb aquests significats, doncs, es designen treballadors en sentit general, persones que reben diners per la realització un treball, que és precisament el que Altisent opina que designaria el nostre *conducticius*⁴⁰: «creuríem que es tracta d'operaris o agricultors disponibles per a diverses feines». Sembla possible, en efecte, que, després d'enumerar tot un seguit d'oficis concrets, es demani també l'afluència de mà d'obra polivalent disposada a realitzar, pel temps que sigui, qualsevol tipus de feina, petició que, de fet, es troba desenvolupada tot seguit: *sive ceterorum generum omnibus officiorum*.

La clau del significat de *conducticius*, però, es troba en el fet que, com a derivat de *conduco*, és portador de la noció del treball que es duu a terme a canvi d'un salari. Certament, *conduco* té ja en època arcaica el sentit de 'llogar', 'prendre a sou algú o alguna cosa'⁴¹ (noció igualment present en l'adjectiu *conducticius* que suara hem esmentat), i sembla que aquest significat es troba força estès en època clàssica⁴². Del participi de perfet d'aquest verb en derivà el tema en *-o conductus*

³⁵ Vid. PRIETO 2017b per a l'anàlisi dels mots que es troben únicament en aquest diploma.

³⁶ DuCange, s. v. *conductitius*.

³⁷ Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *conductitius (-ticius)*.

³⁸ MLW, s. v. *conducticius*.

³⁹ DMLBrit, s. v. *conducticius (-tius)*.

⁴⁰ ALTISENT 1966: 155.

⁴¹ PLAVT. *Merc.* 663: *praeconum iubere iam quantum est conducier* (ThLL IV 159, 14).

⁴² CIC. *inv.* 2, 1: *itaque Heracleoten Zeuxin, qui tum longe ceteris excellere pictoribus existimabatur, magno pretio conductum adhibuerunt* (ThLL IV 157, 74 ss.).

‘persona a sou’⁴³; encara que *conduco* no es troba amb la noció de rebre quelcom a canvi d’una feina en cap text de la documentació catalana, sí que s’utilitza *conductum*, substantiu testimoniats des de l’any 1058, amb el sentit de ‘manutenció i sosteniment d’una persona’⁴⁴:

1058 ACA Ramon Berenguer I, n. 228 (*cit.* BOTET 1908: 5, p. 201):
habeant iam dicti monetarii, de ipsis centum solidos argenti quod prescripti comes et comitissa (*sc.* Remundus et Almodis) fecerint monetare in ipsa moneta per dispensa de illorum *conducta*, solidos IIII; de alio uero argento quod prescripti comes et comitissa fecerint illis monetare per illorum operas, de centum solidos argenti habeant prescripti monetarii solidos octo.

Així doncs, per designar els ‘treballadors assalariats’, amb *conducticius* l’escrivà ha emprat un terme del llatí anterior que en època medieval ha canviat de categoria gramatical i, alhora, s’ha concretat en un camp semàntic específic relacionat amb la percepció de diners.

El castellà conserva l’adjectiu *conducticio*, ‘pertanyent o relatiu al preu de l’arrendament rústic’⁴⁵. Tanmateix, no es testimonien formes romàniques substantives derivades de *conducticius*.

⁴³ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *dux*. Vid. etiam ThLL IV 161, 19.

⁴⁴ Vid. GMLC, s. v. *conductum*. El mot està present també amb l’accepció de ‘provisions’, ‘vitalles’ i amb la forma del català medieval *conduit*. Cf. el castellà medieval *conducho*, que no es conserva (vid. CORDE, s. q., per a exemples des de ca. 1140 fins al 1416). Cf. etiam l’occità antic *conduch* i el francès antic *conduit*.

⁴⁵ Vid. DLE, s. v.

corredor

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. corredor

ETIMOLOGIA:

Derivat agent, mitjançant el sufix *-dor*, del català *córrer*, verb provinent, al seu torn, del llatí *currere*, d'igual significat. Es troba àmpliament documentat a les obres de Jaume I, Bernat Desclot i Ramon Llull⁴⁶.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES:

cat. *corredor*; *esp.* *corredor*; *fr.* *corridor*⁴⁷; *gall.-port.* *corredor*; *it.* *corridore*; *oc.* *corredor*; *rom.* *coridor*.

SIGNIFICAT:

‘Corredor’, que podria designar:

- a) El ‘soldat que s’avançava al seu exèrcit per observar la situació de l’enemic i que podia realitzar, per sorpresa, atacs parcials’.
- b) L’‘individu encarregat d’anar a una ciutat o una vila per fer-hi els pregons o per portar avisos a domicili’.
- c) L’‘individu que tenia per ofici intervenir en compres, vendes i altres contractes anunciant-los, posant en relació les parts contractants i oferint mercaderies o preus’.

⁴⁶ Vid. Coromines, *DECat* II 956a, 1 ss.

⁴⁷ Actualment només és emprat amb els sentits de «1. Passage couvert, établi derrière les murailles d’un ouvrage de fortification pour permettre la circulation et la surveillance. 2. Passage qui met en communication plusieurs pièces d’un appartement, d’un étage [...]. 3. En géographie, se dit d’un territoire resserré entre deux États et qui assure un débouché à un autre territoire» (Larousse, s. v.). Cf. el català *corredor* ‘peça de pas, llarga i estreta, en un edifici, en una nau, etc.’ (vid. DIEC, s. v.).

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1167** DipTortosa 178, p. 234: S+num Ferrarii C o r r e d o r .
- (2) **1174** Sarobe, *DipTGardeny* 259, p. 398: Sig+num Sancii C o r r e d o r .
- (3) **1174** Sarobe, *DipTGardeny* 260, p. 399: Sig+num Sa(n)cii C o r r e d o r .
- (4) **1175** Alturo, *DipAlguaire* 36, p. 130: relinquo X nummos censuales quos habeo in domibus quas Martinus c o r r e d o r tenet per me.
- (5) **1191** DipTortosa 466, p. 577: S+num Martini C o r r e d o r .
- (6) **1191** DipTortosa 469, pp. 579-580: terminatur ... a circio in domibus quas tenet per nos Petrus C o r r e d o r .

COMENTARI:

Currere, el verb del qual deriva, en última instància, el català *corredor*, és documentat des dels inicis literaris de la llengua llatina amb el significat de ‘moure’s ràpidament’, generalment, ‘córrer’⁴⁸. Així es llegeix en testimonis d’autors d’època arcaica com ara Plaute o Terenci, poetes que l’empraren sovint en les seves comèdies amb la intenció d’aportar rapidesa a les escenes que requerien de certa agilitat:

PLAUT. *Cist.* 286: i, c u r r e , equom affer.

TER. *Ad.* 354: propera ... c u r r e , obstetricem accerse.

Currere és, juntament amb *ruere*, el principal verb usat per expressar el desplaçament ràpid que realitza un individu; les diferències entre els dos verbs recauen en la seva direccionalitat, atès que la trajectòria pot ser vertical o horitzontal. Així, tal com estudià Álvarez Aguado, «los ejemplos hallados con *ruo* presentan claramente verticalidad del movimiento, incluyendo siempre la idea de descenso. [...] En cambio, se comprueba que en *curro* el movimiento descrito es de tipo

⁴⁸ ThLL IV 1508, 31-32.

horizontal, desde un punto de la trayectoria a otro, alrededor de algo, etc.»⁴⁹. Els següents passatges de Plaute, aportats per l'autora, il·lustren amb claredat aquesta diferència:

PLAVT. *Amph.* 1095: aedes primo r u e r e rebamur tuas.

PLAVT. *Pseud.* 331: uerum extra portam mi etiam c u r r e n d u m s t prius.

Al vers citat de l'*Amphitruo*, *ruere* mostra una trajectòria vertical («al principi creïem que les teves parets s'enfonsaven»), mentre que l'horitzontalitat de *currere* és clara en el del *Pseudolus* («però primer cal que vagi corrent a la porta de la ciutat»).

Donada aquesta noció, doncs, sembla escaient d'anomenar *corredor* l'individu que, per una o altra raó, es desplaça ràpidament d'un lloc a l'altre. Això no obstant, com recullen Alcover i Moll⁵⁰, diversos textos catalans de l'Edat Mitjana escrits tan sols unes dècades més tard que els aquí citats (i que tant aquests autors com Coromines presenten com a primeres aparicions⁵¹) donen testimoni de fins a tres oficis diferents que reben el nom de *corredor*. Així, en primer lloc, aquest mot es documenta a la *Crònica* de Jaume I designant el soldat que era enviat d'avançat per tal de conèixer on era l'enemic i què estava fent per tal de poder, d'aquesta manera, reajustar l'estratègia a dur a terme i, en cas de necessitat, atacar. Segons sembla, aquest és el significat més antic:

JAUME I *Cròn.* 100 (*cit.* DCVB, s. v. *corredor*): que anàssem enués là e que donàssem c o r r e d o r s que los embarrerassen.

JAUME I *Cròn.* 210 (*cit.* DCVB, s. v. *corredor*): acuyliren-se tots a la serra ... e huien enuiats c o r r e d o r s a València e ells estauen en celada.

En segon lloc, *corredor* anomena el nunci o missatger que arribava als nuclis de població o bé per fer-hi pregons públics amb nous ordenaments o bé per portar avisos a particulars, sentit amb el qual esdevé sinònim dels substantius *missaticus*,

⁴⁹ ÁLVAREZ AGUADO 2017: 15.

⁵⁰ DCVB, s. v. *corredor*.

⁵¹ Vid. Coromines, *DECat* II 956b, 20 ss.

missus, nuntius i *portitor*⁵². Segons Alcover i Moll, en la Baixa Edat Mitjana «els corredors del municipi s'anomenaven corredors del Consell o de les Corts»⁵³, i és en aquesta època quan comença a trobar-se amb aquesta accepció:

1315 Col. Bof. XXXIX 164 (*cit.* DCVB, s. v. *corredor*): al *corredor* del consell qui crida les rendes per la ciutat et en encant ... a un jueu *corredor* que crida la renda de la alcaceria.

Finalment, també pot presentar l'accepció d'agent de negocis', la persona que intervé en compres, vendes i altres contractes. Aquest tipus de corredor podia divulgar l'existència d'aquests negocis, posar en relació les parts contractants o, fins i tot, oferir ell mateix, com a intermediari, les mercaderies. El mot es documenta amb aquest sentit des de finals del segle XIII, al *Libre de les costums generals scrites de la insigne ciutat de Tortosa* i al tractat d'astrologia de Ramon Llull:

Cost. Tort. IX, X 10 (*cit.* DCVB, s. v. *corredor*): *corredor* de vi no prena de dues ampolles de vi que crit, sino un diner.

LLULL *Astr.* I 3, 1 (*cit.* Diccionari lul·lià I, s. v. *corredor*): e en aquella costil·lació són bons misengers a parlar pau, e *corredós* a fer concordansa de compradors e venedors.

Al mateix temps, el verb *córrer* apareix amb el sentit de 'fer anar amunt i avall per un lloc a fi de vendre'⁵⁴, accepció que, en paraules de Coromines, és un «ús important perquè és l'arrel i explicació dels mots *corredor* i *corredura* (i indirectament *correter*, *corretatge*)»⁵⁵. Així doncs, aquest tipus de corredor també era, en definitiva, un missatger (paraula a què apareix coordinat en el passatge de Llull) que feia de vincle entre les parts interessades d'un acord contractual.

Com es pot veure en els testimonis aportats més amunt, als textos de la Catalunya altmedieval *corredor*, que només es troba a partir del segle XII, sempre és

⁵² Vid. PRIETO 2014, s. vv.

⁵³ DCVB, s. v. *corredor*.

⁵⁴ **1272** (*tarifa barcelonina*) EntreDL I 1160, 87 (*cit.* Coromines, *DECat* II 956a, 21-23): *sarraj o sarrajna qui·s corra per ciutat <pac> dotze diners de corredures del comprador e 12 diners del venedor*.

⁵⁵ *Ibid.*, 24-26.

emprat com a sobrenom d'antropònims masculins (*Ferrarius, Sancius, Martinus i Petrus*)⁵⁶. Encara que aquest ús onomàstic impedeix de discernir l'ofici que duïen a terme aquests individus, tot i així, i sense descartar qualsevol altra possibilitat, podria apuntar-se la hipòtesi que fossin els soldats que s'avançaven al seu exèrcit (o que haguessin rebut aquest sobrenom a partir d'aquesta feina), car, com acabem de veure, aquest és el sentit que la paraula presenta en textos de redacció catalana gairebé contemporanis als del nostre corpus.

Corredor té paral·lels en totes les llengües romàniques, que han rebut aquest mot a partir dels verbs derivats de *curro*, panromànic⁵⁷. Tanmateix, avui dia designa, generalment, la 'persona que corre, especialment en una cursa', però també es fa servir en el lèxic de l'economia. Per acabar, cal esmentar que *corredor* apareix al DuCange com a variant del substantiu *cursor* 'proxeneta'⁵⁸, sentit amb què es llegeix en un text de Barcelona de 1283:

1283 Libertates Barcinonae (*cit.* DuCange, s. v. *corredor*): quod aliquis non possit repetere aliquam rem ab illo, qui emerit eam per cursorem publicum, et publice, nisi restituerit pretium.

⁵⁶ Coromines (DECat II 956b, 24-28) certifica l'existència dels femenins romànics *corredriu* i *corredora*, registrats a partir del segle XIII.

⁵⁷ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2415.

⁵⁸ Vid. DuCange, s. v. *cursor*.

exstructor

VARIANTS:

extractor

FORMES:

extractoribus

ETIMOLOGIA:

Derivat agent del verb *exstruere* ‘construir’, compost per *ex*, prefix que proporciona la noció de construir des dels fonaments, i *struere* ‘disposar, reunir’, d’on ‘construir’. Es documenta, amb el significat de ‘constructor’, des d’època tardana (HIER. *in Is.* 66,1 p. 652^C: *Salomon exstructor templi*)⁵⁹.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

‘Destructor’, usat en sentit metafòric.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, pp. 149-150): quod autem evidens preceptum meum in omnibus et per omnia iubet si quisquam alio modo nisi ... permutauerit et ex his deminuerit auferatur nomen eius et deleatur ex libro uite et ex omni xpistianorum separetur collegio et cum anathematibus et sceleratis, atque cum Arrio et Sabellio sacre fidei *extractoribus* et cum Iuda Xpisti saluatoris nostri traditore in perpetuis ultricium penarum ergastulis dampnabiliter compatiatur infernaliam tormenta.

COMENTARI:

Aquest és l’únic testimoni conservat en el nostre corpus del substantiu agent *exstructor*, que en aquest text, el testament de Guillem Gualter, ostiari de l’església

⁵⁹ Vid. ThLL V/2 1937, 75.

d'Urgell, fa referència a Arri i Sabel·li, dos personatges dels quals tan sols en tenim notícia en la documentació estudiada a partir d'aquest text i d'un altre, redactat al 1092, que conté el testament del sacerdot Oliva:

1092 Baraut, *DocUrgell* 1093 (Urgellia 7, p. 214): quod autem supra inserendo seu ex alodio seu ex mobilibus sicut prescriptum est, hoc testamentum precipio manimessores mei ut alio modo facere non presumant, et si aliud facere uoluerint iram Dei inueniant necnon a me, indigno quamuis sacerdotem, anathematizati necnon in iudicio futuro Dei iudicentur cum Sabellio atque Arrio et cum aliis ereticis simul damnentur.

A més, Arri és esmentat també, juntament amb el patriarca d'Alexandria Atanasi, al títol d'una obra de l'inventari dels llibres de Ripoll dels temps d'Oliba, escrita al 1047. L'obra citada, com indica Gros i Pujol⁶⁰, és el *Contra Arrianos dialogus, Athanasii, Arrio et Probo iudice interlocutoribus libri duo* del bisbe de Thapse Vigili. Aquest és el text d'Oliba:

1047 Junyent, *Oliba* Not. 9, p. 400: et pro Iohanne dedit: Sancti Amelarii. Augustinum de doctrina christiana, et altercationem Athanasii et Arrii.

Arri i Sabel·li són dos personatges històrics iniciadors de dues corrents doctrinals cristianes herètiques. Arri fou un deixeble de Llucià d'Antioquia adherit a l'heretgia dels melecians. Fou ordenat el 313 i adscrit a l'església de Baucalis, però d'ençà del 315 començà a propagar la seva doctrina, l'arrianisme, sobre la Trinitat, amb homilies, cançons populars i el tractat *Thaleia*, i per això el bisbe Alexandre l'acabà excomunicant al 318. S'exilià a Palestina i a Nicomèdia i, un cop condemnada la seva doctrina pel concili de Nicea de l'any 325, fou exiliat a l'Il·líric, d'on fou permès de retornar l'any 334. En no ésser admès en la seva comunitat alexandrina, es traslladà a Constantinoble, on morí sobtadament, cosa que impossibilità la reconciliació ordenada per Constantí.

⁶⁰ GROS 2001: 64. L'autor, que estudia l'inventari, comenta que «sembla que aquest volum s'ha perdut, però n'hi ha còpia en el manuscrit ripollès París, BN, lat. 5132, ja de la segona meitat del segle XII. L'obra no figura en la llista dels volums dels dos canonges osonencs, però a la Biblioteca Capitular de Vic se'n conserva una còpia de la segona meitat del segle XI en el ms. 40 (CII), ff. 27v-94v, que en podria procedir».

El principi fonamental de l'arrianisme fou l'afirmació de la unitat i de la transcendència de Déu. Per Déu, Arri entenia el Pare; en conseqüència, el Fill necessàriament era una criatura de la qual el Pare s'havia servit com a instrument per a la creació, puix que el món contingent no pot establir contacte directe amb Ell. Aquesta doctrina era destinada a tenir èxit entre els bisbes, l'actitud teològica dels quals venia determinada en els darrers temps pels interessos polítics, però trobà l'oposició de molts que consideraren que l'arrianisme destruïa la doctrina cristiana sobre Déu, per tal com suposava que la Trinitat no era eterna. L'arrianisme sobrevisqué, no obstant, entre els gots: els visigots, al 589, acceptaren el catolicisme ortodox en el tercer concili de Toledo, mentre que els ostrogots es convertiren tan sols una mica després, a començaments del segle VII.

De Sabel·li, en canvi, no se'n sap gairebé res, ni pel que fa a la seva biografia ni a la seva obra. Probablement, però, fou un teòleg d'origen romà que després de l'excomunió de Calixt I degué escampar a la Pentàpolis la seva doctrina, el sabel·lianisme, denominació donada a la doctrina modalista (modalisme) en la seva forma monarquiana (monarquianisme)⁶¹.

Com hem indicat, *exstructor* deriva, amb l'afegit del sufix agent *-tor*, de *exstruere*, verb a bastament documentat en la història del llatí amb el significat d' 'iniciar una construcció des dels seus fonaments', 'edificar'⁶². En els textos que estudiem, però, en trobem només una forma verbal, *exstructas* (amb *-s*, l'única forma del corpus d'aquesta família que la conserva) i una del verb *exstructuo* (*exstructuandi*), format a partir d'aquest. A més a més, es testimonia el genitiu singular d'*exstructio* 'construcció':

900 ACondal 12, p. 124: ita obtineant ec omnia sicut ceteris alodibus uel munificenciis sancti Ioannis pertinentibus usandi, *exstructuandi* seu regulariter agendi, quod uoluerint ab earum potestatem ut omni tempore domum sancti Ioannis sit ex inde onoratus ita tamen pro meis manibus seu parentum meorum exorare non pigeant ut ueniam ad remedium a Domino consequi merear. Amen.

⁶¹ GEC, s. vv. *Arià* (*Arrià*) i *Sabel·li*.

⁶² Vid. ThLL V/2 1939, 38.

1046 CSCugat II 586, p. 253: *allia medietate quod remanet de ipsa quadra cum ipsas forte[zas] que ibi sunt, aut in antea erunt exstructas uel edificatas, abeatis per meum feuum uel per mea manu sine meum engan.*

1043-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 28 VIII, p. 381: *Dei quippe sententia et beati Michaelis clementia, qui ignis iamdudum damnauerat, maxime admirabile tam extructionis genere, quam magnitudinis itemque munificentiae in singulis rebus et gloriae intus uel foris, nunc est aedificatum persplendide.*

Aquests passatges mostren amb claredat la relació dels termes esmentats amb el camp semàntic de la construcció. Al ThLL hom hi especifica l'ús d'*exstruere* com a sinònim de *exaedificare* 'edificar', i s'especifica que és antònim de *destruere*⁶³. *Exstructor*, doncs, hauria de designar 'el qui construeix quelcom des dels fonaments' i seria, per tant, sinònim d'altres termes que es registren als nostres pergamins, com *constructor* o *aedificator*⁶⁴. A partir d'època medieval, però, *exstruere* apareix documentat amb el significat de 'destruir'⁶⁵, que sorgí segurament per influència de *destruere*, el prefix *de-* del qual conté la mateixa noció d'origen que *exstruo*. En el text de 1086, doncs, és aplicat amb aquest sentit a dos heretges, els esmentats Arri i Sabel·li (*sacre fidei exstructoribus*) que esdevingueren coneguts per desviar-se de la religió cristiana canònica, raó per la qual apareixen citats al costat de Judes, anomenat *traditore*. S'adverteix que els qui es desviïn dels preceptes indicats al text correran la mateixa sort que aquests personatges, el destí dels quals fou el *tartara tartarorum*. De similar contingut és el passatge de 1092 que hem reproduït unes línies més amunt, on apareixen esmentats al costat del genèric *ereticiis*.

⁶³ ThLL V/2 1941, 6.

⁶⁴ Vid. s. vv.

⁶⁵ Vid. Niermeyer, s. v. *exstruere*.

fossador

VARIANTS:

—

FORMES:

cat. pl. fossadores

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat, mitjançant el sufix nominal agent *-dor*, del català *fossa*, mot provinent del llatí *fossa* ‘excavació’, ‘fossa’, ‘tomba’, ‘canal’, documentat des d’època arcaica (VARRO *ling.* 5, 143: *in oppidis condendis terram, unde exculpserant, fossam uocabant*)⁶⁶.

ALTRES FORMES ROMÀNIQUES:

gall.-port. *fossador*.

SIGNIFICAT:

‘El qui cava les fosses per enterrar-hi els morts’, ‘fosser’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1024** (*orig.*) CSCugat II 493, p. 144: concedo ad meos manumissores ... uitulas II et ... ad Salamon presbiter ... somera I torta cum pollinos II ... et concedo ad meos fossadores singulas bestias et uindere faciatis ipso meo mulo per captiuo ... et si uenerit Guilielmus de captiuo, remaneat ipsa uinea qui est ad s. Margarita ad illum.

COMENTARI:

Fossador, documentat en el corpus únicament en aquest pergami, que conté el testament d’un individu anomenat Seniofred, és un terme de la llengua catalana creat a partir del català *fossa*, que deriva, al seu torn, del llatí *fossa*. Aquest darrer

⁶⁶ ThLL VI/1 1209, 65 ss.

mot és pròpiament el participi de *fodere* ‘cavar’⁶⁷, verb testimoniats des d’època arcaica, en autors com ara Enni (*sat.* 68: *decem coclites, quas montibus summis Ripaeis fodere*⁶⁸), i definit en els termes següents per Isidor⁶⁹:

ISID. *orig.* 17, 5, 33: fo d e r e uero est foueam facere quasi fo u e r e .

L’ofici que ens ocupa designa la persona que cavava les tombes on s’enterraven els difunts. En aquest sentit, Puig i Cadafalch⁷⁰ explica que una de les fonts de finançament de les esglésies tenia a veure precisament amb el dret de sepultura: en efecte, hi havia donadors que cedien llurs béns a una església amb la condició d’èsser-hi enterrats i que se’ls pagués la sepultura. Així s’observa al passatge següent, del testament de Galceran Erimany, redactat al 1095, on aquest demana al bisbe Ramon, a qui nomenà marmessor, que canti una missa en el seu honor i li pagui el sepulcre a canvi de tot el que deixa a la col·legiata de Sant Pere d’Àger:

1095 CDipÀger 165, pp. 428-429: deprecor domnum Raimundum, episcopum Rotensem senioremeum, ut, pro debito quod mihi debet, cantet michi missam et soluat monumentum meum.

Fossador és un vocable poc testimoniats en la llengua catalana, raó per la qual només apareix esmentat de manera sumària tant a l’obra de Coromines (on l’autor el cita com a derivat de *fossa*, però no s’hi atura⁷¹) com a la d’Alcover i Moll⁷², que només n’aporten el significat. En ambdues obres, hom remet al diccionari de materials lexicogràfics d’Aguiló i Fuster, al qual, no obstant això, tampoc no es proporciona res més que la definició de ‘fossier’⁷³. En l’Antiguitat Clàssica, el qui tenia l’ofici de cavar tombes per als difunts rebia els noms de *fossarius* i, especialment, *fossor*. *Fossarius*, derivat de *fossa* per mitjà del sufix nominal *-arius*, es documenta ja a les notes tironianes (60, 44⁷⁴) i apareix en una glossa

⁶⁷ Coromines, *DECat* IV 147b, 17-19.

⁶⁸ ThLL VI/1 992, 22-23.

⁶⁹ *Ibid.*, 991, 76-77.

⁷⁰ PUIG I CADAVALCH 2003: 586.

⁷¹ Coromines, *DECat* IV 148a, 9.

⁷² DCVB, s. v. *fossador*.

⁷³ Diccionari Aguiló, s. v. *fossador*.

⁷⁴ ThLL VI/1 1213, 34.

definint *uespilliones* (*fossarios qui corpora humani*)⁷⁵, però és un terme poc emprat, en general; *fossor*, en canvi, es documenta força més sovint tant amb el significat propi de ‘fosser’, en autors com ara Vitruvi o Estaci, com designant la persona que perfora la terra per plantar-hi⁷⁶, accepció que ja féu servir Virgili. Vegeu ací uns exemples:

VITR. 7, 8, 1: cum id (*sc. minium*) foditur ... emittit lacrimas argenti uiui, quae a f o s s o r i b u s statim colliguntur.

STAT. *silu.* 4, 7, 15: dite uiso pallidus f o s s o r redit erutoque concolor auro.

VERG. *georg.* 2, 264: labefacta mouens robustus iugera f o s s o r.

De *fossarius* en derivà el català *fosser*, que, al contrari que *fossador*, segueix vigent, i que donà, igualment, formes en altres llengües romàniques⁷⁷, com ara l'occità *fossaire*⁷⁸. D'altra banda, tal com el català, també el galleg i el portuguès desenvoluparen l'agent *fossador*, paraula que, tanmateix, no es registra en més llengües.

⁷⁵ GLOSS. V 399, 11 (ThLL VI/1 1213, 34-35).

⁷⁶ «*is qui terram colendi causa perfodit, uertit*» (ThLL VI/1 1214, 59-60). Per als passatges reproduïts, vid. ThLL VI/1 1214, 45 ss. Per a la figura del *fossor*, vid. CONDE 1979 i KREIGER 2017. Manchón (2000: 693) indica que en un diploma de 1229 del corpus lleonès podria estar designant l'‘obrer encarregat de la construcció i el manteniment de les fosses excavades al voltant d'una ciutat i d'altres construccions defensives’, encara que no descarta que pugui seguir tenint el significat de ‘fosser’.

⁷⁷ Per a d'altres formes, també derivades de *fossa*, vid. Wartburg, FEW III 738b.

⁷⁸ Vid. DOccitan, s. v.

lauandarius

VARIANTS:

lauanderius

FORMES:

lauanderium

ETIMOLOGIA:

Innovació del llatí medieval derivada, per mitjà del sufix nominal *-arius*, de *lauandus*, gerundi del verb *lavare* ‘llavar’, ‘rentar’⁷⁹. La forma present al corpus, amb sufix *-erius*, podria ser la llatinització del català *llavaner*, que tindria, si així fos, una accepció referida a persones que, tanmateix, no es troba documentada.

FORMES ROMÀNIQUES⁸⁰:

cat. *llavaner*; esp. *lavandero*; fr. *lavandier*; gall.-port. *lavandeiro*; it. *lavandaio*; oc. *lavandier*; rom. *lavandier*.

SIGNIFICAT:

‘El qui té per ofici rentar la roba’, ‘bugader’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1151** Bisson, *Fiscal accounts* 1 L, p. 19: et habet comes in isto honore suum
l a u a n d e r i u m et luminarium et fractorem lignorum et auztorerium.

COMENTARI:

El nom d’ofici *lauandarius* es troba únicament testimoniats, en la variant *lauanderius* i en cas acusatiu, al diploma citat, que refereix les possessions, les rendes i els usatges de la població de Prats de Molló. El mot, que apareix en un passatge

⁷⁹ Per a aquest verb, vid. ThLL VII/2 1047, 51 ss. Per al seu origen, no del tot clar, vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *lauo*.

⁸⁰ Per als continuadors romànics de *lavare* i d’altres derivats, vid. Meyer-Lübke, *REW* 4951 i ThLL VII/2 1047, 56-61. Vid. etiam Wartburg, *FEW* V 213a ss.

on es fa esment d'una sèrie de treballadors subordinats al comte de Barcelona (a més del *lauandarius*, hi ha el *luminarius* 'fanaler', el *fractor lignorum* 'llenyataire' i l'*auxtorerius* 'ensinistrador d'aus rapinyaires', vid. s. vv.), deriva de *lauandus*, gerundiu de *lauare*, verb present en la llengua llatina des d'època arcaica amb formes tant de la tercera conjugació com de la primera (que fou d'on generalment van sorgir els seus continuadors romànics), com es pot llegir a Nevi o a Plaute⁸¹:

PLAVT. *Amph.* 1101-1102: mitte ista atque haec quae dicam accipe. / Postquam peperit, pueros la u e r e iussit nos.

PLAVT. *Curc.* 579-580: ut ego tua magnifica uerba neque istas tuas magnas minas / non pluris facio quam ancillam meam quae latrinam la u a t.

Al llarg de la història del llatí, del gerundiu *lauandus*, amb noció d'obligació, se'n derivaren formes mitjançant l'addició del sufix femení *-aria*. Així, molt abans de l'Edat Mitjana ja es testimonia el substantiu femení *lauandaria* 'roba bruta per rentar', vocable que, segons refereix Gel·li, ja emprà al segle I aC el dramaturg mímic Dècim Laberi (*mim.* 151)⁸²:

GELL. 17, 7, 5: obsoleta quoque et maculantia ex sordidiore uulgi usu ponit Laberius ... et 'etruriae lintea' et 'la u a n d a r i a'.

A partir d'aquesta accepció, *lauandaria* acabà donant nom al lloc on es renten la roba i altres objectes, el 'rentador' o 'safareig'. Al nostre corpus ja són presents amb aquest sentit, des del segle X, formes femenines i, menys sovint, masculines (potser, formades secundàriament del femení) que, amb tota probabilitat, foren llatinitzades dels derivats catalans *llavanera* i *llavaner*.

924 Baraut, *DocUrgell* ap. 6 (Urgellia 8, p. 121): alias terras, qui sunt ad ipsas La u a n d a r i a s, afrontant de l parte in uia et de alia in ipso Prato.

1048 Baraut, *ActUrgell* 58 (Urgellia 1, p. 136): et Garoza femina sua una terra simul cum fratres suos que abet ad la u a n d e r o, qui infrontat de

⁸¹ Vid. ThLL VII/2 1047, 83 ss.

⁸² *Ibid.*, 1035, 35-39. Vid. etiam Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *lauo*.

oriente in uia, de meridie in scaldio, de occidente in terra que est de Mir seniore et de circii in sponda de ipso riuo.

En opinió de Coromines, el fet que aquestes formes apareguin en aquests textos amb el consonantisme *-nd-* no obliterat (per tant, amb aparença pròpiament llatina) i acompanyades en algunes ocasions, a més, de l'article *ipse* en el gènere corresponent⁸³ confirmaria que eren encara noms comuns que, només una mica més endavant, acabaren fixant-se com a toponímics⁸⁴. Aquesta formació, tanmateix, es desdoblà per influència dels sufixos *-arius* i *-aria*, molt emprats en la formació de noms d'ofici, i acabà designant també la persona encarregada de rentar la roba, el bugader.

Aquest és, en efecte, el cas del masculí *lauandarius*, substantiu que es documenta només a partir d'època medieval i que té entrada al NGML, al DuCange, al Niermeyer i al DMLBrit⁸⁵ amb les formes *lauandarius*, llatina, i *lauander*, del francès *lavandier*⁸⁶. Més documentat sembla el nom d'ofici femení *lauandaria*, inclòs al DuCange, al Niermeyer (en la mateixa veu que el masculí), al DMLBrit⁸⁷, al LMILPolonorum, al LLMAIugoslaviae i al LItalicaeMAL, i que, si bé al nostre corpus és absent com a nom d'ofici pròpiament dit, podria haver donat el toponímic Sant Andreu de Llavaneres, municipi situat a l'actual comarca del Maresme que apareix citat en un text de l'any 1095 amb la forma plural *lauaneres*, ja sense el consonantisme *-nd-*⁸⁸:

⁸³ Ús molt comú que es troba analitzat amb detall a BASTARDAS 1953: 67-70.

⁸⁴ Vid. Coromines, *DECat* V 104b, 59-105a, 10 i, molt especialment, Coromines, *Onomasticon* V 51a, 54 ss., on apareixen citats els topònims *Llavaners*, *Llavanera* i *Llavaneres*.

⁸⁵ Vid., en tots els casos, s. v. *lavandarius*.

⁸⁶ Vid. DuCange i DMLBrit, s. v.

⁸⁷ Vid. DMLBrit, s. v. *lauandaria*. Els exemples d'aquest diccionari permeten de copsar bé el desdoblament suara mencionat, atès que es mostren testimonis tant del sentit toponímic (*Chr. Evesham* 308: *seruientes ... de infirmaria, sartrina, lauendria*) com del referit a l'ofici (*Chr. Abingd.* II 242: *lauenderia habet conredium un aula, quando portat mappas lauanda*).

⁸⁸ Segons Balari (1899: 138-140) *Llavaneres* «se formó de la radical *lab-* del verbo latino *labor, eris, lapsus sum, labi*, caer. Esta radical es adecuada para expresar la caída del agua», afirmació que fou rebutjada, entre d'altres, per Alcover i Moll: «no sembla preferible aquesta etimologia a la de *lavandaria* 'llavadora'. Menys probable encara és fer venir *Llavanera* d'un radical preromà **lab-*». Vid. DCVB, s. v. *llavanera*.

1095 DACCBBarcelona V 1625, p. 2518: est autem hec omnia, que dimito canonice Sante Crucis, infra parrochiam Sancte Marie ciuitatis Fracte, uel in parrochiam Sancti Andree de Lauaneres, uel in parrochiam Sancti Saturnini de la Rocha.

Pel que fa a la forma d'acusatiu *lauanderium* que es troba al corpus català, ens sembla que podria tractar-se de la llatinització del català masculí *llavaner*, emprat com a nom d'ofici. Per bé que aquesta accepció no és documentada ni a l'obra de Coromines (els exemples com a nom d'ofici són tots de gènere femení⁸⁹) ni al DCVB d'Alcover i Moll (que només aporten exemples, moderns, de *llavaner* com a denominació de l'indret on es renta⁹⁰), sembla versemblant que sigui així: en primer lloc, ja hem vist el desdoblament que patí el mot, ben documentat pel que fa al femení; en segon lloc, el sufix *-erius* és el signe inequívoc de moltes de les llatinitzacions estudiades en aquest treball⁹¹; finalment, se'n troben formes masculines equivalents a tota la Romània (el castellà *lavandero*, el francès *lavandier*, el gallec i portuguès *lavandeiro*, etc.), de manera que només mancaria en català. Si s'acceptés la proposta, s'hauria d'admetre, aleshores, que es tractaria d'un ús que no tingué continuïtat i que tan sols es documentaria en aquest text, quelcom que, d'altra banda, ja ha succeït amb seguretat en altres casos⁹².

En concurrència amb aquestes formacions hi havia el substantiu agent *llavador*, derivat de *lauator* 'el qui renta', terme que es documenta des d'època tardana⁹³ i que patí el mateix desdoblament. L'únic testimoni del corpus d'aquest vocable es registra en un diploma del 17 de desembre de l'any 1200, on designa, però, el lloc destinat a rentar:

1200 Papell, *DipSantesCreus* 416, p. 602: similiter concedimus uobis illam sortem terre lauatoris, que sorts affrontat ex una parte cum Arnaldo Sancio et ex alia parte in riuo Despedis.

⁸⁹ Vid. Coromines, *DECat* V 104b, 40-50.

⁹⁰ Vid. DCVB, s. v. *llavaner* (MARTÍ G., *Tip. mod.* I 78b: *març, marcer, apedrega sa mare en lo llavaner*). Segons el DIEC (vid. s. v.), només designa en l'actualitat el safareig.

⁹¹ Cf., e. g., s. vv. *boterius* o *troterius*.

⁹² Vid., s. v. *piperarius*, el cas del català *pebrer*.

⁹³ PAVL. NOL. *epist.* 23, 4: *manus famulas et membris meis unctor et pedibus lauator adhibebat* (ThLL VII/2 1036, 71-72).

D'altra banda, el verb *lanare* donà el català *llavar*, encara corrent en valencià però substituït per *rentar* en les branques orientals de la llengua per l'equívoc que es produïa amb el verb *llevar*⁹⁴. En castellà, finalment, és del tot vigent el cultisme *lavandería* 'establiment industrial per al rentat de la roba'⁹⁵, que antigament era usual en el sentit de 'lloc disposat per rentar'.

⁹⁴ Vid. Coromines, *DECat* V 104b, 9-40.

⁹⁵ DLE, s. v.

luminarius

VARIANTS:

—

FORMES:

luminarium, -iis

ETIMOLOGIA:

Substantiu derivat de *lumen* ‘llum, làmpada’ mitjançant el sufix nominal *-arius*. No es documenta abans de l’Edat Mitjana⁹⁶.

FORMES ROMÀNIQUES⁹⁷:

—

SIGNIFICAT:

‘El qui està encarregat d’encendre i apagar els llums d’un edifici’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1151** Bisson, *Fiscal accounts* 1 L, p. 19: et habet comes in isto honore suum lauanderium et luminarium et fractorem lignorum et auztorerium.

COMENTARI:

Al corpus, els termes *luminarius*, *lauandarius* ‘llavador’ i *auztorerius* ‘el qui ensinistra aus rapinyaires’, així com l’expressió *fractor lignorum* ‘lleyataire’ (vid. s. vv.), apareixen únicament en aquest document com a treballadors que desenvolupen les seves tasques subordinats al comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV. El mot que ens ocupa, *luminarius*, procedeix de *lumen*, terme que acabà diferenciant-

⁹⁶ Vid. ThLL VII/2 1826, 67-68, on s’especifica que *luminarius* es llegeix erròniament a l’edició de Goetz (GLOSS. IV 112, 18) en comptes de *linarius*, error que no es produeix a l’índex. Cf. 1431, 13-14.

⁹⁷ Vid. infra per a formes derivades que no són noms d’ofici. Per als derivats del panromànic *lumen*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 5161.

se força de *lux*. En efecte, *lux* sempre va ser, fonamentalment, la llum del dia (d'aquí es desenvoluparen les expressions *ante lucem*, *sub lucem* i *prima luce*), contraposada a *nox* 'nit', raó per la qual és una veu rarament emprada en plural⁹⁸, mentre que *lumen*, per bé que pot designar el mateix concepte que *lux*⁹⁹, acabà especialitzant-se en accepcions tècniques. Així doncs, passà a designar els objectes usats com a mitjà d'il·luminació (llums, llumeneres, llànties, torxes, etc.) a partir del valor que li aporta el sufix denominatiu instrumental *-men*. A grans trets, aquest és el sentit que impera en l'Edat Mitjana, període en què pot designar el conjunt de làmpades (en especial, d'una església) i, fins i tot, les finestres, que permeten l'entrada de la llum¹⁰⁰:

MADDOX *Formul. Anglic.*, p. 132 (*cit.* DuCange, s. v. *lumen*): IV solidi et VI denarii ad l u m e n S. Mariae.

Necrol. eccl. Paris. MS. (*cit.* DuCange, s. v. *lumen*): nec alia l u m i n a siue fenestras poterunt fieri in muro dictae masurae.

Al seu torn, el nom d'ofici *luminarius* és una innovació del llatí medieval (derivada, com s'ha dit, de *lumen* amb sentit material) que es troba recollida en alguns diccionaris del llatí d'aquest període amb els significats següents:

	SIGNIFICAT	DICCIONARIS
1.	'Encarregat de la il·luminació d'un indret, especialment de les esglésies'	DuCange ¹⁰¹
2.	'Fabricant d'espelmes'	LMILPolonorum ¹⁰²
3.	'Tributari que pagava un cens per al manteniment dels ciris de l'església'	NGML ¹⁰³ , DuCange, Niermeyer ¹⁰⁴

⁹⁸ Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. **luc*-. Els autors especifiquen que aquest plural tan poc freqüent només es troba documentat en poesia (LVCR. 5, 680-681: *crecere itemque dies licet et tabescere noctes, / et minui luces, cum sumant augmina noctis*; 687-688: *ubi anni / nodus nocturnas exaequat lucibus umbras*).

⁹⁹ Vid., e. g., LVCR. 1, 9: *nitet diffuso lumine caelo* (ThLL VII/2 1812, 13).

¹⁰⁰ Vid. DuCange, s. v. *lumen*.

¹⁰¹ Vid. *ibid.*, s. v. *luminarii*.

¹⁰² Vid. LMILPolonorum, s. v. *luminarius*.

¹⁰³ Vid. NGML, s. v. *luminarius*.

4.	‘Il·luminador de manuscrits’	DMLBrit ¹⁰⁵
(5.)	‘Eufràsia’ (herba medicinal emprada en el tractament dels problemes de la vista)	DMLBrit

No hi ha dubte que al diploma de l’any 1151 *luminarius* no està designant l’eufràsia, herba medicinal molt usada per tractar la miopia¹⁰⁶; sembla, igualment, que podria descartar-se que fes referència a l’il·luminador de manuscrits, que és comunament anomenat *illuminator* (mot absent en la documentació estudiada), i no sembla tampoc que al text es parli de cap tributari, atès el context, ple, en efecte, de noms d’ofici. Pel que fa al significat que es proposa al LMILPolonorum, el d’encarregat de la fabricació d’espelmes, cal tenir en compte les característiques d’aquest diccionari, que no només estudia els textos d’una zona geogràfica molt allunyada –la Polònia medieval–, sinó que ho fa en un període que s’estén fins al 1600, circumstàncies que, naturalment, afavoreixen els canvis semàntics; en aquest cas, el text aportat és de Ioannes Dlugosz, canonge de Cracòvia de finals del segle XV¹⁰⁷.

Analitzades aquests accepcions, sembla que la definició que es proposa al DuCange podria ser la més propera, tant per raons geogràfiques com cronològiques, al sentit que la paraula deu tenir al diploma de 1151; és, a més, l’accepció que també suggerí Bisson, l’editor del text, en el lèxic inclòs al final de la seva obra¹⁰⁸. A la documentació, així mateix, es testimonien altres derivats de *lumen* relacionats amb *luminarius* que justificarien la necessitat d’una persona encarregada de l’enllumenat. N’esmentarem el neutre *luminare*, que inicialment anomenava tot allò que desprèn llum (ço és, des d’objectes artificials fins als astres), que, al contrari que *lux*, és especialment emprat en plural i que ja es troba a Cató, juntament amb *lumen*, en un passatge en què es donen instruccions sobre tot allò

¹⁰⁴ Vid. Niermeyer, s. v. *luminarius*.

¹⁰⁵ Vid. DMLBrit, s. v. *luminarius*.

¹⁰⁶ Malgrat trobar-se al DMLBrit, s. v. *luminarius*, aquesta accepció només està documentada amb exemples del femení *luminaria*.

¹⁰⁷ DŁUG. *LibBen* I, p. 269 (*cit.* LMILPolonorum, s. v. *luminarius*): *quam inhabitabat regius luminarius*.

¹⁰⁸ Vid. Bisson, *Fiscal accounts*, p. 425.

que necessita el menestral (anomenat, al text, *faber*, vid. s. v.) que ha d'edificar una vil·la¹⁰⁹:

CATO *agr.* 14, 2: uillam aedificandam si locabis nouam ab solo, faber haec faciat oportet: parietes omnes, uti iussitur, ... ianuam maximam et alteram quam uolet dominus, fenestras, clatros in fenestras maioris lumina sex bipedalis X, scamna III, sellas V, telas iogalis duas, luminaria VI.

Als diplomes de la Catalunya altmedieval, *luminare* sembla referir-se a l'enllumenat d'una església (ciris, làmpades, fanals, etc.)¹¹⁰, amb la particularitat que se'n testimonien també formes que, sorgides del plural *luminaria*, han passat a pertànyer a la primera declinació i ja són femenines:

1094 Baraut, *DocUrgell* 1118 (Urgellia 8, p. 44): ipsum qui remanet de ipsa medietate donetis pro anima mea per clericos, per pauperibus, per luminarias sanctas.

També se'n documenten, emperò, formes de la segona declinació –possiblement, neutres¹¹¹– que tindrien el mateix significat¹¹²:

1080-1100 Bach, *Sta. Maria de Gualter* 12, p. 230: ad Sancta Maria de Castro Veteri mancosos III ad suum luminarium.

El testimoniatge d'aquests mots demostra la importància que tenia la il·luminació en les esglésies i, segurament, també en altres tipus d'edificis oficials. La presència de la figura del *luminarius*, per tant, estaria justificada i donaria sentit a la seva aparició al text, el qual és ple, com ja s'ha dit, de noms d'ofici que no es

¹⁰⁹ Vid. ThLL VII/2 1823, 81 ss.

¹¹⁰ **1085** Baraut, *DocUrgell* 1007 (Urgellia 7, p. 128): *in tali uidelicet pacto ut unoquoque anno pro anime mee remedio facias censum Sancte Marie cannadam unam olei ad eius cotidianum luminare, post obitum autem tui libere et absolute remaneat Sancte Marie ad eius luminare sine ulla fraude.*

¹¹¹ Vid. LItaliaeMAL, s. v. *luminarium*.

¹¹² El propi català *llum* apareix en tots dos gèneres, amb el femení designant el mateix que *lux* (la claror, la força lumínica) i amb el masculí mantenint el valor etimològic de *lumen* (anomenant, per tant, el llum, la llàntia, etc.). La fluctuació de gènere en les paraules d'aquesta família és, així doncs, molt freqüent. Vid. Coromines, *DECat* V 300b, 48 ss.

troben en cap altre diploma del corpus i que mostren un notable grau d'erudició, i fins i tot de creativitat, de l'escrivà.

No s'han detectat, finalment, paral·lels de *luminarius* com a nom d'ofici en les llengües romàniques. No obstant això, fou notable la continuïtat de la veu *lumen* i d'alguns derivats seus, entre els quals destacarem el castellà *luminaria* 'llum que es posa en finestres, balcons, torres i carrers en senyal de festa i alegria'¹¹³, el francès *luminaire* 'dispositiu utilitzat per distribuir, filtrar o transformar la llum de les làmpades'¹¹⁴ i el català *llumenera* 'gran llum d'oli' (en castellà, *lumbre*), derivat de *luminaria* que acabà designant, per metàfora amb la llum que desprenia, la 'persona de gran intel·ligència'¹¹⁵.

¹¹³ Vid. DLE, s. v.

¹¹⁴ Vid. Larousse, s. v.

¹¹⁵ Vid. DIEC, s. v. *llumenera* i DLE, s. v. *lumbre*.

marescalcus

VARIANTS:

menescalchius, menescalchus, menescalcus

FORMES:

marescalci
menescalchii
menescalcho
menescalci, -o
cat. mariscalc

ETIMOLOGIA:

Llatinització de les formes del català antic *marescal* i *menescal* (també escrit *menescalç*), provinents del fràncic **marhskalk* ‘cavallerís major del rei’, substantiu compost de *marh* ‘cavall’ i *skalk* ‘servidor’¹¹⁶.

FORMES ROMÀNIQUES¹¹⁷:

cat. *manescal*, *mariscal*, ant. *menescal*, *marescal*; *esp.* *mariscal*; *fr.* *maréchal*;
gall.-port. *mariscal*; *it.* *maresciallo*, *maniscalco*; *oc.* *manescalç*, ant. *marescal*.

SIGNIFICAT:

‘Manescal’, que podria referir-se a:

1. ‘El qui té la facultat de curar les malalties de les bèsties’.
2. ‘Oficial militar d’alt rang’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1172 (?)** LFeud. II 869, p. 343: Pere Mariscalc.
- (2) **1195** Sans Travé, *DipTBarberà* 178, p. 268: nos ... cum uoluntate et assensu fratris Poncii de Rigallo ... et fratris Arnalli de Claromonte ... et fratris

¹¹⁶ Coromines, *DECat* V 424b, 18-19.

¹¹⁷ Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5344. Vid. etiam Wartburg, *FEW* XVI 517a ss.

Poncii Menescalchii et fratris Petri de Cardona ... et ceterorum fratrum, uenimus ad finem et ad perfectam concordiam ... uobiscum Petro de Podiuiridi et uxore uestra nomine Geralla et cum filiis uestris. *ibid.*, p. 269: Sig+num fratris Poncii Menescalchii.

- (3) **1196** Sans Travé, *DipTBarberà* 184, p. 276: ego Gomballus de Vlugia ... obligo et in pignore mito domino Deo et beate Marie et Domui Milicie Templi et uobis fratri Poncio Menescalco ... et fratri Bernardo de Clareto et fratri Petro de Accuta ... pro quingentis morabetinis bonos bonique auri rectique ponderis, qui pro uxore mea Ermengarde uobis donati sunt et debentur.
- (4) **1196** Sans Travé, *DipTBarberà* 185, p. 279: hec autem reddicio et donaciones fuerunt facte in manu et potestate domini fratris Poncii Menescalci, magistri in partibus Prouincie et Yspanie, et fratris Bernardi de Clareto et fratris Raimundi de Turrerubea ... et aliorum quamplurimum fratrum.
- (5) **1197** Sans Travé, *DipTBarberà* 186, pp. 279-280: reddo meipsam in sororem religioni ad hordinem Domus Milicie Templi, et dono et trado in remissionem peccatorum meorum et parentum meorum domino Deo et Domui Milicie Templi et fratri Poncio Menescalco, magistro in Prouincia et in partibus Ispanie, et fratri Raimundo de Turrerubea ... et aliis fratribus eiusdem domus, tam presentibus quam futuris, dominicaturam et honorem de Casela, quem pater meus tenuit.
- (6) **1197** Sans Travé, *DipTBarberà* 187, p. 281: impignoramus ... domino Deo et beate Marie et Domui Milicie Templi atque fratri Poncio Menescalco, magistro in Prouincia atque in partibus Yspanie, et fratri Bernardo de Clareto ... et omnibus aliis fratribus ... nostrum castrum et uillam de Figerola cum redditibus omnibus et exitibus atque pertinenciis suis.
- (7) **1197** Sans Travé, *DipTBarberà* 189, p. 283: ego Bernardus de Conesa, per me et per meos, bono animo ac spontanea uoluntate, pro redemptione anime mee et animarum patris ac matris mee et omnium parentorum meorum, dono ac delibero domino Deo et beate Marie et Domui Milicie

Templi Salomonis et magistro Poncio M e n e s c a l c h o et fratri Petro de Acuta ... quicquid abeo uel aliquo modo uel racione abere debeo in duobus mansis in uilla et termino de Conesia siue in quadra de Cantalups.

- (8) **1198** CPoblación I 208, p. 285: consilio et uoluntate magistri nostri fratris Pontii M a r e s c a l c i et aliorum fratrum conuentus de Mirabeto donamus, concedimus et in perpetuum tradimus uobis ... locum de Pinel et populatum cum terminis suis.

COMENTARI:

El fràncic **marhskealk* designava el ‘cavallerís major’ que tenia cura de la salut dels cavalls de reis i emperadors com ara Carlemany. Totes les llengües romàniques, amb l'excepció del romanès, donaren continuïtat a aquest germanisme, ja fos de manera directa, com en el cas de l'occità *marescal* o *manescalc*, ja fos a través d'una altra llengua, que és el que succeí amb el castellà *mariscal*, préstec septentrional de l'occità o del francès normand¹¹⁸. En el seu pas a les llengües de la Romània, el mot patí canvis formals i semàntics segons la zona geogràfica, transformacions que veurem a continuació, prenent com a punt de partida les formes testimoniades en els textos produïts en territori català. Cal advertir, però, que no serà possible de determinar el significat que té en la nostra documentació, on apareix com a sobrenom d'antropònims, ja fixat com a cognom.

Com hem mostrat més amunt, *marescal* es documenta per primera vegada en un diploma de 1172. La forma que s'hi llegeix és *mariscalc*, molt pròxima al fràncic **marhskealk* per la conservació de la consonant líquida, que també es troba en castellà, francès, galaicoportuguès, italià i occità antic. La seva terminació en *-alc* acabà evolucionant a la més corrent *-al*¹¹⁹, però encara es troba, com a infix, a les llatinitzacions que es documenten a partir de 1195 i que fan de cognom de Ponç, frare i mestre de l'orde del temple de Barberà¹²⁰: *marescalcus* i

¹¹⁸ Corominas-Pascual, *DECH* III 854a, 55-58.

¹¹⁹ Vid. Coromines, *DECat* V 425a, 9-15.

¹²⁰ Aquest Ponç torna a ésser esmentat en una cessió realitzada a Osca per Pere I als templers del Monzó (1204 Bisson, *Fiscal accounts* 108, p. 202: *dono domino Deo et concedo domui milicie Templi et fratri Poncio de Rigaldo magistro et fratri Poncio Marescalchi comendatori Monssonis et omnibus fratribus milicie presentibus et futuris uillam meam et castrum de Seros integre et sine aliquo retentu*).

menescalchius i *menescalchus*, sorgides de *menescal*, alteració de l'antic *marescal(c)* que també es produí en la llengua occitana. Els textos recollits, doncs, mostren les dues vies d'evolució fonètica que la paraula seguí per tota Europa: mentre que l'una va mantenir el consonantisme del fràncic, l'altra el va alterar en un procés d'evolució que Coromines considera paral·lel al del grec *παράσκαλμον* en l'italià *paliscalmo* 'barca ràpida de molts rem's', que acabà donant el català *panescalm*¹²¹.

El testimoniatge del terme al diploma de l'any 1172 avança uns pocs anys la datació més antiga documentada, localitzada per Coromines en una de les actes de 1197 del temple de Barberà que hem citat¹²². En canvi, Alcover i Moll no el registren fins l'any 1332, en un text on fa referència a un oficial militar d'alt rang¹²³:

1332 Miret, *Templers i hospitalers* ap. II, p. 550: item fo establhit que tota la sarganteria fos al comandament del m e n e s c a l saluant aquels qui seran al seruey de la cort.

Aquesta accepció és producte d'una evolució semàntica regular: en resum, es pot dir que el **marhskalk* fou primer el cavallerís del rei, després un alt oficial encarregat també de l'al·lotjament de la cavalleria i, finalment, com succeeix en aquest text, un cap militar de grau superior. Tanmateix, i encara que sigui el més estès de tots, ja que es troba en totes les llengües romàniques¹²⁴, tan sols és un dels tres significats que el vocable adquirí en aquests parlars, accepcions que, en qualsevol cas, presenten una estreta relació amb el sentit original de la veu fràncica. En efecte, *menescal* era en territori català i aragonès el nom amb què es coneixien els metges veterinaris que tractaven i curaven les bèsties, molt sovint cavalls que havien participat en episodis bèl·lics¹²⁵. Sembla que arribà amb aquest sentit des d'antic a l'Aragó a partir de la llengua catalana, encara que Alcover i Moll no documenten aquest ús, que es troba tant en les variants amb

¹²¹ Coromines, *DECat* V 424b, 60-425a, 4.

¹²² 1197 Sans Travé, *DipTBarberà* 186, pp. 279-280. Vid. Coromines, *DECat* V 424b, 23.

¹²³ Vid. DCVB, s. v. *manescal*.

¹²⁴ Vid., e. g., Wartburg, *FEW* XVI 517a per al francès i l'occità; Corominas-Pascual, *DECH* III 854a, 31 ss. per al castellà; TLIO, s. v. *maniscalco* i Battisti-Alessio, *DEI*, s. vv. *marescalco* i *maresciallo* per a l'italià.

¹²⁵ FERRAGUD 2007: 109.

-r- com en les que posseeixen la -n-¹²⁶, fins a les ordinations palatines de Pere III d'Aragó:

Ordin. Palat. 51 (*cit.* DCVB, s. v. *manescal*): en malalties curadores e en sagnies faedores, les quals totes coses se solen per los menescals espatxar.

Per la seva banda, Wartburg¹²⁷ indica que en francès i occità és documentat amb el sentit de 'ferrer que serra les ferradures dels cavalls', ofici que, com afirma Coromines, és «força inseparable del de veterinari, i ben pròxim encara al sentit etimològic de 'servent a cura dels cavalls'»¹²⁸; arribà amb aquest sentit a terres basques, on els *manichalake* són homes vestits de ferrers que actuen en les mascarades suletines, una tradició carnavalesca de la zona¹²⁹. Finalment, és habitual de trobar *marescalcus* en els textos llatins medievals de tota Europa: apareix recollit a la pràctica totalitat dels diccionaris d'aquest període¹³⁰ amb els significats que hem vist, tot i que és més freqüent que faci al·lusió a l'accepció relacionada amb la cura i l'allotjament dels cavalls i no tant, encara, al cap militar.

¹²⁶ Vid. Coromines, *DECat* V 424b, 43 ss.

¹²⁷ Vid. Wartburg, *FEW* XVI 517b.

¹²⁸ Coromines, *DECat* V 425b, 7-9.

¹²⁹ *Ibid.*, 11-15.

¹³⁰ Vid. DuCange, *NGML*, *DMLBrit*, *LLMAIugoslaviae* i *LItaliaeMAL*, s. v. *marescalcus*. Vid. Niermeyer i *LMILPolonorum*, s. v. *mariscalcus*. Vid. etiam *LLMAIugoslaviae*, s. v. *marescallus*.

ministerialis

VARIANTS:

minestralis, ministralis, ministralus

FORMES:

minestrале

ministerialem, -ales

ministralis, -ale, -ales, -alibus

ministrali, -alo, -alos

cat. menestral, minestral, ministeral

ETIMOLOGIA:

Adjectiu tardà que deriva, per mitjà del sufix nominal *-alis*, de *ministerium* ‘ofici, ocupació’, procedent, al seu torn, de *minister* ‘servidor, ajudant’. Substantivat, es testimonia igualment des d'època tardana (GROM. p. 372, 7: *ministeriales imperatorum maiores in accipiendo, minores in dando mensuras habuisse*)¹³¹.

FORMES ROMÀNIQUES¹³²:

cat. *menestral*, ant. *menesteral*; esp. *menestral*; fr. *ménestrel*, ant. *menestriël*; gall.-port. *menestrel*; it. *menestrello*; oc. *menestairal*, *menestral*; rom. *menestrel*.

SIGNIFICAT:

‘El qui professa un ofici’, ‘menestral’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **934** DipGirona 233, p. 223: si nos ... ad opus nostrum retinere uoluerimus ipsa moneta, in manu ministralibus nostris consistat; uidentibus suis ministralibus et nostris ministralibus, donent eis in manu ministralibus episcopis predicta ecclesia ipsam terciam partem, sicut superius insertum est.

¹³¹ Vid. ThLL VIII 1006, 54-56.

¹³² Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5588 i Wartburg, *FEW* VI/2 117a.

-
- (2) **990** Baraut, *DocUrgell* 223 (Urgellia 3, p. 55): Sig+num Dischafredus ministrat.
- (3) **991** Baraut, *DocUrgell* 225 (Urgellia 3, p. 57): non solum easdem ecclesias suffraganeas abstulerunt, sed insuper ipsas fruges omnes uel decimas quas preterito anno Dominus ibidem dedit necnon et nostros ministeriales exinde cum ui expulerunt.
- (4) **1010** DACCBBarcelona I 142, p. 442: ad Gondemare ministrale, mancosos II.
- (5) **1018** AComtalPerg I 138, p. 432: ipsos debitos de auro quod mihi debent homines de Durrios et de Valledexio, unde habet Gaucefredus presbiter, fidelis meus, breuis, et Onofredus, ministralis meus, habet inignorationes, rogo uos elemosinarios meos ut quantum eis accomodauit uel accomodare iussi, tantum de eis accipiatis
- (6) **1019** CEGirona 78, p. 177: et de iam dicta insula profert mandatarius sancte Marie testes alios qui affirmant quod uiderunt suprascripta insula laborare a Radulfo de uilla Bascara et ipsa tasca donare ad Bradilane ministrale Sancte Marie.
- (7) **1022** AComtalPerg I 156, p. 461: Sig+num Odegario ministrat.
- (8) **1025** AComtalPerg I 168, p. 478: aliquod autem uicium uel iusticie quod hactenus aut per genitores aut per antecessores nostros aut per eorum ministeriales in aliquibus rebus uestros suprascriptos adcreuit atque ullo modo inmissum est census, iusticie rescindimus et modis omnibus extirpamus.
- (9) **1025** CSCugat II 496, p. 147: nos uero predicti testes Teudericus, ... Bernardus, sacer et Liuola, laicus, qui fuit eius ministralis retro multis annis, in unum damus testimonium uel iuramus in presencia Mironi leuita et Sanla presbiter.

- (10) **1032** Junyent, *Oliba* Dip. 108, p. 178: ipso muleto de Agilar, concedo ad Ermemirus, ministralo. *ibid.*: de alio auro quod illa abet, et quod mihi debent meos ministrales, requirant isti mei elemosinarii supra scripti, et de isto auro concedo uncia I a conuiuio et a cannonica Sancti Petri.
- (11) **1033** Alturo, *Sta. Anna* 38, p. 43: S+num Seniofredus Minestrале.
- (12) **1039** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 286, p. 1007: Sig+num Domnucio Ministralo.
- (13) **1041** DipCardona 34, p. 109: ipsum alaudum de Begurcio affrontat de oriente uel de meridie in ipsas stratas publicas, et de occidente ad ipsas mansiones de Miro Ministral.
- (14) **1042** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 34, p. 251: in iudicio diuino Bernardus Amatus ... et ... Bernardus Minestrал. *ibid.*, p. 252: Sig+num Bernardus Minestrал.
- (15) **1046** Bolòs, *Serrateix* 90, p. 169: ad ministerialem: perna I et eminas de ui et quartal I de or, fogaças VI.
- (16) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, pp. 1207-1208: sicut in suum testamentum et iudicium est roboratum et obligatum et firmatum ... ipso manso ubi Seniofret Minestrале stabat cum suas pertinencias et regos et caput regos.
- (17) **1069** DipCervià 19, p. 216: ipsam diuisionem non sit factam sine ministralos de uobis ambo predictis, et hoc sit factum ex utraque parte sine engan. *ibid.*, p. 217: uos ambo mitite unum hominem in predicto bosco qui sit forester de ipso bosco et ministrал de ipsa laboratione. *ibid.*: et iamdicto ministrал siat de predicta uila Ceruiani et habeat uxorem. Et unus ex uobis non habeatis licentiam iactare inde iamdictum ministrал nec mitere ibi alium nec dare ullam rem de ipso bosco nec de hoc quod est in predicto bosco ... nec de ipsa laboratione.
- (18) **1096** DACCBBarcelona V 1628, p. 2524: S+ Petri Ministrali.

- (19) **1120** Martí Bonet, *Oleguer* 46, p. 407: S+num Petro Burdo que uocant Ministrat.
- (20) **1137** AComtalPergCont. 728, p. 1202: Garci Acec m e n e s t r a l.
- (21) **1200** Gonzalvo, *Pau i Treva* 20 XXI, p. 123: bordarios, pelliparios et sutores, textores et omnes ministrales, sub hac pace et securitate ponimus et constituimus.

et al.

COMENTARI:

Ministerium, el substantiu del qual procedeix *ministerialis*, deriva del nom d'ocupació *minister*, format per analogia amb *magister* i compost per l'adverbi *minus* 'menys' (comparatiu de *parum* 'poc') i la terminació d'origen indoeuropeu *-ter* (*-tero-s)¹³³. *Minister* es començà a usar en la literatura llatina com a sinònim de *famulus* 'servent, assistent'¹³⁴ i, com aquest, estigué des del principi molt relacionat amb l'àmbit de la religió —encara que no de manera exclusiva—. Així, es documenta ja a Ciceró, qui l'usà en parlar dels servidors del déu Mart¹³⁵:

Cic. *Cluent.* 43: Martiales quidam Larini appellabantur m i n i s t r i publici Martis atque ei deo ueteribus institutis religionibusque Larinatium consecrati.

Com explica Coromines, *minister* prengué en les llengües romàniques el sentit modern d'alt càrrec d'un govern o d'una institució' per l'ús que en van fer els monarques medievals en al·lusió als alts funcionaris que estaven a les seves ordres¹³⁶. Atesa l'estreta vinculació amb la servitud religiosa que posseeix aquest terme (característica que portà els autors cristians a emprar-lo per anomenar dig-

¹³³ Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *magis*.

¹³⁴ Vocable present al corpus de la Catalunya altmedieval amb l'accepció de 'servent de Déu'. Vid., e. g., **970** DipOsona 1080, p. 785: *uerum esse hoc nouimus quia hic famulus Dei predictus Cesarus abba, archiepiscopum eum debemus eligere*. Vegeu-ne l'anàlisi a MANCHÓN 2000: 276-278.

¹³⁵ Vid. ThLL VIII 1000, 39-41.

¹³⁶ Coromines, *DECat* V 756b, 41-43.

nitats com el bisbe¹³⁷), el derivat *ministerium* ‘servei, ajuda’ s’aplicà amb la mateixa freqüència, des de Varró, als quefers sacres que hom realitza per als déus¹³⁸. Per aquesta raó, els primers testimonis de l’adjectiu *ministerialis* ‘relatiu al servei’, documentats a partir del període tardà, se circumscriuen al mateix camp semàntic i van referits a la devoció a Déu, a l’Esperit Sant i a Crist¹³⁹:

FAVST. REL. *rat. fid.* 2, p. 456, 23: qui spiritum sanctum ... ministeriale m magis quam deum pronuntiant.

Això no obstant, aquest adjectiu també es testimonia fora de l’esfera de la religió a partir del segle V: als textos de la *Lex Salica*, *ministerialis* pot acompanyar qualsevol substantiu relatiu a alguna ocupació. És en aquests mateixos escrits on, substantivat, es registren les primeres mostres de la seva utilització com a nom d’ofici, la qual es pot advertir en el passatge següent¹⁴⁰:

LEX. *Sal.* 10 add. IV 1 sqq.: si ... maiorem ... uinitorem uel porcarium uel ministerialem furauerit ...; si uero maiorissam aut ancillam ministerialem.

Aquesta accepció, deslligada del món de la religió, troba el seu origen en l’ús profà que, ja en època clàssica, també tingueren *minister* i *ministerium*, veus que, a banda del sentit sacre que suara hem analitzat, designaren, igualment, assumptes relacionats amb el servei domèstic, especialment en referència a la persona a càrrec de la preparació de la taula dels banquetes. En efecte, els *ministri* són al primer llibre de l’*Eneida* els servents de Dido que, juntament amb les *famulae* (que prenen cura que tot estigui ben disposat i cremen perfums a l’altar dels penats), carreguen els aliments a les taules i omplen les copes, mentre que l’abstracte neutre *ministerium*, que Horaci escriu per parlar del treball dels esclaus d’una casa¹⁴¹, comença a servir també per donar nom a molts altres oficis¹⁴²:

¹³⁷ HERM. *vulg. vis.* 3, 5, 1: *episcopi et doctores et ministri qui ... docuerunt et ministraverunt sancte* (ThLL VIII 1001, 4-5).

¹³⁸ VARR. *ling.* 7, 34: *in quo quid sit, in ministerio plerique extrinsecus nesciunt* (ThLL VIII 1007, 19-20).

¹³⁹ Vid. ThLL VIII 1006, 40-41.

¹⁴⁰ Vid. *ibid.*, 50-52.

¹⁴¹ HOR. *epist.* 2, 2, 6: *uerna ministeriis ad nutus aptus erilis* (ThLL VIII 1008, 19).

VERG. *Aen.* 703-706:

quinquaginta intus fa m u l a e , quibus ordine longam
cura penum struere, et flammis adolere Penatis;
centum aliae totidemque pares aetate m i n i s t r i ,
qui dapibus mensas onerent et pocula ponant.

LIV. 39, 6, 9: tum c o q u u s , uilissimum antiquis mancipium et aestima-
tione et usu, in pretio esse, et quod ministerium fuerat, ars haberi
coepta.

A l'Edat Mitjana, el substantiu *ministerialis* apareix documentat arreu d'Europa. Recollit a la majoria de diccionaris de llatí medieval (el DuCange, el NGML, el Niermeyer, el DMLBrit, el LMILPolonorum, el LLMAIugoslaviae, el LLItali-caeMAL i el GMLSueciae¹⁴³), fou emprat amb multitud de significats, accepcions que recull el NGML. En efecte, com es veurà en la recopilació següent, reberen el nom de *ministerialis* des dels 'vassalls servents', ús en consonància amb el que se'n va fer en el període tardà, fins als 'agents judicials'¹⁴⁴:

1. 'Servent':

GESTA Aldrici, p. 106: alia uero largiatur disposite et rationabiliter
clericis et uasallis et seruientibus et ministerialibus nobis
famulantibus.

2. 'Agent de l'autoritat pública':

822 CARTVL. S. Vict. Mass. I, p. 12: cunctis ministerialibus
rem publicam administrantibus.

3. 'Administrador d'un domini' (senyorial, eclesiàstic, etc.):

1024-1033 CARTVL. S. Michael. Mos., p. 139: ministeriales enim
domni Milonis de Gondricurt exigebant ab eo census et reditus
terrarum quas tenebat.

¹⁴² Vid. ThLL VIII 1002, 30 i 1008, 33-34.

¹⁴³ Vid. DuCange i GMLSueciae, s. v. *ministralis*; per a la resta, vid. s. v. *ministerialis*.

¹⁴⁴ Els passatges i les accepcions han estat extrets, literalment, del NGML (s. v. *ministerialis*).

4. ‘Agent judicial’:

s. IX CARTVL. Derven., p. 109, 2: si ministerialis Sanctorum per se iusticiam adquisierit.
5. ‘Oficial encarregat de les tasques domèstiques d’un palau’:

ca. 800 CAPIT. reg. Franc. I, p. 84, 5: ut maiores nostri et forestarii, poledrarii ... uel ceteri ministeriales rega faciant et sogales donent de mansis eorum.
6. ‘Dignitat eclesiàstica’:

SMAR. reg. Bened., col. 746^D: prelati et discipuli et magistri et prepositi et decani et omnes omnino ministeriales.
7. Dins del Sacre Imperi Romà Germànic, ‘persona no lliure que estava obligada a desenvolupar tasques àuliques, senyoriales, militars, etc.’:

ca. 1010-1020 TRAD. Ratisb. 303: factum est autem cum consilio fratrum ac ministerialium siue totius familie.
8. ‘Artesà’ de qualsevol tipus:

ca. 800 CAPIT. reg. Franc. I, p. 87, 22: pistores ... retiatores qui retia facere bene sciant ... necnon et reliquos ministeriales quos ad numerandum longum est.
9. ‘Sagristà’:

918 DIPL. Caroli III 93, p. 214, 4: ad luminaria reliquiis sancte Virginis procuranda a proprio ministeriali eiusdem capelle.
10. ‘Poeta’, ‘músic’:

LAMB. ARD. hist. Ghisn., p. 604, 10: in medium et ministerialibus, mimis, nebulonibus, gartionibus, scurris et ioculatoribus.

La majoria d’aquests significats (tan variats, diferents i continuadors, en definitiva, de la polivalència que aquesta família lèxica ja mostrà en l’Antiguitat romana) pervisqueren en les llengües romàniques. Així, el castellà *menestral* fou

en el període medieval un funcionari imperial, sentit que fou substituït per l'encara vigent de 'persona que desenvolupa un ofici mecànic'¹⁴⁵, compartit amb el català *menestral*¹⁴⁶ i amb les formes de l'occità *menestairal* i *menestral*¹⁴⁷. En canvi, en francès antic (on es llegeix també amb els sentits de 'servidor', 'oficial eclesiàstic' i 'oficial judicial'¹⁴⁸), galaicoportuguès, italià i romanès, *ministerialis* es va generalitzar amb el significat de 'poeta' o 'músic', accepció que al castellà arribà —circumscribida, però, als tocadors d'instruments de corda en esglésies i catedrals—, a partir del segle XV¹⁴⁹, a través de la veu *ministril* (així mateix, documentada en català¹⁵⁰), préstec del francès. D'altra banda, un derivat paral·lel format amb el sufix *-arius* hauria donat l'occità i francès antics *menestrier* i *ménétrier*, així com el català *ministrer*, que prengué l'accepció de 'tocador de música'¹⁵¹ i que s'observa a Bernat Metge:

METGE *Somni* II, *NCl.* 69, 28 (*cit.* Coromines, *DECat* V 576b, 19-20): per tal com jo trobava gran plaer en xandres e ministrers, aquest hom qui té la rota ... me fa denant sons desplaents.

Malgrat que els contextos en què apareix són poc clars, als diplomes de la Catalunya altmedieval *ministerialis* sembla emprar-se amb el sentit genèric i primitiu de 'persona que desenvolupa algun ofici', que pot ser manual, relacionat amb el camp, etc. Així es desprèn, almenys, de la constitució de pau i treva del 1200, on, coordinat a noms de feines artesanals com *sutores* o *textores*¹⁵², sembla anomenar, a la manera de conclusió, totes les persones que duen a terme activitats similars. Al seu torn, al diploma de 1069 es reflecteix que el comte de Barcelona, Ramon Berenguer I, i la seva esposa, Almodis, posaren fi a les desavinences que hi havia entre Jofre Bastons i Adelaida col·locant un home de confiança (*homo de uobis ambobus manibus suis comentato*) perquè es fes càrrec del bosc i, alhora, hi treballés les terres (*sit forester de ipso bosco et ministrat de ipsa*

¹⁴⁵ Vid. DLE, s. v.

¹⁴⁶ Vid. DCVB i DIEC, s. v.

¹⁴⁷ Vid. DOM i DOccitan, s. vv.

¹⁴⁸ Vid. Wartburg, *FEW* VI/2 117a ss.

¹⁴⁹ Vid. CORDE, s. q. Vid. etiam Corominas-Pascual, *DECH* IV 37b, 37-4.

¹⁵⁰ Vid. DIEC, s. v.

¹⁵¹ Vid. Coromines, *DECat* V 576b, 13-16. Vid. etiam DCVB, s. v.

¹⁵² Vid. s. vv. *sutor* i *textor*.

laboratione quas inde exierit)¹⁵³. Altres exemples semblants, però menys contextualitzats, es troben als documents dels anys 934, 991, 1018 (on el qui redacta el text, un testament, parla del *ministralis meus*), 1025 i 1032. *Ministerialis*, doncs, designa tant un artesà, com un camperol com, en definitiva, qualsevol treballador, entès com a home que té un ofici, oposat al senyor¹⁵⁴. Es tracta d'un sentit més general que Coromines detecta en un escrit rossellonès de 1289 (l'exemple més antic que registra de la paraula), amb la forma no contracta *menesteral*, text contemporani al que proposen Alcover i Moll, extret de Ramon Llull¹⁵⁵:

1289 RLR IV 508 (*cit.* Coromines, *DECat* V 575b, 50-51): de tancar los obradors dels m e n e s t e r a l s en les festes.

LLULL *Cavall.* 14 (*cit.* DCVB, s. v. *menestral*): Deu ha donats uyls al m e n e s t r a l per ço que veja obrar.

És com a sobrenom d'antropònims, però, com més es testimonia aquest terme, i és així com, des de l'any 990, apareix als diplomes estudiats el català *menestral*, que també apareix amb les variants *ministrat* i *minestral* i amb la forma llatinitzada *ministralus* (escrita *ministralo* als documents de 1032 i 1039). S'avança la seva datació, així doncs, en tres segles.

¹⁵³ Vid. s. v. *forestarius*. Vid. etiam BALARI 1899: 615.

¹⁵⁴ Coromines, *DECat* V 575b, 47-48.

¹⁵⁵ Vid. DCVB, s. v. *menestral*.

troterius

VARIANTS:

—

FORMES:

troterio, -iis

cat. troter, *pl.* troters

ETIMOLOGIA:

Llatinització, amb la substitució del sufix català *-er* pel llatí *-erius*, del català *trotter* ‘correu’, derivat de *trotar* ‘caminar molt de pressa d’un lloc a l’altre’, verb provinent de l’alt alemany antic *trotton*, intensiu del germànic comú *trëtan* ‘petjar, fer passos, caminar’¹⁵⁶.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. troter; *esp.* trotero; *gall.-port. ant.* troteiro; *oc.* trotièr.

SIGNIFICAT:

‘Individu al servei d’un cavaller o d’un comte contractat per ésser enviat allà on calgui per tal de dur-hi la correspondència’, ‘correu de peu’, ‘troter’.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

- (1) **1157** Bisson, *Fiscal accounts* 4, p. 35: in ista ebdomada uenit Ber. de Vila franga, et anaua ad regina et uenia de Penedes, et esteg II dies, et dispes VIII fogacas cum suo t r o t e r et depes II parilio de gallinas et ciuada duas partes de quarta. *ibid.*, p. 41: primer dia de marci uenit escuders et mercaders de Guilelm R. et I balester et I t r o t e r de comte, et dispenderunt inter pane et pexo et olei et piper II solidos et de cibum III quarta et saracenos et falconis qui ueniant ab regina et falconis de comte X paros de gallinas.

¹⁵⁶ Coromines, *DECat* VIII 892a, 39-40. Vid. etiam Wartburg, *FEW* XIII/2 324b.

- (2) **1183** Bisson, *Fiscal accounts* 45, p. 110: dispensau i troterii domine Ermengardis i et alium Rogerii de Bit<er>ris qui perexerunt ad regem VIII denarios et bordo redondo III denarios. *ibid.*, p. 111: inter Bernardum de Pereil et Petrum de Garnal cum armigeris et troterii in duos dies V solidos. *ibid.*: et Rainaldo troterio regis quando iuit ad P. Xamen ad Villam francham VI denarios. *ibid.*: et Bernardo d'Almadana in II diebus cum bestia et troterio eius III solidos. *ibid.*: Peretus Iohanes de Calles cum tribus troters in V feria quando uenit cum Bernardo de Perela II solidos. Et Petro de Garnau et Bernar d'Almadana inter illos et bestias eorum cum V troterii in quinta feria quando uenit de hominibus de capions III solidos.
- (3) **1192-1194** Bisson, *Fiscal accounts* 100, p. 189: dedit Gerardo cursori XL solidos, et alio troterio XX solidos, et alteri nuncio XV solidos.

COMENTARI:

A la documentació catalana, el substantiu *troterius* sorgeix de la llatinització del germanisme *troter*, veu abundantment testimoniada en català i, segons sembla, des d'abans que en cap altra llengua¹⁵⁷. No obstant això, també es troba en textos, posteriors, d'altres zones geogràfiques¹⁵⁸, generalment com a producte de la llatinització culta d'un vocable romànic, sobretot del francès *trotteur*. Així, es llegeix, per exemple, a les faules d'Odó de Cheriton:

O. CHERITON *Fab.* 53 (*cit.* DMLBrit, s. v. *trottarius*): archidiaconus petit procuracionem ... scutarii sotulares, trottarii camisiam uel pecuniam.

Es conserven al corpus objecte d'estudi nou testimonis del mot, documentats en tres diplomes redactats durant la segona meitat del segle XII. Les formes testimoniades són, d'una banda, les pròpiament catalanes (*troter* i el plural *troters*) i, de l'altra, les llatinitzades (els datius i ablatius *troterio* i *troterii*, que apareixen, tots dos, en tres ocasions). Quant a la tipologia dels documents, tots tres fan

¹⁵⁷ Vid. Coromines, *DECat* VIII 893b, 10 ss., on s'aporten nombrosos testimoniatges de la paraula extrets de textos medievals. Vid. etiam DCVB, s. v. *troter*.

¹⁵⁸ En efecte, compta amb entrada al DuCange, al Niermeyer (s. v. *trotarius*) i al DMLBrit (s. v. *trottarius*).

recompte de les despeses que es produïren en diversos indrets en moments determinats. Així, per exemple, el més antic d'aquests textos conté la relació de les despeses en què van incórrer els representants comtals a Vilamajor i Sant Celoni entre la segona meitat de 1156 i la primera de 1157¹⁵⁹. En un cert passatge del document, s'explica que un tal Bernat, procedent de Vilafranca del Penedès, arribà a Vilamajor amb el seu troter i consumí, entre d'altres béns, vuit fogasses; més endavant, al mateix diploma, queda reflectida la despesa de tres sous en diversos béns alimentaris¹⁶⁰, realitzada per una sèrie d'escuders i mercaders, un ballester i un troter.

Per les seves característiques, el troter esdevingué un membre fonamental de les institucions cavalleresques. Aquesta figura (que podia estar subordinada a un cavaller, un comte, un senyor feudal, etc.) servia de correu al seu superior, que podia enviar-lo allà on fos necessari per tal que hi dugués cartes, avisos o notificacions de qualsevol mena. Segons es desprèn dels textos, sembla que el troter acabà adquirint una categoria similar a la d'altres oficis pertanyents al món militar, com ara el ballester i l'escuder¹⁶¹, als quals ja acompanya en el seu camí als textos de 1157 i 1183 o, fora d'aquesta documentació, a Ramon Llull:

LLULL *Doc.* 210 (*cit.* Glossari lul·lià V, s. v. *troter*): elecció, ni cavall, ni armes, ni senyoria encara abasta a la alta honor qui pertany a cavaller, ans cové que hom li dó escuder i t r o t e r qui'l servesquen.

Raons fonamentalment cronològiques porten Coromines a concloure que seria possible que *troter* fos una creació catalana manllevada per la resta de parles romàniques¹⁶². D'altra banda, si bé en francès designa també un animal (el cavall destinat a fer viatges de llarga durada), l'autor adverteix que no hi ha prova que en català hagi estat mai emprada d'aquesta manera¹⁶³, i descarta amb fermesa la proposta de Chabás, qui, al seu comentari sobre l'*Espill* de Jaume Roig¹⁶⁴, afirma

¹⁵⁹ Per a un estudi d'aquest document, vid. BISSON 1984: 49-52.

¹⁶⁰ Béns que no inclouen la carn, atès que l'1 de març era un dia d'abstinència d'aquest menjar (BALARI 1899: 572-573). Vid. etiam PUIG-QUETGLAS 2013.

¹⁶¹ Vid. s. vv. *ballistarius*, *armiger*, *scutarius* i *scutifer*.

¹⁶² Coromines, *DECat* VIII 894b, 18-22.

¹⁶³ *Ibid.*, 894a, 1 ss.

¹⁶⁴ CHABÁS 1905.

que *trotar* és emprat amb el significat de «cabalgadura de camino» en el passatge que reproduïm a continuació:

ROIG *Spill* 1326 (*cit.* DCVB, s. v. *trotar*): ell m'afillà / e m'abillà / com fa mester; / en un t r o t e r, / ab prou dinés / ell me tramés, / ben arreat, / camí ferrat / per Tarragona / a Barcelona.

Finalment, cal assenyalar l'existència de l'adjectiu català *trotador* 'que trota', que s'aplica als animals emprats en l'explotació agrària¹⁶⁵ i que també és present en llengües com el castellà i l'occità (*trotador* 'que trota bien o mucho'¹⁶⁶) o el francès (*trotteur*, usat amb una raça de cavalls que excel·leix per la seva habilitat d'accelerar el trot¹⁶⁷).

¹⁶⁵ Vid. DIEC, s. v.

¹⁶⁶ DLE, s. v. Vid. etiam DOM, s. v.

¹⁶⁷ Vid. Larousse, s. v.

Conclusions

La recerca que ha fonamentat aquesta tesi doctoral –endegada amb l'objectiu de detectar, compilar i analitzar de manera exhaustiva els noms d'ofici que hom testimonia en els diplomes escrits en llatí al territori que correspon al domini lingüístic de la llengua catalana en el període altmedieval (ço és, entre els segles IX i XII)– ha posat de manifest tot un seguit de resultats rellevants per a la branca del coneixement en què s'inscriu aquest estudi, la lexicografia del llatí de l'Edat Mitjana i, a més, la de la llengua catalana. El més evident d'aquests resultats és la constitució d'un corpus lèxic de prop de dues-centes veus, contingudes en documents de caire notarial i de tipologia molt variada, entre les quals hi ha diverses de les innovacions lèxiques i semàntiques que caracteritzen la llengua dels textos, especialment catalanismes i préstecs d'altres llengües. A més, l'estudi d'aquests vocables ens ha permès de resseguir, també, certes qüestions de *realia* a propòsit de la manera de viure de la Catalunya d'aquell temps. En resum, la recerca duta a terme ens ha conduït a una sèrie de reflexions que s'exposen, amb caràcter conclouent, en els apartats que segueixen.

1. Corpus lèxic

1.1. Descripció general

Com s'ha exposat en les pàgines de presentació¹, l'objectiu primer d'aquest treball consistia en la formació d'un corpus complet de les denominacions referides a oficis que es troben en les fonts escrites de la Catalunya altmedieval, punt essencial per al desenvolupament de la recerca. A partir de l'estudi d'aquestes fonts (al voltant d'uns 24.000 diplomes i textos editats, progressivament digitalit-

¹ Vegeu l'apartat 3 (Metodologia i objectius) de la Introducció.

zats per l'equip del GMLC) mitjançant els recursos amb els quals compten els investigadors d'aquest grup, ha estat possible recopilar la xifra molt notable de 196 substantius o locucions (210, si se sumen els corresponents femenins documentats). Com tindrem ocasió de desenvolupar a les properes pàgines, el corpus resultant està constituït per termes llatins que ja existien abans de l'Edat Mitjana i per innovacions lèxiques i semàntiques sorgides en aquesta època, amb una quantitat considerable de préstecs d'altres llengües, manlleus entre els quals són majoria els catalanismes.

Des del punt de vista del contingut semàntic, aquests 196 lemes es poden desglossar de la manera següent, segons la distribució que s'ha presentat al llarg d'aquesta obra. Aquesta disposició ha tingut la pretensió d'ordenar les veus segons la realitat que designen, per tal que el lector pugui rastrejar cada paraula i la seva accepció de manera intuïtiva i pugui formar-se, igualment, una visió més general dels oficis que es troben al corpus treballat:

CAMP SEMÀNTIC		VEUS	%
1.	Artesania	46	23,5%
	Ferrers	4	
	Carboners i vidriers	2	
	Fusters	2	
	Fabricants d'eines, estris i recipients	9	
	Manufacturers de roba i teixits	6	
	Cuireters i pelleters	8	
	Sabaters	3	
	Forners	4	
	Carnissers	5	
	Cuiners i vinaters	3	
2.	Construcció	25	12,7%
	Arquitectes i mestres d'obres	6	
	Picapedrers	5	
	Paletes	7	
	Comissionats per a la construcció i restauració d'edificis	4	
	Enginyers	3	
3.	Camp: agricultura, ramaderia, caça i pesca	45	
	Pagesos	17	

	Recol·lectors de cereals i fruits	7	23,0%
	Masovers	6	
	Pastors i grangers	7	
	Guardaboscors i llenyataires	3	
	Caçadors, falconers i pescadors	5	
4.	Comerç, navegació i moneda	15	7,7%
	Comerciants i botiguers	6	
	Venedors d'espècies i condiments	3	
	Navegants i fabricants de naus	3	
	Encunyadors de moneda i canvistes	3	
5.	Cavalleria, milícia i defensa	23	11,7%
	Cavallers i castlans	8	
	Escuders	3	
	Guerrers	9	
	Vigies i carcellers	3	
6.	Escriptura, música i arts visuals	23	11,7%
	Escrivans	9	
	Gramàtics i poetes	2	
	Cantors eclesiàstics	9	
	Músics, pintors i escultors	3	
7.	Cos: medicina, barberia i prostitució	8	4,1%
	Metges i infermers	4	
	Barbers	2	
	Prostitutes	2	
8.	Altres oficis	11	5,6%
TOTAL:		196	

Ja hem dit a la Introducció² que, malgrat que aquesta distribució és la més efectiva que es pot proporcionar en un treball d'aquesta natura, classificar els mots també comporta certes limitacions, atès que algunes de les veus incloses en un apartat podrien haver-se inclòs, igualment, en un altre. En aquest sentit, hem posat l'exemple de *ballistarius*, terme que designa tant el guerrer com, segurament, el fabricant de ballestes. Així doncs, tot i que sempre s'ha volgut oferir una disposició de veus coherent i intuïtiva, el lector advertirà que d'altres haurien estat

² Vid. apartat 4 (Estructura del treball), subapartat 4.1. (Estructura general).

igualmente vàlides en certs casos. Cal reconèixer, doncs, que el llistat proporcionat atorga una visió general valuosa, però que també té certes limitacions. En qualsevol cas, sembla clar que la quantitat de paraules que es registren de cadascun d'aquests camps semàntics és un bon reflex de la configuració de la societat del moment.

Hi ha dues agrupacions que sobresurten manifestament per sobre de la resta i que representen gairebé la meitat dels lemes cercats, pràcticament un 47%: la que fa al·lusió als artesans i la que es refereix als treballadors del camp. En primer lloc, el lèxic que designa els individus que desenvolupen oficis artesanals, el més quantios dels estudiats, es compon de 46 termes, el 23,5% de les paraules o expressions trobades. Predominen els noms dels fabricants de les eines, els estris i els recipients que s'usaven contínuament en les tasques de la vida diària (9) i, en especial, els termes que fan al·lusió als professionals del teixit i del calçat (17), que han quedat distribuïts en tres subgrups: un primer, en què s'han agrupat els noms dels qui manufacturen, generalment usant la llana com a matèria primera, la roba de vestir i altres draps (6); un segon, on es reuneixen els substantius que donen nom als treballadors de la pell i el cuir (8); i, per acabar, un tercer grup format pels mots que s'usen per designar els sabaters (3). Menor és la varietat lèxica per anomenar els ferrers (4 vocables), col·lectiu, que, tanmateix, se cita amb molta freqüència. Hi ha, a més, 2 veus que designen els fusters, 1 que anomena els carboners i 1 que denomina els vidriers. En darrer lloc, 4 substantius fan al·lusió als forners i 5 als carnisers, mentre que 2 es refereixen als cuiners i només 1 als fabricants de vi.

Al seu torn, el que fou el grup social més nombrós, i també el més productiu, de l'Edat Mitjana, el dels treballadors del camp, apareix per mitjà de 45 expressions diferents, ço és, el 23% de les 196 que constitueixen el lèxic dels oficis. Més d'un terç d'aquestes veus són denominacions més o menys genèriques de pagesos que llauraven la terra (17), però també és estimable la riquesa lèxica existent per designar els recol·lectors de cereals i fruits (7, que en general són collidors de blat), els masovers (6) i els homes de camp vinculats a la ramaderia (7). A més, es documenten 3 noms relacionats amb el treball als boscos (ja sigui tenint-ne cura, ja tallant-ne la llenya), mentre que la caça, la falconeria i la pesca, activitats lligades sobretot a les classes benestants, hi són representades amb 5 noms d'ofici més.

També és destacable el nombre de termes que donen nom als oficis dels qui laboren en la construcció i l'enginyeria, camp semàntic molt relacionat amb el de l'artesania (de vegades hi ha estat inclòs en alguns treballs lexicogràfics³) i que es compon de 25 denominacions, pràcticament el 13 % del total. Aquest lèxic designa, sobretot, arquitectes i mestres d'obres (6 noms), picapedrers (5) i paletes diversos (7), però també s'han registrat 4 noms d'aquest camp semàntic que són emprats per designar les persones que financen una construcció o una restauració. Per últim, 3 substantius designen els enginyers constructors d'invents, de ginys de guerra, etc.

En relació a les veus incloses al quart capítol, es documenten 6 substantius referits als comerciants i als botiguers i 3 que fan al·lusió als venedors d'espècies i condiments. També són 3 els noms que designen els navegants i 3, igualment, els encunyadors de moneda i els canvistes. Com tindrem ocasió de veure, aquestes 15 denominacions (menys del 8 %) acostumen a documentar-se amb més freqüència des de la segona meitat del segle XI i durant tot el segle XII, moment de l'esclat del comerç interior i, sobretot, exterior, de la navegació i dels intercanvis monetaris en la Catalunya medieval.

Més abundants, i molt més testimoniades, són les veus referides als oficis del món de la cavalleria i la guerra, 23 (prop del 12%). Hi predominen els noms que designen els cavallers i els castlans, els darrers en la jerarquia nobiliària, que són mencionats milers de vegades en els textos. Són 8 denominacions, a les quals cal afegir els 3 substantius amb els quals es fa al·lusió als escuders, els joves que aspiren a ésser cavallers. També són variades les maneres d'anomenar guerrers especialitzats en tècniques de combat diverses (9), homes que solien ésser escollits per les seves qualitats en el terreny de combat. En fi, 2 veus es refereixen als vigilants, apostats a les muralles i a les torres dels castells, que vetllen per la seguretat del lloc que protegeixen, i 1 designa el carceller a càrrec de la vigilància dels captius empresonats.

La majoria dels 23 noms (de nou, quasi el 12%) que s'han recollit en el sisè capítol, relacionats amb la creació literària i artística, es vinculen al món eclesiàstic: gairebé tots s'apliquen als dignitaris que desenvolupen feines a les escriptories (9) i als cors de cantors (igualment, 9) dels seus centres. Només hi ha 1 terme

³ És el cas de l'obra de MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1995.

que designa gramàtics i 1 que anomena poetes, encara que sembla que alguns dels individus que porten aquests qualificatius també van redactar documents. Deuen pertànyer al món laic els 3 noms que designen els músics (*flaniador*), els pintors (*pictor*) i, per bé que amb particularitats, els escultors (*sculptor*).

S'han agrupat, al setè capítol, noms d'ofici que estan relacionats amb el cos, el testimoniatge dels quals és molt més modest, tant pel que fa al nombre de veus registrades com, en general, al nombre de vegades que apareixen. Són, tan sols, 8, el 4%: d'aquestes, 4 designen metges i infermers, 2 al·ludeixen els barbers i 2 més són noms de prostitutes. Finalment, i com ja hem explicat en altres ocasions, hem separat, en el darrer capítol, una sèrie de substantius de difícil classificació, que no han pogut encabir-se en la resta d'apartats, en alguns casos perquè designen ocupacions diferents, en d'altres perquè llur significat és desconegut o ambigu. Són 11 lemes, poc més del 5%.

1.2. Freqüència d'aparició de les veus

L'assiduitat amb què foren emprats els mots que hem estudiat és extremadament variable, quelcom que es pot deure a la natura de la paraula mateixa (popular o més erudita) o bé a la diferent presència de l'ofici a què donen nom. Es distingeixen, en primer lloc, uns pocs lemes que apareixen centenars i, fins i tot, milers de vegades, i dels quals, en aquest treball, s'ha presentat una selecció representativa. Aquestes veus tan testimoniades acostumen a ser termes que ja existien en el llatí anterior a l'Edat Mitjana i que expressen oficis molt comuns, especialment de dos camps semàntics: la cavalleria i la metal·lúrgia. Així, amb més de 1500 testimonis arreu del corpus, el nom d'ofici més registrat de tots és *miles*, vocable que ha patit un canvi semàntic i que és emprat sobretot per designar els cavallers. *Miles*, tal com s'afirma al GMLC⁴, és una traducció culta de *caballarius*, el terme popular per denominar aquesta mateixa figura i que és, precisament, el segon nom d'ofici més emprat, amb prop de 1000 testimonis documentats. Els noms més usuals per referir-se als ferrers, *faber* i *ferrarius*, són altres lemes d'abundant testimoniança, amb unes 300 i 500 aparicions, respectivament. Crida l'atenció, en aquest sentit, la força que prengué el tardà *ollarius*, molt estrany de llegir abans de l'Edat Mitjana, de què se'n poden rastrejar més

⁴ Vid. GMLC, s. vv. *armiger* i *caballarius*.

d'un centenar de testimonis en què es registren, a més de formes llatines, el catalanisme que en derivà (*oller*) i la seva llatinització (*ollerius*).

Pot establir-se, en segon lloc, un altre grup, no gaire nombrós, format per un seguit de termes l'aparició dels quals és relativament habitual però, en qualsevol cas, molt més reduïda que en els casos anteriors. En efecte, el testimoniatge de vocables com *cancellarius*, *caput scholae* (la locució més documentada de totes, amb diferència), *exarichus* o *textor* oscil·la entre les 15 i les 50 mostres. A grans trets, es poden distingir dues raons que expliquen aquesta àmplia, però no aclaparadora, presència: primerament, oficis com *caput scholae* o *textor* no són, en absolut, rars, però és cert que no estan tan estesos, potser pel grau d'especialització que requereixen, com els que hem vist més amunt; segonament, paraules com *cancellarius* o *exarichus* designen oficis tan habituals com *miles* o *faber* però els quals, tanmateix, apareixen expressats per mitjà d'un nombre elevat de termes més o menys sinònims. Ja hem vist tan sols una mica més amunt que es registren 17 maneres d'anomenar els pagesos i que es fan servir 9 veus per designar els notaris. L'abundància de testimonis de cada paraula, doncs, necessàriament decreix.

Força més escàs és el testimoniatge d'altres termes que podem incloure en un tercer grup, el d'aquelles paraules que apareixen, només, entre 2 o 10 cops. Posarem com a exemple les veus *coquus*, de què s'han registrat 8 mostres, *coripanta*, amb 2 aparicions, o *fustarius*, amb 7. La raó d'aquesta escassa testimoniança pot ser que no apareixen fins molt tard (*fustarius*, per exemple, no es llegeix fins al 1171) o bé pot deure's al fet que, pel camp semàntic al qual pertanyen, no poden ser habituals en documentació com aquesta, de caire jurídic (*coquus* il·lustra bé aquesta qüestió). També pot tenir-hi a veure, finalment, la condició de termes erudits que posseeixen certs vocables, extrets molt sovint de la consulta de glossaris, com succeeix amb *coripanta*.

En darrer lloc, hi ha una quantitat sorprenent de veus, en concret 53, que es llegeixen una sola vegada. Les recollim en la taula següent, on s'ofereix la data d'aparició i l'edició o edicions on es troben⁵:

⁵ Que diversos editors ofereixin la mateixa lectura de termes tan particulars ajuda a confirmar-ne la veracitat, raó per la qual s'inclouen totes les obres en què s'han registrat. Com es veurà més endavant, algunes d'aquestes lectures s'han pogut verificar. D'altra banda, no es té en compte el mot fantasma **anagant*, la incorrecta lectura del qual ja va corregir Bastardas:

VEU	EDICIONS I DOCUMENT
<i>agrimensor</i>	s. IX <i>De domo proprietatis et possibilitate hereditatis</i> , p. 329 <i>agrimensor</i>
<i>architector</i>	1090 Bach, <i>ACSolsona</i> 307, p. 176 <i>architectoris</i>
<i>anztorerius</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>anztorerium</i>
<i>*bacassa</i>	1171 DipPoblet 415, p. 313 <i>bagassas</i> CPoblación I 141, p. 202 <i>bagases</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>bagassas</i>
<i>barberius</i>	1074 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 1370, p. 668 <i>barberi</i>
<i>barcarius</i>	1168 DipTortosa 194, p. 252 <i>barcher</i>
<i>battuator</i>	1172 Sarobe, <i>DipTGardeny</i> 230, p. 363 <i>batedor</i>
<i>bellator</i>	1091 Baraut, <i>DocUrgell</i> 1079 (Urgellia 7, p. 197) <i>bellator, -ores</i>
<i>caementarius</i>	1175 Baraut, <i>DocUrgell</i> 1690 (Urgellia 10, p. 215) <i>cementarios</i>
<i>caldararius</i>	1185 DipTortosa 392, p. 488 <i>calderer</i>
<i>caputscholaris</i>	1027 Junyent, <i>Oliba</i> Dip. 92, p. 145 <i>caputscholaris</i> Gonzalvo, <i>Pau i treva</i> 1, p. 5 <i>caputscholaris</i>
<i>carcerarius</i>	1180 DipTortosa 314, p. 394 <i>carcerer</i>
<i>carpentarius</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>carpentoris</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>carpentoris</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>carpentoris</i>
<i>conducticius</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>conducticiis</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>conducticiis</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>conducticiis</i>
<i>coniunter</i>	1075 Baraut, <i>DocUrgell</i> 899 (Urgellia 7, p. 30) <i>coniunters</i>
<i>cosidor</i>	1167 DipPoblet 316, p. 244 <i>cosidor</i>
<i>cursarius</i>	s. XII Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984) <i>cursarii</i>
<i>exstructor</i>	1086 Baraut, <i>DocUrgell</i> 1029 (Urgellia 7, pp. 149-150) <i>exstructoribus</i>
<i>ficarius</i>	1028 AComtalPerg I 189, p. 509 <i>ficario</i>
<i>flaniador</i>	1196 CPoblet 299, p. 183 <i>flaniador</i>
<i>fossador</i>	1024 CSCugat II 493, p. 144 <i>fossadores</i>

s. XI Usat. 112 (Usat. 89, ed. 1984): *mariti uxores suas reptare possint de adulterio, eciam per suspicionem, et ille debent se expiare inde per illarum aueramentum, per sacramentum et per bataliam.*

VEU	EDICIONS I DOCUMENT
<i>fractor lignorum</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>fractorem lignorum</i>
<i>fundibularius</i>	1002 Baraut, <i>DocUrgell</i> 278 (Urgellia 3, p. 109) <i>fundibularius</i> Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 668, p. 17 <i>fundibularius</i>
<i>granarius</i>	1172 DipPoblet 437, p. 328 <i>graner</i>
<i>grangerius</i>	1168 DipPoblet 334, pp. 256-257 <i>grangerius</i>
<i>guerrer</i>	1118 CPoblación I 50, p. 85 <i>guerrer</i>
<i>infirmarius</i>	1189 CSCugat III 1180, p. 317 <i>infirmario</i>
<i>infirmicius</i>	1020 Udina, <i>La successió testada</i> 116, p. 288 <i>infirmiciï</i> Puig i Ustrell, <i>Dipl. St. Llorenç del Munt</i> 189, p. 880 <i>infirmiciï</i>
<i>laminarius</i>	1130 LFeud. I 187, p. 187 <i>laminer</i> AComtalPergCont. 623, p. 1039 <i>laminer</i>
<i>lanista</i>	1029 AComtalPerg I 200, p. 521 <i>lanista</i>
<i>latomus</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>latomis</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>latomis</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>latomis</i>
<i>lauandarius</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>lauanderium</i>
<i>luminarius</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>luminarium</i>
<i>machinator</i>	s. XI <i>Sententie astrolabii</i> , pp. 275-276 <i>machinator</i>
<i>magister aedorum</i>	1010 CSCugat II 428, p. 72 <i>magister edorum</i>
<i>malleator</i>	1029 AComtalPerg I 200, p. 521 <i>malleator</i>
<i>*manianus</i>	1196 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 162, p. 291 <i>manian</i>
<i>marinarius</i>	s. XII Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984) <i>marinariï</i>
<i>masadarius</i>	1179 LFeud. I 375, p. 394 <i>masadariï</i>
<i>mercimoniarius</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>mercimoniariis</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>mercimontariis</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>mercimoneriis</i>
<i>petrarius</i>	1168 Marquès, <i>Dipl. St. Daniel de Girona</i> 57, p. 118 <i>pedrerii</i>
<i>picapedra</i>	1174 DipPoblet 512, p. 379 <i>picapedra</i>
<i>princeps coquorum</i>	1138 Baraut, <i>DipTavèrnoles</i> 138, p. 206 <i>princeps cocorum</i>
<i>sagittarius</i>	975 DipPallars 236, p. 411 <i>sagitero</i>

VEU	EDICIONS I DOCUMENT
<i>sculptor</i>	1024 Sangés, <i>DocGuissona</i> 2, p. 228 <i>sculptor</i>
<i>scutifer</i>	1150 LFeud. I 130, p. 131 <i>scutiferum</i>
<i>secator</i>	1141 Sans Travé, <i>DipTBarberà</i> 33, p. 109 <i>segatores</i>
<i>essor</i>	1020 Junyent, <i>Oliba</i> Tex. 9, p. 319 <i>essor</i>
<i>sotulator</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>sotulatoribus</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>sotulatoribus</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>sotulatoribus</i>
<i>structor</i>	978 DipRosselló 506, p. 429 <i>structorem</i> Abadal, <i>ECuixà</i> 102, p. 207 <i>structorem</i>
<i>tapiador</i>	1168 Sarobe, <i>DipTGardeny</i> 184, p. 303 <i>tapiador</i>
<i>therapenta</i>	979 <i>Vita Petri</i> Vrs. 13, p. 136 <i>terapenta</i>
<i>traginer</i>	1049 DACCBarcelona III 757, p. 1253 <i>traginer</i>

A més a més, hi ha cinc mots que es documenten més d'una vegada, però que apareixen en un únic document, cosa que vol dir que van ser emprats per un únic escriptor:

VEU	EDICIONS I DOCUMENT	TESTIMONIS
<i>afaitador</i>	1196 CPoblet 299, p. 183 <i>affaitador</i>	2
<i>almirall</i>	1187 Baraut, <i>ActUrgell</i> 89 (Urgellia 1, p. 179) <i>almiral</i>	2
<i>feltrer</i>	1174 Sarobe, <i>DipTGardeny</i> 263, p. 403 <i>feltrer</i>	3
<i>tapiér</i>	1056 DACCBarcelona III 912, p. 1464 <i>tapiér</i>	2
<i>uitrarius</i>	1189 CPoblet 49, p. 25 <i>ueirier</i>	3

El gruix d'aquestes veus que es llegeixen un sol cop, o en un sol document, el formen catalanismes que rarament es troben abans del segle XII (*feltrer*, *guerrer*), innovacions pròpies de l'Edat Mitjana (*mercimoniarius*, *scutifer*, *sotulator*) i altres veus força particulars, ja testimoniades abans del període medieval, que els escriptors degueren registrar en les seves consultes a glossaris i que plasmaren com a mostra d'erudició (*latomus*)⁶. És prova d'això el diploma més singular de tot el

⁶ Aquesta fou una de les qüestions que, en relació amb els hel·lenismes, més tractà Marta Punsola en la seva tesi. Vegeu PUNSOLA 2017, especialment les pp. 69-81 i 649-660.

corpus pel que fa al testimoniatge de noms d'ofici: la carta pobla de l'Espluga de Francolí⁷, promulgada al 1170 o al 1171 per Ponç i Ramon de Cervera, per Ramon de Torroja i pel vescomte Hug. L'Espluga de Francolí havia iniciat la seva repoblació a mitjans de segle i, amb l'objectiu d'evitar que la veïna Montblanc l'avantatgés, hom va tractar d'atraure-hi nous pobladors i treballadors tot prometent-los llibertat personal i la facultat de disposar dels béns a favor de qui desitgessin. D'entre els múltiples noms d'ofici que s'esmenten al text (*agricultor*, *mercator* o *textor*, per exemple), n'hi ha 6 que no es troben en cap altre document: **bacassa*, *carpentarius*, *conducticius*, *latomus*, *mercimonarius* i *sotulator*. A més, s'hi llegeix també el substantiu *bacallarius*, molt poc freqüent.

1.3. El gènere femení

Pel que fa als noms d'ofici registrats en aquesta documentació, cal remarcar, en darrer lloc, la minsa presència de veus de gènere femení. En efecte, amb prou feines se n'han trobat 16 (menys del 10% del corpus lèxic establert), prova de la presència secundària de les dones en la configuració social de l'Edat Mitjana, les quals ni tan sols no signaven –malgrat que la llei visigòtica ho permetia– en els escatocols dels diplomes com a testimonis dels actes jurídics, si no estaven directament involucrades en la transacció o conflicte que es recollia al document. En aquests casos, a més, acostumaven a firmar com a esposes o vídues⁸.

Solament hi ha dues paraules del lèxic dels oficis exclusivament de gènere femení: **bacassa* i *meretrix*, que fan al·lusió, en principi, a les prostitutes. Com es comprova en les fitxes corresponents, però, són termes poc documentats i amb particularitats semàntiques: no és clar que **bacassa* designi meretrius en l'únic diploma on apareix, la carta de poblament de l'Espluga de Francolí, sinó més aviat dones de baixa condició social i de mala vida, accepció més vaga que no implicaria necessàriament que s'haguessin hagut de guanyar la vida exercint la prostitució. Per la seva banda, *meretrix* és usada sobretot en sentit figurat i com a insult; l'únic rastre de prostitutes reals es podria trobar al sintagma *carreira de*

⁷ Document editat per Josep Maria Font Rius (CPoblación I 141, pp. 202-203), Agustí Altisent (DipPoblet 415, p. 313) i Joaquim Miret (Miret, *Templers i hospitalers*, pp. 304-305).

⁸ Per a la qüestió de les dones testadores i hereves a la Catalunya altmedieval, vid. GÓMEZ RABAL 2005.

meretricibus que es llegeix en un diploma del 1172⁹, però, atès que en aquesta via es troba situada la parròquia de Maria Magdalena, sembla probable que el nom del carrer provingui, precisament, de la santa a qui estava dedicada l'església.

A més d'aquestes dues veus, n'hi ha 14 més que s'han estudiat en la mateixa fitxa que els corresponents masculins. Són les següents:

VEUS			
<i>botera</i>	<i>castellana</i>	<i>colona</i>	<i>cultrix</i>
<i>exaricha</i>	<i>flechera</i>	<i>grammatica</i>	<i>hortulana</i>
<i>iugaria</i>	<i>mansuaria</i>	<i>melera</i>	<i>molinaria</i>
<i>monetaria</i>	<i>scribana</i>		

Entre aquestes paraules n'hi ha 2 del món artesanal (*botera*, *flechera*), 7 dels treballs del camp (*colona*, *cultrix*, *exaricha*, *hortulana*, *iugaria*, *mansuaria*, *molinaria*), 1 nom de comerciant (*melera*), 1 de referent al canvi de monedes (*monetaria*), 1 de referit a la regència d'un castell (*castellana*) i 2 de relacionats amb l'escriptura (*grammatica*, *scribana*). D'aquestes veus, 9 apareixen com a sobrenom d'antropònims (*botera*, *grammatica*, *flechera*, *iugaria*, *mansuaria*, *melera*, *molinaria*, *monetaria* i *scribana*), però això no vol dir que les seves portadores desenvolupessin l'ofici amb el qual signen o són qualificades. Cal recordar que, malgrat la sorpresa de Zimmermann¹⁰ per la presència d'una dona, Guisla, identificada amb el sobrenom de *grammatica* en dos diplomes¹¹, aquesta era en realitat la vídua del gramàtic Gibert. Podria succeir el mateix amb els sobrenoms *monetaria* i *scribana*, però sembla més probable que sí fessin la feina dita les dones que s'identifiquen amb oficis més humils, com els relacionats amb l'artesania i el camp. Contràriament, cal notar que el sobrenom *mansuaria* és ostentat per un home, *Pere*¹², símptoma de la fixació dels cognoms.

Són tan sols 5 els noms d'ofici femenins que són aliens a estructures antropòniques. D'aquests, 3 es relacionen amb el camp: *colona* –veu que apareix, en nombre plural, coordinada als *coloni*, els treballadors de terres que són entregats

⁹ 1172 Sarobe, *DipTGardeny* 227, p. 358.

¹⁰ ZIMMERMANN 2003: 879.

¹¹ 1064 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1252, p. 559 i 1065 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1283, p. 584.

¹² ca. 1151-1155 DipPoblet 129, p. 119: *Pere Mansouera*.

juntament amb altres possessions—, *exaricha*, la pagesa musulmana, i *bortulana*, la conreadora dels horts; menció apart mereix *cultrix*, que no fa al·lusió a una pagesa, sinó a la dona que conrea la fe religiosa. El nom restant, *castellana*, sí al·ludeix a l'encarregada d'un castell, però, com diu Carreras¹³, aquestes nobles eren meres titulars del càrrec, una prova més de la poca autonomia que tenia la dona en aquests segles.

2. Tipologia documental. La qüestió antroponímica

2.1. Tipologia documental

Ja hem fet constar a l'inici del treball, a les pàgines destinades a descriure les característiques de la documentació estudiada, la variada tipologia dels diplomes que la constitueixen¹⁴. En efecte, aquests textos, que formen un corpus d'una riquesa excepcional, contenen multitud de donacions, vendes i compravendes, contractes i permutes, testaments i adveracions testamentàries, juraments de fidelitat i actes de consagració d'esglésies i d'elecció de bisbes, entre d'altres. En ocasions, la tipologia dels textos beneficia la presència d'un tipus concret de lèxic. Així, Adelaida Terol, en el seu estudi a propòsit del lèxic de l'alimentació, assevera el següent¹⁵:

Són d'especial interès els testaments i les adveracions sacramentals, escriptures de tipus privat que es multiplicaran i es generalitzaran en l'època feudal. En aquests s'hi troben sovint detallats els béns mobles del testador, que inclouen objectes de la vaixel·la (estris de cuina, de taula, de celler, etc.), les reserves d'aliments i el bestiar domèstic, entre altres. [...] També són de gran ajut tots aquells documents que [...] relacionen censos en espècie, sobretot contractes agraris, que inclouen el lliurament de censos en espècie per part del camperol al senyor.

Al seu torn, Marta Punsola, que treballà els hel·lenismes, notà que el caràcter solemne de les actes de consagració d'esglésies i d'elecció de bisbes i abats afavoria l'aparició de paraules d'origen grec, fins al punt que «algunes d'aquestes

¹³ CARRERAS 1901-1902: 9.

¹⁴ Vegeu l'apartat 1.1. (Tipologia i fonts) de l'Estudi preliminar.

¹⁵ TEROL 2016a: 608-609.

actes es converteixen en vertaders catàlegs d'hel·lenismes per l'elevat nombre de termes d'origen grec que contenen»¹⁶. Aquestes dues tesis doctorals demostren, en efecte, que la tipologia documental pot resultar determinant per al testimoniatge d'un tipus concret de lèxic. Resulta complicat, però, fer unes afirmacions tan contundents en el cas del lèxic dels oficis, camp semàntic susceptible d'aparèixer en qualsevol tipus de text, tot i que és cert que alguns, pel context que ofereixen, presenten certa abundància d'aquests noms. Són clars exemples d'això la carta pobla de l'Espluga de Francolí ja citada, el repàs de les possessions de Prats de Molló al 1151, on es testimonien termes com *auxtorerius* o *lauandarius*¹⁷, o el recompte de les despeses de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor durant els anys 1156 i 1157, on es recullen els viatgers que s'hi allotjaren¹⁸. Així mateix, no és estrany que a les donacions s'esmentin els pagesos que són cedits juntament amb les terres. La raó que explica que els noms d'ofici es trobin arreu, però, rau en el fet que el gruix d'aquest lèxic apareix dins d'estructures antropòniques, com a sobrenom de noms propis: es pot afirmar que més del 80% dels testimonis de les veus analitzades presenta aquesta funció i, de fet, 80 dels 196 mots tractats (el 41%) tan sols apareixen així, molt sovint als escatocols dels documents, la part més rellevant per al seu testimoniatge. Són els següents:

VEUS			
<i>adobador</i>	<i>afaitador</i>	<i>almirall</i>	<i>architector</i>
<i>arcuarius</i>	<i>armentarius</i>	<i>augurarius</i>	<i>aurifex</i>
<i>barberius</i>	<i>barcarius</i>	<i>battuator</i>	<i>blader</i>
<i>blancharius</i>	<i>bocarius</i>	<i>botellarius</i>	<i>boterius</i>
<i>çabatarius</i>	<i>caldararius</i>	<i>caprarius</i>	<i>carbonarius</i>
<i>carniciarius</i>	<i>choranles</i>	<i>coripanta</i>	<i>corredor</i>
<i>corrigiarius</i>	<i>cosidor</i>	<i>cuirater</i>	<i>cultellarius</i>
<i>dictator</i>	<i>draparius</i>	<i>exarator</i>	<i>faber</i>
<i>feltre</i>	<i>ficarius</i>	<i>flaniador</i>	<i>frenarius</i>
<i>fundibularius</i>	<i>fustarius</i>	<i>garberius</i>	<i>granarius</i>
<i>grangerius</i>	<i>guantarius</i>	<i>guerrer</i>	<i>infirmicius</i>

¹⁶ PUNSOLA 2017: 664.

¹⁷ 1151 Bisson, *Fiscal accounts* 1 L, p. 19.

¹⁸ 1157 Bisson, *Fiscal accounts* 4, p. 35.

VEUS			
<i>laminarius</i>	<i>lanista</i>	<i>litterator</i>	<i>macellarius</i>
<i>magister aedorum</i>	<i>malleator</i>	<i>*manianus</i>	<i>mansuarius</i>
<i>marescalcus</i>	<i>meier</i>	<i>molarius</i>	<i>molinarius</i>
<i>montanarius</i>	<i>munter</i>	<i>paraphonista</i>	<i>pellicarius</i>
<i>pergamenarius</i>	<i>petrarius</i>	<i>picapedra</i>	<i>pictor</i>
<i>piquer</i>	<i>poeta</i>	<i>primiscrinus</i>	<i>sagittarius</i>
<i>salinarius</i>	<i>sartor</i>	<i>serrator</i>	<i>stratarius</i>
<i>succentor</i>	<i>tabernarius</i>	<i>tapiador</i>	<i>tapiier</i>
<i>teglarius</i>	<i>traginer</i>	<i>uinaterius</i>	<i>uitrarius</i>

Hem tingut l'ocasió d'explicar, al començament de la tesi, la configuració de l'estructura antroponímica a la Catalunya altmedieval¹⁹ i els diferents sistemes que hom usà per identificar particulars, d'entre els quals l'addició de l'ofici que algú desenvolupava al seu nom propi fou dels més prolíxos. Això significa, doncs, que el lèxic dels oficis no depèn d'un context determinat, sinó que, com dèiem, pot trobar-se en qualsevol document. Dos juraments de fidelitat de Carcassona, plens de catalanismes, esdevenen exemples magnífics per il·lustrar aquesta qüestió: el que els homes d'aquesta població van fer al 1067 a Ramon Berenguer I i el que, un segle després, al 1179, donà reconeixement a Alfons II d'Aragó i I de Barcelona. Aquests diplomes contenen, cadascun, prop de quatre-centes signatures i demostren la importància del lèxic dels oficis en la nova estructura antroponímica, el desenvolupament de la qual es produí al llarg dels segles X i XI.

2.2. La fixació de l'estructura antroponímica

Efectivament, la identificació d'un individu per mitjà del seu ofici resulta clau en l'estudi del lèxic d'aquest camp: com acabem de veure, nombrosos termes dels testimoniats no s'haurien trobat si no haguessin estat usats amb aquesta finalitat. La fixació d'aquest sistema s'acostà a la seva culminació durant el segle XII, període en el qual es comença a fer palès que aquests sobrenoms ja han esdevingut hereditaris. Posarem un exemple extret de l'acta de la venda d'un

¹⁹ Consulteu, en l'Estudi preliminar, l'apartat 3.3. (L'estructura antroponímica i el lèxic dels oficis).

hort que Berenguer Draper i la seva muller van fer, al 1174, a Guillem d'Alberg i als seus familiars:

1174 Sarobe, *DipTGardeny* 259, p. 398: ego Berengarius T r a p e r et uxor mea ... uenditores sumus tibi Gilelmo de Aluergo et tuis ... unum ortum qui est in termino Ylerde, in honore Raimundi de Monte Catano. *ibid.*: Sig+num Berengarii T r a p e r . *ibid.*: Sig+num Petri T r a p e r , filii nostri.

El passatge mostra la transmissió de pares a fills dels sobrenoms: a més del propi *Berengarius Traper*, signa com a testimoni de la venda el seu fill, Pere, també *Traper*. Hom podria preguntar-se, certament, si aquests individus es dedicaven encara a fabricar i vendre draps, a la manera de negoci familiar perpetuat de generació en generació, i, si bé no es pot donar resposta a tal qüestió, el cert és que es conserven altres signatures de la segona meitat del segle XII que demostren que el sobrenom pot trobar-se ja deslligat de la professió de l'individu. És així, per exemple, en el següent diploma d'Obarra, en què *Poncio Medico* és, en realitat, *iusticia* del rei, nom que designa el magistrat reial que s'encarregava, a l'Aragó, de l'administració de justícia:

1198 (*Obarra*) CDipObarra 161, p. 146: nam clerici qui erant in monasterio sancte Marie de Ouarra, simul cum merino regis Gilelm Plicamanus et Poncio Medico iusticia regis, per mandamentum domni regis et domni Martini abbatis sancti Victoriani anteparauerunt mihi Fertunio, clerico de Fantoua, unam uineam quam tenebam.

D'altra banda, és habitual de trobar aquests sobrenoms amb la seva forma catalana, quelcom que incideix en la qüestió de la fixació, car, tal com denoten també els noms toponímics, hi ha una tendència evident a mantenir en català els noms propis, i és així com es documenten vocables com *cuirater*, *guerrer* o *meler*. També és possible detectar termes de la llengua catalana de manera indirecta, a partir de la seva llatinització: no es documenta al corpus el català *boter*, però sí un genitiu *boterii* creat amb la intenció de donar-li forma llatina. Es llegeix en aquest passatge, del testament d'un cert Berenguer de Sant Martí, redactat al 1081:

1081 Baraut, *DocUrgell* ap. 4 (Urgellia 11, p. 76): testes huius rei sunt Raimundus B o t e r i i , Petrus Vincens de Gerunda, Raimundus de Abadia.

Aquests sobrenoms o, ja, cognoms, emperò, també poden aparèixer en llatí pròpiament dit, qüestió que, en realitat, depèn de l'escrivà, que podia optar per cercar el vocable llatí equivalent al català, si n'hi havia o si el coneixia. Aquesta característica ha permès de descobrir, per exemple, l'existència d'un català *pebrer* en referència a la persona que venia pebre, forma que apareix únicament en un diploma original de 1015 que conté l'acta de la venda a Borrell de dues mujades de vinya situades al territori de Barcelona per tretze mancosos, document que signa, entre d'altres, un tal *Guitardus pebrer*²⁰. Els editors del document van anotar que aquesta paraula devia trobar-se en comptes de *presbiter*, hipòtesi que no era pas inversemblant, però que queda desmentida per la presència d'un *Guitardus piperarius* en un altre diploma, també original i de Barcelona, en què el prevere Domènec anomena els seus marmessors:

1025 (*orig.*) DACCBBarcelona II 383, p. 768²¹: iubeo atque discerno distributoribus mearum rerum, scilicet ... Geriberto, proli Ermildis femine, et Atile et Guitardo Piperario, quos per hoc testamentum constituo ad donandas siue distribuendas meas res, tam mobiles quam immobiles.

Al contrari que en el diploma de 1015, l'escrivà d'aquest optà per traduir el català *pebrer* al llatí, decisió que resulta clau per confirmar l'existència del primer. Aquesta és, en definitiva, una de les mostres més manifestes de la forta presència de la llengua catalana en les estructures antroponímiques.

3. Cronologia i aspectes de *realia*

3.1. Cronologia de les veus testimoniades

L'objectiu fonamental d'aquest treball és l'estudi del lèxic llatí medieval i el del català preliterari, però és innegable l'interès extralingüístic de les fonts estudiades. Aquest interès ja es va tenir en compte al GMLC, on s'explica que, «a través de los distintos artículos, van reflejándose muchos y diversos aspectos de la Alta Edad Media: la cultura material (utensilios, instrumentos, mobiliario, telas, armas, ornamentos y objetos sagrados...), las estructuras sociales, el feudalismo,

²⁰ 1015 (*orig.*) AComtalPerg I 116, p. 404.

²¹ Passatge editat, amb el mateix resultat, a Udina, *La successió testada* 135, p. 315.

las costumbres jurídicas, la repoblación, el cultivo de la tierra, la técnica, las relaciones comerciales, la guerra y la violencia, el culto, la vida monástica, la cultura artística y literaria»²². Les dades que es desprenen d'aquests textos ens han permès de dur a terme, amb el recolzament de fonts històriques i arqueològiques, una certa contextualització sociocultural de la Catalunya altmedieval, aspecte en què ens hem centrat sobretot en les introduccions amb què s'inicia cadascun dels vuit capítols que constitueixen el nostre estudi.

En l'àmbit dels oficis, el testimoniatge mateix de les paraules, ni que sigui tan sols com a sobrenom d'antropònims, és una dada rellevant que certifica l'existència de certes indústries i que pot explicar, encara que sigui de manera indirecta, alguns aspectes de la configuració sociocultural de l'època. En aquest sentit, hi ha una dada externa molt reveladora de l'evolució de la societat: el segle en el qual comencen a documentar-se les paraules d'uns i altres àmbits. Aquesta informació es recull en la taula següent, on s'ofereixen, de nou, els grups que hem identificat i el segle en què els vocables i les expressions que els formen es lleixen per primera vegada:

CAMP SEMÀNTIC		SEGLE			
		IX	X	XI	XII
1.	Artesania	–	2	27	17
	Ferrers	–	1	2	1
	Carboners i vidriers	–	–	–	2
	Fusters	–	–	–	2
	Fabricants d'eines, estris i recipients	–	–	5	4
	Manufacturers de roba i teixits	–	–	4	2
	Cuireters i pelleters	–	–	6	2
	Sabaters	–	–	2	1
	Forners	–	1	3	–
	Carnissers	–	–	3	2
	Cuiners i vinaters	–	–	2	1
2.	Construcció	3	6	8	8
	Arquitectes i mestres d'obres	–	2	4	–
	Picapedrers	–	–	1	4

²² GMLC, p. XXVI.

	Paletes	–	2	1	4
	Comissionats per a la construcció...	2	2	–	–
	Enginyers	1	–	2	–
3.	Camp: agricultura, ramaderia, caça...	6	11	15	13
	Pagesos	2	8	5	2
	Recol·lectors de fruits i cereals	–	–	3	4
	Masovers	1	–	4	1
	Pastors i grangers	1	1	2	3
	Guardabosc i llenyataires	–	1	1	1
	Caçadors, falconers i pescadors	2	1	–	2
4.	Comerç, navegació i moneda	1	2	6	6
	Comerciants i botiguers	1	–	4	1
	Venedors d'espècies i condiments	–	–	1	2
	Navegants i fabricants de naus	–	–	–	3
	Encunyadors de moneda i canvistes	–	2	1	–
5.	Cavalleria, milícia i defensa²³	1	6	10	5
	Cavallers i castlans	1	3	3	–
	Escuders	–	1	1	1
	Guerrers	–	1	5	3
	Vigies i carcellers	–	1	1	1
6.	Esriptura, música i arts visuals	4	6	10	3
	Escrivans	4	2	2	1
	Gramàtics i poetes	–	–	2	–
	Cantors eclesiàstics	–	3	5	1
	Músics, pintors i escultors	–	1	1	1
7.	Cos: medicina, barberia i prostitució	–	2	3	3
	Metges i infermers	–	2	1	1
	Barbers	–	–	1	1
	Prostitutes	–	–	1	1
8.	Altres oficis	–	1	2	8
TOTAL:		15	36	81	63
		7,7%	18,5%	41,5%	32,3%

²³ S'ha eliminat del còmput el mot fantasma **anagant*.

En l'anàlisi d'aquestes dades cal tenir en compte que el nombre de diplomes conservats del segle IX és força menor que el dels segles posteriors, quelcom que pot justificar, almenys en part, el fet que tan sols 15 termes es registrin ja en aquesta centúria, ni el 8% del total. El nombre creix al segle següent, el X, amb 36 veus registrades per primer cop, una mica més del 18%, però l'autèntic esclat es dona als textos del segle XI, que conté 81 noms d'ofici de nova aparició, quasi el 42%. Per bé que decreix una mica, continua essent considerable la xifra de 63 nous vocables al segle XII, el 32%. A continuació, posarem de relleu aquestes dades i procurarem establir relacions amb altres qüestions de *realia*.

3.2. Aspectes de *realia*

En engegar l'estudi dels aspectes de *realia* que traspuen dels documents llegits per a l'anàlisi del lèxic dels oficis, es posa de manifest l'escassetat de dades extralingüístiques que, en el cas concret del camp semàntic que ens ocupa, s'ofereixen en aquests diplomes. Com hem dit unes pàgines enrere, els noms d'ofici són copiosos perquè formen part d'estructures antroponímiques, però són rares les vegades que un document aporta dades rellevants per conèixer les característiques de les ocupacions. N'esmentarem algunes de notòries en les pàgines següents, però, seguint amb el treball que s'ha dut a terme a l'apartat anterior, ens centrarem en el moment en què comencen a testimoniar-se les veus de cada àmbit professional, dada que permet de notar alguns dels usos, costums i canvis que va anar patint la societat catalana de l'Alta Edat Mitjana.

És una mostra efectiva de la rellevància que té notar el segle en què s'inicia el testimoniatge de les veus l'absència de noms relatius als oficis artesanals al segle IX, així com que tan sols se'n trobin dos al següent. Sens dubte, això evidencia la poca tradició artesanal que hi havia en aquests segles a Catalunya, una societat profundament ruralitzada que no va començar a transformar-se de manera decisiva fins al segle XI, especialment a la segona meitat. A partir d'aquest moment, que coincideix amb la instauració dels nuclis urbans, les arts mecàniques, que sempre havien anat lligades a les tasques del camp, van esdevenir autònomes, i això comporta que es comencin a registrar més noms d'artesans que de cap altre àmbit relatiu als oficis. Aquests treballadors pertanyien a les classes més humils i les seves activitats no gaudien sempre de reconeixement social.

Als diplomes es palesa, en primer lloc, la gran importància que va tenir la metal·lúrgia i, de fet, un dels dos noms d'oficis artesanals que es testimonien abans del segle XI és *faber*, veu documentada per primera vegada al 984 que denomina els ferrers que treballaven a les fargues i que, com hem dit abans, és la més freqüent d'aquest bloc tan sols per darrere del sinònim *ferrarius*, vocable patrimonial que es llegeix per primer cop al 1018. L'eina fonamental dels ferrers, que començaren treballant amb tècniques molt rudimentàries, fou el forn, instrument que la majoria de les vegades pertanyia a un senyor que el cedia. No és d'estranyar, doncs, que, com s'explica en un text de 1180²⁴, s'establissin les compensacions que haurien de pagar els ferrers (així com els forners, els altres grans usuaris d'aquesta eina) en cas de fer-lo malbé.

Malgrat el predomini de la metal·lúrgia, als segles XI i XII es detecta l'aparició de multitud de vocables que designen oficis artesanals més lligats a la vida quotidiana, entre els quals cal dir que hi ha un bon nombre d'innovacions lèxiques i semàntiques. Destacarem, en primer lloc, els noms d'ofici referits a la fabricació d'eines, estris i recipients, mots sovint relacionats amb la manipulació i l'emmagatzematge d'aliments (*ollarius*, *cultellarius*, *botellarius*). Molts d'aquests termes es poden posar en relació amb les denominacions d'estrils que va estudiar Terol (de la bateria de cuina, com l'*olla*; de la coberteria, com el *cultellus*; recipients com l'*ampulla*, etc.)²⁵ i que completen la visió que es pot obtenir dels passatges que contenen els noms que aquí estudiem, limitada per l'ús antroponímic que hi impera. Així, característiques com els materials amb què els artesans fabricaven aquests productes (fusta i ferro, en general) poden aparèixer descrites en ocasions en inventaris i testaments. En segon lloc, als textos dels segles XI i XII s'evidencia també la rellevància dels oficis lligats al món tèxtil i del calçat, indústria que ja fou estudiada per Laura Trias²⁶. Destaca la varietat de professionals dedicats a la transformació de pells animals, no tan sols per fer-ne roba i altres peces, com ara els guants (*guantarius*), sinó també instruments com les selles de muntar (*sellarius*) o, fins i tot, pergamins (*pergamenarius*).

Més escàs i tardà és, en canvi, el testimoniatge de professionals de la fusteria (*carpentarius*, *fustarius*), que no apareixen fins a les darreres dècades del segle XII.

²⁴ 1180 CPoblación I 159, p. 221.

²⁵ Vid. TEROL 2016a: 413-606.

²⁶ TRIAS 2012.

Per bé que els termes que s'hi refereixen sols es testimonien com a sobrenom d'antropònims, és sabut, tanmateix, que el seu camp de treball era vast, ja que col·laboraven en la construcció de grans edificacions, bastides per les classes benestants i de pedra (posant-hi finestres, portes, etc.), i de les cases més humils, fonamentalment de fusta, i també eren els encarregats de fabricar eines i estris de treball i bona part del mobiliari de la llar. És també al segle XII quan es tenen les primeres notícies de carboners (*carbonarius*) i de vidriers (*uitrarius*), el treball dels quals estava molt relacionat, com el dels ferrers, amb el foc.

Dels cereals se n'obtenia la farina que usaven els forners (*flecharius, furnarius, panicerius, pistor*), documentats des del segle X, per fabricar pans i dolços (*focacia, panis, nebula*). Pel que fa a la transformació dels productes d'origen animal en aliments, es registren cinc mots que designen carnissers (*bocarius, carnifex i lanista*, des del segle XI; *carniciarius i macellarius*, al XII). Es consumia, sobretot, la carn del bestiar porcí i oví i del vacum, que era venuda per parts. Naturalment, els àpats s'acompanyaven de bevendes, entre les quals la principal fou el vi, produït i venut, almenys des de l'any 1000, pels vinaters (*uinaterius*). També a partir del segle XI es registren cuiners (*coquus*) i, al segle XII, un cap de cuina (*princeps coquorum*), figures, en especial la segona, vinculades a la noblesa.

La situació dels oficis de la construcció és força similar a les dels de l'artesania. Si bé són tres els vocables que ja es detecten al segle IX, dos (*aedificator i restaurator*, que no apareixen fins a la darrera dècada) designen, en realitat, persones que van finançar construccions d'esglésies, mentre que el tercer, *agrimensor*, es llegeix en un tractat tècnic i no pas en un document jurídic. Com han explicat autors com Puig i Cadafalch o Salrach²⁷, l'esclat de la construcció a Catalunya es produí entre els anys 950 i 1050, període de formació de l'arquitectura romànica, i és precisament en aquest interval quan es documenten per primer cop 14 dels 25 noms d'ofici del camp semàntic dels oficis de la construcció. Del 1010 és el diploma que conté la signatura *Fedantius, architectus et magister edorum*²⁸, el primer arquitecte i mestre d'obres amb nom propi de Catalunya i un dels primers artistes romànics coneguts, que s'ocupà de l'execució de les primeres fases de bastiment del monestir de Sant Cugat. També durant aquests anys es registren els

²⁷ Vid. SALRACH 1987: 278 i BONNASSIE 1979-1981: I 419.

²⁸ 1010 (*orig.*) CSCugat II 428, p. 72.

noms *ingeniator* i *machinator*, el testimoniatge dels quals abunda en el desenvolupament tècnic de la societat, en especial en l'àmbit de la guerra, en què cada cop fou més necessària la presència d'enginyers.

La pedra deixà d'ésser trencada a cops de martell i passà a tallar-se amb instruments més específics al segle XII, cosa que podria explicar que la majoria de noms de picapedrers –*latomus*, *petrarius*, *piquer* i *picapedra*– es trobi en aquesta centúria. També són nombrosos els noms de paletes, els professionals a les ordres dels arquitectes i mestres d'obres, que es llegeixen per primera vegada a partir de l'any 1100. En aquest sentit, és molt valuós un diploma del 1175 que conté el contracte entre el bisbe Arnau d'Urgell i Ramon Lambard perquè aquest deixés coberta la catedral de la Seu i aixequés el campanar i el cimbori en 7 anys amb l'ajut del seu equip de paletes, anomenats *lambardos*.²⁹

És coneguda la importància que tenia el món rural a l'Edat Mitjana i, en especial, a Catalunya, rellevància que troba el seu origen en un fortíssim moviment repoblador que es va viure als inicis del període altmedieval. Contribueixen a confirmar la rellevància del camp tant l'ample testimoniatge de veus referides a les tasques laborals d'aquest àmbit com la seva precocitat: el dels oficis rurals és, en efecte, el camp més documentat al segle IX, quan ja es detecten els primers noms dels pagesos que van ocupar les terres (*colonus*, *pagensis*), un masover en un document de la Ribagorça (*caput mansus*) i caçadors i falconers (*uenator*, *falconarius*, potser mencionats com a funcionaris d'un comte). Al llarg dels segles X, XI i XII, augmenta sobretot el nom de mots que designen pagesos, en els quals es detecta una especialització cada cop major. Veus com ara *complantator* i *plantor*, llegides des del segle X, fan referència a un tipus de contracte específic, mentre que d'altres com *ingarius* o, ja al segle XI, *coniunter*, posen l'accent en l'animal de tir amb què es llaurava. Altres noms fan referència a la collita de tot tipus de cereals (*annona*, *bladum*, *frumentum*, noms que designen el blat; *hordeum*, l'ordi; o *avena*, *cibaria* i *cibata*, la civada)³⁰, menja vital en la dieta la importància de la qual es palesa, també, amb els nombrosos termes que designen els seus recol·lectors (*battuator*, *blader*, *granarius*, etc.). Com hem dit altres vegades, hom considerava que els pagesos, serfs supeditats a l'autoritat d'un senyor, formaven part de les terres, de manera que podien ésser cedits amb aquestes.

²⁹ 1174-1175 Baraut, *DocUrgell* 1690 (Urgellia 10, p. 214).

³⁰ Vid. TEROL 2016a: 611-613.

La constitució, al segle XI, dels masos dominicals, les explotacions, generadores de matèries primeres, posseïdes per un senyor, comporta el testimoniatge de quatre veus (*bordarius*, *cabanarius*, *estadant* i *mansuarius*, a les quals se suma, al segle XII, *masadarius*) que designen els caps de família a què el senyor atorgava el mas. També a partir del segle XI augmenten els termes referits a pastors i grangers, fruit de la importància creixent de la ramaderia, activitat present en totes les explotacions que exercia un paper essencial, ja que els animals procuraven aliments, matèries primeres com la llana i podien servir per a l'arada.

Els noms d'ofici relacionats amb el comerç, la navegació i la moneda exemplifiquen l'empenta que va experimentar, cap al segle XI, la producció de béns vendibles a Catalunya, terra que tradicionalment havia produït per al consum propi i que no estava acostumada a generar excedents que posar a disposició del públic. L'impuls necessari el van donar els mercats urbans, que van activar l'economia interior, mentre que les fires ajudaren a posar-ne en marxa l'exterior. L'inici del testimoniatge de noms d'ofici referits a aquesta qüestió, que coincideix amb les primeres mencions a mercats com el de Barcelona³¹, il·lustra, encara una altra volta, l'evolució dels costums tradicionals. En aquest sentit, cal advertir que el substantiu *mercatorius* es documenta als segles IX i XI amb l'accepció de 'monjo a càrrec de les compres a la seva comunitat', i que no és fins a mitjan segle XI que denomina mercaders, moment en què comencen a usar-se també *mercator* i *mercerius*, *tabernarius*, que designa el botiguer que regenta una taverna, i *piperarius*, el venedor de pebre. La presència d'aquests termes, però, és especialment destacada al segle XII, quan es llegeixen també *mercimoniarius*, una vegada, *meler* i *salinarius*. Producte de l'expansió del comerç interior, daten del desè segle les primeres mencions als fabricants de moneda, els *monetarii*, denominats també *aurifices* a l'XI. Els esments, tot i que escassos, al XII, dels fabricants de naus (*barcarius*) i dels navegants (*cursarius*, *marinarius*) coincideixen amb el naixement del comerç marítim. *Nummularius*, que es llegeix dues vegades als segles X i XI en textos d'inspiració bíblica, sembla denominar ja al XII autèntics canvistes de moneda, vitals en una època de tal puixança pel que fa als intercanvis.

Les primeres aparicions del lèxic relatiu als oficis de la cavalleria i de la milícia (molt abundant i, al contrari que els noms mencionats fins al moment, referit

³¹ 989 ACondal 219, p. 406: *per anc scriptura uindicionis mee uindoque, tibi in foris muros ciuitate Barchinona, in ipso burgo, ad prope ipso mercado, casale cum aliquid de curte cum suo ortello meum.*

majorment a individus de la noblesa) reflecteixen l'eclosió del sistema cavalleresc feudal a Catalunya a la primera meitat del segle XI. Així, l'única veu testimoniada al novè segle (al 891, concretament) és *miles*, que conserva encara el sentit de 'guerrer', situació que es manté al segle X, moment en què es llegeix el primer testimoni (l'únic, en aquesta centúria) de *caballarius*, amb el mateix significat. Al segle XI, però, ambdues veus designen ja, com ho fa també *equus*, els cavallers, els homes de condició lliure units al seu senyor per un vincle de vassallatge, que formaven part de la guarnició protectora d'un castell i que estaven dirigits pel castlà (*castellanus*), figura que apareix entre els anys 1036 i 1040. La mateixa cronologia es pot establir per als noms que designen els escuders.

També la majoria de lemes que denominen guerrers es comencen a registrar a partir del segle XI. En efecte, tret de *sagittarius*, tots es registren o al segle onzè (*ballistarius*, *bellator*, *fundibularius*, *pedes*, *pedo*) o al dotzè (*almirall*, *arcuaris*, *guerrer*), i designen generalment *homines ignobiles*, humils, que destacaven per les seves capacitats bèl·liques. Fruit de la inestabilitat d'aquest temps, hom hagué d'apostar als castells sentinelles (*bada*, *speculator*), que vigilaven, atents des de les torres, que no s'acostés l'enemic, i guardians del càrrec (*carcerarius*).

L'abundant presència de termes referits als escrivans, els protonotaris que treballaven en els grans escriptoris eclesiàstics, artífexs del tresor documental de la Catalunya altmedieval, respon al tipus de corpus analitzat. Les signatures autògrafes d'aquests escrivents són la millor font per a l'estudi del lèxic que els descriu, el qual, com el dels pagesos –i quasi igual de ric–, es documenta amb abundància des del segle IX, amb quatre denominacions (*cancellarius*, *notarius*, *scriba*, *scriptor*), que augmenten als segles posteriors (*dictator*, *exarator*, *litterator*, *primiscrinus*, *scribanus*). També en l'àmbit de l'Església, són nombroses i variades, des del segle X, les mostres de cantors eclesiàstics i directors del cor (*cantor*, *choraules*, *coripanta*, etc.), que també s'ocupaven de l'ensenyament dels més petits. Gramàtics i poetes incideixen en la qüestió de la producció literària, mentre que el testimoniatge de músics, pintors i escultors, per bé que reduït, dóna una idea de la presència de les arts en el món laic.

De la salut se'n van ocupar els metges, testimoniats des de la fi del segle X per mitjà de la veu *medicus*, i, als monestirs, els infermers (*infirmarius*, *infirmicius*)³².

³² A més, *therapenta* és usat en sentit figurat en un text literari (979 *Vita Petri Vrs.* 13, p. 136).

També els barbers –designats amb el mot *barberius* en un text de les últimes dècades del segle XI i amb el catalanisme *afaitador* en un altre de les darreries del XII– suturaven ferides, practicaven sagnies i extreïen dents. En un altre ordre de les coses, ja hem dit més amunt que els noms de prostituta no semblen designar realment dones que practiquin el sexe per diners, activitat que, d'altra banda, fou oficiosament acceptada com a mal menor.

Finalment, assevera el caràcter singular dels oficis que s'han reunit al darrer capítol el seu tardà testimoniatge. En efecte, tan sols una de les veus d'aquest grup es documenta al desè segle (*ministerialis*), i només dues més a l'onzè (*exstructor*, que presenta el sentit contrari a l'esperable, i *fossador*). Pot hipotetitzar-se que alguns d'aquests noms que es registren des del segle XII designen noves ocupacions que van néixer alhora que evolucionava la societat.

En conclusió, es pot dir que, malgrat la predominança del lèxic estudiat dins d'estructures antroponímiques, la qual cosa forneix escassa informació socioeconòmica sobre aquests oficis, la documentació llatina de la Catalunya altmedieval ofereix un cert reflex, a vegades a partir del testimoniatge mateix de les paraules i del moment en què afloren, del panorama dels oficis que es varen desenvolupar en aquest territori entre els segles IX i XII, duts a termes en la majoria dels casos pels integrants de les classes més humils (els *homines ignobiles*), subordinats a l'autoritat de nobles i eclesiàstics, els quals, al seu torn, van practicar eminentment tasques relacionades amb la guerra i la producció escrita, respectivament.

4. Característiques lingüístiques

4.1. Veus testimoniades a la llatinitat antiga

El corpus dels noms d'ofici establert el constitueixen termes heretats de les diferents etapes de la llatinitat antiga, d'una banda, i algunes innovacions pròpies del període medieval, de l'altra.

Són nombroses les paraules que ja es documenten en època arcaica (per exemple, *architectus*, *coquus*, *medicus*), clàssica (*arator*, *sensor*, *tabernarius*), postclàssica (*hortulanus*, *malleator*, *praecentor*) o tardana (*architector*, *battuator*, *ollarius*) i que no han patit cap mena de canvi, ni des del punt de vista de la morfologia ni des del de la semàntica. Els principals processos de creació lèxica que s'usaren en l'Antiguitat

clàssica per a la formació dels mots d'aquest camp semàntic (seguiran essent essencials en la formació de nous termes a l'Edat Mitjana) van ser la derivació, per mitjà de l'addició de sufixos i, de manera més esporàdica, la composició. Pel que fa a la sufixació, hom adverteix que els sufixos per excel·lència en la formació de noms d'ofici van ser els nominals *-arius* i *-aria*, en primer lloc, i els agents *-tor* i *-trix*, en segon. A partir dels primers es formaren veus com *ballistarius*, derivada de *ballista*, *carbonarius*, procedent de *carbo*, o *molinaria*, que prové de *molina*, mentre que l'afegiment dels segons donà com a resultat veus com *meretrix*, formada a partir del verb *merere*, *pistor*, que ve de *pinsere*, o *sutor*, procedent de *suere*. Altres sufixos, menys emprats, són *-ista*, que formà el substantiu *lanista*; *-alis*, que donà lloc al substantiu *ministerialis*; o *-anus*, dador d'*hortulanus*. Seguint la tendència de la llengua llatina, són menys comuns els lemes formats per composició. Alguns exemples de veus ben documentades en el llatí anterior a l'Edat Mitjana que segueixen presents als diplomes estudiats són els compostos del verb *facere artifex* (el primer element del qual és *ars*), *aurifex* (*aurum*) i *carnifex* (*caro*), o *armiger*, compost d'*arma* i del verb *gerere*.

4.2. Innovacions semàntiques

Altres mots ja existents que continuem llegint presenten canvis semàntics, molts dels quals tenen el seu origen en els textos cristians. El recurs que propicia la majoria dels desplaçaments semàntics és l'ús de metonímies i metàfores, figures retòriques, especialment la segona, que es troben molt unides, des dels inicis de la llengua, al lèxic dels oficis.

De metonímies relacionades amb els noms d'ofici se'n poden distingir de dos tipus: unes, menys comuns (i, de fet, sovint ja presents abans de l'Edat Mitjana), parteixen del significat de l'ofici per generalitzar-lo. Així, hem pogut veure que *pedes*, el soldat d'infanteria, degué passar a designar tota persona que es desplaçava a peu per un procés de metonímia del tot per la part, és a dir, a partir de la popularització de l'accepció relativa al món de la milícia (encara que aquesta darrera no es va perdre, com demostren els diplomes del nostre corpus). Més comuns, en canvi, són els processos de metonímia que generen un nom d'ofici a partir d'un altre concepte. Així, una metonímia que relacionà el continent amb el contingut possibilità que la locució *caput mansus*, en origen el mas principal d'un indret, passés a designar el masover al capdavant d'una explotació d'aquesta

mena, mentre que *lambardus*, forma sincopada i d'origen vulgar del gentilici italià *Langobardus*, va adquirir el significat de mestre d'obres per la influència que van tenir les gents vingudes de la Llombardia en l'arquitectura, la construcció i l'art romànic.

D'altra banda, el substantiu *sartor*, que pròpiament designa sastres, ja fou usat per Plaute amb l'accepció metafòrica de 'persona experta en ordir enganys o malifetes'³³, mentre que, pel mateix recurs, *carnifex* i *lanista*, termes que inicialment es relacionaven amb l'execució de penes de mort i amb les batalles de gladiadors, respectivament, passaren a anomenar carnisers. La metàfora fou, en efecte, un recurs veritablement comú, sobretot entre els autors cristians, que van dotar de nous significats veus d'ús comú com ara *pastor*. En efecte, que el pastor guiés ramats d'ovelles els inspirà a aplicar aquest nom a Déu i a Crist, referents dels seus seguidors, que feien cas dels seus manaments. El lèxic dels oficis es mostra molt receptiu a l'hora d'acollir aquest tipus de metàfores, que es van anar afermant i ampliant i que van esdevenir molt comunes als textos medievals de tota Europa, on veus com *agricola*, *agricultor*, *faber* o *plantator* apareixen una i altra vegada fent al·lusió a Déu. Per bé que no són tan comunes en els nostres diplomes (cap dels vocables que acabem d'esmentar no presenta aquest ús), termes com l'esmentat *pastor* (que en sentit religiós s'aplica als bisbes, guies dels fidels a la Terra) o *architectus* (que es llegeix referit a Déu, arquitecte del món, en un diploma de l'any 1084³⁴) abunden en la importància de les metàfores. Cal notar, però, que, en aquests casos, la metàfora no ha servit per formar noms d'ofici, sinó que els mots d'aquest camp semàntic han ampliat el seu significat i han passat a fer-se servir amb sentit religiós.

La innovació semàntica sorgeix, sobretot, de la necessitat de donar nom a realitats que neixen en un moment determinat. Així, no és estrany que *miles* o *armiger* passessin a designar cavallers i escuders, figures il·lustres de la societat feudal, i també per aquesta raó és habitual d'advertir desplaçaments semàntics en els termes que designen els cantors i directores dels cors i els escrivans. En relació al primer grup, es detecta que *cantor*, que a Horaci ja anomena els qui canten en les representacions teatrals³⁵, ha passat a ser també el director dels cors catedra-

³³ PLAUT. *Capt.* 660-661.

³⁴ 1084 Baraut, *DocUrgell* 1000 (Urgellia 7, p. 122).

³⁵ HOR. *ars.* 155.

licis i, de manera similar, *praecentor* i *succentor* (respectivament, el cantant principal d'un cor i el qui dóna resposta al seu cant) esdevenen el director del cor i el seu segon. Al seu torn, el tardà *primicerius* començà denominant una dignitat encarregada de molts aspectes de la vida d'una comunitat religiosa, però es va acabar especialitzant, també, com a nom de director d'un cor. Un procés semblant a aquest darrer es dóna en els noms d'escrivans *cancellarius*, *primiscrinus* i *scriba* (en origen, oficials del govern o funcionaris diversos), *dictator* (veu que designava un magistrat del poble romà) i *litterator* (el mestre de lletres, inicialment). Altres possibles innovacions semàntiques serien els termes *grammaticus* i *poeta*, que podrien estar designant escrivans que participen de la redacció d'actes jurídiques.

Un darrer canvi força particular, i degut segurament a la influència de la llengua romànica, és el que patí *sellarius*, paraula que en l'Antiguitat clàssica tan sols apareix documentada en un text epigràfic, que hauria designat una persona relacionada amb les curses i l'ambient que les envoltava i que als nostres documents presenta el significat de 'persona que confecciona cadires, selles i altres guarniments de cuir per als cavalls o els muls', accepció derivada del significat que prengué en la llengua catalana *sella*, el seient de cuir, posat a l'esquena d'una bèstia, perquè el genet hi pugui seure amb comoditat.

4.3. Innovacions lèxiques

Al costat d'aquestes veus que mantenen la forma i el significat, o que han transformat aquest darrer, hom testimonia també moltes altres que tenen el seu origen en època medieval o bé al final de la tardoantiguitat, en el moment de transició d'un període a l'altre. Es tracta d'innovacions lèxiques, que poden ser de nova creació o manlles d'altres parles.

Els mots de nova creació sorgeixen sobretot a partir de processos de derivació. En efecte, la sufixació continua essent el recurs més natural per a la formació de neologismes, i els sufixos nominals *-arius* i *-aria* i l'agent *-tor* segueixen essent els més usats. D'exemples d'innovacions derivades per mitjà d'aquests sufixos se'n troben en els termes *draparius*, *infirmarius*, *serrator* o *sotulator*. Pel que fa a altres sufixos, hi ha un neologisme format amb el sufix *-ista* (*paraphonista*, d'origen grec) i dos per mitjà d'*-icius* (*conducticius*, *infirmicius*). En el llatí medieval, fou molt usual l'ampliació de termes per mitjà de sufixos diminutius, ús que,

com explica Terol, s'hereta «ja del llatí vulgar i del llatí tècnic, en la seva tendència a ampliar els mots primitius per tal de donar-los més cos fònic»³⁶. D'aquesta tendència a servir-se dels diminutius és producte el substantiu *cultellarius*, derivat de *cultellus*, diminutiu de *culter* amb l'afegit del sufix *-ellus*. No és tan productiva la composició, que dona noms com *uasuasor*, sorgit de l'expressió *uasus uasorum*, o el català *picapedra*. Cal notar, a més, la presència de cinc locucions: *caput mansus*, *caput scholae* (que també va donar el compost *caputscholaris*), *fractor lignorum*, *magister aedorum* i *princeps coquorum*.

Quant a la innovació lèxica duta a terme per mitjà de préstecs o manlleus d'altres llengües, el primer que destaca és l'elevat nombre de catalanismes documentats, sobretot al segle XII, circumstància que deriva de la força que té la llengua romànica en una societat en què el llatí és, ja fa temps, una llengua de cultura. Aquests catalanismes poden aparèixer llatinitzats (és a dir, adaptats a la fesomia de la llengua llatina) o directament manlevats, sense canvis en la forma patrimonial³⁷. Les llatinitzacions es poden reconèixer amb certa facilitat perquè el sufix romànic *-er* acostuma a ésser substituït per *-erius*. Com que els termes llatins conviuen, com s'acaba de dir, amb les llatinitzacions de les formes romàniques i amb les formes romàniques pròpiament dites, es pot donar el cas que una mateixa paraula aparegui amb la seva aparença llatina (*ferrarius*, *fustarius*), amb la catalana (*ferrer*, *fuster*) i amb una llatinització superficial (*ferrerius*, *fusterius*). En altres casos, la llatinització serveix per testimoniar indirectament una veu catalana, supòsit ja esmentat en el cas de *boter*, llatinitzat *boterius*³⁸.

En relació als manlleus directes del català, es documenten mots patrimonials com l'antic *fabre*, derivat del llatí *faber*, uns pocs que no tenen ascendent llatí (*cosidor*, *cuirater*) i encara d'altres que provenen d'una llengua estrangera (*guerrer*, d'origen germànic). Els catalanismes són constants en els àmbits de l'artesania (*cosidor*), la construcció (*piquer*) o el camp (*coniunter*), mentre que el lèxic dels escriptors i els cantors eclesiàstics és més conservador i tendeix a emprar veus llatines ben establertes. Els sufixos més emprats en aquestes paraules són, *-er* i *-dor*,

³⁶ TEROL 2016a: 614. L'autora explica que «aquests mots sovint són ja heretats de la llatinitat antiga i, en alguns casos, es mostren simplement com a formes ampliades, sense canvi de significat respecte al mot d'origen».

³⁷ Per al recurs de la llatinització, vid. GRÀCIA SAHUQUILLO & QUETGLAS 2005.

³⁸ Vegeu l'apartat 2.2. ("La fixació de l'estructura antroponímica") d'aquestes conclusions.

hereus dels corresponents llatins, que es troben, per exemple, en el doblet *tapièr* i *tapiador*. Com ja s'ha dit, la inclusió en les estructures antroponímiques de l'ofici que hom duia a terme ha beneficiat l'estudi del lèxic que ens ocupa, molt especialment pel que fa al testimoniatge de termes catalans.

Quant als manlleus d'altres llengües, predominen els germanismes, més presents en noms d'oficis artesanals (*blancharius*), rurals (*bordarius*) o militars (*guerrier*), i els hel·lenismes, escrits en molts casos com a símbol d'erudició (*choraules*, *latomus* o *therapeuta*); en canvi, només hi ha dos arabismes, *almirall* i *exarichus*. Finalment, la forma *ueirier* que es llegeix en un document de l'any 1189³⁹ és un occitanisme.

4.4. Altres característiques

Com s'ha dit en les pàgines d'introducció⁴⁰, hem procurat de recollir totes les variants i formes que presenta cada paraula perquè, en una escriptura no sistematitzada com la d'aquests diplomes, les grafies reflectides revelen certs aspectes de la pronúncia de la parla romànica. En aquest sentit, es detecta la vacil·lació de les grafies *b* i *u* i, per tant, el pas de l'oclusiva bilabial sonora a la labiodental fricativa (ho demostren formes com *caballarius*, *caualler* i *canalarius*, en què també varia l'escriptura de la líquida, fet habitual ja en altres etapes de la llengua), així com una clara oscil·lació en la manera de reflectir la *s* inicial que va seguida d'una altra consonant (*escribanus*, *scribanus*). D'altra banda, s'observa l'ús de la grafia *ch* per expressar el so [ç]. Així ho palesen formes, sovint catalanismes, com ara *barcher* o *bocher*.

Com és d'esperar, són poques les veus que no presenten continuïtat en alguna de les llengües parlades en territori romànic, encara que la seva pervivència varia: n'hi ha de panromàniques (*caldararius*, *cancellarius*, *cantor*, *caprarius*, *constructor*), d'altres que, per diversos motius, es troben només en una part de la Romània (*fustarius*, *quantarius*, *malleator*) i unes poques que han perviscut en una sola llengua (és el cas de *miles*, que només va donar el romanès *mire*). Entre les veus que no es troben en cap de les parles romàniques hi ha *eques*, substituïda pel terme més popular *caballarius*, o innovacions del llatí medieval força particulars com *exarator*;

³⁹ 1189 CPoblet 49, p. 25.

⁴⁰ Consulteu l'apartat "Estructura del treball", subapartat "Estructura de les veus", epígrafs "Variants", "Formes" i "Testimonis documentals".

pelliparius o *sotulator*. Tampoc arribaren a les llengües romàniques locucions com *fractor lignorum* o *magister aedorum*, lligades a la creativitat de l'escrivà.

Per acabar, cal ressaltar la presència de set doblats lèxics: *architector* i *architectus*; *infirmarius* i *infirmicius*; *mercatorius* i *mercator*; *pedes* i *pedo*; *plantor* i *plantator* (triplet, si s'afegeix *complantator*); *scriba* i *scribanus*; i *tapiet* i *tapiador*. No sembla, en principi, que hi hagi diferències semàntiques destacables entre els vocables que formen cada doblat.

5. Datacions avançades i addicions a les obres lexicogràfiques

5.1. Avançaments respecte del GMLC i del DECAt i el DCVB

Encara que ho hem fet des del punt de vista de *realia*, hem parlat més amunt del segle en què hom comença a testimoniar cadascun dels noms d'ofici que es troben als diplomes estudiats. En efecte, en la línia del que es proposen tant el GMLC com la resta de diccionaris i glossaris de llatí medieval, hem tractat de trobar els testimonis documentals més antics de les veus que conformen aquest camp semàntic, qüestió molt rellevant en el cas de les innovacions i de les formes romàniques. El buidatge dels passatges que contenen noms d'ofici en els textos de la Catalunya altmedieval ha permès d'avançar dotze de les primeres datacions que s'ofereixen al GMLC. Són les que consten en la taula comparativa següent, en què es mostra el primer testimoni que es presenta en aquesta obra i l'avançament que n'hem pogut fer. Al costat dels anys s'inclou la forma o formes amb què es llegeix la paraula als testimonis en qüestió:

VEU	GMLC	AVANÇAMENT
<i>aedificator</i>	1002 <i>aedificatorem</i>	1000 <i>edificatores</i>
<i>armiger</i>	1024 <i>armigerum</i>	949 <i>armigeri</i>
<i>ballistarius</i> ⁴¹	1030 <i>balester</i>	1023 <i>ballester</i>
<i>blancharius</i>	1084 <i>blancher</i>	1067 <i>blancher</i>
<i>caballarius</i> ⁴²	1018-1026 <i>caualariis</i>	964 <i>cauallero</i>

⁴¹ No només s'avança la datació més antiga aportada al GMLC, sinó també el testimoni més antic del català *ballester*.

VEU	GMLC	AVANÇAMENT
<i>çabatarius</i>	1044 <i>çabatarii</i>	1028 <i>cabater</i>
<i>cancellarius</i>	879 <i>cancellarius</i>	848-849 <i>cancellarius</i>
<i>cantor</i>	980 <i>cantor</i>	913 <i>kantoris</i>
<i>castellana</i>	ante 1150 <i>castellana, -as</i>	969 <i>kastellana</i>
<i>constructor</i>	1035 <i>constructores</i>	967 <i>constructores</i>
<i>dictator</i>	1081 <i>ditator</i>	1055 <i>dictator</i>
<i>faber</i>	989 <i>fabri</i>	984 <i>faber</i>

L'avançament d'aquestes cronologies afecta, excepte en el cas de *faber*, mots inclosos al primer volum del GMLC, que conté les lletres A-D, fet que, bàsicament, es deu als anys transcorreguts des de la seva publicació, duta a terme entre el 1960 i el 1985, temps des del qual el corpus s'ha beneficiat de la publicació de nombroses edicions de documents. Pel que fa a aquestes noves datacions, cal dir, d'altra banda, que l'avançament d'*aedificator* es fa respecte de l'única accepció que s'inclou al GMLC ('el qui amb la seva paraula o el seu exemple edifica moralment els altres'⁴³), però que, amb el sentit de 'constructor' (en concret, la 'persona a càrrec de la qual es construeix un edifici'), ja es troba al 893. De manera semblant, encara que hem testimoniat *dictator* al 1055, el GMLC no ho fa, volguement, fins al 1081, que és quan apareix per primera vegada la variant, pròpia del llatí medieval, *ditator*.

El gruix més important de datacions avançades, però, és de mots romànics, veus que apareixen per primer cop als textos estudiats. En efecte, la recerca duta a terme ha permès d'avançar la datació de 69 veus catalanes respecte de les dates que recolliren o bé Joan Coromines, al seu *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat), o bé Antoni Maria Alcover i Francesc de Borja Moll, al *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB). Aquesta informació es constata en la taula que segueix, on es mostra, novament, la datació més antiga detectada pels lexicògrafs esmentats i l'avançament que n'hem realitzat:

⁴² S'ha anticipat, endemés, el testimoniatge més antic del català *cavaller*, que és del 1046 i no del 1094.

⁴³ Vid. GMLC, s. v.

VEU	DECat / DCVB	AVANÇAMENT
<i>almirall</i>	s. XIII <i>almirall</i>	1187 <i>almiral</i>
<i>arcuarius</i>	s. XIII (Llull) <i>arquer</i>	1190 <i>archer</i>
<i>ballistarius</i>	1030 <i>balester</i>	1023 <i>ballester</i>
<i>barcarius</i>	1341 <i>barcher</i>	1168 <i>barcher</i>
<i>battuator</i>	s. XV <i>batedors</i>	1172 <i>batedor</i>
<i>blader</i>	s. XIV (?) <i>bladers</i>	1167 <i>blader</i>
<i>blancharius</i>	1084 <i>blancher</i>	1067 <i>blancher</i>
<i>botellarius</i>	s. XIV <i>boteller</i>	1081 <i>botler</i>
<i>boterius</i>	1391 <i>boter</i>	1060 <i>botera</i>
<i>bouarius</i>	s. XIII ex. <i>bouer</i>	1131 <i>bouer</i>
<i>çabatarius</i>	s. XIII (Llull) <i>sabater</i>	1028 <i>cabater</i>
<i>caldararius</i>	1394 <i>calderer</i>	1185 <i>calderer</i>
<i>caprarius</i>	1640	1174 <i>cabrer</i>
<i>carbonarius</i>	s. XV <i>carboner</i>	1133 <i>carboner</i>
<i>carcerarius</i>	1358 <i>carcerer</i>	1180 <i>carcerer</i>
<i>carniciarius</i>	s. XIII ex. <i>carnicers</i>	1148 <i>carnicer</i>
<i>castellanus</i>	1066 <i>castla</i>	1043 <i>castellan</i>
<i>cauator</i>	s. XIII (Jaume I) <i>canadors</i>	1162 <i>canador</i>
<i>coquus</i>	s. XIII	1181 <i>coc</i>
<i>corredor</i>	s. XIII (Jaume I) <i>corredors</i>	1167 <i>corredor</i>
<i>corrigiarius</i>	s. XV <i>corretgers</i>	1067 <i>correier</i>
<i>cosidor</i>	? (Cançó popular)	post 1167 <i>cosidor</i>
<i>cuirater</i>	1186	1094 <i>cuirater</i>
<i>cultellarius</i>	1379 <i>colteller</i>	1137 <i>colteler</i>
<i>draparius</i>	1250 <i>draper</i>	1067 <i>draper</i>
<i>faber</i>	s. XIII	1022 <i>fabre</i>
<i>ferrarius</i>	s. XIII (Llull) <i>ferrer</i>	1040 <i>ferer</i>
<i>flecharius</i>	1202 <i>flecarie</i>	1062 <i>flecher</i>
<i>forestarius</i>	1069 <i>forester</i>	1037 <i>forester</i>
<i>frenarius</i>	1358 <i>frener</i>	1176 <i>frener</i>

VEU	DECat / DCVB	AVANÇAMENT
<i>furnarius</i>	s. XIII (Llull) <i>former</i>	1067 <i>former</i>
<i>fustarius</i>	s. XIII (Llull) <i>fuster</i>	1172 <i>fuster</i>
<i>garberius</i>	1393 <i>garber</i>	1055 <i>garber</i>
<i>guerrer</i>	s. XV <i>guerrers</i>	1118 <i>guerrer</i>
<i>hortulanus</i>	s. XIII (Llull) <i>hortolà</i>	1065 <i>ortolan</i>
<i>laborator</i>	s. XIII (Llull) <i>lauradors</i>	1160 <i>laurador</i>
<i>lambardus</i>	1381 <i>lambarts</i>	1067 <i>lambard</i>
* <i>manianus</i>	1352 <i>manyà</i>	1196 <i>manian</i>
<i>mansuarius</i>	1628 <i>masover</i> 1900 <i>maser</i>	1079 <i>mansouer</i> 1091 <i>maser</i>
<i>marescalcus</i>	1197 <i>menescalco</i>	1172 <i>mariscalc</i>
<i>meler</i>	1494	1113 <i>melera</i>
<i>mercarius</i>	1251 <i>mercaders</i>	1113 <i>mercader</i>
<i>mercerius</i>	1285 <i>mercer</i>	1067 <i>mercer</i>
<i>ministerialis</i>	1289 <i>menesterals</i>	990 <i>ministral</i>
<i>molarius</i>	1354 <i>molers</i>	1044 <i>moler</i>
<i>molinaris</i>	s. XIII (Llull) <i>moliner</i>	1093 <i>monner</i>
<i>monetarius</i>	s. XIII <i>moneders</i>	1056 <i>monedera</i>
<i>montanarius</i>	s. XII <i>montaner</i>	1080 <i>montaner</i>
<i>munter</i>	s. XIV (Muntaner) <i>munters</i>	1156 <i>monter</i>
<i>ollarius</i>	s. XIII (Llull) <i>ollers</i>	1044 <i>oier</i>
<i>pagensis</i>	s. XIII (Llull) <i>pageses</i>	1106 <i>pageses</i>
<i>panicerius</i>	s. XIII <i>paniçer</i>	998 <i>panicers</i>
<i>partiaris</i>	1191 <i>parcer</i>	1165 <i>parcers</i>
<i>pellicarius</i>	1250 <i>pellicer</i>	1051 <i>pilicer</i>
<i>piquer</i>	1225	1160 <i>picer</i>
<i>porcarius</i>	1313 <i>porquer</i>	1199 <i>porcher</i>
<i>salinarius</i>	s. XIII ex. <i>saliners</i>	1137 <i>saliner</i>
<i>sartor</i>	1197 <i>sartre</i>	1175 <i>sartre</i>
<i>scutarius</i>	1158 (1156) <i>escuder, escuders</i>	1067 <i>scudler</i>

VEU	DECat / DCVB	AVANÇAMENT
<i>sellarius</i>	1342 <i>seller</i>	1064 <i>seler</i>
<i>serrator</i>	1377 <i>serradors</i>	1100 <i>serrador</i>
<i>tapiador</i>	1316 <i>tapiador</i>	1168 <i>tapiador</i>
<i>teglarius</i>	1284 <i>teuler, teulera</i>	1179 <i>teuler</i>
<i>textor</i>	1298 <i>tixedor</i>	1010 <i>texidor</i>
<i>tincturarius</i>	1383 <i>tintorers</i>	1052 <i>tintorer</i>
<i>tornarius</i>	s. XIV <i>tormer</i>	1151 <i>tormers</i>
<i>traginer</i>	s. XIII (Llull) <i>traginer</i>	1049 <i>traginer</i>
<i>troterius</i>	s. XIII (Llull) <i>troter</i>	1157 <i>troter</i>
<i>uinaterius</i>	1270 <i>vinatés</i>	1171 <i>uinader</i>

A més a més, s'han detectat cinc llatinitzacions que evidencien indirectament l'existència de catalanisms que no apareixen als documents i que no foren registrats a la lexicografia catalana fins temps després:

VEU	DECat / DCVB	AVANÇAMENT
<i>barberius</i>	1309	1074 <i>barberi</i>
<i>boterius</i>	1391 <i>boter</i>	1081 <i>boterii</i>
<i>grangerius</i>	s. XIII (Llull) <i>granger</i>	1164 <i>grangerius</i>
<i>iugarius</i>	1064 <i>iuuero</i>	996 <i>iouero</i>
<i>petrarius</i>	s. XIV <i>pedrers</i>	1168 <i>pedrerii</i>

Sens dubte, els resultats obtinguts, amb avançaments de diversos segles en algunes ocasions (el català *tintorer*, per exemple, apareix més de tres-cents anys abans, que en el cas de *caprarius* són quasi cinc-cents), evidencien el caràcter de font primordial que posseeixen els documents de la Catalunya altmedieval per al coneixement del català preliterari.

5.2. Addicions respecte del GMLC i del DECat i el DCVB

En el decurs de la recerca també s'han detectat 16 termes, documentats abans del segle XII, que no apareixen als fascicles publicats del GMLC, generalment,

perquè les edicions en què s'han trobat no havien estat encara publicades. La seva inclusió podrà tenir-se en compte en futures edicions, especialment ara que se n'està preparant la versió digital. Presentem a continuació el llistat de veus i les raons que en justificarien la inclusió:

VEU	JUSTIFICACIÓ
<i>architector</i>	Mot tardà molt poc documentat abans de l'Edat Mitjana.
<i>armentarius</i>	Testimoniatge del català <i>armenter</i> .
<i>aurifex</i>	Innovació semàntica.
<i>bada</i>	Catalanisme.
<i>barberius</i>	Innovació lèxica.
<i>bocarius</i>	Innovació lèxica. Testimoniatge del català <i>bocher</i> .
<i>botellarius</i>	Innovació lèxica. Testimoniatge del català <i>botler</i> .
<i>boterius, botera</i>	Innovació lèxica. Testimoniatge del femení català <i>botera</i> .
<i>bouarius</i>	Testimoniatge de la llatinització del català <i>bouer</i> (<i>bouerus</i>).
<i>coripanta</i>	Innovació lèxica.
<i>cuirater</i>	Catalanisme.
<i>flecharius</i>	Testimoniatge del català <i>flecher</i> .
<i>frenarius</i>	Mot tardà molt poc documentat abans del període medieval. Testimoniatge del català <i>frener</i> .
<i>furnarius</i>	Testimoniatge del català <i>forner</i> .
<i>garberius</i>	Testimoniatge del català <i>garber</i> .
<i>guantarius</i>	Innovació lèxica.

Igualment, s'han testimoniats, en diplomes redactats des de la segona meitat del segle XI, aproximadament, mostres del català *ferrer* (també *ferer*), que no apareix al GMLC a la veu on hauria de constar, *ferrarius*, i que es podria afegir, també.

En un altre sentit, hi ha quatre catalanismes que no apareixen inclosos a les obres d'Alcover i Moll i de Coromines, mots que quedaren circumscrits al període medieval i que caigueren en l'oblit. Aquestes veus són *complantador*, terme de la llengua jurídica que es registra per primera vegada al 981⁴⁴ com a sobrenom

⁴⁴ 981 (*orig.*) ACondal 190, p. 372.

d'antropònim i que també apareix en plural (*complantadors* i, potser per error, *complatadors*) en testimonis dels segles XI i XII; *laminer*, veu derivada, en darrer terme, del llatí *lamina* 'làmina de metall'; *pebrer*, de què ja hem parlat, que tan sols es troba a les obres lexicogràfiques citades com a nom de diversos tipus de planta⁴⁵ i que, això no obstant, apareix en un diploma com a nom d'ofici⁴⁶; i, en darrer lloc, el compost *picapedra*, documentat al 1174 en un text de Poblet⁴⁷. Cal afegir que *tapièr* no és recollit per aquestes obres, però que sí l'empra Coromines en la redacció de la veu *tàpia*. Per acabar, podria suggerir-se la possibilitat que les veus *auztorenius* i *augurarius* siguin llatinitzacions que indicarien l'existència, dels catalanismes **astorer* i *agorer*, veu aquesta última que sí s'inclou en alguns dels diccionaris publicats a la Renaixença, com el de Labèrnia⁴⁸.

6. Comprovació i correcció de lectures

El treball amb edicions de documents resulta imprescindible no només per fer factible una investigació com aquesta, sinó també tots els treballs que es duen a terme al GMLC. En efecte, és gràcies a la seva utilització que al llarg de tants d'anys s'ha pogut anar bastint la base de dades digital del grup, sense la qual no es podria entendre l'activitat que realitza avui dia aquest equip. Malgrat la seva condició d'eina indispensable, no es pot menystenir, però, el risc que suposa treballar amb fonts editades i no amb el document original pel perill d'acceptar, com a bones, lectures inexactes dels editors. Per aquesta raó, s'ha acudit als originals corresponents per comprovar algunes lectures que atenyen a veus que es registren una sola vegada, els mots de més difícil interpretació.

En primer lloc, hem comprovat dues de les còpies de la carta de població de l'Espluga de Francolí del 1171. Una, un trasllat del 1262, es conserva a l'ACA (GPSJJ, 15, 21b, 236a) i fou editada per Font Rius i per Miret⁴⁹; l'altra, també del segle XIII, es guarda a l'AHN (2017, 7) i és el document de què partí Altisent⁵⁰.

⁴⁵ Vid. Coromines, *DECat* VI 353b, 45-48 i DCVB, s. v. *pebrer*.

⁴⁶ **1015** (*orig.*) AComtalPerg I 116, p. 404.

⁴⁷ **1174** DipPoblet 512, p. 379.

⁴⁸ Vid. DicLabèrnia, s. v.

⁴⁹ Vegeu, respectivament, CPoblació I 141, pp. 202-203 i Miret, *Templers i hospitalers*, pp. 304-305.

⁵⁰ DipPoblet 415, p. 313.

Es va considerar necessari consultar aquests originals perquè el document conté sis noms d'ofici que no es troben enlloc més, els quals es van poder verificar⁵¹ (*bagases* [*bagassas* Altisent], *carpentoris*, *conducticiis*, *latomis*, *mercimoniariis* [*mercimoneriis* Miret⁵², *mercimontariis* Altisent], *sotulatoribus*). També es va certificar que la resta de noms d'ofici presents havien estat transcrits amb correcció (*agricultores*, *bacallaras* [*bacalares* Altisent], *mercatoribus*, *pellipariis*, *textoribus*). En segon lloc, s'han comprovat els termes que apareixen al cartulari de Poblet, conservat a la Biblioteca Pública de Tarragona (n'és el manuscrit 241) i editat al 1938 per l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). De nou, totes les lectures que afecten la recerca (*affaitador*, *flaviador*, *pergaminariis* i *ueirier*) han resultat correctes. Els passatges extrets dels *Libri Antiquitatum* de la Catedral de Barcelona foren comprovats fa anys pels membres del GMLC, però, tot i així, hem volgut llegir personalment, per la seva singularitat, la forma *sator* que, segons el fitxer del GMLC, apareix en comptes de *sartor* en un diploma de l'any 1036. Efectivament, als *Libri Antiquitatum* manca la *-r*.

D'altra banda, en estudiar les fonts editades s'han pogut corregir algunes lectures i interpretacions que afecten al testimoniatge de noms d'ofici. Així, hem considerat que era incorrecte interpretar com a antropònim la forma *sagitero* present en un diploma de l'any 975⁵³, com cregueren Ramon d'Abadal i, seguint-lo, Bolòs i Moran⁵⁴, i que ha de ser un sobrenom. Tampoc no és bona la transcripció *sicario* (*Bonifiliis*, *sicario uel cabater*) que van donar els editors dels pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona en l'edició d'un text del 1032⁵⁵: s'hi ha de llegir *ficario*, que ja apareix en un document anterior, del 1028, en la mateixa estructura (*Bonifiliis ficario uel cabater*). Aparentment, Baraut trobà el segon i darrer testimoni del substantiu *secator* en un text, del segle XII⁵⁶, on, segons la seva transcripció, hi diu el següent: *et in antea quando illo annone fuit segatore talauit mihi totum insegarre*. Aquesta lectura, emperò, s'ha de rectificar. El text fa així: *et in antea*

⁵¹ Si no s'indica el contrari, les dissemblances entre edicions provenen de les còpies usades per a la transcripció i no hi ha cap error.

⁵² Com s'explica en la veu corresponent, es tracta d'un desenvolupament divers de l'abreviatura i no pas d'un problema de lectura.

⁵³ 975 DipPallars 236, p. 411.

⁵⁴ Bolòs-Moran, *RAC*, s. v. *Sagitero*.

⁵⁵ 1032 (*orig.*) AComtalPerg II 220, p. 557.

⁵⁶ s. XII (*orig.*) Baraut, *DocUrgell* ap. 46 (Urgellia 11, p. 107).

quando illo annone fuit segato retalavit mihi totum in segare. No s'ha de llegir, doncs, *fuit segatore talavit*, sinó *fuit segato retalavit*, així com *in segare*, en comptes d'*insegare*. Al corpus no hi ha, així doncs, més que un sol testimoni de *secator*.

En fi, cloem aquesta tesi doctoral, *El lèxic dels oficis a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*, amb el desig que contribueixi a enriquir el coneixement del lèxic llatí present en els textos redactats en el domini lingüístic de la llengua catalana des del segle IX fins al XII. És d'esperar, igualment, que els resultats de l'anàlisi d'aquest camp semàntic ajudin a la composició del GMLC i aportin dades a la lexicografia del llatí medieval i de la llengua catalana i, alhora, que el treball realitzat sigui una eina útil per als estudiosos d'àmbits com la filologia, la història, l'arqueologia o el dret i, en definitiva, per a tots els qui desitgin aprofundir el seu saber del món medieval.

Conclusions

The research on which is based this doctoral thesis –aimed at detecting, compiling and analysing exhaustively the names of trade attested in Latin diplomas written in the Catalan linguistic domain between the 9th and the 12th centuries– has provided us with a vast array of results that are relevant to the branch of knowledge to which this study belongs, that is, Medieval Latin and Catalan lexicography. The most obvious outcome is the constitution of a lexical corpus of approximately 200 terms, all present in documentary texts of a notarial kind and assorted typologies. Amongst these words, we can find several lexical and semantic innovations that characterise the language of the analysed texts, especially Catalanisms and loanwords from other languages. Moreover, the study of these terms has allowed us to address other *realia* matters related to the way of living in High Medieval Catalonia. In a nutshell, the research that we have carried out has led us to a series of reflections that are to be presented as conclusions in the following sections.

1. Lexical corpus

1.1. General description

As we have already explained¹, the main objective of this study is to create a comprehensive corpus of the names of trade attested in written sources from High Medieval Catalonia, essential point for the development of our research. Based on these sources (around 24.000 diplomas and edited texts, gradually digitised by the GMLC's team) and thanks to the resources available to this group's researchers, we have been able to compile a total of 196 substantives

¹ Vid. section 3 (Methodology and objectives) of the Introduction.

and locutions (210 if we take into account the feminine words attested). As we will develop in the following pages, the resulting corpus is constituted by Latin terms that already existed before the Middle Ages, but also by lexical and semantic innovations, with a notable presence of loanwords from other languages, especially Catalan.

As far as the semantic content is concerned, these 196 lemmata can be separated according to the distribution presented in this thesis. In this sense, we have attempted to arrange the terms depending on the reality that they describe, so the reader can find each word and their definitions intuitively, grasping at the same time a general view of the trades found in the analysed corpus:

SEMANTIC FIELD		TERMS	%
1.	Craftwork	46	23,5%
	Blacksmiths	4	
	Coal workers and glass manufacturers	2	
	Carpenters	2	
	Tools, utensils and containers makers	9	
	Manufacturers of clothes and fabric	6	
	Curriers and furriers	8	
	Shoemakers	3	
	Bakers	4	
	Butchers	5	
	Cooks and vintners	3	
2.	Construction	25	12,7%
	Architects and master builders	6	
	Stonemasons	5	
	Construction workers	7	
	Commissioners for the construction and restoration of buildings	4	
	Engineers	3	
3.	Countryside: agriculture, stockbreeding, hunting and fishing	45	23,0%
	Peasant farmers	17	
	Cereal and fruit harvesters	7	
	Heads of farmsteads	6	

	Shepherds and farmers	7	
	Forest wardens and woodcutters	3	
	Hunters, falconers and fishers	5	
4.	Commerce, navigation and currency	15	
	Merchants and shopkeepers	6	7,7%
	Sellers of spices and condiments	3	
	Sailors and ship manufacturers	3	
	Coining and money changing professionals	3	
5.	Cavalry, warfare and defence	23	
	Knights and <i>castlans</i>	8	11,7%
	Squires	3	
	Soldiers	9	
	Sentries and jailers	3	
6.	Writing, music and visual arts	23	
	Scribes	9	11,7%
	Grammarians and poets	2	
	Ecclesiastical singers	9	
	Musicians, painters and sculptors	3	
7.	Body: medicine, barbers and prostitution	8	
	Doctors and nurses	4	4,1%
	Barbers	2	
	Prostitutes	2	
8.	Others	11	
TOTAL:		196	

We have already mentioned in the Introduction² that, although this is the most effective distribution for this work's nature, the classification of the words implies certain limitations, since some terms could easily fit in different categories. In this sense, the example of *ballistarius* is clear; this word is used to describe both the soldier and the crossbow-maker. Therefore, even though we have tried to offer a coherent and intuitive disposition of the terms, the reader might find some words susceptible to belonging to more than one group. We have to admit, thus, that our classification, despite offering a valuable general view, can also

² Vid. section 4 (Structure of the study), subsection 4.1. (General structure).

present some shortcomings. In any case, it seems clear that the number of terms registered in each of these semantic fields constitutes a true reflection of the social configuration at that time.

There are two groups that clearly stand out and represent almost half of the words, nearly a 47%: the one referred to craftsmen and the one that alludes to field workers. First of all, the lexis that describes those who carry out artisanal trades consists of 46 terms, the 23,5% of the words and expressions attested. The manufacturers of tools, utensils and containers used for the daily activities are predominant (9), particularly the terms that refer to fabric and footwear professionals (17), which appear distributed in three subgroups: a first one with the nouns of the manufacturers that generally use wool as the raw material to make clothes and rags (6); a second one with the substantives that describe carriers and furriers (8); and, finally, a third group devoted to shoemakers (3). Less varied is the lexis used to designate blacksmiths (4 terms), although this collective is cited with notable frequency. Furthermore, there are 2 terms that allude to carpenters, 1 for coal workers and 1 for glass manufacturers. Finally, 4 nouns refer to bakers and 5 to butchers, while 2 name cooks and only 1 designates vintners.

On the other hand, the most abundant and productive social group of the Middle Ages, the field workers, appears through 45 different expressions, that is to say, the 23% of the 196 terms that constitute the lexis of trades. More than a third of these words are more or less generic denominations of the peasant farmers that cultivated the fields (17), but is also notable the lexical richness used to name the collectors of cereal and fruit (7, generally wheat collectors), heads of farmsteads (6) and the field men connected to stockbreeding (7). Moreover, we have documented 3 terms related forest-keeping and wood-cutting, while hunting, falconry and fishing, activities linked to the wealthy class, are represented by 5 substantives.

It is also remarkable the number of terms that give name to the trade of those who work in construction and engineering, a semantic field closely related to craftwork (in some cases, it has been included in the latter by a few lexicographical works³) and composed of 25 denominations, virtually the 13%

³ For instance, the work of MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1995.

of the total. This lexis mostly refers to architects and master builders (6 terms), stonemasons (5) and various construction workers (7), but we have also registered 4 nouns used to denominate the people that fund a construction or a building restoration. Lastly, 3 substantives describe the engineers that create widgets, war devices, etc.

As for the terms included in the fourth chapter, we have documented 6 substantives referred to merchants and shopkeepers, and 3 that allude to sellers of spices and condiments. Also 3 nouns designate sailors and 3 name the men responsible for coining and changing money. As we will see, these 15 denominations (less than the 8%) belong to the second half of the 11th century and to the 12th century, coinciding with the expansion of internal, and especially foreign trade, navigation and money exchange in Medieval Catalonia.

More abundant and much more attested are the terms referred to cavalry and warfare, 23 (around 12%). Predominantly, we can find terms that designate knights and *castlans*, which are mentioned thousands of times in the texts. We have counted 8 denominations, to which we should add 3 nouns that allude to squires, young men aspiring to become knights. We have also found varied ways to name soldiers specialised in different combat techniques (9), men that were usually selected for their fighting skills. Finally, 2 terms refer to the guards that protected a castle's ramparts and towers, and 1 designates the jailer responsible for keeping an eye on the prisoners.

The majority of the 23 nouns (again, almost a 12%) that are gathered in the sixth chapter, related to the literary and artistic creation, can be linked to the ecclesiastical sphere: nearly all of them allude to scribes (9) and choir singers (also 9). Only 1 term designates grammarians and 1 names poets, although it appears that some of them also wrote documents. As far as laymen are concerned, 3 nouns denominate musicians (*flaniador*), painters (*pictor*) and sculptors (*sculptor*).

The seventh chapter contains trades related to the body, the testimony of which is much more modest, regarding to both the number of terms attested and their frequency of use. They only account for the 4% (8 terms): 4 designate doctors and nurses, 2 refer to barbers and 2 name prostitutes. Finally, as we have already explained in other occasions, we have separated in the last chapter

a series of terms very difficult to classify that didn't fit in the other categories, be it because they designate other trades, or because their meaning is unknown or ambiguous. They are 11 lemmata, approximately the 5% of the total.

1.2. Frequency of use of the terms

The frequency of use of the analysed words is extremely variable, a fact that can be due to the nature of the word itself (popular or erudite), or to the varied presence of the trade they name. First, a few terms appear hundreds, if not thousands, of times; for this study, we have selected a representative sample. These highly attested words tend to be terms that already existed in the Latin language before the Middle Ages and designate common professions from mostly two semantic fields: cavalry and metallurgy. In this sense, with more than 1500 testimonies, the most attested word is *miles*, a term that has suffered a semantic transformation and is mainly used to designate knights. *Miles*, as the GMLC puts it⁴, is an erudite translation of *caballarius*, the popular term for the same figure and, precisely, the second most used name of trade, with around 1000 testimonies documented. The terms that commonly denominate blacksmiths, *faber* and *ferrarius*, are also pretty abundant, with 300 and 500 appearances, respectively. Similarly, it is interesting to point out the late word *ollarius*, seldom found before the Middle Ages, which has been attested more than 100 times in its Latin form, as well as in the Catalanism *oller* and its Latinisation *ollerius*.

Secondly, there is a group, not very numerous, formed of terms that are relatively usual, but that don't appear as often as the previous group. In fact, the testimonies of words such as *cancellarius*, *caput scholae* (the most documented locution), *exarichus* or *textor* oscillate between 15 and 50. Generally speaking, there are two reasons that explain this wide but not overwhelming presence: first, professions such as *caput scholae* or *textor* are by no means rare but, due to their level of specialisation, they are not as common as the aforementioned group; second, terms like *cancellarius* or *exarichus* designate usual occupations, just like *miles* or *faber*, but are nonetheless expressed through several words that are more or less synonyms. We have already seen that there are 17 different ways to name

⁴ Vid. GMLC, s. vv. *armiger* and *caballarius*.

the peasant farmers and that 9 different terms designate public notaries. As a consequence, the abundance of testimonies of each word necessarily decreases.

There is a third group of words that appear between 2 and 10 times. This is the case, for instance, of the terms *coquus*, with 8 appearances, *coripanta*, with 2, or *fustarius*, with 7. This scarce frequency of use can be explained by the late appearance of most words (for example, *fustarius* is not documented until 1171), or because, due to their semantic field, they can not be usual in juridical documents (that is the case of *coquus*). Lastly, we should also consider the erudite nature of some terms, frequently extracted from glossaries, as happens with *coripanta*.

Finally, a surprising number of terms, specifically 53, are only attested once. They have been gathered in the following table, which also specifies the date of their appearance and the edition or editions where they can be found⁵:

TERM	EDITIONS AND DOCUMENT
<i>agrimensor</i>	9c. <i>De domo proprietatis et possibilitate hereditatis</i> , p. 329 <i>agrimensor</i>
<i>architector</i>	1090 Bach, <i>ACSolsona</i> 307, p. 176 <i>architectoris</i>
<i>auztorerius</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>auztorerium</i>
* <i>bacassa</i>	1171 DipPoblet 415, p. 313 <i>bagassas</i> CPoblación I 141, p. 202 <i>bagases</i> Miret, <i>Templers i hospitals</i> , p. 305 <i>bagassas</i>
<i>barberius</i>	1074 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 1370, p. 668 <i>barberi</i>
<i>barcarius</i>	1168 DipTortosa 194, p. 252 <i>barcher</i>
<i>battuator</i>	1172 Sarobe, <i>DipTGardeny</i> 230, p. 363 <i>batedor</i>
<i>bellator</i>	1091 Baraut, <i>DocUrgell</i> 1079 (Urgellia 7, p. 197) <i>bellator, -ores</i>
<i>caementarius</i>	1175 Baraut, <i>DocUrgell</i> 1690 (Urgellia 10, p. 215) <i>cementarios</i>
<i>caldararius</i>	1185 DipTortosa 392, p. 488 <i>calderer</i>

⁵ The fact that several editors offer the same interpretation of these words confirms their veracity, and this is why we have included all of the editions that contain them. As we will see later, we have been able to verify some of these readings. On the other hand, we haven't taken into account the phantom word **auagant*, the incorrect interpretation of which has already been rectified by Bastardas: **11c.** Usat. 112 (Usat. 89, ed. 1984): *mariti uxores suas reptare possint de adulterio, eiam per suspicionem, et ille debent se expiare inde per illarum aueramentum, per sacramentum et per bataliam.*

TERM	EDITIONS AND DOCUMENT
<i>caput scholaris</i>	1027 Junyent, <i>Oliba</i> Dip. 92, p. 145 <i>caput scholaris</i> Gonzalvo, <i>Pau i treva</i> 1, p. 5 <i>caput scholaris</i>
<i>carcerarius</i>	1180 DipTortosa 314, p. 394 <i>carcerer</i>
<i>carpentarius</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>carpentoris</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>carpentoris</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>carpentoris</i>
<i>conducticius</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>conducticiis</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>conducticiis</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>conducticiis</i>
<i>coniunter</i>	1075 Baraut, <i>DocUrgell</i> 899 (Urgellia 7, p. 30) <i>coniunTERS</i>
<i>cosidor</i>	1167 DipPoblet 316, p. 244 <i>cosidor</i>
<i>cursarius</i>	12c. Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984) <i>cursarii</i>
<i>exstructor</i>	1086 Baraut, <i>DocUrgell</i> 1029 (Urgellia 7, pp. 149-150) <i>exstructoribus</i>
<i>ficarius</i>	1028 AComtalPerg I 189, p. 509 <i>ficario</i>
<i>flaniador</i>	1196 CPoblet 299, p. 183 <i>flaniador</i>
<i>fossador</i>	1024 CSCugat II 493, p. 144 <i>fossadores</i>
<i>fractor lignorum</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>fractorem lignorum</i>
<i>fundibularius</i>	1002 Baraut, <i>DocUrgell</i> 278 (Urgellia 3, p. 109) <i>fundibularius</i> Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 668, p. 17 <i>fundibularius</i>
<i>granarius</i>	1172 DipPoblet 437, p. 328 <i>graner</i>
<i>grangerius</i>	1168 DipPoblet 334, pp. 256-257 <i>grangerius</i>
<i>guerrer</i>	1118 CPoblación I 50, p. 85 <i>guerrer</i>
<i>infirmarius</i>	1189 CSCugat III 1180, p. 317 <i>infirmario</i>
<i>infirmicius</i>	1020 Udina, <i>La successió testada</i> 116, p. 288 <i>infirmicii</i> Puig i Ustrell, <i>Dipl. St. Llorenç del Munt</i> 189, p. 880 <i>infirmicii</i>
<i>laminarius</i>	1130 LFeud. I 187, p. 187 <i>laminer</i> AComtalPergCont. 623, p. 1039 <i>laminer</i>
<i>lanista</i>	1029 AComtalPerg I 200, p. 521 <i>lanista</i>
<i>latomus</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>latomis</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>latomis</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>latomis</i>

TERM	EDITIONS AND DOCUMENT
<i>lauandarius</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>lauanderium</i>
<i>luminarius</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 1 L, p. 19 <i>luminarium</i>
<i>machinator</i>	11c. <i>Sententie astrolabii</i> , pp. 275-276 <i>machinator</i>
<i>magister aedorum</i>	1010 CSCugat II 428, p. 72 <i>magister edorum</i>
<i>malleator</i>	1029 AComtalPerg I 200, p. 521 <i>malleator</i>
<i>*manianus</i>	1196 Bisson, <i>Fiscal accounts</i> 162, p. 291 <i>manian</i>
<i>marinarius</i>	12c. Usat. 64 (cap. 60, ed. 1984) <i>marinariii</i>
<i>masadarius</i>	1179 LFeud. I 375, p. 394 <i>masadarii</i>
<i>mercimoniarius</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>mercimoniariis</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>mercimontariis</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>mercimoneris</i>
<i>petrarius</i>	1168 Marquès, <i>Dipl. St. Daniel de Girona</i> 57, p. 118 <i>pedrerii</i>
<i>picapedra</i>	1174 DipPoblet 512, p. 379 <i>picapedra</i>
<i>princeps coquorum</i>	1138 Baraut, <i>DipTavèrnoles</i> 138, p. 206 <i>princeps cocorum</i>
<i>sagittarius</i>	975 DipPallars 236, p. 411 <i>sagitero</i>
<i>sculptor</i>	1024 Sangés, <i>DocGuissona</i> 2, p. 228 <i>sculptor</i>
<i>scutifer</i>	1150 LFeud. I 130, p. 131 <i>scutiferum</i>
<i>secator</i>	1141 Sans Travé, <i>DipTBarberà</i> 33, p. 109 <i>segatores</i>
<i>essor</i>	1020 Junyent, <i>Oliba</i> Tex. 9, p. 319 <i>essor</i>
<i>sotulator</i>	1171 CPoblación I 141, p. 202 <i>sotulatoribus</i> DipPoblet 415, p. 313 <i>sotulatoribus</i> Miret, <i>Templers i hospitalers</i> , p. 305 <i>sotulatoribus</i>
<i>structor</i>	978 DipRosselló 506, p. 429 <i>structorem</i> Abadal, <i>ECuixà</i> 102, p. 207 <i>structorem</i>
<i>tapiador</i>	1168 Sarobe, <i>DipTGardeny</i> 184, p. 303 <i>tapiador</i>
<i>therapeuta</i>	979 <i>Vita Petri</i> Vrs. 13, p. 136 <i>therapeuta</i>
<i>traginer</i>	1049 DACCBarcelona III 757, p. 1253 <i>traginer</i>

Moreover, five words are documented more than once, but they appear on a sole diploma, which means that they were used by just one scribe:

TERM	EDITIONS AND DOCUMENT	TESTIMONIES
<i>afaitador</i>	1196 CPoblet 299, p. 183 <i>affaitador</i>	2
<i>almirall</i>	1187 Baraut, <i>ActUrgell</i> 89 (Urgellia 1, p. 179) <i>almiral</i>	2
<i>feltre</i>	1174 Sarobe, <i>DipTGardeny</i> 263, p. 403 <i>feltre</i>	3
<i>tapier</i>	1056 DACCBBarcelona III 912, p. 1464 <i>tapier</i>	2
<i>uitrarius</i>	1189 CPoblet 49, p. 25 <i>ueirier</i>	3

The majority of the words that appear just once, or in just one document, consists of Catalanisms that are rarely attested before the 12th century (*feltre*, *guerrer*), Medieval innovations (*mercimoniarius*, *scutifer*, *sotulator*) and other unusual terms that, despite being registered before the Middle Ages, come from the use of glossaries and are incorporated by some scribes to exhibit their erudition (*latomus*)⁶. This is proven by the most unique document when it comes to names of trade: l'Espluga de Francolí's letter of settlement⁷, promulgated in 1170 or 1171 by Ponç and Ramon de Cervera, Ramon de Torroja and the viscount Hug. L'Espluga de Francolí had initiated its repopulation by the middle of the 12th century and, in order to prevent the advance of its neighbour Montblanc, attempted to attract new settlers and workers by means of offering them personal freedom and the right to have their possessions available to whom they wanted. Amongst the multiple trades mentioned in the text (*agricultor*, *mercator* or *textor*, for instance), we can count 6 terms that don't appear in any other document: **bacassa*, *carpentarius*, *conducticius*, *latomus*, *mercimoniarius* and *sotulator*. Additionally, this document attests the word *bacallarius*, which is pretty uncommon.

1.3. The feminine gender

When it comes to names of trade registered in our documentation, it is important to point out the scarce presence of feminine terms. In fact, we have been able to document only 16 feminine words (less than 10% of the lexical

⁶ This question was widely addressed in relation to Hellenisms by Marta Punsola's thesis. Vid. PUNSOLA 2017, more specifically pp. 69-81 and 649-660.

⁷ Document edited by Josep Maria Font Rius (CPoblación I 141, pp. 202-203), Agustí Altisent (DipPoblet 415, p. 313) and Joaquim Miret (Miret, *Templers i hospitalers*, pp. 304-305).

corpus). This evidences the secondary presence of women in the Medieval social structure; even though the Visigoth law allowed it, they didn't even sign in the eschatocols of the diplomas as witnesses to the juridical acts, if they were not directly involved in the transaction or conflict registered in the document. Moreover, if that was the case, they usually signed as wives or widows⁸.

There are only two terms in our corpus that are exclusive to the feminine gender: **bacassa* and *meretrix*, which allude, in principle, to prostitutes. As we can see in the corresponding files, though, these words are barely documented and present some semantic particularities: it is not clear that **bacassa* means harlot in the only diploma in which it appears, l'Espluga de Francol's letter of settlement; in fact, it probably refers to women with low social status that led a bad life, a generic acceptance that doesn't necessarily imply that they made a living as prostitutes. On the other hand, *meretrix* is mainly used in a figurative sense and as an insult; the only trace of real prostitutes could be found in the phrase *carreira de meretricibus*, attested in a 1172 diploma⁹, but since this street harbours Maria Magdalena's parish, it seems plausible that the name of the road came from the saint to which the church was devoted.

Apart from these two terms, our corpus contains 14 more feminine words, which have been studied alongside their masculine counterparts. They are the following:

TERMS			
<i>botera</i>	<i>castellana</i>	<i>colona</i>	<i>cultrix</i>
<i>exaricha</i>	<i>flechera</i>	<i>grammatica</i>	<i>hortulana</i>
<i>iugaria</i>	<i>mansuaria</i>	<i>melera</i>	<i>molinaria</i>
<i>monetaria</i>	<i>scribana</i>		

Amongst these words, 2 are linked to craftwork (*botera*, *flechera*), 7 belong to field workers (*colona*, *cultrix*, *exaricha*, *hortulana*, *iugaria*, *mansuaria*, *molinaria*), 1 refers to a merchant (*melera*), 1 alludes to currency exchange (*monetaria*), 1 to the regency of a castle (*castellana*) and 2 are related to the scribal sphere (*grammatica*,

⁸ Regarding the matter of testatrices and female heirs in High Medieval Catalonia, vid. GÓMEZ RABAL 2005.

⁹ 1172 Sarobe, *DipT Gardeny* 227, p. 358.

scribana). 9 of these terms appear as anthroponyms (*botera*, *grammatica*, *flechera*, *iugaria*, *mansuaria*, *melera*, *molinaria*, *monetaria* and *scribana*), but this does not imply that the women bearing those names actually developed the trade with which they sign or are qualified in the documents. We should remember that, despite Zimmermann's¹⁰ surprise before the presence of a woman, Guisla, identified with the nickname *grammatica* in two diplomas¹¹, she was in fact the widow of a grammarian named Gibert. This could also be the case of the terms *monetaria* and *scribana*. However, when it comes to more humble trades, such as those related to craftwork or the countryside, it is more plausible to believe that women really did the work. On a different note, the term *mansuaria* is borne by a man, *Pere*¹², which we read as a symptom of the fixation of surnames.

Only 5 feminine names of trade are unconnected to anthroponymic structures; 3 of them are related to the countryside: *colona* – a term that is attested in plural alongside the *coloni*, field workers that were usually handed over with other properties–, *exaricha*, the Muslim peasant farmer, and *hortulana*, the woman who grows a garden. A different case is that of *cultrix*, which refers to a woman that cultivates the religious faith. Lastly, *castellana* alludes, in fact, to the regent of a castle but, citing Carreras¹³, these nobiliary women only held the title, fact that proves once again the scarce autonomy of Medieval women.

2. Documentary typology. The anthroponymy question

2.1. Documentary typology

At the beginning of this study, where we have described the specific traits of the analysed documentation, we have already noted the wide range of typologies that constitute it¹⁴. In effect, these texts, that create an exceptionally rich corpus, contain multiple donations, acquisitions, contracts and exchanges, wills and testamentary certifications, oaths of fidelity, church consecrations and bishop elections, among others. Sometimes, it is precisely the type of texts what favours

¹⁰ ZIMMERMANN 2003: 879.

¹¹ **1064** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1252, p. 559 and **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1283, p. 584.

¹² **ca. 1151-1155** DipPoblet 129, p. 119: *Pere Mansouera*.

¹³ CARRERAS 1901-1902: 9.

¹⁴ Vid. section 1.1. (Tipologia i fonts) of the Preliminary study.

the presence of a specific kind of lexis. In this sense, Adelaida Terol, in her thesis on the lexis of food and diet, stated this¹⁵:

Són d'especial interès els testaments i les adveracions sacramentals, escriptures de tipus privat que es multiplicaran i es generalitzaran en l'època feudal. En aquests s'hi troben sovint detallats els béns mobles del testador, que inclouen objectes de la vaixel·la (estris de cuina, de taula, de celler, etc.), les reserves d'aliments i el bestiar domèstic, entre altres. [...] També són de gran ajut tots aquells documents que [...] relacionen censos en espècie, sobretot contractes agraris, que inclouen el lliurament de censos en espècie per part del camperol al senyor.

Also, Marta Punsola, who studied the Hellenisms, noted that the solemn nature of church consecrations and bishops and abbots election acts favoured the presence of terms of Greek origin, to the extent that «algunes d'aquestes actes es converteixen en vertaders catàlegs d'hel·lenismes per l'elevat nombre de termes d'origen grec que contenen»¹⁶. As a matter of fact, these two doctoral theses demonstrate that the documentary typology can determine the use of a specific type of lexis. As far as the lexis of trades is concerned, however, it is difficult to make such assertions, since this semantic field is prone to appear in any kind of text; nevertheless, some of them, due to their context, can be abundant in these substantives. Some examples are l'Espluga de Francolí's letter of settlement, aforementioned, the list of Prats de Molló's possessions from 1151, where we can find terms like *auxtorerius* or *lauandarius*¹⁷, or the expenses of the count's residence in Sant Pere de Vilamajor between the years 1156 and 1157, which gathers the travellers that stayed there¹⁸. Moreover, several donations mention the workforce that is handed over with the lands. Notwithstanding, the reason why names of trade can be found anywhere lies on the fact that most of these terms appear in anthroponymic structures: it can be affirmed that more than the 80% of the testimonies of the analysed terms present this function, and

¹⁵ TEROL 2016a: 608-609.

¹⁶ PUNSOLA 2017: 664.

¹⁷ 1151 Bisson, *Fiscal accounts* 1 L, p. 19.

¹⁸ 1157 Bisson, *Fiscal accounts* 4, p. 35.

80 out of the 196 studied words (41%) are only used as anthroponyms, especially in the documents' eschatocols. In particular, they are:

TERMS			
<i>adobador</i>	<i>afaitador</i>	<i>almirall</i>	<i>architector</i>
<i>arcuarius</i>	<i>armentarius</i>	<i>augurarius</i>	<i>aurifex</i>
<i>barberius</i>	<i>barcarius</i>	<i>battuator</i>	<i>blader</i>
<i>blancharius</i>	<i>bocarius</i>	<i>botellarius</i>	<i>boterius</i>
<i>çabatarius</i>	<i>caldararius</i>	<i>caprarius</i>	<i>carbonarius</i>
<i>carniciarius</i>	<i>choraules</i>	<i>coripanta</i>	<i>corredor</i>
<i>corrigiarius</i>	<i>cosidor</i>	<i>cuirater</i>	<i>cultellarius</i>
<i>dictator</i>	<i>draparius</i>	<i>exarator</i>	<i>faber</i>
<i>feltre</i>	<i>ficarius</i>	<i>flauiator</i>	<i>frenarius</i>
<i>fundibularius</i>	<i>fustarius</i>	<i>garberius</i>	<i>granarius</i>
<i>grangerius</i>	<i>guantarius</i>	<i>guerrer</i>	<i>infirmicius</i>
<i>laminarius</i>	<i>lanista</i>	<i>litterator</i>	<i>macellarius</i>
<i>magister aedorum</i>	<i>malleator</i>	<i>*manianus</i>	<i>mansuarius</i>
<i>marescalcus</i>	<i>meler</i>	<i>molarius</i>	<i>molinaris</i>
<i>montanarius</i>	<i>munter</i>	<i>parapbonista</i>	<i>pellicarius</i>
<i>pergamenarius</i>	<i>petrarius</i>	<i>picapedra</i>	<i>pictor</i>
<i>piquer</i>	<i>poeta</i>	<i>primiscrinis</i>	<i>sagittarius</i>
<i>salinarius</i>	<i>sartor</i>	<i>serrator</i>	<i>stratarius</i>
<i>succentor</i>	<i>tabernarius</i>	<i>tapiador</i>	<i>tapiier</i>
<i>teglarius</i>	<i>traginer</i>	<i>uinaterius</i>	<i>uitrarius</i>

Earlier in this thesis, we have explained the configuration of the anthroponymic structure in High Medieval Catalonia¹⁹ and the different systems used to identify individuals, among which the addition of a trade to someone's name was certainly common. Consequently, the lexis of trades does not depend on a particular context but can be found in any document. Two Carcassonne's oaths of fidelity, full of Catalanisms, become excellent examples to illustrate this matter: the one made to Ramon Berenguer I in 1067 and the one made to

¹⁹ Vid. section 3.3. (L'estructura antroponímica i el lèxic dels oficis) of the Preliminary study.

Alfons II of Aragon and I of Barcelona in 1179. Each of these diplomas contains around 400 signatures and shows the importance of the lexis of trades in the new anthroponymic structure, the development of which took place during the 10th and the 11th centuries.

2.2. The fixation of the anthroponymic structure

In effect, the identification of an individual through their trade is key to studying the lexis of this field: many of the attested terms wouldn't have been found had not been used to this purpose. The fixation of this system reached its peak in the 12th century, when it started to be evident that those nicknames had become hereditary. For instance, in the sale of a vegetable garden by Berenguer Draper and his wife to Guillem d'Alberg and family in 1174 we can read:

1174 Sarobe, *DipTGardeny* 259, p. 398: ego Berengarius Traper et uxor mea ... uenditores sumus tibi Gilelmo de Aluergo et tuis ... unum ortum qui est in termino Ylerde, in honore Raimundi de Monte Catano. *ibid.*: Sig+num Berengarii Traper. *ibid.*: Sig+num Petri Traper, filii nostri.

The passage shows how these names were passed on from parents to their children: apart from *Berengarius Traper*, his son, also *Traper*, signs as a witness to the sale. It makes sense to wonder if these people were actually in the business of making and selling fabric and, even though we cannot answer such question, we have certainly found other signatures from the second half of the 12th century that demonstrate that the nickname can be totally unconnected to a person's profession. That is the case, for instance, of a diploma from Obarra, in which *Poncio Medico* is in fact *iusticia regis*, a denomination that describes the royal magistrate responsible for administrating justice in the Crown of Aragon:

1198 (*Obarra*) CDipObarra 161, p. 146: nam clerici qui erant in monasterio sancte Marie de Ouarra, simul cum merino regis Gilelm Plicamanus et Poncio Medico iusticia regis, per mandamentum domni regis et domni Martini abbatis sancti Victoriani anteparauerunt mihi Fertunio, clerico de Fantoua, unam uineam quam tenebam.

In a different sense, it is not uncommon to find these anthroponyms in their Catalan form. As it happens with the case of toponyms, there is a clear tendency to maintain the Catalan for proper nouns, and this is how we document terms like *cuirater*, *guerrer* or *meler*. It is also possible to detect Catalan words indirectly through their Latinisation: there is no trace of the Catalan term *boter* in our corpus, but there is the genitive *boterii* created in order to confer a Latin form to the word. It can be found in the following passage, extracted from Berenguer de Sant Martí's will, 1081:

1081 Baraut, *DocUrgell* ap. 4 (Urgellia 11, p. 76): testes huius rei sunt Raimundus B o t e r i i, Petrus Vincens de Gerunda, Raimundus de Abadia.

Nevertheless, these nicknames, that we may already consider surnames, can also appear written in Latin; this matter depends on the scribe, who at times opted for a Latin equivalent to a Catalan word, given that it existed or they knew it. For example, this trait has allowed us to discover the existence of the Catalan term *pebrer* with reference to the person who sold pepper. This form has only been documented once in a 1015 diploma that contains the act of sale of two *mijades* of vineyard located in Barcelona for the price of 13 *mancusos*; this document is signed, among others, by *Guitardus pebrer*²⁰. The document's editors thought that this word should be *presbiter*, a theory that is not at all implausible, but that can be refuted by the presence of a *Guitardus piperarius* in another diploma, also from Barcelona, in which a priest called Domènec names his testamentary executors:

1025 (*orig.*) DACCBarcelona II 383, p. 768²¹: iubeo atque discerno distributoribus mearum rerum, scilicet ... Geriberto, proli Ermildis femine, et Atile et Guitardo Piperario, quos per hoc testamentum constituo ad donandas siue distribuendas meas res, tam mobiles quam immobiles.

In contrast to the former document, the latter's scribe decided to translate the Catalan *pebrer* to Latin, which became the key to confirm the existence of this word. In conclusion, this case offers clear evidence of the strong presence of the Catalan language in anthroponymic structures.

²⁰ **1015** (*orig.*) AComtalPerg I 116, p. 404.

²¹ Passage edited by Udina, *La successió testada* 135, p. 315, with the same result.

3. Chronology and *realia*

3.1. Chronology of the attested terms

The main objective of this thesis is the study of Medieval Latin lexis, as well as preliterary Catalan, but we cannot deny the extralinguistic interest of the sources that have been analysed. This interest was already taken into consideration by the GMLC, when it explains that «the entries reflect many and diverse aspects of the High Middle Ages: material culture (utensils, tools, furniture, fabrics, weapons, ornaments and holy objects, etc.), social structures, feudalism, legal customs, repopulation, tilling, technology, trade relations, war and violence, religious cult, monastic life, artistic and literary culture»²². These texts have provided us with enough data to carry out, with the proper help of historical and archaeological sources, a sociocultural contextualisation of High Medieval Catalonia; we have focused on this aspect in the introductions that head each of the eight chapters that constitute our study.

As far as trades are concerned, the sole presence of the words, even if they are just used as anthroponyms, is relevant to certify the existence of certain industries and can explain, though indirectly, some aspects of the sociocultural configuration at the time. In this sense, there is an external piece of information that is key to reveal the evolution of society: the century in which a term starts being documented. This evidence has been put together in the following table, which offers the different semantic groups and the century in which the terms and expressions that constitute them can be read for the first time:

SEMANTIC FIELD		CENTURY			
		IX	X	XI	XII
1.	Craftwork	–	2	27	17
	Blacksmiths	–	1	2	1
	Coal workers and glass manufacturers	–	–	–	2
	Carpenters	–	–	–	2
	Tools, utensils and containers makers	–	–	5	4
	Manufacturers of clothes and fabric	–	–	4	2
	Curriers and furriers	–	–	6	2

²² GMLC, p. XXVI.

	Shoemakers	–	–	2	1
	Bakers	–	1	3	–
	Butchers	–	–	3	2
	Cooks and vintners	–	–	2	1
2.	Construction	3	6	8	8
	Architects and master builders	–	2	4	–
	Stonemasons	–	–	1	4
	Construction workers	–	2	1	4
	Commissioners for the construction...	2	2	–	–
	Engineers	1	–	2	–
3.	Countryside: agriculture...	6	11	15	13
	Peasant farmers	2	8	5	2
	Cereal and fruit harvesters	–	–	3	4
	Heads of farmsteads	1	–	4	1
	Shepherds and farmers	1	1	2	3
	Forest wardens and woodcutters	–	1	1	1
	Hunters, falconers and fishers	2	1	–	2
4.	Commerce, navigation and...	1	2	6	6
	Merchants and shopkeepers	1	–	4	1
	Sellers of spices and condiments	–	–	1	2
	Sailors and ship manufacturers	–	–	–	3
	Coining and money changing professionals	–	2	1	–
5.	Cavalry, warfare and defence²³	1	6	10	5
	Knights and <i>castlans</i>	1	3	3	–
	Squires	–	1	1	1
	Soldiers	–	1	5	3
	Sentries and jailers	–	1	1	1
6.	Writing, music and visual arts	4	6	10	3
	Scribes	4	2	2	1
	Grammarians and poets	–	–	2	–
	Ecclesiastical singers	–	3	5	1
	Musicians, painters and sculptors	–	1	1	1

²³ The ghost-word **auagant* has been removed from computation.

7.	Body: medicine, barbers and prostitution	–	2	3	3
	Doctors and nurses	–	2	1	1
	Barbers	–	–	1	1
	Prostitutes	–	–	1	1
8.	Others	–	1	2	8
TOTAL:		15	36	81	63
		7,7%	18,5%	41,5%	32,3%

When analysing these data, is important to remember that the number of preserved diplomas from the 9th century is considerably low compared to subsequent centuries' figures; this fact could explain why only 15 terms, less than the 8%, are registered in this period of time. This number grows during the next century, the 10th, with 36 terms registered for the first time, a little below the 18%, but it is in the 11th century when the impressive figure of 81 new trades, almost the 42%, appears. Despite a slight decrease, the 12th century counts with 63 new words, that is, a 32%. Next, we will present these data, establishing at the same time other questions that have to do with *realia*.

3.2. *Realia*

When we started the study of *realia* in the documents that we read for our lexical analysis, we soon realised the scarcity of extralinguistic data that, as far as the semantic field of trades is concerned, this kind of diplomas can offer. As we have already mentioned, names of trade are abundant because they are part of anthroponymic structures, but it is rare to find in the documents relevant data that could reveal the characteristics of the occupations at hand. We will reference some examples in the following pages, although we will focus on the specific moment when the terms of each professional field begin to appear; thus, we expect to explain some of the usages, customs and changes that High Medieval Catalan society experienced.

Paying attention to the moment when we start documenting a word is certainly important. For instance, the absence of terms connected to artisanal trades during the 9th century, and the presence of only two in the next, evidences

the meagre artisanal tradition that existed at the time in Catalonia, a society profoundly ruralised that did not begin to transform itself until the second half of the 11th century, which coincides with the establishment of urban structures. From this moment on, the mechanical arts, traditionally linked to field tasks, became autonomous, which implied the presence of a considerable number of artisan jobs in comparison to other ambits. This kind of workers belonged to the humblest spheres of society and their activities did not always receive social recognition.

In the first place, the documents manifest the importance of metallurgy and, in fact, one of the most attested artisanal professions before the 11th century is *faber*, a term found for the first time in 984 that is used to describe the blacksmiths that worked in forges and that constitutes the most frequent term of this block after its synonym *ferrarius*, a patrimonial word first documented in 1018. Blacksmith's fundamental tool was the furnace, which in general belonged to someone who lent it. Thus, we should not be surprised by a text from 1180²⁴ that specifies the compensations that blacksmiths would have to pay in case they damaged it.

Despite the predominance of metallurgy, in the 11th and 12th centuries we have detected the materialisation of a multitude of words that designate other artisanal trades more related to the daily life, and amongst which stands out a great deal of lexical and semantic innovations. First, we should highlight names of trade referred to the manufacturing of tools, utensils and containers, usually associated with the manipulation and storage of food (*ollarius*, *cultellarius*, *botellarius*). Many of these terms can be linked to the denominations of tools studied by Terol (*olla*, *cultellus*, *ampulla*, etc.)²⁵ and complete the view that the studied passages can offer, limited in our case by the anthroponymic usage. Thus, information such as the materials used by the artisans who made those products (mainly wood and iron) can be found at times in wills and inventories. Second, in the texts that belong to the 11th and the 12th centuries, the relevance of trades connected to the textile industry, already studied by Laura Trias²⁶, is also underlined. There is a wide range of professionals that worked with animal

²⁴ 1180 CPoblación I 159, p. 221.

²⁵ Vid. TEROL 2016a: 413-606.

²⁶ TRIAS 2012.

skin, not only to make clothes and other garments, such as gloves (*quantarius*), but also tools such as saddles (*sellarius*) or even parchments (*pergamenarius*).

On the other hand, the testimony of carpenters (*carpentarius*, *fustarius*) is scarcer and they don't appear until the last decades of the 12th century. Even though we have only documented these terms as anthroponyms, it is widely known that they collaborated in the construction of large edifices, built for the wealthy in stone (they added the windows, doors, etc.), and of humbler homes, primarily made of wood; they also created utensils and working tools, as well as a great part of the domestic furniture. The 12th century also contains the first testimonies of coal workers (*carbonarius*) and glass manufacturers (*uitrarius*).

Bakers (*flecharius*, *furnarius*, *panicerius*, *pistor*) are documented since the 10th century; they used flour to make bread and other baked goods (*focacia*, *panis*, *nebula*). As far as animal products are concerned, we have registered five terms that describe butchers (*bocarius*, *carnifex* and *lanista*, since the 11th century; *carniciarius* and *macellarius*, in the 12th century). Beef, pork and lamb were the most consumed meats and they were sold in parts. The main beverage was wine, produced and sold by vintners (*uinaterius*). Cooks (*coquus*) are also registered in the 11th century, and we have found a *princeps coquorum* in the 12th century; both of them appear related to the aristocracy.

When it comes to construction, the situation is pretty similar to that of craftwork. Only 3 terms date back to the 9th century: two of them (*aedificator* and *restaurator*, which do not appear until the last decade) describe, in fact, people who funded the construction of churches, and the third word, *agrimensor*, is found in a technical treatise instead of a juridical diploma. Authors such as Puig i Cadafalch or Salrach²⁷ have explained that the explosion of the construction industry in Catalonia took place between 950 and 1050, coinciding with the formation of Romanic architecture; this precise interval documents for the first time 14 out of the 25 terms that belong to the semantic field of construction trades. A diploma from 1010 contains the signature of *Fedantius, architectus et magister edorum*²⁸, the first architect and master builder with a proper name in Catalonia and one of the first known Romanic artists, who was responsible for

²⁷ Vid. SALRACH 1987: 278 and BONNASSIE 1979-1981: I 419.

²⁸ 1010 (*orig.*) CSCugat II 428, p. 72.

the initial phases of the building of Sant Cugat's monastery. This period also registers the terms *ingeniator* and *machinator*, certainly present in the technical development of society, especially in relation to warfare.

In the 12th century stone was no longer cut with a hammer, in favour of more specific instruments, which could explain the presence of most of stonemason's names (*latomus*, *petrarius*, *piquer* and *picapedra*). The terms that describe construction workers are also common in this period. In this sense, there is a valuable diploma from 1175 that contains a contract between the bishop Arnau d'Urgell and Ramon Lambard, who was supposed to cover the cathedral and erect a bell tower and a lantern tower in 7 years with the help of his team of construction workers, named *lambardos*²⁹.

The significance of the rural world in the Middle Ages, particularly in Catalonia, is well-known. The origin of this relevance can be found in a strong resettlement movement that took place at the beginning of the High Medieval period. In this sense, the terms related to this semantic field are numerous and precocious: in effect, rural trades are the most documented in the 9th century, when we can detect the first names of peasant farmers that occupied the lands (*colonus*, *pagensis*), one head of a farmstead in a Ribagorça's diploma (*caput mansus*) and hunters and falconers (*uenator*, *falconarius*). During the 10th, 11th and 12th centuries, the number of words that designate peasant farmers increases and they become more and more specialised. For example, *complantator* and *plantor*, read since the 10th century, allude to a specific type of contract, while other terms such as *ingarius* or, already in the 11th century, *coniunter* put the emphasis on the traction animals used to plough. Other terms allude to the harvest of all kinds of cereal (*annonna*, *bladum*, *frumentum*, words that mean wheat; *hordeum*, barley; or *auena*, *cibaria* and *cibata*, oats)³⁰, a food that was essential and the importance of which is also evidenced by the countless terms that designate harvesters (*battuator*, *blader*, *granarius*, etc.). As we have already mentioned on several occasions, these workers were considered part of the land, so they could be lent or sold with it.

The constitution, in the 11th century, of *masos dominicals*, exploitations that generated raw materials and were possessed by a master, entails the testimony of

²⁹ 1174-1175 Baraut, *DocUrgell* 1690 (Urgellia 10, p. 214).

³⁰ Vid. TEROL 2016a: 611-613.

four terms (*bordarius*, *cabanarius*, *estadant* and *mansuarius*, to which *masadarius* is added in the 12th century) that denominate the head of the household to which the master ceded the property. Also in the 11th century, proliferate the terms referred to shepherds and farmers, due to the increasing significance of stockbreeding. This activity played a crucial role, since the animals provided food, raw materials such as wool, and could also be used to pull the plough.

The names of trade linked to commerce, navigation and currency exemplify the impulse experienced in the 11th century by the production of sellable goods in Catalonia, a country that traditionally only produced for itself and was not accustomed to generating a surplus susceptible to be sold. Urban markets activated the internal economy and trade fairs contributed to the external. The first testimonies of this semantic field, that coincide with the first mentions of Barcelona's market³¹, illustrate the evolution of traditional customs. In this sense, the substantive *mercaturius* is documented in the 9th and the 11th centuries with the acceptance of 'monk responsible for purchasing supplies for his community', but as of the middle of the 11th century designates merchants. At the same time other words begin to appear, such as *mercator* and *mercerius*, *tabernarius*, who run a tavern, and *piperarius*, pepper seller. This type of terms especially stands out in the 12th century, when we can also read *mercimoniarius*, once, *meler* and *salinarius*. Due to the expansion of the internal commerce, the first coiners (*monetarii*) appear in the 10th century and are also named *aurifices* in the 11th century. Ship manufacturers (*barcarius*) and sailors (*cursarius*, *marinarius*) are briefly mentioned in the 12th century, coinciding with the birth of maritime commerce. *Nummularius*, read twice in the 10th and 11th centuries in texts that portray a biblical inspiration, appears to designate money changers in the 12th century.

The first appearances of lexis related to cavalry and warfare (considerably numerous and, contrary to the aforementioned terms, referred to noblemen) reflect the emergence of the chivalrous feudal system in Catalonia during the first half of the eleventh century. Thus, the only term attested in the 9th century (more specifically in 891) is *miles*, 'soldier', and in the 10th century we can find the first testimony of the word *caballarius* with the same meaning. Nevertheless, in the 11th century both terms, as well as *equus*, are used to designate free men that,

³¹ 989 ACondal 219, p. 406: *per anc scriptura uindicionis mee uindoque, tibi in foris muros ciuitate Barchinona, in ipso burgo, ad prope ipso mercado, casale cum aliquid de curte cum suo ortello meum.*

linked to their lord by means of vassalage, were part of the garrison that protected a castle. They were managed by the *castellanus*, a figure that appears between the years 1036 and 1040. The same chronology applies to substantives that denominate squires.

The majority of terms that designate soldiers begin to be registered in the eleventh century. In effect, except for *sagittarius*, all of them are documented in the 11th century (*ballistarius*, *bellator*, *fundibularius*, *pedes*, *pedo*) or in the 12th (*almirall*, *arcuarius*, *guerrer*), and they usually allude to *homines ignobiles*, humble men that stood out for their warlike skills. Due to that period's instability, castle rulers positioned sentinels (*bada*, *speculator*) that guarded the towers and jail guards (*carverarius*).

The plentiful presence of terms related to scribes, who worked in large ecclesiastic scriptoria and are the authors of High Medieval Catalonia's documentary treasure, responds to the own nature of the analysed corpus. The autograph signatures of these scribes constitute the best source for the study of the lexis that describes them, which is greatly documented since the 9th century with four denominations (*cancellarius*, *notarius*, *scriba*, *scriptor*), a figure that grows in the subsequent centuries (*dictator*, *exarator*, *litterator*, *primiscrinus*, *scribanus*). Still in the ecclesiastical sphere, since the tenth century abound the testimonies of ecclesiastical singers and choir directors (*cantor*, *choraules*, *coripanta*, etc.), who also had teaching duties. Grammarians and poets are related to the literary production, while the existence of musicians, painters and sculptors, though limited, illustrates the presence of the arts in the laic ambit.

Doctors are first documented by the end of the 10th century through the term *medicus*, and in the monasteries we can find nurses (*infirmarius*, *infirmitius*)³². Barbers –designated with the word *barberius* in the 11th century and with the Catalanism *afaitador* in the 12th– also sutured wounds, practiced phlebotomies and extracted teeth. At the other end of the spectrum, we have already noted that the nouns meaning prostitute don't seem to actually allude to women selling their bodies; nonetheless, this activity was accepted as a necessary evil.

Finally, the other trades gathered in the last chapter are characterised by their late appearance. Only one term of this group belongs to the tenth century

³² Moreover, *therapeuta* is used in a figurative sense in a literary text (979 *Vita Petri Vrs.* 13, p. 136).

(*ministerialis*), and two are attested in the 11th (*exstructor* and *fossador*). It can be hypothesised that some of the words documented in the 12th century portray new occupations that appeared in coincidence with society's evolution.

In conclusion, despite the predominance of our lexis in anthroponymic structures, which provides us with little socioeconomic information about these trades, Latin documentation from High Medieval Catalonia can offer a certain reflection, at times due to the sole presence of the terms and the moment of their appearance, of the general outlook of the trades that were developed between the 9th and the 12th centuries. They were mostly carried out by the humblest members of society (the *homines ignobiles*), subordinate to the authority of noblemen and clergymen, who occupied themselves with tasks related to war and written production, respectively.

4. Linguistic characteristics

4.1. Terms attested in Ancient Latinity

The lexical corpus that we have established is constituted, on the one hand, by terms inherited from the different stages of Ancient Latinity and, on the other hand, by Medieval innovations.

Numerous are the words documented in the archaic period (for instance, *architectus*, *coquus*, *medicus*), in the classical period (*arator*, *sensor*, *tabernarius*), in the postclassical period (*hortulanus*, *malleator*, *praecentor*) or in Late Latin (*architector*, *battuator*, *ollarius*) that haven't suffered any morphological or semantical changes. The main processes of lexical creation used in the Classical Antiquity to create words of this particular semantic field (the same processes are still essential to create new terms in the Middle Ages) were derivation, through the addition of suffixes and, more sporadically, composition. As far as suffixation is concerned, it can be observed that the main suffixes to form names of trade are *-arius/-aria*, in the first place, and *-tor/-trix*, in the second place. The former made possible terms like *ballistarius*, derived from *ballista*, *carbonarius*, from *carbo*, or *molinaria*, from *molina*, while the latter resulted in words such as *meretrix*, created from the verb *merere*, *pistor*, from *pinsere*, or *sutor*, from *suere*. Other lesser used suffixes are *-ista*, which formed the substantive *lanista*; *-alis*, that created the noun *ministerialis*;

or *-anus*, that gave us *hortulanus*. The lemmata created by composition, following the Latin tendency, are less common. Some examples of terms documented in the Latin previous to the Middle Ages that are still present in our diplomas are the compounds of the verb *facere*: *artifex* (the first element of which is *ars*), *aurifex* (*aurum*) and *carnifex* (*caro*); or *armiger*, made of *arma* and the verb *gerere*.

4.2. Semantic innovations

Other terms that already existed present some semantic changes, most of which can be traced to Christian texts. The resource that contributed to the majority of these semantic shifts is the usage of metonyms and metaphors, and rhetorical figures, especially the second, closely related to the lexis of trades.

Two types of metonymies related to names of trade can be distinguished: the first one, less common (and often present before the Middle Ages), takes the meaning of a trade in order to generalise it. Thus, we can find the example of *pedes*, infantry soldier, which went on to designate any person who moved on foot by a metonymy process of the whole for the part, that is to say, from the popularisation of the acceptance related to warfare (even though our corpus shows us that this sense was not lost). A second kind of metonymy, more usual than the first, is the process that creates a name of trade from a different concept. In this sense, a metonymy that links the attribute to the thing itself made possible that the locution *caput mansus*, originally the main farmstead of an area, designated the person responsible for the whole complex. Another example is *lambardus*, a syncopated and vulgar form of the Italian demonym *Langobardus* that adopted the meaning of master builder due to the influence that the people from Lombardy had on architecture, construction and Romanic art.

On the other hand, the substantive *sartor*, that strictly speaking means tailor, was already used by Plautus with the metaphorical acceptance of ‘person expert in warping ruses or mischiefs’³³, and by the same process *carnifex* and *lanista*, terms traditionally related to the execution of death penalties and gladiator fights, respectively, moved on to mean ‘butcher’. Metaphors were indeed a truly common resource, especially among Christian authors, who gave new meanings to common words like *pastor*. In effect, the fact that shepherds guided flocks of

³³ PLAUT. *Capt.* 660-661.

sheep inspired them to use this term to make allusion to God and Christ, who guided their followers as if they were a flock. The lexis of trades is pretty receptive when it comes to this kind of metaphors, which gradually consolidated and became very popular on Medieval texts throughout Europe, where terms like *agricola*, *agricultor*, *faber* or *plantator* frequently refer to God. Although these denominations are not common in our diplomas (any of the aforementioned words presents this use), words like *pastor* (that in a religious sense is applied to bishops, guides of the faithful on Earth) or *architectus* (referred to God, the world's architect, in a 1084 diploma³⁴) are abundant in the importance of metaphors. We should point out, though, that in these cases the metaphor has not been used to create names of trade, but the words of this semantic field have extended their meaning in order to adopt a religious sense.

Semantic innovation emerges from the need to give name to realities that appear on a given moment. Therefore, it should not strike us that *miles* or *armiger* evolved to designate knights and squires, distinguished figures in the feudal society, or that other semantic changes affected the words that allude to singers, choir directors and scribes. With reference to the first group, we have detected that *cantor*, already used by Horace to name those who sang in theatrical performances³⁵, also describes the director of a cathedral's choir; similarly, *praecentor* and *succentor* (the main singer of a choir and the singer who gives them the response, respectively) become the choir's director and the second in command. Another example is the late word *primicerius*, which started off as an ecclesiastical dignitary in charge of many aspects of a religious community but ended up specialising as a choir's director. A similar process can be observed in several scribe's denominations, such as *cancellarius*, *primiscrinus* and *scriba* (originally government officials or public servants), *dictator* (an Ancient Rome's magistrate) and *litterator* (initially a teacher). Other possible semantic innovations are *grammaticus* and *poeta*, since they could actually denominate scribes that wrote juridical acts.

One last peculiar change, probably influenced by the Romance language, is the one that suffered the word *sellarius*. In the Classical Antiquity it only appears in an epigraphic text to designate someone related to races, while in our corpus

³⁴ 1084 Baraut, *DocUrgell* 1000 (Urgellia 7, p. 122).

³⁵ HOR. *ars.* 155.

displays the meaning of ‘person who manufactures chairs, saddles and other leather complements for horses and donkeys’. This acceptation derives from the sense that the word *sella* took in Catalan, that is, a leather seat placed on an animal’s back to accommodate the rider.

4.3. Lexical innovations

Beside these words that have kept their form and meaning or that have transformed the latter, we have also attested other terms that originate in the Middle Ages or in Late Antiquity. We are talking about lexical innovations, whether they are created from scratch or constitute loanwords from other languages.

The new words are mainly created by means of derivation. In fact, suffixation is still the more natural resource to create neologisms, and suffixes like *-arius* and *-aria* or *-tor* are still widely used. Some examples are *draparius*, *infirmarius*, *serrator* or *sotulator*. As far as other suffixes are concerned, we have documented a neologism made of the suffix *-ista* (*paraphonista*, of a Greek origin) and two created through *-icius* (*conducticius*, *infirmicius*). It is common for Medieval Latin to create new terms with diminutive suffixes, a usage that, as Terol explains, is inherited «ja del llatí vulgar i del llatí tècnic, en la seva tendència a ampliar els mots primitius per tal de donar-los més cos fònic»³⁶. A result of this tendency is the term *cultellarius*, derived from *cultellus*, diminutive of *culter* with the suffix *-ellus*. Less used is the composition, which provides us with words like *uasussor*, from the phrase *uassus uassorum*, or the Catalan *picapedra*. Moreover, we should mention five locutions: *caput mansus*, *caput scholae* (that also gave us the compound *caputscholaris*), *fractor lignorum*, *magister aedorum* and *princeps coquorum*.

When it comes to lexical innovation made through loans from other languages, the first thing that stands out is the number of Catalanisms attested, especially in the 12th century; this circumstance can be explained by the strength of the Romance language in a society that had relegated Latin to a mere language of culture. These Catalanisms can appear Latinised or loaned directly,

³⁶ TEROL 2016a: 614. The author explains that «aquests mots sovint són ja heretats de la llatinitat antiga i, en alguns casos, es mostren simplement com a formes ampliades, sense canvi de significat respecte al mot d’origen».

without any changes to the patrimonial form³⁷. Latinisations can be easily recognised because the Romance suffix *-er* is usually substituted by *-erius*. Since the Latin terms coexist with Latinisations of the Romance forms and with the Romance forms themselves, it is not strange to find the same word in its Latin form (*ferrarius, fustarius*), in its Catalan form (*ferrer, fuster*) and with a superficial Latinisation (*ferrerius, fusterius*). In other cases, the Latinisation allows us to indirectly attest a Catalan term; that is the case of the already-mentioned *boter*, Latinised as *boterius*³⁸.

In connection to direct loans from Catalan, we have documented patrimonial words such as the ancient *fabre*, derived from the Latin *faber*, a few terms unprovided with a Latin relative (*cosidor, cuirater*) and other that come from foreign languages (*guerrer*, of a Germanic origin). Catalanisms are constant in craftwork (*cosidor*), construction (*piquer*) or the countryside (*coniunter*), while the lexis of scribes and ecclesiastical singers is more conservative and tends to use well-established Latin terms. The more used suffixes are *-er* and *-dor*, which we can find, for instance, in *tapier* and *tapiador*. As we have already noted, the inclusion of trades in anthroponymic structures has benefited our lexical study, in particular when it comes to attesting Catalan words.

As far as loanwords from other languages are concerned, we should mention Germanisms, related to artisanal occupations (*blancharius*), countrymen (*bordarius*) or warfare (*guerrer*), and Hellenisms, in most cases used as a symbol of erudition (*choraules, latomus* or *therapenta*); on the other hand, only two Arabic words have been documented, *almirall* and *exarichus*. Lastly, the Occitan term *ueirier* appears in a 1189 document.³⁹

4.4. Other characteristics

As we have already mentioned in the introduction⁴⁰, we have attempted to gather all forms and variants of each word since, in the diplomas' unsystematised writing, they reveal certain aspects of Romance pronunciation. In this

³⁷ About the resource of Latinisation, vid. GRÀCIA SAHUQUILLO & QUETGLAS 2005.

³⁸ Vid. section 2.2. ("The fixation of the anthroponymic structure") of these conclusions.

³⁹ 1189 CPoblet 49, p. 25.

⁴⁰ Vid. section "Structure of the study", subsection "Structure of the entries", epigraphs "Variants", "Forms" and "Documentary testimonies".

sense, we have detected a fluctuation between *b* and *u* and, consequently, a change from a sonant occlusive bilabial to a fricative labiodental (evidenced by terms like *caballarius*, *caualler* and *caualarius*, which also experience variations in the liquid consonant, something normal in other stages of the language); or a clear oscillation of the initial *s* when it is followed by another consonant (*escribanus*, *scribanus*). On the other hand, the spelling *ch* is used to express the sound [k], as attested in the Catalanisms *barcher* or *bocher*.

Not unexpectedly, very few terms don't present continuity in the Romance languages, although their persistence varies: some are pan-Romantic (*caldararius*, *cancellarius*, *cantor*, *caprarius*, *constructor*), others, for diverse reasons, are only attested in a part of the Romanic territory (*fustarius*, *guantarius*, *malleator*) and a very few have only survived in one language (*miles*, that only derived in the Romanian *mire*). At the other end of the spectrum, *equus* did not remain in any Romance language, but was substituted by the more popular term *caballarius*, or by Medieval innovations such as *exarator*, *pelliparius* or *sotulator*. Other locutions that disappeared are *fractor lignorum* or *magister aedorum*, both linked to the scribes' creativity.

To conclude, we should highlight the existence of seven lexical doubles: *architector* and *architectus*; *infirmarius* and *infirmicius*; *mercatorius* and *mercator*; *pedes* and *pedo*; *plantor* and *plantator* (a triplet, if we add *complantator*); *scriba* and *scribanus*; and *tapiet* and *tapiador*. Apparently, they present no difference from a semantic point of view.

5. Earlier dates and additions to the lexicographical works

5.1. Earlier dates with respect to the GMLC, the DECAt and the DCVB

Though from the perspective of *realia*, earlier we have mentioned the century when each of the analysed terms begins to appear in our corpus. In fact, following the GMLC and the rest of Medieval Latin dictionaries and glossaries, we have attempted to find the earliest documentary testimonies of the terms that are part of the semantic field of trades, a matter that has proved particularly relevant as far as innovations and Romance forms are concerned. The thorough

analysis of the passages that contain lexis of trades in High Medieval Catalonia's texts has allowed us to correct twelve GMLC's earliest dates, offered in the following comparative table. This table contains the first testimony attested in the GMLC, the earlier testimony that we have been able to find and the form or forms that each term presents in them:

TERM	GMLC	EARLIER DATE
<i>aedificator</i>	1002 <i>aedificatorem</i>	1000 <i>edificatores</i>
<i>armiger</i>	1024 <i>armigerum</i>	949 <i>armigeri</i>
<i>ballistarius</i> ⁴¹	1030 <i>balester</i>	1023 <i>ballester</i>
<i>blancharius</i>	1084 <i>blancher</i>	1067 <i>blancher</i>
<i>caballarius</i> ⁴²	1018-1026 <i>caualariis</i>	964 <i>cauallero</i>
<i>çabatarius</i>	1044 <i>çabatarii</i>	1028 <i>cabater</i>
<i>cancellarius</i>	879 <i>cancellarius</i>	848-849 <i>cancellarius</i>
<i>cantor</i>	980 <i>cantor</i>	913 <i>kantoris</i>
<i>castellana</i>	ante 1150 <i>castellana, -as</i>	969 <i>kastellana</i>
<i>constructor</i>	1035 <i>constructores</i>	967 <i>constructores</i>
<i>dictator</i>	1081 <i>ditator</i>	1055 <i>dictator</i>
<i>faber</i>	989 <i>fabri</i>	984 <i>faber</i>

Except for *faber*, these changes mostly affect terms included in GMLC's first volume, which contains the letters A-D. This is due to the fact that it was published between 1960 and 1985 and, since then, numerous editions of documents have been published and added to the corpus. On the other hand, we should mention that *aedificator*'s earlier date corresponds to the only acceptance included in the GMLC ('someone who, with his words or example, morally edifies others'⁴³), but the same word with the meaning of 'constructor' can already be found in 893. Similarly, despite having attested *dictator* in 1055,

⁴¹ Not only have we rectified GMLC's earliest date, but also the earliest testimony of the Catalan *ballester*.

⁴² We have also corrected the earliest testimony of the Catalan *caualler*, which dates back to 1046 instead of 1094.

⁴³ Vid. GMLC, s. v.

the GMLC consciously doesn't incorporate it until 1081, when first appears the specifically Medieval variant *ditator*.

But the more abundant earlier dates belong to Romance terms that appear for the first time in the studied texts. In particular, our research has allowed us to find earlier testimonies of 69 Catalan words compared to the dates that appear in Coromines' *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat) and in Antoni Maria Alcover and Francesc de Borja Moll's *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB). The next table shows the earliest date detected by the aforementioned lexicographers and our new-found first testimonies:

TERM	DECat / DCVB	EARLIER DATE
<i>almirall</i>	13c. <i>almirall</i>	1187 <i>almiral</i>
<i>arcuarius</i>	13c. (Llull) <i>arquer</i>	1190 <i>archer</i>
<i>ballistarius</i>	1030 <i>balester</i>	1023 <i>ballester</i>
<i>barcarius</i>	1341 <i>barcher</i>	1168 <i>barcher</i>
<i>battuator</i>	15c. <i>batedors</i>	1172 <i>batedor</i>
<i>blader</i>	14c. (?) <i>bladers</i>	1167 <i>blader</i>
<i>blancharius</i>	1084 <i>blancher</i>	1067 <i>blancher</i>
<i>botellarius</i>	14c. <i>boteller</i>	1081 <i>botler</i>
<i>boterius</i>	1391 <i>boter</i>	1060 <i>botera</i>
<i>bouarius</i>	13c. ex. <i>bouer</i>	1131 <i>bouer</i>
<i>çabatarius</i>	13c. (Llull) <i>sabater</i>	1028 <i>cabater</i>
<i>caldararius</i>	1394 <i>calderer</i>	1185 <i>calderer</i>
<i>caprarius</i>	1640	1174 <i>cabrer</i>
<i>carbonarius</i>	15c. <i>carboner</i>	1133 <i>carboner</i>
<i>carcerarius</i>	1358 <i>carcerer</i>	1180 <i>carcerer</i>
<i>carniciarius</i>	13c. ex. <i>carnicers</i>	1148 <i>carnicer</i>
<i>castellanus</i>	1066 <i>castla</i>	1043 <i>castellan</i>
<i>cauator</i>	13c. (Jaume I) <i>cauadors</i>	1162 <i>cauador</i>
<i>coquus</i>	13c.	1181 <i>coc</i>
<i>corredor</i>	13c. (Jaume I) <i>corredors</i>	1167 <i>corredor</i>
<i>corrigarius</i>	15c. <i>corretgers</i>	1067 <i>correier</i>

<i>cosidor</i>	? (Popular song)	post 1167 <i>cosidor</i>
<i>cuirater</i>	1186	1094 <i>cuirater</i>
<i>cultellarius</i>	1379 <i>colteller</i>	1137 <i>colteler</i>
<i>draparius</i>	1250 <i>draper</i>	1067 <i>draper</i>
<i>faber</i>	13c.	1022 <i>fabre</i>
<i>ferrarius</i>	13c. (Llull) <i>ferrer</i>	1040 <i>ferer</i>
<i>flecharius</i>	1202 <i>flecarie</i>	1062 <i>flecher</i>
<i>forestarius</i>	1069 <i>forester</i>	1037 <i>forester</i>
<i>frenarius</i>	1358 <i>frener</i>	1176 <i>frener</i>
<i>furnarius</i>	13c. (Llull) <i>forner</i>	1067 <i>forner</i>
<i>fustarius</i>	13c. (Llull) <i>fuster</i>	1172 <i>fuster</i>
<i>garberius</i>	1393 <i>garber</i>	1055 <i>garber</i>
<i>guerrer</i>	15c. <i>guerrers</i>	1118 <i>guerrer</i>
<i>hortulanus</i>	13c. (Llull) <i>hortolà</i>	1065 <i>ortolan</i>
<i>laborator</i>	13c. (Llull) <i>lauradors</i>	1160 <i>laurador</i>
<i>lambardus</i>	1381 <i>lambarts</i>	1067 <i>lambard</i>
<i>*manianus</i>	1352 <i>manyà</i>	1196 <i>manian</i>
<i>mansuarius</i>	1628 <i>masover</i> 1900 <i>maser</i>	1079 <i>mansouer</i> 1091 <i>maser</i>
<i>marescalcus</i>	1197 <i>menescalco</i>	1172 <i>mariscalc</i>
<i>meler</i>	1494	1113 <i>melera</i>
<i>mercarius</i>	1251 <i>mercaders</i>	1113 <i>mercader</i>
<i>mercerius</i>	1285 <i>mercer</i>	1067 <i>mercer</i>
<i>ministerialis</i>	1289 <i>menesterals</i>	990 <i>ministral</i>
<i>molarius</i>	1354 <i>molers</i>	1044 <i>moler</i>
<i>molinaris</i>	13c. (Llull) <i>moliner</i>	1093 <i>monner</i>
<i>monetarius</i>	13c. <i>moneders</i>	1056 <i>monedera</i>
<i>montanarius</i>	12c. <i>montaner</i>	1080 <i>montaner</i>
<i>munter</i>	14c. (Muntaner) <i>munters</i>	1156 <i>monter</i>
<i>ollarius</i>	13c. (Llull) <i>ollers</i>	1044 <i>oier</i>
<i>pagensis</i>	13c. (Llull) <i>pageses</i>	1106 <i>pageses</i>

TERM	DECat / DCVB	EARLIER DATE
<i>panicerius</i>	13c. <i>paniçer</i>	998 <i>panicers</i>
<i>partiarinus</i>	1191 <i>parcer</i>	1165 <i>parcers</i>
<i>pelliciarinus</i>	1250 <i>pellicer</i>	1051 <i>pilicer</i>
<i>piquer</i>	1225	1160 <i>picer</i>
<i>porcarius</i>	1313 <i>porquer</i>	1199 <i>porcher</i>
<i>salinarius</i>	13c. ex. <i>saliners</i>	1137 <i>saliner</i>
<i>sartor</i>	1197 <i>sartre</i>	1175 <i>sartre</i>
<i>scutarius</i>	1158 (1156) <i>escuder, escuders</i>	1067 <i>scudler</i>
<i>sellarius</i>	1342 <i>seller</i>	1064 <i>seler</i>
<i>serrator</i>	1377 <i>serradors</i>	1100 <i>serrador</i>
<i>tapiador</i>	1316 <i>tapiador</i>	1168 <i>tapiador</i>
<i>tegularius</i>	1284 <i>teuler, teulera</i>	1179 <i>teuler</i>
<i>textor</i>	1298 <i>tixedor</i>	1010 <i>texidor</i>
<i>tincturarius</i>	1383 <i>tintorers</i>	1052 <i>tintorer</i>
<i>tornarius</i>	14c. <i>torner</i>	1151 <i>torners</i>
<i>traginer</i>	13c. (Llull) <i>traginer</i>	1049 <i>traginer</i>
<i>troterius</i>	13c. (Llull) <i>troter</i>	1157 <i>troter</i>
<i>uinaterius</i>	1270 <i>vinatés</i>	1171 <i>uinader</i>

Moreover, we have detected five Latinisations that evidence, though indirectly, the existence of Catalanisms that don't appear in the documents and that were not registered by Catalan lexicography until centuries later:

TERM	DECat / DCVB	EARLIER DATE
<i>barberius</i>	1309	1074 <i>barberi</i>
<i>boterius</i>	1391 <i>boter</i>	1081 <i>boterii</i>
<i>grangerius</i>	13c. (Llull) <i>granger</i>	1164 <i>grangerius</i>
<i>iugarius</i>	1064 <i>iuuero</i>	996 <i>iouero</i>
<i>petrarius</i>	14c. <i>pedrers</i>	1168 <i>pedrerii</i>

Undoubtedly, these results, that in some cases attest testimonies found several centuries earlier (for instance, *tintorer* appears more than 300 years earlier

and *caprarius*, almost 500), demonstrate that High Medieval Catalonia's diplomas constitute a paramount source for the study of preliterary Catalan.

5.2. Additions to the GMLC, the DECat and the DCVB

Our research has also found 16 terms, attested before the 12th century, that don't appear in GMLC's published fascicles, mainly because the editions that contain them appeared on a later date. Their inclusion could be considered in future publications, especially since the group is preparing a digital version of the glossary. Next, we present the list of terms and possible reasons to justify their inclusion:

TERM	JUSTIFICATION
<i>architector</i>	Late word scarcely documented before the Middle Ages.
<i>armentarius</i>	Testimony of the Catalan <i>armenter</i> .
<i>aurifex</i>	Semantic innovation.
<i>bada</i>	Catalanism.
<i>barberius</i>	Lexical innovation.
<i>bocarius</i>	Lexical innovation. Testimony of the Catalan <i>bocher</i> .
<i>botellarius</i>	Lexical innovation. Testimony of the Catalan <i>botler</i> .
<i>boterius, botera</i>	Lexical innovation. Testimony of the Catalan feminine <i>botera</i> .
<i>bouarius</i>	Testimony of the Latinisation of the Catalan <i>bouer</i> (<i>bonerus</i>).
<i>coripanta</i>	Lexical innovation.
<i>cuirater</i>	Catalanism.
<i>flecharius</i>	Testimony of the Catalan <i>flecher</i> .
<i>frenarius</i>	Late word scarcely documented before the Middle Ages. Testimony of the Catalan <i>frener</i> .
<i>furnarius</i>	Testimony of the Catalan <i>forner</i> .
<i>garberius</i>	Testimony of the Catalan <i>garber</i> .
<i>guantarius</i>	Lexical innovation.

Likewise, in diplomas written since the second half of the eleventh century, we have documented testimonies of the Catalan *ferrer* (also *ferer*), which doesn't appear in the GMLC; we believe it could be included in the entry *ferrarius*.

In another sense, there are four Catalanisms that do not appear in Alcover-Moll and Coromines' works, because they were only used in the Middle Ages and ended up being forgotten. These lemmata are *complantador*, a juridical word attested for the first time in 981⁴⁴ as an anthroponym and also registered in plural (*complantadors* and, maybe by mistake, *complatadors*) in later testimonies from the 11th and the 12th centuries; *laminer*, a term derived from the Latin *lamina* 'metal sheet'; *pebrer*, mentioned before, that only appears in the cited lexicographical works as different types of plant⁴⁵ but is documented in one diploma as a name of trade⁴⁶; and, finally, the compound *picapedra*, attested in a Poblet's text from 1174⁴⁷. We must also add that these lexicographical works don't incorporate the term *tapier*, but Coromines mentions it in the entry *tàpia*. Lastly, it is possible that the terms *auztorerius* and *augurarius* were Latinisations, which would indicate the existence of the Catalanisms **astorer* and *agorer*, the latter is included in some of the dictionaries published during the Renaixença, such as the Labèrnia⁴⁸.

6. Verification and correction of readings

The study of edited documents is essential to make possible not only a research like ours, but also all the work carried out by the GMLC's team. In effect, without the editions the group wouldn't have been able to create the digital database that currently defines its main activities. Despite being a fundamental tool, though, we should not underestimate the risk that entails working with edited sources instead of the original documents, since at times we inadvertently accept inexact readings from the editors. That is the reason why we have opted to verify the reading of the terms documented only once, since their interpretation proves to be the more difficult.

⁴⁴ **981** (*orig.*) ACondal 190, p. 372.

⁴⁵ Vid. Coromines, *DECat* VI 353b, 45-48 and DCVB, s. v. *pebrer*.

⁴⁶ **1015** (*orig.*) AComtalPerg I 116, p. 404.

⁴⁷ **1174** DipPoblet 512, p. 379.

⁴⁸ Vid. DicLabèrnia, s. v.

First of all, we have checked two copies of l'Espluga de Francolí's letter of settlement (1171). The first one, from 1262, is kept at the Crown of Aragon's Archive (ACA, GPSJJ, 15, 21b, 236a) and was edited by Font Rius and Miret⁴⁹; the second one, also from the 13th century, belongs to the AHN (2017, 7) and is the document used by Altisent⁵⁰. We deemed necessary to consult these originals because the diploma contains six denominations of trade that cannot be found elsewhere; we have indeed been able to confirm them⁵¹: *bagases* [*bagassas* Altisent], *carpentoris*, *conducticiis*, *latomis*, *mercimoniariis* [*mercimoneriis* Miret⁵², *mercimontariis* Altisent], *sotulatoribus*. We have also verified the reading of the other names of trade present in the document (*agricultores*, *baccallaras* [*bacalares* Altisent], *mercatoribus*, *pellipariis*, *textoribus*). Secondly, we have checked the terms contained in Poblet's cartulary, kept at Tarragona's Public Library (ms. 241) and edited in 1938 by the Catalan Studies Institute (IEC). On this occasion, the readings in question have also been confirmed (*affaitador*, *fluiador*, *pergaminariis* and *ueirier*). The passages from the *Libri Antiquitatum* (from Barcelona's cathedral) were verified years ago by the GMLC's team, but we have double-checked the term *sator*, which, according to the GMLC's files, appears in a 1036 document instead of *sartor*. Effectively, the *-r-* is missing in the *Libri Antiquitatum*.

On the other hand, we have been able to correct some readings and interpretations that affect the testimony of the lexis of trades. Therefore, we have considered that the form *sagitero*, present in a 975 diploma⁵³, is a nickname and not an anthroponym, idea defended by Ramon d'Abadal, Bolòs and Moran⁵⁴. Neither is correct the transcription *sicario* (*Bonifilii*, *sicario uel cabater*) that offered the editors of Barcelona's comital archive parchments in their edition of a text from 1032⁵⁵: it should be read *ficario*, already present in an earlier diploma from 1028 (*Bonifilii ficario uel cabater*). Apparently, Baraut found the second and last

⁴⁹ Vid., respectively, CPoblación I 141, pp. 202-203 and Miret, *Templers i hospitalers*, pp. 304-305.

⁵⁰ DipPoblet 415, p. 313.

⁵¹ If it is not specified, the dissimilarities between editions come from the use of different copies for the transcription and, therefore, there are no mistakes.

⁵² As we have explained in this term's entry, the difference is due to a different development of the abbreviation.

⁵³ **975** DipPallars 236, p. 411.

⁵⁴ Bolòs-Moran, *RAC*, s. v. *Sagitero*.

⁵⁵ **1032** (*orig.*) AComtalPerg II 220, p. 557.

testimony of the substantive *secator* in a text from the 12th century⁵⁶ where, according to his transcription, says: *et in antea quando illo annone fuit segatore talauit mihi totum in segare*. Notwithstanding, this interpretation should be rectified. The correct reading of the text is: *et in antea quando illo annone fuit segato retalauit mihi totum in segare*. Thus, we should not read *fuit segatore talauit*, but *fuit segato retalauit*, and *in segare* instead of *insegare*. Consequently, in our corpus there is only one testimony of *secator*.

To sum up, we conclude this doctoral thesis, *Lexicon of trades in the Latin documentation of High Medieval Catalonia*, hoping that it will contribute to enrich our knowledge of the Latin lexis present in the texts written in the territories of the Catalan linguistic domain between the 9th and the 12th centuries. At the same time, we expect the results of this analysis to promote the drafting of the GMLC and to add relevant data to Medieval Latin and Catalan lexicography. Likewise, we wish our work to become a useful tool for researchers from different areas, such as philology, history, archaeology or law, and, ultimately, for anyone interested in a better understanding of the Medieval world.

⁵⁶ **12c.** (*orig.*) Baraut, *DocUrgell* ap. 46 (Urgellia 11, p. 107).

Bibliografia

1. Fonts documentals

Arxius, cartularis, col·leccions diplomàtiques i obres que contenen documents en apèndix

Abadal, *ECuixà* = R. D'ABADAL I DE VINYALS, *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*. Abadia de Montserrat, 1954 (extret d'*Analecta Montserratensia*, vol. VIII, 1954-1955).

ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó.

AComtalPerg = G. FELIU, J. M. SALRACH (dirs.); M. J. ARNALL, I. J. BAIGES (coords.); P. BENITO, R. CONDE, V. FARÍAS, LL. TO, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. I-III. Barcelona, Fundació Noguera, 1999.

AComtalPergCont. = I. J. BAIGES, G. FELIU, J. M. SALRACH (dirs.); P. BENITO, R. CONDE, V. FARÍAS, P. GALCERAN, M. PONS, N. SADURNÍ, A. TORRA, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, vol. I-IV. Barcelona, Fundació Noguera, 2010.

ACondal = F. UDINA MARTORELL, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona, CSIC, 1951.

ACUrgell, *Cart.* = Arxiu Capitular d'Urgell: *Liber dotaliorum ecclesiae Vrgellensis* (cartulari de la Seu d'Urgell).

ACU = Arxiu Capitular d'Urgell.

ACVic = Arxiu Capitular de Vic.

- Alturo, *Dip. Alguaire* = J. ALTURO I PERUCHO, *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista, de 1076 a 1244*. Barcelona, Fundació Noguera, 1999.
- Alturo, *Polinyà* = J. ALTURO I PERUCHO, *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985.
- Alturo, *Sta. Anna* = J. ALTURO I PERUCHO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*, vol. I-III. Barcelona, Fundació Noguera, 1985. (Se cita pel número del document i la pàgina del volum II).
- Álvarez, *Òdena* = M. C. ÁLVAREZ MÁRQUEZ, *La baronia de la Conca d'Òdena*. Barcelona, Fundació Noguera, 1990.
- Bach, *ACSolsona* = A. BACH, "Els documents, del s. XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 13 (1996-1997), 37-334. (Continuació de: Llorens, *DocSolsona*).
- Bach, *Sta. Maria de Gualter* = A. BACH, "Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'Arxiu Episcopal de Solsona (segles XI-XIII)", *Urgellia* 8 (1986-1987), 211-269.
- Bach, *Sta. Maria de Solsona* = A. BACH, *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1987.
- Baraut, *ActUrgell* = C. BARAUT, "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia* 1 (1978), 11-182 (doc. 1-90) i *Urgellia* 2 (1979), 481-488 (doc. ap. 1-7). "La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 7 (1984-1985), 515-529 (doc. ap. 1-3).
- Baraut, *CartAndorra* = C. BARAUT, *Cartulari de la Vall d'Andorra*, vol. I, *segles IX-XIII* (1988), vol. II, *segles X-XIII* (1990). Lleida, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern d'Andorra.
- Baraut, *DipTavèrnoles* = C. BARAUT, "Diplomatari de Tavèrnoles, segles IX-XIII", *Urgellia* 12 (1994-1995), 7-414.

Baraut, *DocUrgell* 70 = C. BARAUT, “Els documents, dels segles IX i X, conservats a l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 2 (1979), 7-145 (doc. 1-187); “Els documents, dels anys 981-1010, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 3 (1980), 7-146 (doc. 188-314); “Els documents, dels anys 1010-1035, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 4 (1981), 7-186 (doc. 315-489); “Els documents, dels anys 1036-1050, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 5 (1982), 7-158 (doc. 490-637); “Els documents, dels anys 1051-1075, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 6 (1983), 7-243 (doc. 638-897); “Els documents, dels anys 1076-1092, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 7 (1984-1985), 7-218 (doc. 898-1100); “Els documents, dels anys 1093-1100, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell” (doc. 1101-1189 i ap. 1-28), *Urgellia* 8 (1986-1987), 7-149; “Els documents, dels anys 1101-1150, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 9 (1988-1989), 7-312 (doc. 1190-1508); “Els documents, dels anys 1151-1190, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 10 (1990-1991), 7-349 (doc. 1509-1848); “Els documents, dels anys 1191-1200, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 11 (1992-1993), 7- 125 (doc. 1849-1906 i ap. 1-74). *Índex onomàstic*, 126-160.

Baraut, *SAndorra* = C. BARAUT, “Els orígens de la senyoria episcopal d’Andorra”, *EHM* 5, 1-28.

BCatalunya = Biblioteca de Catalunya.

BCatArx = Biblioteca de Catalunya. Arxiu.

Bisson, *Fiscal accounts* = T. N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, vol. II. Berkeley - Los Angeles - London, University of California, 1984.

BNE = Biblioteca Nacional de España, Madrid.

BnF = Bibliothèque nationale de France, París.

Bofarull, *Colección de documentos* = P. DE BOFARULL (dir.), *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. I-LII. Barcelona, [1847]-1912.

- Bolòs, *Serrateix* = J. BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*. Barcelona, Fundació Noguera, 2006.
- Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* = J. BOLÒS, M. PAGÈS, *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*. Barcelona, Proa, 1986.
- Carreras Candi, *Lo Montjuich* = F. CARRERAS Y CANDI, “Lo Montjuich de Barcelona”, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras* 8 (1901-1905), 195-450.
- CDipÀger = R. CHESÉ LAPEÑA, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 2011.
- CDipObarra = A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra*. Zaragoza, CSIC - Universidad de Navarra, 1965.
- CDipSGirona = R. MARTÍ, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1997.
- CEGirona (Botet) = Cartulari de la Catedral de Girona dit «Cartoral de Carlemany». Arxiu Episcopal de Girona. (Es dona entre parèntesis el número de l'índex de J. BOTET I SISÓ: *Cartoral de Carles Many. Índex cronològic del Cartoral de la Cúria eclesiàstica de Gerona, anomenat de «Carlo Magno»*, *BRABL* 3 (1905-1906), 92-99, 166-172, 249-254, 324-329, 407-410, 479-483, 550-557; 4 (1907-1908), 41-46, 122-126, 180-191, 241-247, 320-329, 416-424, 469-487 et 503-517.
- CEGirona = Cartulari de la Catedral de Girona dit «Cartoral de Carlemany». Arxiu Episcopal de Girona. (Es dona entre parèntesis la referència del document segons l'edició de J. M. MARQUÈS: *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 1993).
- Constans, *DipBanyoles* = LL. G. CONSTANS I SERRATS, *Diplomatari de Banyoles (822-1299)*, vol. I-II. Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1985-1987.
- CPoblación = J. M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I (1-2): *Estudio, Diplomatario*; vol. II: *Estudio, Apéndice*. Madrid-Barcelona, CSIC, 1969-1983.

- CPoblet = *Cartulari de Poblet*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1938.
- CSCreus = F. UDINA MARTORELL, *El «Llibre Blanch» de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*. Barcelona, CSIC, 1947.
- CSCugat = J. RIUS SERRA, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, vol. I-III. Barcelona, CSIC, 1945-1947; *Índices*, vol. IV, Madrid, Ministerio de Cultura, 1981.
- DACCBarcelona = J. BAUCCELLS I REIG, À. FÀBREGA I GRAU, M. RIU I RIU, J. HERNANDO I DELGADO, C. BATLLE I GALLART, *Diplomatari de l'Arxieu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, vol. I-V. Barcelona, Fundació Noguera, 2006.
- DCBarcelona = A. FÀBREGA I GRAU, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I: *Documents dels anys 844-1000*. Barcelona, Arxieu Capitular de la Catedral de Barcelona, 1995. Vid. etiam LAntiq. = *Libri Antiquitatum*.
- De astrolabio* = Anonymus, *Regulae de astrolabio*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 304-305.
- De domo proprietatis et possibilitate hereditatis* = Anonymus, *De domo proprietatis et possibilitate hereditatis*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 328-329.
- De mensura astrolapsus* = Anonymus, *De mensura astrolapsus*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 293-295.
- De orbem omni terre in quattuor partis, divisum* = Anonymus, *De orbem omni terre in quattuor partis, divisum*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 331.
- DipADSolsona = A. BACH RIU, amb la col·laboració de Ramon SAROBE I HUESCA, *Diplomatari de l'Arxieu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 2002.

- DipAmer = E. PRUENCA I BAYONA (ed. J. M. MARQUÈS), *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*. Barcelona, Fundació Noguera, 1995.
- DipCardona = A. GALERA I PEDROSA, *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1998.
- DipCarol. = R. D'ABADAL I DE VINYALS, *Els diplomes carolíngis a Catalunya. Catalunya Carolíngia*, vol. II/1-2. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1926-1950 i 1952.
- DipCervià = Ll. TO FIGUERAS, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*. Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajoana, 1991.
- DipGirona = S. SOBREQÜÉS I VIDAL, S. RIERA, M. ROVIRA, revisat i completat per R. ORDEIG I MATA, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia*, vol. V/1-2. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003.
- DipManresa = A. BENET I CLARÀ, *Diplomatari de la ciutat de Manresa (segles IX-X)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1994.
- DipMontalegre = X. PÉREZ I GÓMEZ, *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1998.
- DipOsona = R. ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia*, vol. IV/1-3. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- DipPallars = R. D'ABADAL I DE VINYALS, *Els comtats de Pallars i Ribagorça. Catalunya Carolíngia*, vol. III/1-2. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1955.
- DipPoblet = A. ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I (960-1177). Barcelona, Abadía de Poblet, 1993.
- DipPortella = J. BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*. Barcelona, Fundació Noguera, 2009.
- DipRosselló = P. PONSICH, revisat i completat per R. ORDEIG I MATA, prefaci per A. M. MUNDÓ, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet. Catalunya Carolíngia*, vol. VI/1-2. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

- DipTortosa = A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1997.
- Ferrer, *DipSJoan* = J. FERRER I GODOY, *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*. Barcelona, Fundació Noguera, 2009.
- Flórez, *España Sagrada* = E. FLÓREZ, *España Sagrada. Teatro geográfico-histórico de la Iglesia de España*, t. I-LII (*Tarragona*, XXIV-XXV; *Vich*, XXVIII; *Barcelona* XXIX; *Gerona*, XLIII-XLV; *Lérida-Roda*, XLVI-XLVII). Madrid, 1746-1918.
- Gallia Christiana = *Gallia Christiana opera et studio monachorum Congregationis S. Mauri*, vol. XIII, instr. 2, col. 3 B. Paris, 1870.
- Gonzalvo, *Pau i treva* = G. GONZALVO I BOU, *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*. Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994.
- Junyent, *DipVic* = E. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, fasc. 1-4. Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987. Vid. etiam Junyent-Ordeig, *DipVic*.
- Junyent, *Oliba Dip.* (Junyent, *Oliba Tex.*, Junyent, *Oliba Not.*) = E. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (a cura d'A. M. MUNDÓ). Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992.
- Junyent-Ordeig, *DipVic* = E. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, fasc. 1-4, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987; R. ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la catedral de Vic (s. XI)*, fasc. 1-2. Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, 2000-2003.
- LAntiq. (Mas) = *Libri Antiquitatum* de la Catedral de Barcelona. Arxiu de la Catedral de Barcelona. (Es dona entre parèntesi el número de l'índex de J. MAS: *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, vol. IX-XII: *Rúbrica dels «Libri Antiquitatum» de la Seu de Barcelona*. Barcelona, 1909-1914).
- Lex Visigothorum (LRV) = K. ZEUMER (ed.), *Lex Visigothorum. Monumenta Germaniae Historica*, Legum sectio, vol. I, t. 1. Hannoverae - Lipsiae, 1973 (= 1902).

- LFeud. = F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, vol. I-II. Barcelona, CSIC, 1945.
- Llauró, *Glosarios* = J. LLAURÓ, “Los glosarios de Ripoll”, *Analecta Sacra Tarraconensis* 3 (1927), 331-390, i 4 (1928), 271-341.
- Llorens, *DocSolsona* = A. LLORENS, “Els documents dels segles X i XI de l’Arxiu Capítular de Solsona”, *Urgellia* 11 (1992-1993), 301-486. Vid. etiam Bach, *ACSolsona*.
- Marca = Petrus DE MARCA, *Marca Hispanica siue limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum ab anno 817 ad annum 1258*, ed. Stephanus BALUZIUS. Parisiis, 1688.
- Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 26, p. 85 = J. M. MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1997.
- Marquès, *Elins* = B. MARQUÈS: “Els documents del monestir de Santa Cecília d’Elins (881-1198)”, *Urgellia* 15 (2002-2005), 33-133.
- Martí Bonet, *Oleguer* = J. M. MARTÍ BONET, *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona: comentaris als documents de sant Oleguer*. Amb la col·laboració d’A. RICH I ABAD (transcripció de documents) i de J. BELLÉS I SALLEN T (traducció de la vida de sant Oleguer del canonge Renall); pròleg de J. GUITERAS VILANOVA. Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona, 2003.
- MEBarcelona = M. PARDO I SABARTÉS, *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1994.
- MGH Concilia = Monumenta Germaniae Historica, Concilia II.
- Miret, *ADocuments* = J. MIRET I SANS, *Antics documents de llengua catalana i reimpressió de les Homilies d’Organyà*. Barcelona, 1915.
- Miret, *Antig text* = J. MIRET I SANS, “El més antig text literari escrit en català, precedit per una colecció de documents dels segles XIe, XIIe i XIIIe”, *Revista de Bibliografia Catalana* 7 (1904), 5-47.
- Miret, *Aplech* = J. MIRET Y SANS, “Aplech de documents dels segles XIe i XIIe per a l’estudi de la llengua catalana”, *BRABL* 6 (1911-1912), 348-357 i 381-395.

- Miret, *Mur*, p. 121 = J. MIRET Y SANS, “La fundació del monastir de Mur”, *BRABL* 6 (1911-1912), 112-123.
- Miret, *Organyà* = J. MIRET Y SANS, “Los noms personals y geogràfichs de la encontrada d’Organyà en los segles X^e y XIe”, *BRABL* 8 (1915-1916), 414-444 i 522-546.
- Miret, *Pro Sermone* = J. MIRET Y SANS, “*Pro Sermone Plebeico*”, *BRABL* 7 (1913-1914), 101-115 i 163-185.
- Miret, *Segre* = J. MIRET Y SANS, “Documents en langue catalane (haute vallée du Segre, XIe-XIIe siècles)”, *Revue Hispanique* 19 (1908), 6-19.
- Miret, *Templers i hospitalers* = J. MIRET I SANS (2006), *Les Cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de notes i documents històrics*, introducció i edició a cura de Josep Maria Sans i Travé. Lleida, Pagès.
- Miret, *Terrasa* = J. MIRET Y SANS, “Los noms personals y geogràfichs de la encontrada de Terrasa en los segles X^e y XIe”, *BRABL* 7 (1913-1914), 385-407 i 485-509.
- MNHistóricas = F. MONSALVATJE Y FOSSAS, *Noticias históricas*, vol. I-XXVI. Olot, 1899-1919.
- Negre, *Ponç d’Empúries* = P. NEGRE PASTELL, “Dos importantes documentos del conde de Ampurias, Poncio I”, *AIEG* 14 (1960), 229-261.
- Nicolau d’Olwer, *Glossaire* = L. NICOLAU D’OLWER, “Un glossaire de Virgile et Juvénal”, *ALMA* 4 (1928), 104-113.
- Ordeig, *Dotalies* = R. ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vic, vol. I/1 (1993), I/2 (1994); II/1 (1996), II/2 (1997); III/1 (2001).
- Papell, *DipSantesCreus* = J. PAPELL I TARDIU, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 2005.
- Pasqual, *SACat* = J. PASQUAL, *Sacrae antiquitatis Cataloniae monumenta*, vol. I-XII, Biblioteca de Catalunya, ms. 729 (s. XVIII).

- Piferrer, *Recuerdos y Bellezas de España* = P. PIFERRER, *Recuerdos y Bellezas de España*, vol. Catalunya. Barcelona, Barcino, 1939.
- Pons, *Canònica agustiniana* = J. M. PONS I GURI, H. PALOU I MIQUEL, *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del castell del Besalú (segles X-XV)*. Barcelona, Fundació Noguera, 2002.
- Pons, *Roca Rossa* = J. M. PONS GURI, *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona, Fundació Noguera, 1984.
- PrivTàrrega = G. GONZALVO I BOU, J. HERNANDO I DELGADO, F. SABATÉ I CURULL, M. TURULL I RUBINAT, P. VERDÉS I PIJUAN, *Els llibres de privilegis de Tàrrega (1058-1473)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1997.
- Puig i Ferreté, *Gerri* = I. M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, vol. I-II. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991.
- Puig i Ferreté, *Lavaix* = I. M. PUIG I FERRETÉ, *El Cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*. La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, 1984.
- Puig i Ustrell, *DipÈgara* = P. PUIG I USTRELL, V. RUIZ I GÓMEZ, J. SOLER I GIMÉNEZ, *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara Terrassa (anys 958-1207)*. Barcelona, Fundació Noguera, 2001.
- Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* = P. PUIG I USTRELL, *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa, Diplomatari dels segles X i XI*, vol. I-III. Barcelona, Fundació Noguera, 1995.
- Pujol, *Documents* = P. PUJOL I TUBAU, *Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII procedents del bisbat de la Seu d'Urgell*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1913 (Biblioteca Filològica de l'Institut de la Llengua Catalana, I).
- Pujol, *Urgell* = P. PUJOL I TUBAU, "L'acte de consagració i dotació de la catedral d'Urgell, de l'any 819 o 839", *Estudis Romànics (Llengua i Literatura)* 2 (1917), 92-115 (Biblioteca Filològica de l'Institut de la Llengua Catalana, IX).
- Regulae de astrolabio* = Anonymus, *Regulae de astrolabio*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 304-305.

- Ricard Guillem = J.-E. RUIZ-DOMÈNEC, *Ricard Guillem, un sogno per Barcellona. L'archivio di Ricard Guillem, corpus documentario* (a cura di R. CONDE). Napoli, Athena, 1999.
- Riu, *Sant Cristòfol de Salinoves* = M. RIU I RIU, “El monestir de Sant Cristòfol de Salinoves”, *AMo* 10 (1964), 177-189.
- Riu, *Morunys* = M. RIU I RIU, “Diplomatari de Sant Llorenç de Morunys (971-1613)”, *Urgellia* 4 (1981), 187-259.
- Rocafiguera, *Aiguafreda* = F. DE ROCAFIGUERA, *La documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*. Aiguafreda, Ajuntament d'Aiguafreda, 1985.
- Russell-Gebbett, *MCLT* = P. RUSSELL-GEBBETT, *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*. Oxford, The Dolphin Book, 1965.
- Sanahuja, *Àger* = P. SANAHUJA, *Historia de la villa de Àger*. Barcelona, Seráfica, 1961.
- Sangés, *DocGuissona* = D. SANGÉS, “Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana”, *Urgellia* 3 (1980), 195-305 (doc. 1-87); “Els documents del segle XII (1101-1175), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell”, *Urgellia* 14 (1998-2001), 167-313 (doc. 88-208); “Els documents del segle XII (1176-2001), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell”, *Urgellia* 15 (2002-2005), 211-336 (doc. 209-299).
- Sans Travé, *DipTBarberà* = J. M. SANS I TRAVÉ, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*. Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1997.
- Sarobe, *DipTGardeny* = R. SAROBE I HUESCA, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 1998.
- Serrano, *Ribagorça* = M. SERRANO Y SANZ, *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorça hasta la muerte de Sancho Garcés III (año 1035)*. Madrid, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. Centro de Estudios Históricos, 1912.

- Udina, *Comtes i reis* = A. M. UDINA I ABELLÓ, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Barcelona, Fundació Noguera, 2001.
- Udina, *La successió testada* = A. M. UDINA I ABELLÓ, *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*. Barcelona, Fundació Noguera, 1984.
- Usat. = *Usatges de Barcelona editats amb una introducció per R. d'Abadal i de Vinyals i F. Valls Taberner*. Barcelona, 1913 (Textos de Dret Català, I). (Se cita pel número de l'«usatge» i la pàgina).
- Usat. (ed. 1984) = *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Establiment del text llatí i edició de la versió catalana del manuscrit del s. XIII a cura de J. BASTARDAS. Barcelona, Fundació Noguera, 1984 (2^a 1991). (Se cita pel número tradicional de l'usatge i, entre parèntesi, pel capítol de l'edició).
- Valls Taberner, *Pallars i Ribagorça* = F. VALLS I TABERNER, “Els orígens dels comtats de Pallars i Ribagorça”, *EUC* 9 (1915-1916), 1-104.
- Vita Petri Vrs.* = *Vita Beati Petri Vrseoli* (escrita, segons sembla, per un monjo de Cuixà o Ripoll al final del s. XI). J. MABILLON, *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti in saeculorum classes distributa (saeculum V)*, vol. VII. Venetiae, 1737, 851-860. (Se cita pel paràgraf i la pàgina).
- VViage = J. VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, vol. I-XXII. Madrid-Valencia, 1803-1852.

2. Obres lexicogràfiques

Lèxics, diccionaris i bases de dades citats amb sigles o abreviatures

- Bal, *DBLA* = S. BAL PALAZIOS, *Dizionario breu de a luenga aragonesa*. Zaragoza, Gobierno de Aragón, 2002.
- Balari, *Diccionario* = *Diccionario Balari: Inventario lexicográfico de la lengua catalana*, compilado por José BALARI Y JOVANY y dispuesto para su publicación por M. DE MONTOLIU, t. I (*a-cirurgiá*) - II (*daça-gutaperxa*). Barcelona, s. a.
- Battisti-Alessio, *DEI* = C. BATTISTI, G. ALESSIO, *Dizionario etimologico italiano*, vol. I-V. Firenze. Barbera, 1968.
- Blaise, *Dictionnaire* = A. BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, revu spécialement pour le vocabulaire théologique par H. CHIRAT. Strasbourg, 1954.
- Blaise, *LLMA* = A. BLAISE, *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*. Turnhout, Brepols, 1975.
- Bolòs-Moran, *RAC* = J. BOLÒS I MASCLANS, J. MORAN I OCERINJAUREGUI, *Repertori d'antropònims catalans I*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994.
- Byzantinischen Gräzität = *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts*. 1. Band A-K. Erstellt von Erich Trapp unter Mitarbeit von W. Hörandner, J. Diethart, A. Steiner-Weber, E. Schiffer, M. Cassiotou-Panayotopoulos, S. Schönauer sowie von M. Hammer, J. Declerck, M. Hinterberger, G. Fatouros, R. Volk, M. Chronz, A. Giannouli, A. Rhoby. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2001.
- Calciu-Samharadze, *DR-S* = A. CALCIU, Z. SAMHARADZE, *Dictionar Român-Spaniol*. București, Univers Enciclopedic Gold, 2009.
- CatRom = J. VIGUÉ VIÑAS (dir.), *Catalunya romànica*, vol. I-XXVII. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998.
- CODOLCAT = P. J. QUETGLAS (dir.), A. GÓMEZ RABAL (coord. ed.), *Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT)*, v. 8 (2019). ISSN: 2255-0615. Barcelona, CSIC – UB. (Servei de consulta en línia: <http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>).

- CODOLGA = J. M. DÍAZ DE BUSTAMANTE (dir.), *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae (CODOLGA)*, v. 15 (2018). ISSN: 1887-5602. (Servei de consulta en línia: <http://corpus.cirp.es/codolga>).
- CODOLHisp = P. J. QUETGLAS (dir.), *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum (CODOLHisp)*, v. 1 (2019). (Servei de consulta en línia: <http://codolhisp.imf.csic.es/codolhisp>).
- CODOL-LEG = E. PÉREZ RODRÍGUEZ, M. PÉREZ RODRÍGUEZ (dirs.), *Corpus Documentale Latinum regni Legionis (CODOL-LEG)*, v. 1 (2019). (Servei de consulta en línia: <http://www.codolleg.es>).
- CODOLVA = J. F. MESA SANZ (dir.), A. BIOSCA I BAS (coord. ed.), *Corpus Documentale Latinum Valencie (CODOLVA)*, v. 1 (2019). (Servei de consulta en línia: <http://codolva.ivitra.ua.es>).
- CORDE = Real Academia Española, *Corpus diacrónico del español (CORDE)*. (Servei de consulta en línia: <http://corpus.rae.es/cordenet.html>).
- Corominas, *DCELC* = J. COROMINAS, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, vol. I-IV. Madrid, Gredos, 1954-1957.
- Corominas-Pascual, *DECH* = J. COROMINAS, J. A. PASCUAL, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, vol. I-VI. Madrid, Gredos, 1980-1991.
- Coromines, *DECat* = J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. I-X. Barcelona, Curial, 1980-2001.
- Coromines, *Onomasticon* = J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, vol. I-VIII. Barcelona, Curial, 1989-1997.
- DCVB = A. M. ALCOVER, F. de B. MOLL, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, t. I-X. Palma de Mallorca, Moll, 1930-1962. (Servei de consulta en línia: <http://dcvb.iecat.net>).
- DEX = C. FRÂNCU (dir.), *Dexonline. Dicționare ale limbii române*, 2004-2019. (Servei de consulta en línia: <https://dexonline.ro>).
- DGarzanti = G. CUSATELLI (dir.), *Dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano, Garzanti, 1968.

- Diccionari Aguiló = «*Diccionari Aguiló*», *materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, revisats i publicats sota la cura de Pompeu FABRA i Manuel DE MONTOLIU, t. I-VIII. Barcelona, 1914-1934.
- Diderot-D'Alembert, *Encyclopédie* = D. DIDEROT, J. Le R. D'ALEMBERT, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vol. I-XVII. Paris, Briasson, 1751-1765.
- DIEC = *Diccionari de la llengua catalana de l'IEC*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, ²2007. (Servei de consulta en línia: <https://dlc.iec.cat>).
- DicLabèrnia = P. LABÈRNIA, *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana y llatina*, vol. I-II. Barcelona, Espasa, 1864-1865.
- Diez, *EWR* = Friedrich DIEZ, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*. Bonn, Adolph Marcus, 1887.
- DLE = Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española*. Madrid, ²³2014. (Servei de consulta en línia: <https://dle.rae.es>).
- DLG = I. ALONSO ESTRAVIZ, *Dicionário da língua galega*, vol. I-III. Madrid, Alhena, 1986. (Servei de consulta en línia: <https://estraziv.org>).
- DMLBrit = *Dictionary of Medieval Latin from British sources*, prepared by R. E. LATHAM, under the direction of a committee appointed by the British Academy. London, Oxford University Press, 1975-2018. (Servei de consulta en línia: <https://logeion.uchicago.edu/lexidium>).
- DOccitan = *Diccionari general occitan a partir dels parlars lengadocians*. Cantalansa, Cunac (Tarn), Cultura d'Oc, 2003.
- DOM = W-D. STEMPEL, M. SELIG (dirs.), *Dictionnaire de l'Occitan Médiéval*, fasc. 1-7. Tübingen, Niemeyer, 1996-. (Servei de consulta en línia: <https://www.dom-en-ligne.de>).
- DPLP = *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*, 2008-. (Servei de consulta en línia: <https://dicionario.priberam.org>).
- DPortuguès = M. de SEABRA, V. DEVI (dirs.), *Diccionari portuguès-català*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1985.

- DRAG = M. GONZÁLEZ GONZÁLEZ (dir.), *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña, Real Academia Galega, 2012. (Servei de consulta en línia: <https://academia.gal/diccionario>).
- DuCange = *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, conditum a Carolo DU FRESNE, domino Du Cange; ed. nova a L. FAVRE, t. I-X. Niort, 1883-1887. (Servei de consulta en línia: <http://ducange.enc.sorbonne.fr>).
- Eguílaz, *Glosario* = L. de EGUÍLAZ YANGUAS, *Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco)*. Madrid, Atlas, 1974.
- Ernout-Meillet, *Dictionnaire* = A. ERNOUT, A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris, Klincksieck, ⁴1959.
- Forcellini = A. FORCELLINI, *Lexicon totius Latinitatis*. Bologna, 1965 (¹1771).
- Gaffiot, *Dictionnaire* = F. GAFFIOT, *Dictionnaire Latin-Français*. Paris, Hachette, 1934.
- García, *Propuestas etimológicas* = X. LL. GARCÍA ARIAS, *Propuestas etimológicas del Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana*, vol. I-V. Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, 2000-2014.
- GEC = *Gran enciclopèdia catalana*, vol. I-XVI. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1970—. (Servei de consulta en línia: <https://www.enciclopedia.cat>).
- GELarousse = *Gran enciclopedia Larousse*, vol. I-X. Barcelona, Planeta, ³1969.
- Glossari lul·lià = M. COLOM MATEU, *Glossari general lul·lià*, vol. I-V. Palma de Mallorca, Moll, 1982-1985.
- GMLC = M. BASSOLS, J. BASTARDAS (dir.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol. I (A-D). Barcelona, CSIC-Universidad de Barcelona, 1960-1985; J. BASTARDAS (dir.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, fasc. 11 (F) i fasc. 12 (G). Barcelona, CSIC, 2001 i 2006; *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol.

- I (A-D). Barcelona, CSIC-Universidad de Barcelona, 2^a ed., *curatores* A. GÓMEZ RABAL, T. GRÀCIA SAHUQUILLO, P. J. QUETGLAS.
- GMLSueciae = U. WESTERBERGH, E. ODELMAN, *Glossarium Mediae Latinitatis Sueciae*. Stockholm, 1968–.
- GMLTransylvaniae = A. RADUTIU, V. RUS (coords.), *Glosar de latina medievala a documentelor care ilustreaza istoria Transilvaniei, Moldovei si Munteniei*, vol. I (A-C). București, Academiei Române, 2010.
- ICVR = *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, coepit Joannes Baptista DE ROSSI, complevit ediditque Angelus SILVAGNI; nova series. Città del Vaticano, 1922–.
- Larousse = L. GUILBERT, R. LAGANE, G. NIOBEY (dirs.), *Grand Larousse de la langue française*, vol. I-VII. Paris, Larousse, 1971-1978.
- LewisShort = Ch. T. LEWIS, Ch. SHORT, *A Latin Dictionary*. Oxford, Clarendon, 1879.
- LItalicaeMAL = *Latinitatis Italicae Medii Aevi inde ab a. CDLXXVI usque ad a. MXXXII Lexicon imperfectum*; vol. I (*a-medicamen*), cura et studio Francisci ARNALDI; vol. II (*medicamentum-quum*), moderante F. ARNALDI, cura et studio Mariae TURRIANI; vol. III-IV (*r-ysion*), moderante F. ARNALDI, cura et studio Paschalis SMIRAGLIA. Bruxelles, 1939-1964 (ristampa anastatica: Torino, Bottega d'Erasmus, 1970). Ed. altera aucta addendis quae confecerunt L. CELENTANO, A. DE PRISCO, A. V. NAZZARO, I. POLARA, P. SMIRAGLIA, M. TURRIANI. Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzzo, 2001.
- LLMAIugoslaviae = *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, vol. I-II. Zagrabiae, Institutum historicum Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1973-1978.
- LMILPolonorum = *Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum*. Vratislaviae - Cracoviae - Varsoviae 1953–.
- LELMAL= M. PÉREZ (dir.), *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis (s. VIII-1230) Imperfectum*. Turnhout, Brepols, 2010.

- Levy, *PSW* = E. LEVY, *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch*, vol. I-VIII. Leipzig 1894-1924, réimpr. Hildesheim 1973.
- LSJ = H. G. LIDDELL; R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir H. Stuart JONES with the assistance of R. MCKENZIE. Oxford, Clarendon Press, 1996.
- Meyer-Lübke, *REW* = W. MEYER-LÜBKE, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, Carl Winters, 1935.
- MLW = *Mittellateinisches Wörterbuch* ... herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. München, 1959–.
- Niermeyer = J. F. NIERMEYER, C. VAN DE KIEFT, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, ed. remaniée par J. W. J. BURGERS, vol. I-II. Leiden, Brill, 2002.
- NGML = *Novum Glossarium Mediae Latinitatis*, edendum curavit Consilium Academiarum Consociatarum. Hafniae, 1957–.
- OLD = P. G. W. GLARE (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, fasc. 1-8. Oxford, Clarendon, 1968-1982.
- Petit Robert = J. REY-DEBOVE, A. REY (dirs.), *Le Nouveau Petit Robert : dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris, Dictionnaires Le Robert, 1993.
- Pokorny, *IEW* = J. POKORNY, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. I-II. Bern - München, Francke, 1959-1969.
- Raynouard, *DLT* = F. J. M. RAYNOUARD, *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours comparée avec les autres langues de l'Europe latine*, vol. I-VI. Paris, 1836-1845, réimpr. Heidelberg, 1928 (vol. II–VI).
- ThLG = M. PANTELIA (dir.), *Thesaurus Linguae Graecae: A Digital Library of Greek Literature*. Irvine, University of California, 1972–: <http://stephanus.tlg.uci.edu>.
- ThLL = *Thesaurus Linguae Latinae*, editus auctoritae et consilio academiarum quinque germanicarum, Berolensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis. Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri, 1900–.

-
- TLF = P. IMBS (dir.), *Trésor de la langue française : dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)*, vol. I-XVI. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, Gallimard, 1971-1994.
- TLIO = P. SQUILLACIOTTI (dir.), *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*. ISSN: 2240-5216. (Servei de consulta en línia: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO>). (Vid. etiam *Opera del Vocabolario Italiano*, Istituto del Consiglio Nazionale delle Ricerche: <http://www.ovi.cnr.it>).
- Vaan, *Etymological Dictionary* = M. de VAAN, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden, Brill, 2008.
- Walde-Hofmann = A. WALDE, J. B. HOFMANN, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. I-III. Heidelberg, 1938-1956.
- Wartburg, *FEW* = W. v. WARTBURG, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. I-XXV. Tübingen - Basel, 1922-2002.

3. Estudis

Articles, llibres i estudis monogràfics

- AGUDO, M. M. (2007-2008), “Nombres de agente con los sufijos *-tor/-sor* y *-trix* en el fuero latino de Teruel”, *AF4* 63-64, 41-71.
- ALONSO, M. A. (2015), “Profesionales de la educación en la Hispania romana”, *Gerión* 33, 285-310.
- ALTISENT, A. (1966), “Un poble de la Catalunya Nova els segles XI i XII: L’Espluga de Francolí de 1079 a 1200”, *AEM* 3, 131-214.
- ALTISENT, A. (1972), *Les granges de Poblet al segle XV: assaig d’història agrària d’unes granges cistercenques catalanes*. Barcelona, Institut d’Estudis Catalans.
- ALTURO, J. (1998a), “Escritores latinos de Catalunya. El canónigo Ermengol Bernat de la Seu d’Urgell (S. XI)”, *Humanitas* 50, 395-419.
- ALTURO, J. (1998b), “El sistema educativo en la Cataluña altomedieval”, *Memoria ecclesiae* 12, 31-61.
- ALTURO, J.; ALAIX, T. (2017), “La notació musical datada més antiga d’Europa”, *Miscel·lània litúrgica catalana* 25, 53-83.
- ÁLVAREZ AGUADO, A. (2017), “*Ruo* y *curro*, dos formas de correr en latín”, *Helmántica* 68, 199, 9-26.
- AMENÓS, Ll. (2004), “L’ofici de ferrer a la Catalunya medieval”, *Butlletí Arqueològic* 26, 176-218.
- ANDREU EXPÓSITO, R. (2013), *Edició crítica, traducció i estudi de l’Ars Grammatica sine Geometria Gisemundi*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.
- ANGLÈS, H. (1935), *La música a Catalunya fins al segle XIII*. Barcelona, Institut d’Estudis Catalans.
- ASÍN, M. (1944), “Enmiendas a las etimologías árabes del *Diccionario de la Lengua de la Real Academia Española*”, *Al-Andalus* 9, 9-41.

- AYALA C. de; CANTERA, E.; CAUNEDO, B.; LALIENA, C. (2004), *Economía y sociedad en la España medieval*. Madrid, Istmo.
- BADÍA MARGARIT, A. M. (1962), *Gramática histórica catalana*, vol. I. Madrid, Gredos.
- BALAGUER, A. M. (1999), *Història de la moneda dels comtats catalans*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- BALARI, J. (1899), *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona, Hijos de J. Jesús.
- BANEGAS, R. A. (2016), *Sangre, dinero y poder: El negocio de la carne en la Barcelona bajomedieval*. Lleida, Milenio.
- BANKS, P. (1988), "Alguns immigrants del llenguadoc a la Barcelona del segle XII", a MANENT-VENY (1988), 153-172.
- BARBIERI, R. (1986), *Uomini e tempo medievale*. Milano, Jaca Book.
- BARRAL, X.; MUNDÓ, A. M. (dirs.); VILA, A. (coord.); ROCA, R. (fotografies) (2014), *Corpus Vitrearum Medii Aevi: Catalunya*, 5.2. *Estudis entorn del vitrall a Catalunya*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- BASTARDAS, J. (1953), *Particularidades sintácticas del latín medieval (Cartularios españoles de los siglos VIII al XI)*. Barcelona, CSIC.
- BASTARDAS, J. (1959) "El latín medieval", a *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, vol. II. Madrid, CSIC, 251-290.
- BASTARDAS, J. (1966), "Mots fantasmes en el llatí medieval de Catalunya", *Estudis Romànics* 8, 1-8.
- BASTARDAS, J. (1973), "Nota sobre la influència dels glossaris en el llatí medieval català (segles X-XI)", a *In memoriam Carles Riba (1959-1969)*. Barcelona, Ariel, 67-73.
- BASTARDAS, J. (1977), *Sobre la problemàtica dels Usatges de Barcelona*. Barcelona, Ariel.
- BASTARDAS, J. (1994), "Sobre la cronologia i la significació de l'usatge «*Quoniam per iniquum principem*»", a J. SOBREQUÉS I GALLICÓ; S. RIERA I VIADER

- (eds.), *Estudis d'història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona, Curial.
- BASTARDAS, J. (1995), *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona, Curial.
- BASTARDAS, J. (1996), *Diàlegs sobre la meravellosa història dels nostres mots*. Barcelona, Edicions 62.
- BEER, R. (1910), *Los manuscritos del monastir de Santa Maria de Ripoll*. Barcelona, Casa Provincial de Caritat.
- BENITO, P. (2003), *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*. Barcelona, CSIC (*Anejos del Anuario de Estudios Medievales* 51).
- BENITO, R. (2007), “La prostitució a dues viles medievals: Vilafranca i Barcelona”, *Dyónisos* 11, 9-16.
- BENITO, R. (2018), *La prostitució a la Barcelona Baixmedieval (segles XIV-XV)*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- BISSON, T. N. (1984), *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, vol. I. Berkeley - Los Angeles - London, University of California.
- BOLÒS, J. de (1995), *El mas, el pagès i el senyor: paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'Edat Mitjana*. Barcelona, Curial.
- BONNASSIE, P. (1979-1981), *Catalunya mil anys enrera*, vol. I-II. Barcelona, Edicions 62.
- BOTET, J. (1908), *Les monedes catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyorials, reials y locals, pròpies de Catalunya*, vol. I. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- BRAMON, D. (1987), “Aglutinación y deglutinación del artículo en los arabismos del castellano y del catalán”, *Vox Romanica* 46, 138-179.
- CANO, A. M.; VILLA, S. (eds.) (1998), *Dictionnaire historique des noms de famille romans [IX]. Actas del IX Coloquio (Uviéu / Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*. Tübingen, Niemeyer.
- CARDONER, A. (1973), *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*. Barcelona, Scientia.

- CARRERAS CANDI, F. (1901-1902), “La institución del «castlá» en Cataluña”, *BRABL* 1, 4-24.
- CATALÀ I ROCA, P. (ed.) (1973), *Els castells catalans*, vol. IV. Barcelona, Rafael Dalmau.
- CHABÁS, R. (ed.) (1905), *Spill o Libre de les Dones per Mestre Jacme Roig (1401-1478)*. Edición crítica con las variantes de todas las publicadas y las del Ms. de la Vaticana. Barcelona, L’Avenç.
- CHAMPLIN, E. J. (2011), “Sex on Capri”, *Transactions of the American Philological Association* 141/2, 315-332.
- CIFUENTES, Ll. (2001), *La ciència en català a l’Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona - Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears.
- COMENGE, L. (1896), *La medicina en Catalunya*. Barcelona.
- CONDE, E. (1979), *Los fossores de Roma paleocristiana: estudio iconográfico, epigráfico y social*. Città del Vaticano, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana (*Studi di antichità cristiana* 33).
- COROLEU, J. (1884), “El Código de los usajes de Barcelona: estudio histórico-jurídico”, *BRAH* 4, 85-104.
- COROMINES, J. (1974), *Lleures i converses d’un filòleg*. Barcelona, Club Editor.
- CUADRADA, C. (2015), “Mujeres medievales. Labores, vidas y trabajos”, a CUADRADA, C.; LASHERAS, A.; MARSAL, R.; ROYO, C., *Oikonomia: Cuidados, reproducción, producción*. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- DEL ARCO, R. (1922), “Huesca en el siglo XII (Notas documentales)”, a *II Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 1. Huesca, Viuda de Justo Martínez, 307-461.
- DÍAZ Y DÍAZ, M. C. (2006), “El filólogo clásico ante el Latín Medieval”, a FARMHOUSE, P.; NASCIMENTO, A., *IV Congresso Internacional de Latim Medieval Hispânico*. Lisboa, Centro de Estudos Clássicos, 91-98.
- DUBY, G. (1978), *Les trois ordres ou L’imaginaire du féodalisme*. Paris, Gallimard.

- DURAN I SANPERE, A. (1917-1918), “El sello municipal de Cervera”, *EUC* 10, 183-193.
- DURAN-PORTA, J. (2009), “¿Lombardos en Cataluña? Construcción y pervivencia de una hipótesis controvertida”, *Anales de historia del arte*, nº extra 1, 247-262.
- ENĂCHESCU, M. (2015), “El reemplazo de arabismos por latinismos: el caso de albéitar”, a ESTEBA RAMOS, D.; MAUX-PIOVANO, M.-H. (eds.), *Langue, grammaire et didactique en diachronie. Domaine roman*. Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg, 59-68.
- ERB, T. (1986), “Mittelateinische handwerkerbezeichnungen”, *Philologus* 30/2, 221-313.
- ESCUADERO, J. A. (2008), *Curs d'història del Dret. Fonts i institucions politico-administratives*. Alacant, Universitat d'Alacant.
- EXTREMERA, R. (2019), *El léxico del latín medieval del ámbito lingüístico del catalán (s. IX-XII): características y análisis de un caso concreto*. Barcelona, Universitat de Barcelona, treball final de grau.
- FALGUERA, A. de (1907), “Els constructors de les obres romàniques a Catalunya”, *Empori* 3, 129-142.
- FARÍAS, V. (2011), *El mas i la vila a la Catalunya medieval: Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València, Universitat de València.
- FAYER, C. (2013), *Meretrix: la prostituzione femminile nell'antica Roma*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- FERRAGUD, C. (2007), “Los oficios relacionados con la medicina durante la Baja Edad Media en la Corona de Aragón y su proyección social”, *AEM* 37/1 107-137.
- FERRER, M. T. (2007), “Navegació, ports i comerç a la Mediterrània de la Baixa Edat Mitjana”, a PÉREZ BALLESTER, J.; PASCUAL BERLANGA, G. (eds.), *Comercio, redistribución y fondeadores: la navegación a vela en el Mediterráneo*. Valencia, Universitat de València, 113-166.
- FERRER, M. T. (2012), “El comerç català a la Baixa Edat Mitjana”, *Catalan Historical Review* 5, 159-193.

- FLECKENSTEIN, J. (2006), *La caballería y el mundo caballeresco*. Madrid, Siglo XXI.
- FLORI, J. (2001), *Caballeros y caballería en la Edad Media*. Barcelona, Paidós.
- FORCELLA, V. (1869), *Iscrizioni delle Chiese e d'altri edifici di Roma dal secolo XI fino ai giorni nostri*, vol. I. Roma, Tip. delle Scienze Matematiche e Fisiche.
- FORNÉS, M^a. A.; QUETGLAS, P. J. (2019), “Enfermedades, enfermos y médicos en la documentación latina de la Cataluña altomedieval”, a PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M. (ed.), *Projeccions de lexicografia medieval a Catalunya*. Roma, Viella, 191-210.
- GALLETTI, P. L. (1760), *Inscriptiones Romanae Infimi Aevi (t. II, cl. VII)*. Roma, Biblioteca Nazionale Centrale.
- GARCÍA SANZ, A. (1977), *Història de la marina catalana*. Barcelona, Aedos.
- GIMÉNEZ, P. (2011), *Arabismos del campo semántico de los oficios: de la competición a la pérdida léxica*. Madison, University of Wisconsin-Madison, tesi doctoral.
- GIMPEL, J. (1975), *La révolution industrielle au Moyen Âge*. Paris, Seuil.
- GIMPEL, J. (2001), “Villard de Honnecourt, arquitecto e ingeniero”, a ERLANDE-BRANDENBURG, A.; PERNOUD, R.; GIMPEL, J.; BECHMANN, R., *Villard de Honnecourt. Cuaderno*. Madrid, AKAL.
- GÓMEZ RABAL, A. (2005), “Mujeres testadoras y herederas en documentos latinos catalanes de la Alta Edad Media”, *Euphrosyne* 33, 261-277.
- GÓMEZ RABAL, A. (2008), “En torno a las ediciones de la documentación latina catalana altomedieval”, *ALMA* 66, 355-366.
- GÓMEZ RABAL, A. (2010), “Entre latín y romance: artículos sobre oficios en el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*”, a AYALA CASTRO, M. C.; MEDINA GUERRA, A. M. (coords.), *Diversidad lingüística y diccionario*. Málaga, Universidad de Málaga, 243-261.
- GÓMEZ RABAL, A. (2011), “Latinización constatada. Dudas y dificultades en el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*”, a PÉREZ GONZÁLEZ, M.; PÉREZ RODRÍGUEZ, E., *Influencias léxicas de otras lenguas en el latín medieval*. León - Valladolid, Universidad de León - Universidad de Valladolid, 49-64.

- GÓMEZ RABAL, A.; QUETGLAS, P. J. (2013), “Dins i fora de la ciutat: els nostres veïns de l’any 1000”, a SÁNCHEZ MARTÍNEZ, M.; GÓMEZ RABAL, A.; SALICRÚ I LLUCH, R.; VERDÉS I PIJUAN, P., *A l’entorn de la Barcelona medieval: estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*. Barcelona, CSIC, 255-267.
- GONZÁLEZ TASCÓN, I.; NAVASCUÉS, P. (2008), *Ars mechanicae: ingeniería medieval en España*. Madrid, Centro de Estudios y Experimentación de Obras Públicas, Fundación Juanelo Turriano.
- GONZALVO, G. (1996), «Els jueus i els Usatges de Barcelona», *Barcelona Quaderns d’Història* 2-3, 117-124.
- GRÀCIA SAHUQUILLO, T.; QUETGLAS, P. J. (2005), “Interferències del llatí medieval en la formació del lèxic romànic”, *ALMA* 63, 207-214.
- GRAUPERA, J. (2019), “Moles i molers. Ginys dels molins hidràulics medievals del baix Maresme”, *XII Trobada d’Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme*, 73-92.
- GRIERA, A. (1923), ressenya a “Marguerite Zweifel, Untersuchung über die Bedeutungsentwicklung von Langobardus-Lombardus mit besonderer Berücksichtigung französischer Verhältnisse, Halle (Saale), 1921”, *BDC* 11, 107-108.
- GROS, M. dels S. (2001), “L’arxiu del monestir de Sant Joan de les Abadesses. Regestos dels documents dels anys 1115-1200”, *AST* 74, 5-72.
- GUDIOL I CUNILL, J. (1910), «Quelcom sobre els Lambarts», *Revista de la Asociación artístico-arqueológica barcelonesa* 62/2, 329-335.
- GUILLÉN, J. (1994), *Vrbs Roma. Vida y costumbres de los romanos*, vol. I-III. Salamanca, Sígueme.
- HAKAMIES, R. (1951), *Étude sur l’origine et l’évolution du diminutif latin et sa survie dans les langues romanes*. Helsinki, Pekka Katara.
- HINOJOSA, E. de (1905), *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*. Madrid, Victoriano Suárez.
- HOLLYMAN, K.-J. (1957), *Le développement du vocabulaire féodal en France pendant le haut Moyen Age*. Genève, E. Droz.

- JAIME MOYA, J. M. (2015), *El lèxic d'origen germànic en el llatí medieval de Catalunya*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- JAIME MOYA, J. M. (2017), “Germanismos del catalán a partir del latín medieval”, *Revista de filología y lingüística de la Universidad de Costa Rica* 43/1, 103-114.
- JAIME MOYA, J. M. (en premsa), “Entre el «bosque» y la «floresta» en el latín medieval de Cataluña”, a MÁRQUEZ, M.; VELÁZQUEZ, I. (eds.), *Roma: presencia y reminiscencia histórica. De la ocupación profesional al desarrollo de las artes*. Madrid, Sociedad de Estudios Latinos (SELat).
- JUNYENT, E. (1947-1948), “El pretendido sermón de S. Narciso falsamente atribuido al obispo Oliba”, *AST* 20, 237-242.
- JUNYENT, E. (1952-1954), “La antigua industria del hierro. Notas referentes a la comarca de Vich”, *Ausa* 1, 340-345.
- KAJANTO, I. (1982), *The Latin Cognomina*. Roma, Giorgio Bretschneider.
- KREIGER, J. (2017), *The Business of Commemoration: A Comparative Study of Italian Catacombs*. Ann Arbor, University of Michigan, tesi doctoral.
- LAGÜÉNS, V. (1992-1993), “Precisiones sobre el significado de algunas voces registradas en documentos altoaragoneses medievales”, *AF4* 48-49, 47-99.
- LAURIOUX, B. (2005), “Le prince des cuisiniers et le cuisinier des princes : nouveaux documents sur maestro Martino”, *Médiévales* 49, 141-154.
- LE GOFF, J. (1962), *Mercaderes y banqueros de la Edad Media*. Buenos Aires, Eudeba.
- LEYTON ALVARADO, P. (2014), “Ciencia, mito y religión en la obra astronómica de Plinio el Viejo”, *Historias del Orbis Terrarum* 12, 128-145.
- LOPE, E. (2008), *El desenvolupament del vocabulari feudal en els documents de l'Arxiu Comtal de Barcelona*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- LÓPEZ GREGORIS, R. (2016), *Los personajes femeninos en la comedia de Plauto*. (Servei de consulta en línia: <http://hdl.handle.net/10630/11329>).
- LUBELLO, S. (2013), “Il testo in movimento: il *De arte coquinaria* di Maestro Martino e le riscritture del libro d'autore”, a CASANOVA, E.; CALVO

- RIGUAL, C. (coords.), *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas*, vol. VII. Berlin, De Gruyter, 293-300.
- MAAS-CHAVEAU, C. (1998), “Nombres de oficio y apellidos”, a CANO, A. M.; VILLA, S. (eds.) (1998), 83-115.
- MANCHO, C. (2012), *El paper de l'artista en l'art medieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- MANCHÓN, R. (2000), *Léxico de las instituciones político-administrativas y militares en la documentación medieval latina del Reino de León (775-1230)*. León, Universidad de León.
- MANENT, A.; VENY, J. (1988), *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*. Amsterdam - Barcelona, AILLC - Abadia de Montserrat.
- MARANGES, I. (2006), *La cuina catalana medieval, un festí per als sentits*. Barcelona, Rafael Dalmau.
- MARCATTILI, F. (2017), “Iuppiter Pistor, Panda e il pane dell'Asylum”, *Latomus* 76/2, 293-303.
- MARRUGAT, R. (2018), “La toponímia medieval de Cabra segons el Llibre Blanch de Santes Creus, a BAGUR, Ò.; NAVARRO, P.; TORT, J. (eds.), *Noms de lloc i de persona del Camp de Tarragona i altres estudis d'onomàstica*. Barcelona, Societat d'Onomàstica, 115-130.
- MARTÍ I CASTELL, J. (2002), *Estudi lingüístic dels Usatges de Barcelona: el codi a mitjan segle XII*. Barcelona, Curial - Abadia de Montserrat.
- MARTIN, R. (ed.) (2001), *Tacitus: Annals V & VI*. Warminster: Aris and Phillips.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. (1987-1989), “La cultura de los monjes de Ripoll: los comentarios lingüísticos de las glosas”, *Estudios Románicos* 5 (*Homenaje al profesor Luis Rubio*), 899-905.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. (1995), “El latín en los Usatges de Barcelona”, *Glossae* 7, 101-112.
- MARTÍNEZ GIRALT, A. (2019), *Los vizcondes de Cabrera en la Baja Edad Media: identidad familiar, dinámica patrimonial y proyección sociopolítica*. Barcelona, CSIC (*Anejos del Anuario de estudios medievales* 78).

- MARTÍNEZ MELÉNDEZ, M^a. DEL C. (1995), *Estudio de los nombres de los oficios artesanales en castellano medieval*. Granada, Universidad de Granada.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1944-1946), *Cantar de Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario*, vol. I-III. Madrid, Espasa-Calpe.
- MESA SANZ, J. F. (2017), “Nuevas herramientas de la lexicografía latina medieval: aproximación al estudio de las partículas conectivas”, a MESA SANZ, J. F., *Latinidad medieval hispánica*. Sismel: Edizioni del Galluzzo.
- METTMANN, W. (ed.) (1959-1972), *Alfonso X, o Sabio. Cantigas de Santa María*, vol. I-IV. Coimbra, Universidade de Coimbra.
- MILÁ Y FONTANALS, M. (1889), *De los trovadores en España: estudio de lengua y poesía provenzal*, a MENÉNDEZ PELAYO, M. (ed.), *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals*, vol. II. Barcelona, Álvaro Verdaguer.
- MILLÁS, J. M. (1943), *Estudios sobre Azarquiel*. Madrid - Granada, CSIC.
- MIRET, J. (1920), “La familia de Robert Bordet, el restaurador de Tarragona”, *EEMCA* 1, 53-74.
- MOLL, F. de B. (1982), *Els Llinatges catalans: Catalunya, País Valencià, Illes Balears. Assaig de divulgació lingüística*. Mallorca, Moll.
- MONTANARI, M. (1979), *L'alimentazione contadina nell'alto Medioevo*. Napoli, Liguori.
- MONTANARI, M. (1988), *Alimentazione e cultura nel Medioevo*. Roma - Bari, Laterza.
- MONTOLIU, M. de (1916), “Estudis etimològics i lexicogràfics”, *BDC* 4, 15-22.
- MONTOLIU, M. de (1957), *La Llengua catalana i els trobadors*. Barcelona, Alpha.
- MOREU-REY, E. (1993), *Antroponímia: Història dels nostres prenomes, cognoms i renoms*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- MUNDÓ, A. M. (1974), “L'autenticitat del sermó d'Oliba de Vic sobre sant Narcís de Girona”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 22, 97-114.
- MUNDÓ, A. M. (1995), “El jutge Bonsom de Barcelona, cal·lígraf i copista del 979 al 1024”, a CONDELLO, E.; GREGORIO, G. de, *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 269-288.

- MUTGÉ, J. (1988), “L’abastament de peix i carn a Barcelona, en el primer terç del segle XIV”, a *Alimentació i societat a la Catalunya Medieval*. Barcelona, CSIC (*Anejos del Anuario de Estudios Medievales* 20), 109-136.
- NORTES, O. (1979), “Estudio del léxico latino medieval en diplomas aragoneses anteriores a 1157”, *AFA* 24-25, 15-255.
- ORDEIG, R. (2012), “Dades sobre el clergat urgellès que introduí la litúrgia catalanonarbonesa al bisbat de Palència en el segle XI”, *Miscel·lània litúrgica catalana* 20, 261-285.
- PÉREZ GONZÁLEZ, M. (2008), “El latín medieval diplomático”, *ALMA* 66, 47-101.
- PÉREZ GONZÁLEZ, M. (2013), “Oficios artesanales en el latín medieval de Asturias y León”, *ALMA* 71, 111-125.
- PÉREZ GONZÁLEZ, M. (2019), “Léxico de las vías de comunicación en la diplomática medieval asturleonera”, a PÉREZ RODRÍGUEZ, E. (ed.), *Las palabras del paisaje y el paisaje en las palabras de la Edad Media. Estudios de lexicografía latina medieval hispana*. Turnhout, Brepols, 231-252.
- PÉREZ RODRÍGUEZ, E. (2003), “*Primicerus*: Estudio de un neologismo hispánico”, *Voces* 14, 77-101.
- PERIS, A. (1997), “Mots fantasmés en el català medieval”, *Llengua i literatura* 8, 43-56.
- PIEL, J. M.; KREMER, D. (1976), *Hispanogotisches Namenbuch*. Heidelberg, Carl Winter.
- POUS, M.; SERRANO, Y. (1990), “L’ofici de boter: història i folklore”, *Finestrelles* 2, 19-21.
- PRIETO, C. (2014), *El lèxic dels oficis, càrrecs i funcions a la Catalunya altmedieval (segles IX-XII) a partir de la documentació llatina. Glossari i primers testimonis documentats*. Barcelona, Universitat de Barcelona, treball final de màster.
- PRIETO, C. (2016), “Influències del català en el llatí de la Catalunya altmedieval: el cas del lèxic dels oficis, càrrecs i funcions”, a BORRELL VIDAL, E.; DE LA

- CRUZ PALMA, Ó. (eds.), *Omnia mutantur: canvi, transformació i pervivència en la cultura clàssica, en les seves llengües i en el seu llegat*, vol. II. Barcelona, Universitat de Barcelona - Secció Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos, 197-204.
- PRIETO, C. (2017a), “El léxico de los oficios en la estructura antroponímica de la Cataluña altomedieval”, *Studia philologica valentina*, n° extra 1, 117-126.
- PRIETO, C. (2017b), “Términos del léxico de los oficios con una sola aparición en la documentación latina de la Cataluña altomedieval”, a DE LA VILLA, J.; FALQUE, E.; GONZÁLEZ, J. F.; MUÑOZ, M^a. J. (eds.), *Conuentus Classicorum: temas y formas del Mundo Clásico*, vol. II. Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, 431-438.
- PRIETO, C. (2018), “Los nombres de oficio de un juramento de fidelidad de Carcasona de 1067 (LFeud. II 832): Latín y catalán, lenguas en contacto”, a PACHECO CATALÁN, N. *et al.* (eds.), *Culturas en contacto: conflicto, asimilación e intercambio*. Oxford, BAR, 115-121.
- PRIETO, C. (2019), “Arquitectos, pintores y escultores en la documentación latina de la Cataluña altomedieval: estudio léxico de los oficios relacionados con el arte”, a CRUZ GUTIÉRREZ, S. *et al.* (eds.), *Nonnulla spes inventivis: nuevas contribuciones en estudios clásicos*. Salamanca, Universidad de Salamanca, 161-168.
- PUIG, M. (2013), *Innovacions lèxiques i semàntiques en la documentació llatina medieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- PUIG, M. (2016), “La voz catalana *merç*, del latín *merx*, *-cis*, y algunos de sus derivados en la documentación latina medieval del territorio de habla catalana”, *Zeitschrift für romanische Philologie* 132/4, 1034-1041.
- PUIG, M. (2019), “El laberinto de los libros y sus nombres. Procedimientos denominativos en la Alta Edad Media”, a GÓMEZ RABAL, A.; HAMESSE, J.; PAVÓN RAMÍREZ, M., *El lenguaje del arte. Evolución de la terminología específica de manuscritos y textos*. Basel, FIDEM (TEMA 94), 1-47.
- PUIG, M.; FORNÉS, M^a. A. (2016), “*Caput scolae* y expresiones equivalentes en la documentación latina de la Cataluña altomedieval”, a BORRELL VIDAL, E.;

- DE LA CRUZ PALMA, Ó. (eds.), *Omnia mutantur: canvi, transformació i pervivència en la cultura clàssica, en les seves llengües i en el seu llegat*, vol. II. Barcelona, Universitat de Barcelona - Secció Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos, 205-214.
- PUIG, M.; FORNÉS, M^a. A.; GÓMEZ RABAL, A.; QUETGLAS, P. J. (2012), “Helenismos y palabras fantasmas en el documento de 1055 contra Guillem de Gurb”, *ALMA* 70, 265-272.
- PUIG, M.; QUETGLAS, P. J. (2013), “El léxico alimentario en la documentación de la Cataluña medieval”, *ALMA* 71, 67-80.
- PUIG I CADAVALCH, J. (2003), *Escrips d'arquitectura, art i política*, selecció, introducció i edició a cura de Xavier Barral i Altet. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- PUIGVERT, G. (1995), “Estudi dels manuscrits científics del monestir de Santa Maria de Ripoll”, *Faventia* 17/1, 89-118.
- PUIGVERT, G. (2000), *Astronomia i astrologia al Monestir de Ripoll: edició i estudi dels manuscrits científics astronómicoastroloògics del Monestir de Santa Maria de Ripoll*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- PUJOL, M. (2012), *La construcció naval a Catalunya a l'Edat Mitjana*. Barcelona, Base.
- PUNSOLA, M. (2017), *Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- QUETGLAS, P. J. (1992), “Nota sobre la cultura dels escrivans medievals a Catalunya”, a *Humanitas: in honorem Antonio Fontán*. Madrid, Gredos, 313-319.
- QUETGLAS, P. J. (2002), “La nueva trayectoria del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*”, a PÉREZ GONZÁLEZ, M. (coord.), *Actas III Congreso de Latín Medieval*, vol. II. León, Universidad de León - Secretariado de publicaciones y medios audiovisuales, 847-850.
- QUETGLAS, P. J. (2005), “La *Vita Adalbertini* de Ermengol Bernat d'Urgell”, *Euphrosyne* 33, 279-287.

- QUETGLAS, P. J. (2013), “Las cualidades poéticas de Miró Bonfill”, a MUÑOZ, M^a. J.; CAÑIZARES, P.; MARTÍN, C. (eds.), *La compilación del saber en la Edad Media*. Porto, FIDEM (TEMA 69), 417-427.
- QUETGLAS, P. J. (2019), “Els escrivans i les seves famílies: l’escola del comtat i bisbat de Barcelona”, a PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M. (ed.), *Projeccions de lexicografia medieval a Catalunya*. Roma, Viella, 37-64.
- REYNOLDS, R. E. (1980), “The ‘Isidorian’ *Epistula ad Leudefredum*. Its origins, early manuscript tradition, and editions”, a JAMES, E. (ed.), *Visigothic Spain. New approaches*. Oxford, Clarendon, 251-272.
- REIXACH, A.; TELLO, E. (2016), “Els banquers catalans del segle XIV: un primer cens”, *SVMM4* 7, 40-71.
- RIERA, A. (1988), “Sistemes alimentaris i estructura social a la Catalunya de l’Alta Edat Mitjana”, a *Alimentació i societat a la Catalunya Medieval*. Barcelona, CSIC (*Anejos del Anuario de Estudios Medievales* 20), 1-26.
- RIERA, A. (2000), “*Transmarina vel orientalis species magno labore quaesita, multo precio empta*. Especies y sociedad en el Mediterráneo Noroccidental en el siglo XII”, *AEM* 30/2, 1015-1090.
- RIERA, A. (2004), “La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XI)”, *Estudis d’Història Agrària* 17, 751-764.
- RIERA, A. (2017), *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la Baixa Edat Mitjana*. Barcelona, Institut d’Estudis Catalans.
- RIQUER, M. de (1968), *L’arnès del cavaller: armes i armadures catalanes medievals*. Esplugues de Llobregat, Ariel.
- RIQUER, I. de (1999), “Interpretación de la indumentaria en las traducciones de las novelas de Chrétien de Troyes”, a PAREDES, J.; MUÑOZ RAYA, E. (eds.), *Traducir la Edad Media. La traducción de la literatura medieval románica*. Granada, Universidad de Granada, 103-134.
- RODÓN, E. (1957), *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña (contribución al estudio del latín medieval)*. Barcelona, CSIC.

- RODÓN, E. (1999), “Documentación léxica latino medieval pirenaica”, *Aragón en la Edad Media* 14-15/2, 1325-1336.
- ROSSIAUD, J. (1986), *La prostitución en el Medievo*. Barcelona, Ariel.
- RUPERTI, G. F. F. (1843), *Handbuch der römischen Altherthümer, mit einem Plane von Rom und den Grundrissen eines Bades und eines römischen Hauses*, vol. II. Hahn.
- SALICRÚ, R. (2013), “Home del papa, home del rei. Guillem de Fonollet, un mercader català entre política i comerç, entre món cristià i món islàmic, a cavall dels segles XIV i XV”, a SÁNCHEZ MARTÍNEZ, M.; GÓMEZ RABAL, A.; SALICRÚ I LLUCH, R.; VERDÉS I PIJUAN, P., *A l'entorn de la Barcelona medieval: estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*. Barcelona, CSIC, 399-411.
- SALRACH, J. M^a. (1974), “El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació i dotació de monestirs”, a *II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català (Sant Joan de les Abadesses, 1970)*, vol. II. Poblet, Abadia de Poblet, 57-81.
- SALRACH, J. M^a. (1987), *El procés de feudalització*, a VILAR, P. (dir.), *Història de Catalunya*, volum II. Barcelona, Edicions 62.
- SALRACH, J. M^a. (2013), *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*. Vic, Eumo.
- SALVADÓ, J. (2003), *Història medieval d'un territori, Sant Fruitós de Bages: segles X-XVI*. Barcelona, Abadia de Montserrat.
- SANAHUJA, X. (2013), *Fabricació i circulació de moneda local a la Catalunya dels segles XIII-XIV*. Lleida, Universitat de Lleida, tesi doctoral.
- SÁNCHEZ, C. (2015a), “*Artificem petre*: organización del taller y rol del artista en el arte románico”, *Románico* 20, 122-131.
- SÁNCHEZ, C. (2015b), “Reconstruïu el temple: organització i rols professionals en els tallers catedralicis catalans (S. XI-XIII)”, *Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú* 3, 33-51.
- SÁNCHEZ, C. (2017), *Bastir la catedral: organización del taller, estatus y rol del artista en el arte medieval hispano (1000-1230)*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.

- SANTANO, J. (2001), “La institución del *caput mansi* en Francia y la Península Ibérica”, *Nouvelle revue d’onomastique* 37-38, 27-42.
- SEGARRÉS, M. (2016), *De diuersis artibus de Teòfil: Edició, traducció al català i comentari*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- SERRA, R. (1969), *Honor, honra e injuria en el Derecho medieval español*. Murcia, Universidad de Murcia.
- SERRA, R. (1995), “L’aprofitament del bosc: de l’època medieval a començaments del s. XX”, *L’EROL* 49, 34-43.
- SIMON, J. M. (2003), “La cirurgia catalana als segles XIV, XV i XVI”, *Gimbernat* 40, 27-40.
- SUENAGA, K. (2012), *Guerra i Pau a l’Edat Mitjana (la Corona d’Aragó en la Baixa Edat Mitjana)*. Mallorca, Universitat de les Illes Balears, tesi doctoral.
- TEROL, A. (2016a), *El lèxic de l’alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- TEROL, A. (2016b), “Revisió del document ACL, AP_0773: inventari de béns mobles d’Arnau Mir de Tost”, a BORRELL VIDAL, E.; DE LA CRUZ PALMA, Ó. (eds.), *Omnia mutantur: canvi, transformació i pervivència en la cultura clàssica, en les seves llengües i en el seu llegat*, vol. II. Barcelona, Universitat de Barcelona - Secció Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos, 215-223.
- TRIAS, L. (2012), *La terminologia tèxtil a la documentació llatina de la Catalunya altomedieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- UNALI, A. (1983), *Marinai, pirati e corsari catalani nel basso medioevo*. Bologna, Capelli.
- VÄÄNÄNEN, V. (1967), *Introducción al latín vulgar*. Madrid, Gredos.
- VALDEPEÑAS, M^a. del P. (1993), “La vinya a Sant Serni de Tavèrnoles (s. IX-XI)”, a GIRALT, E. (coord.), *Vinyes i vins: mil anys d’història*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 265-275.
- VALLS MOLINS, R. (2007), *Història de la professió d’infermeria*. Barcelona, Universitat de Barcelona.

- VEAS, F. de A. (2005), “El vino en el reino de Murcia durante la Baja Edad Media: notas para su estudio”, *Revista Murciana de Antropología* 12, 175-198.
- VERNET, M. (2008), *La segona conjugació verbal llatina: estudi etimològic i comparatiu sobre l'origen protoindoeuropeu de la formació dels seus temes verbals*. Barcelona, Universitat de Barcelona - Institut d'Estudis Mòn Juïc.
- VINYOLES, T.-M^a. (1988), “El rebost, la taula i la cuina de frares barcelonins al 1400”, a *Alimentació i societat a la Catalunya Medieval*. Barcelona, CSIC (*Anejos del Anuario de Estudios Medievales* 20), 137-166.
- VINYOLES, T.-M^a. (1994), “El menjar a la Barcelona gòtica: necessitat primària i ritu social”, a *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*. Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, 19-29.
- VIRGILI, A. (2001), *Ad detrimentum Yspanie: la conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Barcelona - València, Universitat Autònoma de Barcelona - Universitat de València.
- YARDLEY, J. C. (2008), *Tacitus. The Annals. The reigns of Tiberius, Claudius, and Nero*. Oxford, Oxford University Press.
- ZIMMERMANN, M. (1990), “La connaissance du grec en Catalogne du IXe au XIe siècle”, a SOT, M. (dir.), *Haut Moyen Âge. Culture, éducation et société. Études offertes à P. Riché*. Paris, Université de Nanterre, 493-515.
- ZIMMERMANN, M. (2003), *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*, vol. I-II. Madrid, Casa de Velázquez.
- ZOTZ, T. (2006), “El mundo caballeresco y las formas de vida cortesanas”, a FLECKENSTEIN (2006), 165-220.
- ZWEIFEL, M. (1921), *Untersuchung über die Bedeutungsentwicklung von Langobardus-Lombardus: mit besonderer Berücksichtigung französischer Verhältnisse*. Karras, Kröber & Nietschmann.

Legenda

Abreviatures i expressions llatines emprades en la redacció

abl.	ablatiu	etiam	també
adj.	adjectiu	ex.	<i>exeunte</i>
al.	<i>alia</i>	f. (ff.)	foli(s)
ant.	antic	fem.	femení
ante	abans de	form.	forma (-es)
ap.	apèndix	fr.	francès
arag.	aragonès	gall.	gallec
ast.	asturià	gen.	genitiu
ca.	<i>circa</i>	gr.	grec
cap.	capítol	i. e.	<i>id est</i>
cast.	castellà	ibid.	<i>ibidem</i>
cat.	català	in.	<i>ineunte</i>
cf.	<i>confer</i>	infra	<i>més avall</i>
cit.	ciutat [per]	it.	italià
col.	columna	lat.	llatí
cons.	<i>consecratio</i>	lin.	línia
doc.	document	masc.	masculí
e. g.	<i>exempli gratia</i>	med.	medieval
ed.	editor / edició	ms. (mss.)	manuscrit(s)
Episcopopol.	Episcopologi	n.	nota
esp.	espanyol	oc.	occità
et	i	orig.	original

p. (pp.)	pàgina (-es)	sc.	<i>scilicet</i>
pl.	plural	sg.	singular
port.	portuguès	sim.	<i>similiter</i>
post	després de	ss.	següents
pro	en lloc de	supra	més amunt
rom.	romanès	t.	tom(s)
s.	<i>saeculum</i>	var.	variant(s)
s. d.	<i>sine data</i>	vid.	<i>videatur, vide</i>
s. v. (s. vv.)	<i>sub voce (sub vocibus)</i>	vol.	volum(s)

Índex de veus

VOLUM I

1. Artesania

1.1. Ferrers

faber, 109

ferrarius, 114

laminarius, 119

malleator, 122

1.2. Carboners i vidriers

carbonarius, 125

uitrarius, 129

1.3. Fusters

carpentarius, 133

fustarius, 136

1.4. Fabricants d'eines, estris i recipients

botellarius, 141

boterius, botera, 146

caldararius, 150

cultellarius, 153

frenarius, 158

*manianus, 162

ollarius, 165

serrator, 171

tornarius, 175

1.5. Manufacturers de roba i teixits

cosidor, 179
draparius, 182
feltreer, 187
sartor, 190
textor, 194
tincturarius, 201

1.6. Cuireters i pelleters

blancharius, 205
corrigarius, 208
cuirater, 213
guantarius, 217
pellicarius, 220
pelliparius, 226
pergamenarius, 231
sellarius, 234

1.7. Sabaters

çabatarius, 240
sotulator, 247
sutor, 250

1.8. Forners

flecharius, flechera, 255
furnarius, 260
panicerius, 265
pistor, 269

1.9. Carnissers

bocarius, 274
carniciarius, 277
carnifex, 281
lanista, 284
macellarius, 287

1.10. Cuiners i vinaters

coquus, 290

princeps coquorum, 295
uinaterius, 299

2. Construcció i enginyeria

2.1. Arquitectes i mestres d'obres

architector, 319
architectus, 322
artifex, 325
lambardus, 330
magister aedorum, 338
structor, 341

2.2. Picapedrers

latomus, 343
molarius, 345
petrarius, 349
picapedra, 352
piquer, 355

2.3. Paletes

caementarius, 359
cauator, 362
operator, 366
stratarius, 371
tapiador, 376
tapier, 378
tegularius, 381

2.4. Comissionats per a la construcció i reconstrucció d'edificis

aedificator, 384
constructor, 393
reaedificator, 398
restaurator, 402

2.5. Enginyers

agrimensor, 406
ingeniator, 409
machinator, 412

3. Camp: agricultura, ramaderia, caça i pesca

3.1. Pagesos

agricola, 433
agricultor, 438
arator, 443
baccallarius, 447
colonus, colona, 454
complantator, 460
coniunter, 466
cultor, cultrix, 469
exarichus, exaricha, 476
hortulanus, hortulana, 484
iugarius, iugaria, 491
laborator, 498
pagensis, 504
partiarius, 511
plantator, 515
plantor, 521
rusticus, 523

3.2. Recol·lectors de cereals i fruits

battuator, 530
blader, 534
ficarius, 538
garberius, 542
granarius, 546
molinarium, molinaria, 549
secator, 556

3.3. Masovers

bordarius, 560
cabanarius, 564
caput mansus, 569
estadant, 576
mansuarius, mansuaria, 581
masadarius, 586

3.4. Pastors i grangers

armentarius, 588
bouarius, 592
bubulcus, 597
caprarius, 602
grangerius, 606
pastor, 610
porcarius, 616

3.5. Guardaboscós i llenyataires

forestarius, 619
fractor lignorum, 625
montanarius, 629

3.6. Caçadors, falconers i pescadors

auztorerius, 633
falconarius, 638
munter, 642
piscator, 645
uenator, 653

VOLUM II

4. Comerç, navegació i moneda

4.1. Comerciants i botiguers

mercatarius, 677
mercator, 684
mercerius, 691
mercimoniarius, 697
tabernarius, 699
traginer, 704

4.2. Venedors d'espècies i condiments

meler, melera, 708
piperarius, 711
salinarius, 715

4.3. Navegants i fabricants de naus

barcarius, 719

cursarius, 723
marinarius, 726

4.4. Encunyadors de moneda i canvistes

aurifex, 730
monetarius, monetaria, 735
nummularius, 744

5. Cavalleria, milícia i defensa

5.1. Cavallers i castlans

*auagant, 760
caballarius, 765
castellanus, castellana, 777
eques, 787
miles, 793
palatinus, 803
sessor, 808
uasuassor, 811

5.2. Escuders

armiger, 815
scutarius, 820
scutifer, 827

5.3. Guerrers

almirall, 830
arcuarius, 835
ballistarius, 839
bellator, 845
fundibularius, 848
guerrer, 851
pedes, 855
pedo, 860
sagittarius, 867

5.4. Vigies i carcellers

bada, 871
carcerarius, 875

speculator, 878

6. Escriptura, música i arts visuals

6.1. Escrivans

cancellarius, 897

dictator, 901

exarator, 906

litterator, 911

notarius, 915

primiscrinus, 920

scriba, 925

scribanus, scribana, 930

scriptor, 934

6.2. Gramàtics i poetes

grammaticus, grammatica, 940

poeta, 951

6.3. Cantors eclesiàstics

cantor, 957

caput scholae, 963

caput scholaris, 970

choraules, 972

coripanta, 977

paraphonista, 981

praecentor, 985

primicerius, 990

succentor, 997

6.4. Músics, pintors i escultors

flauidor, 1001

pictor, 1004

sculptor, 1009

7. Cos: medicina, barberia i prostitució

7.1. Metges i infermers

infirmarius, 1020

infirmicius, 1023

medicus, 1026
therapeuta, 1037

7.2. Barbers

afaitador, 1040
barberius, 1042

7.3. Prostitutes

*bacassa, 1045
meretrix, 1050

8. Altres oficis

adobador, 1059
augurarius, 1064
conducticius, 1070
corredor, 1073
exstructor, 1078
fossador, 1082
lauandarius, 1085
luminarius, 1090
marescalcus, 1095
ministerialis, 1100
troterius, 1109

Index uerborum et locutionum

- adobador**, 1055, 1056, **1059-1063**, 1128, 1168
adobacossis, 1063
aedificator, 112, 313, 314, 328, 342, 359, 360, **384-392**, 399, 404, 498, 518, 1081, 1136, 1146, 1147, 1175, 1185
afaitador, 29, 30, 50, 51, 73, 85, 1003, 1014, 1015, **1040-1041**, 1043, 1124, 1128, 1140, 1153, 1164, 1168, 1178, 1191
agorer, 1064, 1068, 1152, 1190
agricola, 79, 84, 416, 418, 419, 426, **433-437**, 439, 442, 443, 456, 459, 473, 475, 488, 501, 517, 518, 525, 528, 540, 590, 600, 627, 1142, 1181
agricolator, 436
agricolonus, 436
agricolus, 436
agricultor, 84, 166, 416, 418, 419, 437, **438-442**, 445, 475, 488, 518, 527, 540, 698, 1047, 1125, 1142, 1153, 1164, 1181, 1191
agrimensor, 83, 316, 317, **406-408**, 1122, 1136, 1161, 1175
aleator, 654, 656
almiral, vid. almirall
almirall, 671, 674, 755, 756, **830-834**, 1124, 1128, 1139, 1145, 1148, 1164, 1168, 1178, 1183, 1186
almirant, 832, 833, 834
alodarius, 422
alauder, 505
amir, 831
amiratus, 830, 831, 833
apicultor, 475, 710
aprisiator, 416
aquarius, 698
arador, 443
arator, 416, 418, 437, 442, **443-446**, 457, 458, 589, 596, 616, 685, 1140, 1179
aratrix, 444
arcarius, vid. *arcuarius*
archer, 835, 837, 838, 850, 870, 1148, 1186
archerius, vid. *arcuarius*
architector, 306, 307, 313, **319-321**, 324, 329, 1122, 1128, 1140, 1146, 1151, 1161, 1168, 1179, 1184, 1189
architectus, 83, 112, 306, 307, 308, 313, 319, 320, 321, **322-324**, 328, 329, 338, 339, 360, 400, 404, 413, 518, 947, 1136, 1140, 1142, 1146, 1175, 1179, 1181, 1184
arcuarius, 84, 755, 756, **835-838**, 870, 1128, 1139, 1148, 1168, 1178, 1186
arcuballistarius, 842, 844
arcularius, 701
armador, 831

- armentarius**, 84, 423, 425, **588-591**, 603, 615, 1128, 1151, 1168, 1189
armenter, 588, 590, 591, 1151, 1189
armiger, 84, 753, 755, **815-819**, 824, 825, 828, 1110, 1111, 1120, 1141, 1142, 1146, 1160, 1180, 1181, 1185
aromatarius, 698
arquitecte, 322
arquitector, 319, 321
artifex, 112, 306, 307, 309, 310, 311, 324, **325-329**, 339, 342, 400, 404, 740, 894, 896, 1030, 1141, 1177, 1180
artifex petrae, vid. *artifex*
asinarius, 617
assarigus, vid. *exarichus*
*astorer, 633, 635, 637, 1152, 1190
astronomus, 955
atzembler, 707
***auagant**, 26, 29, 48, 50, 78, 750, 752, **760-764**, 1121, 1133, 1161, 1172
aucups, 649
augur, 1064, 1066, 1067
augurarius, 252, 1055, 1056, **1064-1069**, 1128, 1152, 1168, 1190
augurator, 1066
auguratrix, 1066
anguriatrix, 1066
äüirer, 1064, 1068
auri faber, 113, 734
aurifex, 113, 674, 676, 698, 701, **730-734**, 740, 742, 746, 748, 1128, 1138, 1151, 1168, 1180, 1189
auriga, 818
austorerius, 84, 430, 432, 625, **633-637**, 1085, 1086, 1090, 1122, 1128, 1152, 1161, 1167, 1190
*aztorer, vid. *astorer
***bacassa**, 85, 452, 1016, **1045-1049**, 1054, 1122, 1125, 1161, 1164, 1165
bacalar, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 771, 966, 1045, 1046, 1047, 1048, 1153, 1191
baccalaureus, vid. *baccallarius*
baccallarius, 416, 418, **447-453**, 524, 528, 753, 755, 776, 1046, 1047, 1048, 1125, 1153, 1164, 1191
bada, 84, 758, 768, **871-874**, 879, 881, 1139, 1151, 1178, 1189
bagassa, 448, 452, 1018, 1045, 1046, 1047, 1048, 1049, 1054, 1122, 1153, 1161, 1191
balastarius, vid. *ballistarius*
ballester, 643, 840, 841, 842, 844, 870, 1109, 1146, 1148, 1185, 1186
ballistarius, 27, 49, 85, 654, 657, 755, 757, 837, **839-844**, 1111, 1117, 1139, 1141, 1146, 1148, 1157, 1178, 1179, 1185, 1186
bander, 694
bannerius, 622
barber, 211, 1015, 1041, 1042, 1043, 1044, 1184
barberius, 85, 1014, 1015, 1041, **1042-1044**, 1122, 1128, 1140, 1150, 1151, 1161, 1168, 1178, 1188, 1189
barcarius, 84, 671, 673, **719-722**, 729, 837, 1122, 1128, 1138, 1148, 1161, 1168, 1177, 1186
barcher, 673, 719, 720, 721, 837, 1122, 1145, 1148, 1161, 1186
baster, 239
batayer, 762
batedor, 530, 532, 533, 1122, 1148, 1161, 1186

- battuator*, 84, 419, **530-533**, 1122, 1128, 1137, 1140, 1148, 1161, 1168, 1176, 1179, 1186
- bellator*, 501, 755, 757, 835, **845-847**, 854, 1122, 1139, 1161, 1178
- binater, vid. uinater
- bladarius*, 537
- blader**, 419, 420, **534-537**, 1128, 1137, 1148, 1168, 1176, 1186
- blancharius*, 100, **205-207**, 1128, 1145, 1146, 1148, 1168, 1183, 1185, 1186
- blancher, 205, 206, 207, 233, 1146, 1148, 1185, 1186
- boarius*, vid. *bouarius*
- bocarius*, 104, 105, **274-276**, 279, 289, 1128, 1136, 1151, 1168, 1175, 1189
- bocher, 105, 274, 275, 276, 1145, 1151, 1184, 1189
- boer, vid. bouer
- bordarius*, 228, 252, 420, 423, 452, **560-563**, 566, 568, 1103, 1138, 1145, 1177, 1183
- border, 560, 562
- boteler, 141, 142, 143, 144, 1148, 1151, 1186, 1189
- botellarius*, 98, 99, **141-145**, 1128, 1135, 1148, 1151, 1168, 1174, 1186, 1189
- botlarius*, vid. *botellarius*
- botler, vid. boteler
- boter, 146, 148, 1130, 1144, 1148, 1150, 1170, 1183, 1186, 1188
- botera*, **146-149**, 1126, 1148, 1151, 1165, 1166, 1186, 1189
- boterius*, 98, 99, **146-149**, 1088, 1128, 1130, 1144, 1148, 1150, 1151, 1168, 1170, 1183, 1186, 1188, 1189
- bouarius*, 423, 425, **592-596**, 597, 598, 604, 615, 698, 1148, 1151, 1186, 1189
- bouer, 462, 592, 593, 594, 596, 1148, 1151, 1186, 1189
- bouera, 596
- bouerus*, vid. *bouarius*
- bubulca*, 599
- bubulcus**, 196, 423, 425, 445, 493, 496, 497, 526, 528, 589, 590, 591, 595, **597-601**, 611, 615
- buticularius*, 145
- caballarius*, 84, 499, 505, 509, 679, 750, 751, 752, 755, **765-776**, 778, 779, 780, 781, 783, 785, 788, 790, 792, 800, 801, 810, 818, 855, 856, 858, 859, 860, 862, 863, 864, 865, 1120, 1139, 1145, 1146, 1160, 1177, 1184, 1185
- caballarius armatus*, 766, 768, 771, 776
- caballarius conlocatus*, 766, 772, 776
- caballarius guarnitus*, 766, 772, 776
- caballarius incaulcatus*, 766, 768, 771, 776
- cabanarius**, 420, 423, 561, 562, **564-568**, 1138, 1177
- cabanier, 562, 564, 567
- çabatarius**, 101, 103, 215, **240-246**, 249, 253, 254, 540, 1128, 1147, 1148, 1168, 1185, 1186
- cabater, vid. sabater
- cabmase, 423, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575
- cabrer, 425, 602, 604, 1148, 1186
- cabiscol, 573, 963, 967, 968, 969, 975
- cabuscholae*, vid. *caput scholae*
- çaçador, 657
- caementarius**, 83, 308, 312, 337, **359-361**, 389, 627, 1122, 1161
- caementator*, 360

- caesor*, 627
calcearius, 698
calceolarius, 701
caldararius, 98, **150-152**, 1122, 1128, 1145, 1148, 1161, 1168, 1184, 1186
caldariator, 152
caldarista, 152
caldarius, 152
caldeator, 152
caldeatrix, 152
calderer, 150, 151, 152, 1122, 1148, 1161, 1186
calderifex, 152
cancellarius, 85, 883, 888, **897-900**, 910, 923, 938, 1121, 1139, 1143, 1145, 1147, 1160, 1178, 1181, 1184, 1185
cancellarius domini regis, 900
canceller, 900
cantator, 962
cantatrix, 960
cantor, 85, 525, 890, 892, **957-962**, 989, 996, 999, 1000, 1139, 1142, 1145, 1147, 1178, 1181, 1184, 1185
cap de scholae, vid. *caput scholae*
capiscolus, vid. *caput scholae*
capiscol, 963, 969
capità, 831
capmàs, vid. cabmase
caprarius, 19, 40, 423, 425, **602-605**, 615, 1128, 1145, 1148, 1150, 1168, 1184, 1186, 1189
capudmassus, vid. *caput mansus*
caput mansus, 18, 40, 84, 420, 423, 568, **569-575**, 583, 587, 1137, 1141, 1144, 1176, 1180, 1182
caput scholae, 85, 89, 449, 572, 573, 887, 890, 893, 941, 961, **963-969**, 970, 971, 975, 978, 980, 984, 989, 994, 995, 999, 1000, 1121, 1144, 1160, 1182
caputscholaris, 887, 890, 893, 967, **970-971**, 975, 979, 995, 1122, 1144, 1162, 1182
carbonarius, 96, 97, **125-128**, 1128, 1136, 1141, 1148, 1168, 1175, 1179, 1186
carbonator, 128
carboner, 125, 126, 127, 1148, 1186
carceller, 877
carcerarius, 84, 758, 759, **875-877**, 899, 1122, 1139, 1148, 1162, 1178, 1186
carcerator, 877
carcerer, 759, 875, 876, 877, 1122, 1148, 1162, 1186
carinarius, 701
carnacarius, 279
carnicer, 105, 211, 277, 278, 279, 631, 652, 1148, 1186
carniciarius, 104, 105, **277-280**, 289, 1128, 1136, 1148, 1168, 1175, 1186
carnifex, 83, 104, 105, 279, **281-283**, 284, 286, 289, 1136, 1141, 1142, 1175, 1180
carnificator, 280
carnificatrix, 280
carnificellus, 279
carpentarius, 83, 97, 98, **133-135**, 140, 196, 227, 247, 308, 312, 313, 343, 686, 697, 1047, 1070, 1122, 1125, 1135, 1153, 1162, 1164, 1175, 1191
carpenter, 133, 135, 140
carpentorus, vid. *carpintarius*
castellana, **777-786**, 1126, 1127, 1147, 1165, 1166, 1185
castellanus, 84, 750, 752, 766, 768, 771, 774, **777-786**, 795, 802, 812, 814, 824, 862, 1139, 1148, 1178, 1186

- castellan, 777, 778, 785, 1148, 1186
castellarius, 783
 castla, 777, 780, 785, 1148, 1186
castlanus, vid. *castellanus*
 cauador, 362, 363, 364, 365, 1148, 1186
caualarius, vid. *caballarius*
 caualler, 191, 448, 451, 510, 576, 631, 765,
 766, 768, 770, 771, 772, 775, 861,
 862, 865, 873, 1048, 1061, 1068,
 1111, 1145, 1147, 1184, 1185
cauator, 312, 313, **362-365**, 1148, 1186
cauatotor, vid. *cauator*
caupo, 283, 701
cellarius, vid. *sellarius*
cellerarius, 293, 679
centurio, 782
chirurgus, 1032
Christi miles, 793, 798
choraule, 974
choraules, 887, 890, 893, 961, 971, **972-**
976, 978, 979, 980, 984, 989, 995,
 999, 1000, 1002, 1128, 1139, 1145,
 1168, 1178, 1183
chorizans, 980
chorizanta, 976, 979
chultor, vid. *cultor*
cibator, 532
chalefatus, 558
 cimeter, 359, 361
citharoedus, 974
 coc, 290, 291, 293, 298, 1148, 1186
collector, 532
colon, vid. *colonus*
colona, **454-459**, 1126, 1165, 1166
colonus, 384, 416, 418, 435, 436, 437, 442,
454-459, 473, 501, 512, 525, 528,
 600, 1126, 1137, 1166, 1176
 colteler, 153, 157, 1148, 1187
 complantador, 460, 461, 462, 465, 1151,
 1152, 1190
complantator, 416, 418, 442, **460-465**,
 503, 518, 519, 522, 593, 1137, 1146,
 1176, 1184
conducticius, 196, 227, 247, 344, 686,
 698, 1024, 1047, 1055, 1056, **1070-**
1072, 1122, 1125, 1143, 1153, 1162,
 1164, 1182, 1191
coniunter, 416, 418, 466-468, 492, 544,
 1122, 1137, 1144, 1162, 1176, 1183
constructor, 84, 313, 314, 316, 318, 328,
 342, 384, 390, **393-397**, 404, 412,
 413, 414, 471, 475, 1081, 1145,
 1147, 1184, 1185
constructrix, 395
 construidor, 397
 coper, 144
copertor, 198
copo, vid. *caupo*
coqua, 292
coquinarius, 294
coquus, 83, 105, 106, 235, 270, 273, **290-**
294, 295, 296, 297, 298, 611, 649,
 1105, 1121, 1136, 1140, 1148, 1161,
 1175, 1179, 1186
coraula secundus, 892, 972, 973, 976, 1000
corcotarius, 701
cordubanarius, 214, 215
coriarius, 149, 207, 216, 218, 698
coriatarius, 216
coriator, 216
coripania, vid. *coripanta*
coripansa, vid. *coripanta*
coripanta, 890, 893, 975, 989, **977-980**,
 995, 1121, 1128, 1139, 1151, 1161,
 1168, 1178, 1189
cornicen, 974

corredor, 30, 51, 723, 1055, 1056, **1073-1077**, 1128, 1148, 1168, 1186
corredora, 1077
corredriu, 1077
correger, 208, 209, 210, 211, 1148, 1186
correter, 1076
corrigiarius, 100, 101, **208-212**, 215, 1128, 1148, 1168, 1186
corrigiator, 212
corsari, 723, 743
cosidor, 83, 99, 100, **179-181**, 512, 513, 1122, 1128, 1144, 1148, 1162, 1168, 1183, 1187
cosidora, 180
cossari, vid. corsari
costurer, 181
cuirater, 83, 100, 101, 211, **213-216**, 375, 1128, 1130, 1144, 1148, 1151, 1168, 1170, 1183, 1187, 1189
cultellarius, 83, 98, 99, **153-157**, 1128, 1135, 1144, 1148, 1168, 1174, 1182, 1187
cultellator, 156
cultellerius, 156
cultellifaber, 156
cultellifabrissa, 156
cultellifer, 156
cultelliger, 156
cultellifex, 156
cultelliparius, 156
cultor, 313, 314, 394, 396, 401, 416, 418, 438, 440, 441, 442, 457, **469-475**, 518
cultrarius, 156
cultrifaber, 156
cultrifex, 156
cultrix, **469-475**, 1051, 1126, 1127, 1165, 1166
cuparius, 148

curator, 1038, 1039
cursarius, 84, 671, 673, 695, **723-725**, 726, 728, 729, 737, 856, 1122, 1138, 1162, 1177
cursor, 1077, 1110
custos carceris, 876
custos monetae, 676, 735, 741
cymbalista, 974

diabatbrarius, 701
dictador, 901, 905
dictator, 85, 883, 888, **901-905**, 921, 923, 947, 996, 1128, 1139, 1143, 1147, 1168, 1178, 1181, 1185, 1186
didator, vid. *dictator*
ditator, vid. *dictator*
drapaire, 186
draparius, 99, 100, **182-186**, 197, 824, 1128, 1143, 1148, 1168, 1182, 1187
draper, 182, 183, 184, 185, 503, 1130, 1148, 1169, 1187
duelista, 846
duellator, 846

edificador, 384
edificator, vid. *aedificator*
endrapador, 186
endrapaire, 186
enginyador, 409, 411
enginyer, 411
equae sutor, vid. *sutor*
equarius, 590
eques, 750, 751, 752, 772, 776, 783, **787-792**, 798, 799, 800, 801, 810, 836, 849, 855, 857, 867, 1139, 1145, 1177, 1184
esaric, vid. exaric

- escarcereller, 877
 escriba, 925
escribanus, vid. *scribanus*
 escriptor, 934, 938, 939
 escrivà, 930, 932, 933
escriuana, vid. *scribana*
 escuder, 448, 451, 771, 818, 820, 821, 822,
 824, 825, 826, 840, 862, 1048, 1061,
 1109, 1111, 1149, 1188
escuderius, vid. *scutarius*
 escultor, 1009
 especulador, 878
 estadà, 580
estadant, 84, 420, 423, 568, 575, **576-580**,
 583, 587, 1138, 1177
 estrader, 371, 372, 374
estraderius, vid. *stratarius*
exarator, 85, 883, 887, 888, **906-910**, 938,
 939, 948, 1128, 1139, 1145, 1168,
 1178, 1184
exarcus, vid. *exarichus*
exaricha, **476-483**, 1126, 1127, 1165, 1166
 exaric, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 483
exarichus, 416, 418, 419, **476-483**, 540,
 1121, 1145, 1160, 1183
exartator, vid. *exarator*
explorator, 782, 879
exstructor, 342, 390, 397, 1055, 1057,
1078-1081, 1122, 1140, 1162, 1179
- faber**, 94, 96, **109-113**, 117, 120, 213, 281,
 283, 312, 313, 390, 607, 627, 698,
 734, 1093, 1120, 1121, 1128, 1135,
 1142, 1144, 1147, 1148, 1160, 1168,
 1174, 1181, 1185, 1187
- fabre, 109, 110, 111, 113, 1144, 1148, 1183,
 1187
- falconarius**, 84, 430, 432, 604, 636, **638-**
641, 653, 655, 656, 1137, 1176
- falconer, 638, 641
falsarius monetæ, 741
fartor, 649
feliparius, 226, 229
feltre, 99, 100, **187-189**, 1124, 1128, 1164,
 1168
ferarius, vid. *ferrarius*
ferentarius, 757, 837, 839
 ferer, vid. *ferrer*
ferrarius, 94, 96, 109, 111, 112, 113, **114-**
118, 261, 262, 312, 313, 517, 550,
 1120, 1135, 1144, 1148, 1151, 1160,
 1174, 1183, 1187, 1190
ferrarius equorum, 117
ferrer, 114, 115, 117, 118, 135, 153, 244,
 353, 503, 631, 652, 1144, 1148,
 1151, 1183, 1187, 1190
ficarius, 84, 240, 244, 419, **538-541**, 1122,
 1128, 1153, 1162, 1168, 1191
- fictor*, 953
figulator, 170
figulus, 170
filtrarius, 189
filtrator, 189
 flabioler, 1003
flammarius, 701
flator, 1002
- flauiador**, 894, **1001-1003**, 1120, 1122,
 1128, 1153, 1159, 1162, 1168, 1191
- flecharius**, 103, 104, **255-259**, 262, 273,
 1136, 1148, 1151, 1175, 1187, 1189
- flecher, 104, 255, 256, 257, 258, 1148,
 1151, 1187, 1189
- flechera**, **255-259**, 1126, 1165, 1166
- foner, 850

- forestarius**, 427, 428, **619-624**, 632, 1106,
1108, 1148, 1187
forestarius de feodo, 622
forestarius magister, 622
forestarius nuncius, 622
forestarius regii, 622
forester, 428, 619, 620, 623, 624, 1102,
1107, 1148, 1187
forner, 260, 261, 262, 263, 271, 273, 702,
1149, 1151, 1187, 1189
fossador, 85, 313, 364, 631, 1055, 1057,
1082-1084, 1122, 1140, 1162, 1179
fossarius, 1083, 1084
fossier, 1057, 1084
fossor, 443, 631, 1083, 1084
fractor, 625, 626, 627
fractor lapidum, 627
fractor lignorum, 18, 40, 138, 427, 429,
432, 558, **625-628**, 633, 1085, 1086,
1090, 1123, 1144, 1146, 1162, 1182,
1184
fractrix, 627
frenarius, 98, 99, **158-161**, 485, 1128, 1148,
1151, 1168, 1187, 1189
frenator, 160, 161
frener, 158, 159, 160, 642, 1148, 1151, 1187,
1189
fullo, 698, 701, 730
fundibalaris, 849
fundibalator, 850
fundibularis, 84, 351, 755, 757, **848-850**,
1123, 1128, 1139, 1162, 1168, 1178
fundibulista, 850
funditor, 757, 837, 839, 842
furnarius, 83, 103, 116, 257, **260-264**, 267,
273, 383, 1136, 1149, 1151, 1175,
1183, 1187, 1189
fusor, 1009
fustarius, 97, 98, 135, **136-140**, 312, 313,
673, 1121, 1128, 1135, 1144, 1145,
1149, 1161, 1168, 1175, 1184, 1187
fuster, 134, 136, 137, 140, 353, 503, 631,
652, 1144, 1149, 1183, 1187
garber, 542, 543, 544, 545, 1149, 1151,
1187, 1189
garberius, 419, **542-545**, 1128, 1149, 1151,
1168, 1187, 1189
gartio, 1106
gladiator, 284, 285
gontarius, vid. *quantarius*
gramatge, 949, 950
gramàtic, 940
grammatica, **940-950**, 1126, 1165, 1166
grammaticellus, 946
grammaticus, 85, 887, 889, 890, 912, 913,
940-950, 954, 955, 967, 1143, 1181
grammatista, 913
granarius, 84, 419, 420, **546-548**, 1123,
1128, 1137, 1162, 1168, 1176
granatarius, 548
granator, 548
graner, 420, 546, 548, 1123, 1162
granger, 426, 606, 607, 1150, 1188
grangerius, 84, 423, 426, **606-609**, 1123,
1128, 1150, 1162, 1168, 1188
grangiarius, vid. *grangerius*
grangiator, 608
quantarius, 100, 101, **217-219**, 251, 1128,
1135, 1145, 1151, 1168, 1175, 1184,
1189
guanter, 217, 219
guarda, 624
guerrer, 755, 757, 847, **851-854**, 1123,
1124, 1128, 1130, 1138, 1144, 1145,

- 1149, 1162, 1164, 1168, 1170, 1178,
1183, 1187
guerrarius, 854
gypsoplastes, 1009
- haruspex*, 809, 1067
bedifactor, vid. *aedifactor*
historicus, 945
bistrio, 927
hortulana, 484-490, 1126, 1127, 1165,
1166
hortulanus, 228, 416, 418, 442, 484-490,
512, 515, 630, 1140, 1141, 1149,
1179, 1180, 1187
hospitalarius, 1021, 1035
- illuminator*, 1092
incantator, 1067
indusiarius, 701
infector, 701
infermer, 1020
infirmarius, 85, 1012, 1014, 1020-1022,
1024, 1035, 1123, 1139, 1143, 1146,
1162, 1178, 1182, 1184
infirmicius, 85, 1012, 1014, 1022, 1023-
1025, 1035, 1123, 1128, 1139, 1143,
1146, 1162, 1168, 1178, 1182, 1184
ingeniarius, 411
ingeniator, 83, 316, 318, 409-411, 414,
1137, 1176
institor, 740
inuentor, 412, 414
ioculator, 1106
iouarius, vid. *iugarius*
iouer, 466, 468, 491, 492, 493, 494, 495,
496, 497, 544, 611, 1150, 1188
- iugaria***, 491-497, 1126, 1165, 1166
iugarius, 416, 418, 468, 489, 491-497, 598,
600, 601, 1137, 1150, 1176, 1188
iuinater, vid. uinater
iuuer, vid. iouer
- kancellarius*, vid. *cancellarius*
kantor, vid. *cantor*
kastlanus, vid. *castellanus*
kaualer, vid. caualler
kauallerus, vid. *caballarius*
- laborator***, 126, 368, 416, 418, 446, 485,
489, 498-503, 1149, 1187
lambart, 330, 331, 332, 333, 337, 1149,
1187
lambardus, 83, 306, 309, 312, 330-337,
340, 361, 1137, 1142, 1149, 1176,
1180, 1187
laminarius, 94, 96, 119-121, 1123, 1129,
1162, 1168
laminator, 120
laminer, 119, 120, 1123, 1152, 1162, 1190
lanarius, 549, 701, 730, 824
lanifex, 698
lanista, 104, 105, 279, 284-286, 288, 289,
1123, 1129, 1136, 1141, 1142, 1162,
1168, 1175, 1179, 1180
lanius, 649, 698
lapicida, 344, 350
latomus, 83, 133, 196, 227, 247, 308, 310,
311, 343-344, 347, 350, 353, 686,
697, 1047, 1070, 1123, 1124, 1125,
1137, 1145, 1153, 1162, 1164, 1176,
1183, 1191
lauandaria, 1086, 1087

- lauandarius**, 85, 625, 633, 1055, 1057,
1085-1089, 1090, 1123, 1128, 1163,
1167
lauander, 1087
lauanera, 1086, 1087
lauator, 1088
laurador, 498, 500, 503, 1149, 1187
lector, 892, 993
leno, 957, 1016
leuinarius, 212
librarius, 927, 937
lignarius, 626
limbularius, 701
linto, 649, 701
litterator, 883, 888, **911-914**, 1129, 1139,
1143, 1168, 1178, 1181
llavador, 1088
llavaner, 1057, 1085, 1086, 1088
lombard, vid. lambart
lombardus, vid. *lambardus*
lorarius, 212
luminarius, 625, 633, 1055, 1057, 1085,
1086, **1090-1094**, 1123, 1163

macellaria, 289
macellarius, 104, 105, 276, 279, 286, **287-**
289, 1129, 1136, 1168, 1175
macellator, 283, 289
macecrarius, 289
macellanus, 289
macerarius, 289
machinator, 83, 316, 318, 395, 396, 397,
411, **412-414**, 1123, 1137, 1163,
1176
machinatrix, 413
magister aedorum, 83, 306, 307, 308,
322, 323, 328, 329, **338-340**, 400,
404, 1123, 1129, 1136, 1144, 1146,
1163, 1168, 1175, 1182, 1184
magister coquinae, 297
magister coquus, 297
magister domorum, 337
magister fabricarum, 322
magister forestarius, vid. *forestarius magister*
mallador, 122, 123
malleator, 83, 94, 96, 117, **122-124**, 312,
313, 1123, 1129, 1140, 1145, 1163,
1168, 1179, 1184
malliator, vid. *malleator*
manescal, vid. mariscalc
manian, 162, 163, 243, 1123, 1149, 1163,
1187
***manianus**, 98, 99, **162-164**, 174, 1123,
1129, 1149, 1163, 1168, 1187
mansouer, 423, 581, 582, 584, 1149, 1187
mansouera, 581, 582, 584, 1126, 1166
mansuaria, **581-585**, 1126, 1165, 1166
mansuarius, 420, 423, 575, **581-585**, 587,
1129, 1138, 1149, 1168, 1177, 1187
manuballistarius, 842
manulearius, 701
manyà, vid. manian
maquinador, 412
marangonus, 558
marescalcus, 1012, 1014, 1030, 1055,
1058, **1095-1099**, 1129, 1149, 1168,
1187
marinarius, 84, 671, 673, 695, 721, 723,
725, **726-729**, 737, 856, 1123, 1138,
1163, 1177
mariner, 726, 728, 729, 743
marinus, 806
mariscalc, 1095, 1097, 1098, 1099, 1149,
1187
marxant, 683

- masadarius**, 84, 420, 423, 575, 583, **586-587**, 1123, 1138, 1163, 1177
- masader, 423, 586, 587
- maser, 423, 581, 582, 584, 585, 1149, 1187
- medicus**, 85, 282, 303, 744, 1012, 1014, 1022, **1026-1036**, 1043, 1130, 1139, 1140, 1169, 1178, 1179
- medicus animarum*, 1032
- medicus de fisica*, 1032
- medicus de plagis*, 1033
- medicus plagarum*, 1033
- medicus uulnerarius*, 1033
- meler**, 84, 668, 669, 670, **708-710**, 1129, 1130, 1138, 1149, 1168, 1170, 1177, 1187
- melera**, 670, **708-710**, 1126, 1149, 1165, 1166, 1187
- menescalculus*, vid. *marescalculus*
- menestral, 279, 353, 503, 620, 623, 631, 652, 1100, 1101, 1102, 1103, 1107, 1108, 1149, 1187
- mentor*, 79, 406, 407, 408
- mercader, 203, 313, 353, 677, 679, 680, 681, 682, 683, 693, 1007, 1109, 1149, 1187
- mercador, 683, 684, 690
- mercant, 683
- mercarius**, 84, 666, 667, **677-683**, 690, 698, 1138, 1146, 1149, 1177, 1184, 1187
- mercator**, 84, 196, 227, 247, 253, 275, 334, 344, 444, 525, 666, 667, 680, 681, 682, **684-690**, 694, 695, 698, 1047, 1070, 1125, 1138, 1146, 1153, 1164, 1177, 1184, 1191
- mercator bannalis*, 688
- mercator cursorius*, 688
- mercator foraneus*, 688
- mercator foricus*, 688
- mercator in grosso*, 688
- mercator pannorum*, 698
- mercator publicus*, 688
- mercennarius*, 1071
- mercer, 667, 691, 692, 693, 694, 695, 1149, 1187
- mercerius**, 507, 525, 528, 666, 667, 690, **691-696**, 856, 1138, 1149, 1177, 1187
- mercetarius*, vid. *mercarius*
- **merciarius*, 693
- mercimoniarius**, 133, 196, 227, 247, 343, 666, 667, 681, 686, 690, 694, **697-698**, 1047, 1070, 1123, 1124, 1125, 1138, 1153, 1163, 1164, 1177, 1191
- meretricator*, 1054
- meretriu, 1050
- meretrix**, 85, 472, 1016, 1017, 1018, 1019, 1047, **1050-1054**, 1125, 1126, 1141, 1165, 1179
- messor*, 192
- metge, 1026, 1036, 1062
- miles**, 79, 115, 392, 422, 437, 439, 441, 442, 448, 451, 473, 505, 506, 507, 508, 509, 524, 525, 527, 528, 529, 600, 601, 613, 654, 679, 680, 685, 691, 692, 695, 723, 726, 737, 750, 751, 752, 754, 755, 756, 757, 762, 775, 776, 783, 789, 790, **793-802**, 810, 811, 812, 813, 816, 818, 819, 821, 824, 825, 828, 837, 844, 845, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 936, 1031, 1061, 1120, 1121, 1139, 1142, 1145, 1160, 1177, 1181, 1184
- miles collocatus*, 793, 798, 801
- militus*, vid. *miles*
- mimus*, 1106

- ministerialis**, 197, 228, 252, 338, 561, 562, 623, 640, 655, 799, 1055, 1058, **1100-1108**, 1140, 1141, 1149, 1179, 1187
ministrat, vid. menestral
ministratus, vid. *ministerialis*
ministrer, 1107
ministril, vid. menestral
molarius, 310, 311, 344, **345-348**, 353, 1129, 1149, 1168, 1187
molendinarius, 552
molendinator, 501, 552
moler, 345, 346, 347, 348, 1149, 1187
molinaria, **549-555**, 1126, 1141, 1165, 1166, 1179
molinarius, 346, 419, 420, 489, **549-555**, 1129, 1149, 1168, 1187
molinator, 552
moliner, 356, 513, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 1149, 1187
molinator, 553
molocinarius, 701
moneder, 735, 737, 743, 1149, 1187
monedera, 735, 738, 743
monetaria, **735-743**, 1126, 1165, 1166
monetarius, 84, 674, 676, 723, 726, 728, 733, **735-743**, 746, 748, 856, 1072, 1138, 1149, 1177, 1187
monner, vid. moliner
montanarius, 427, 428, 623, **629-632**, 1129, 1149, 1168, 1187
montaner, 486, 629, 630, 631, 632, 652, 1149, 1187
montanera, 632
montarius, 644
montarius maior regis, 644
monter, vid. munter
mosqueter, 357, 358
mulater, 707
mulner, vid. moliner
mulnerus, vid. *molinarius*
munitarius, vid. *monetarius*
muntaner, vid. montaner
muntanerius, vid. *montanarius*
munter, 84, 430, 431, **642-644**, 1129, 1149, 1168, 1187
murobatharius, 701
musiuarius, 1009

naucularius, 728
nauta, 672, 720, 728
nebulo, 1106
notari, 915, 919
notarius, 19, 41, 139, 288, 289, 883, 888, 910, **915-919**, 928, 929, 993, 1139, 1178
notarius comitis, 918
notarius (domini) regis, 914, 916, 918
notarius publicus, 916, 918, 919
notarius regionarius, 918, 919
nummularius, 84, 674, 676, 689, 698, 739, 740, **744-748**, 1138, 1177
numulari, 744, 748

obrador, 366, 370
obrer, 370
oier, vid. oller
oierius, vid. *ollarius*
oler, vid. oller
ollarius, 98, **165-170**, 440, 1120, 1135, 1140, 1149, 1160, 1174, 1179, 1187
ollator, 168
oller, 165, 166, 167, 169, 439, 440, 1121, 1149, 1160, 1187

- ollifex*, 168
operarius, 313, 332, 366, 369, 370, 390, 433, 958
operator, 312, **366-370**,
opifex, 78, 153, 391, 699
opilio, 72, 588, 589, 591, 613, 615, 617
orator, 327, 443, 945, 955
orifex, 730
ortalanus, vid. *hortalanus*
ortolan, 221, 484, 485, 489, 1149, 1187
ostiarius, 899
**ostorer*, vid. **astorer*
- pagasensis*, vid. *pagensis*
pagensis, 416, 418, 442, **504-510**, 525, 528, 692, 1137, 1149, 1176, 1187
pages, 442, 504, 506, 509, 510, 1149, 1187
paiensis, vid. *pagensis*
paiesa, 510
paladí, 803, 807
palatinus, 750, 752, 799, **803-807**,
panicer, 104, 265, 266, 267, 268, 1149, 1188
panicerius, 103, 104, 257, 262, **265-268**, 273, 1136, 1149, 1175, 1188
**paniciarius*, 265, 267
parafanistra, vid. *paraphonista*
paraphonista, 85, 887, 890, 892, 893, 961, **981-984**, 989, 995, 996, 1129, 1143, 1168, 1182
parcer, 511, 512, 513, 514, 1149, 1188
parcerarius, vid. *partiarius*
parcerius, vid. *partiarius*
partiarius, 179, 416, 418, 457, **511-514**, 1149, 1188
pastor, 72, 84, 291, 423, 424, 425, 439, 440, 444, 457, 493, 498, 507, 512, 518, 567, 589, 590, 591, 598, 604, 605, **610-615**, 623, 1032, 1142, 1180, 1181
patagiarius, 701
pebrer, 711, 713, 714, 1088, 1131, 1152, 1170, 1190
pecorarius, 854
pecuarius, 426, 435, 900
peculiaris miles, 793, 797, 801
pedes, 285, 691, 695, 723, 726, 737, 755, 757, 787, 788, 789, 791, 798, 801, **855-859**, 864, 1139, 1141, 1146, 1178, 1180, 1184
pedo, 524, 755, 757, 771, 776, 789, 801, 858, 859, **860-866**, 1139, 1146, 1178, 1184
pedonus, vid. *pedo*
pedrer, 311, 349, 350, 351, 1150, 1188
pedrerius, vid. *petrarius*
peirer, vid. *pedrer*
pellarius, 224
pellicer, 220, 221, 222, 223, 225, 631, 877, 1149, 1188
pelliciarius, 100, 101, **220-225**, 229, 671, 1129, 1149, 1168, 1188
pelliparius, 100, 101, 133, 196, 197, 200, 224, **226-230**, 247, 252, 343, 487, 561, 671, 686, 697, 1047, 1070, 1103, 1146, 1153, 1184, 1191
peó, 860, 865
percentor, vid. *praecentor*
pergamenarius, 100, 101, **231-233**, 1129, 1135, 1153, 1168, 1175, 1191
pergamentarius, 233
pergaminator, 233
pergaminer, 231, 233
pescador, 279, 631, 645, 652, 717
petrarius, 83, 310, 311, 344, 347, **349-351**, 353, 1123, 1129, 1137, 1150, 1163, 1168, 1176, 1188

- philosoff, 956
philosophus, 307, 366, 812, 955
phyrigio, 701, 730
physicus, 1032
picarius, 358
picapedra, 310, 311, 344, 347, **352-354**,
355, 1123, 1129, 1137, 1144, 1152,
1163, 1168, 1176, 1182, 1190
picapedrer, 351, 353
picer, vid. piquer
pictor, 85, 312, 313, 733, 824, 894, 895,
1004-1008, 1062, 1071, 1120, 1129,
1159, 1168
picatrix, 1007
pigmentarius, 518
piperarius, 84, 668, 669, 670, **711-714**,
1088, 1131, 1138, 1170, 1177
pinctor, 1006, 1008
pintor, 1008
piperius, 712
piprarius, vid. *piperarius*
piquer, 310, 311, 344, 347, 352, 353, **355-**
358, 1129, 1137, 1144, 1149, 1168,
1176, 1183, 1188
piscarius, 652
piscator, 84, 430, 432, 444, **645-652**,
piscatrix, 652
pistator, 271
pistor, 103, 253, 257, 262, 263, 264, **269-**
273, 291, 293, 553, 1106, 1136, 1141,
1175, 1179
pistor dulciarius, 271
pistorissa, 271
pistrinarius, 271
pistrix, 271
plantador, 515, 520
plantator, 84, 416, 418, 463, 464, 465, 488, 503,
515-520, 522, 1142, 1146, 1181, 1184
plantor, 416, 418, 464, 503, 518, 519, **521-**
522, 1137, 1146, 1176, 1184
poeta, 72, 85, 887, 889, 890, 912, 913, 927,
940, 945, 947, 948, **951-956**, 959,
1129, 1143, 1168, 1181
poledrarius, 1106
pomarius, 649
porcarius, 423, 425, 615, **616-618**, 1104,
1149, 1188
porcatarius, 618
porcater, 618
porcher, 616, 617, 618, 1149, 1188
portarius, 899
porter, 680, 817, 899, 1007
praecentor, 890, 892, 893, 961, 968, **985-**
989, 995, 997, 998, 999, 1140, 1143,
1179, 1181
precentor, 985
primicer, 990, 996
primicerius, 887, 890, 893, 922, 961, 966,
984, **990-996**, 1143, 1181
primicerius notariorum, 993
primichirus, vid. *primicerius*
primiclerus, 89, 993, 994, 995
primipilus, 922, 992
primiscrinius, 883, 887, 888, 900, 904,
920-924, 928, 939, 992, 996, 1129,
1139, 1143, 1168, 1178, 1181
princeps chori, 976
princeps coquorum, 105, 107, 290, 292,
293, **295-299**, 1123, 1136, 1144, 1163,
1175, 1182
propola, 701
pyrricharius, 655
quoqus, vid. *coquus*

- reaedificator**, 84, 313, 314, 323, 328, 339, 390, **398-401**, 404
 reedificador, 398, 401
regionarius, 919
 restaurador, 402
restaurator, 84, 313, 314, 323, 328, 339, 390, 391, 395, 399, 400, **402-405**, 1136, 1175
retiator, 1106
rhetor, 79, 913, 946
rigator, 488, 515
 rústic, 523
rustica, 529
rusticus, 318, 416, 418, 435, 436, 439, 441, 442, 445, 447, 451, 452, 456, 457, 459, 507, 509, **523-529**, 565, 591, 597, 600, 601, 611, 685, 686, 692, 812, 850, 858, 861, 959
 sabater, 103, 211, 215, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 249, 254, 279, 486, 503, 538, 540, 541, 631, 680, 694, 851, 1147, 1148, 1153, 1185, 1186, 1191
sagitero, 867, 869, 870, 1123, 1153, 1163, 1191
sagittarius, 32, 53, 257, 755, 756, 757, 836, 837, 838, 839, 842, 848, 849, **867-870**, 1123, 1129, 1139, 1163, 1168, 1178
salinarius, 668, 669, 670, **715-718**, 1129, 1138, 1149, 1168, 1177, 1188
salinator, 718
 saliner, 715, 716, 717, 1149, 1188
 salner, vid. saliner
saltuarius, 631
sarcinator, 701
sarcitor, 192
sarctor calcearii, 192
sartor, 99, 100, **190-193**, 698, 1006, 1033, 1129, 1142, 1149, 1153, 1168, 1180, 1188, 1191
 sartre, 190, 191, 192, 193, 1149, 1188
 sastre, 193
sator, vid. *sartor*
 scabater, vid. sabater
sculptor, vid. *sculptor*
scriba, 300, 883, 888, 918, **925-929**, 931, 932, 938, 939, 1139, 1143, 1146, 1178, 1181, 1184
scriba doctus, 926, 928
scriba (domini) regis, 927, 928
scriba publicus, 926, 928
scribana, **930-933**, 1126, 1165, 1166
scribanus, 883, 888, 918, 929, **930-933**, 1139, 1145, 1146, 1178, 1184
scriniarius, 919, 924
scriptor, 139, 235, 883, 888, 903, 905, 907, 909, 918, 927, 928, 929, 931, **934-939**, 947, 948, 955, 1027, 1139, 1178
scriptor comitum, 935, 938
scriptor curia Barchinonae, 936, 938
scriptor domini, 935, 938
scriptor publicus, 934, 936, 938
scriptor regis, 934, 938
 scuder, vid. escuder
sculptor, 310, 311, 894, 896, **1009-1010**, 1120, 1124, 1159, 1163
scurrus, 1106
scutarius, 84, 142, 154, 753, 755, 776, 818, **820-826**, 827, 829, 844, 1110, 1111, 1149, 1188
scutifer, 753, 755, 824, **827-829**, 1111, 1124, 1163, 1164
scutiger, 828
secator, 419, **556-559**, 1124, 1153, 1154, 1163, 1192
sector, 557

- segador, 556
segator, vid. *secator*
seler, 234, 235, 236, 239, 1150, 1188
sellarius, 100, 101, **234-239**, 698, 1135,
1143, 1150, 1175, 1181, 1188
seller, vid. seler
serrador, 171, 174, 196, 1150, 1188
serraller, 164, 174
serrarius, 173
serrator, 83, 98, 99, 164, **171-174**, 1129,
1143, 1150, 1168, 1182, 1188
serratorius, 171, 172, 174
essor, 750, 752, **808-810**, 1124, 1140, 1163,
1179
sicarius, vid. *ficarius*
sicerator, 108
siler, vid. seler
solearius, 701
sonarius, 701
sotscabiscol, 1000
sotxantre, 997, 1000
sotularius, 248, 249
sotulator, 101, 103, 133, 196, 200, 215,
227, 246, **247-249**, 250, 343, 686,
697, 1047, 1070, 1124, 1125, 1143,
1146, 1153, 1163, 1164, 1182, 1184,
1191
speculator, 84, 758, 871, 873, **878-881**,
1139, 1178
spiculator, vid. *speculator*
spintria, 236, 237
stadant, vid. *estadant*
stratarius, 216, 312, 313, **371-375**, 1129,
1168
stropharius, 701
structor, 306, 309, 324, 327, **341-342**, 389,
390, 397, 1124, 1163
suarius, 617
subcantor, vid. *succentor*
subulcus, 283, 598, 617, 618
succentor, 890, 892, 976, 988, 989, 996,
997-1000, 1129, 1143, 1168, 1181
sutor, 83, 101, 103, 179, 197, 200, 215,
217, 228, 246, 248, 249, **250-254**,
561, 598, 698, 701, 1030, 1031,
1065, 1103, 1107, 1141, 1179
sutor calceamentorum, 254
sutor calceorum, 254
sutor chirotecarum, 254
sutor uaccae, 254

tabernacularius, 700
tabernaria, 701
tabernarius, 666, 668, **699-703**, 1129,
1138, 1140, 1168, 1177, 1179
tabernator, 700
tabernio, 700
tapiador, 312, 313, **376-377**, 380, 1124,
1129, 1145, 1146, 1150, 1163, 1168,
1183, 1184, 1188
tapier, 312, 313, 376, 377, **378-380**, 1124,
1129, 1145, 1146, 1152, 1164, 1168,
1183, 1184, 1190
tapiner, 215
tauernarius, vid. *tabernarius*
taverner, 699, 701
tector, 198
tegularia, 382
tegularius, 83, 312, 313, 321, **381-383**, 493,
1129, 1150, 1168, 1188
tegulator, 382
teguliparius, 382
teixidor, 171, 194, 195, 196, 197, 199, 201,
244, 1150, 1188
terapeuta, 1037
teuler, 381, 383, 1150, 1188
teulera, 383, 1150, 1188

- textor**, 99, 100, **194-200**, 227, 228, 247, 252, 344, 561, 597, 686, 698, 701, 1047, 1070, 1103, 1107, 1121, 1125, 1150, 1153, 1160, 1164, 1188, 1191
- therapeuta**, 1012, 1014, **1037-1039**, 1124, 1139, 1145, 1163, 1178, 1183
- therapeutes*, 1038
- thylacista*, 701
- tibicen*, 974
- tignarius*, 308
- tinctor*, 202
- tincturarius**, 99, 100, **201-204**, 1150, 1188
- tintor, 202, 203
- tintorarius*, vid. *tincturarius*
- tintorer, 87, 201, 202, 203, 204, 1150, 1188
- tissidor, vid. teixidor
- tonsor*, 79, 698, 1015, 1042, 1043, 1044
- tornarius**, 98, 99, 175-178, 1150, 1188
- tornator*, 176, 178
- tornatrix*, 176
- torner, 175, 177, 1150, 1188
- tortor*, 280
- traginer**, 310, 496, 666, 668, **704-707**, 1124, 1129, 1150, 1163, 1168, 1188
- tragularius*, 841
- traper, vid. draper
- traperius*, vid. *draparius*
- trotter, 73, 840, 1058, 1109, 1110, 1111, 1112, 1150, 1188
- troterius**, 73, 817, 844, 1055, 1058, 1088, **1109-1112**, 1150, 1188
- tympanista*, 974
- uasuassor**, 750, 751, 752, 794, **811-814**, 1144, 1182
- uates*, 836, 953
- ueirier*, 97, 129, 130, 1124, 1145, 1153, 1183, 1191
- uenator**, 84, 302, 430, 431, 432, 622, 636, 638, 640, 643, 649, **653-657**, 840, 843, 1137, 1176
- uenefica*, 382
- uersificator*, 954
- uespillio*, 1084
- uestigator*, 302
- ueterinarius*, 1031
- uicecapitanus*, 932
- uinarius*, 288
- uinater, 107, 299, 300, 302, 1150, 1188
- uinaterius**, 83, 105, 107, **299-303**, 701, 1129, 1136, 1150, 1168, 1175, 1188
- uindemiator*, 301, 302
- uinator*, 302
- uinitor*, 301, 302, 1104
- uiolarius*, 701
- uitrarius**, 83, 96, 97, **129-132**, 1124, 1129, 1136, 1164, 1168, 1175
- uitreator*, 130
- uitrifactor*, 130
- uitripar*, 130
- unguentarius*, 649
- uotilgerus*, vid. *botellarius*
- varvassor, 811, 814
- vidrier, 129, 131, 132
- viticultor, 475
- wantarius*, vid. *guantarius*
- **werrarius*, 851
- xantre, 957, 961, 989, 1107
- xarricus*, vid. *exarichus*
- zabater, vid. sabater
- zapaterius*, vid. *çabatarius*

Índex

VOLUM I

Agraïments	13
INTRODUCCIÓ	15
1. Presentació	15
2. Objecte d'estudi i límits	18
3. Metodologia i objectius	21
4. Estructura del treball	25
4.1. Estructura general	25
4.2. Estructura de les veus	28
5. Criteris formals i abreviatures	35
INTRODUCTION	37
1. Presentation	37
2. Object of study and limits	40
3. Methodology and objectives	43
4. Structure of the study	47
4.1. General structure	47
4.2. Structure of the entries	49
5. Formal criteria and abbreviations	56
ESTUDI PRELIMINAR	59
1. El corpus textual de la Catalunya altmedieval	59
1.1. Tipologia i fonts	59
1.2. Característiques i contingut	61
1.3. Les edicions documentals	63

2. El llatí de la documentació	66
2.1. El llatí medieval	66
2.2. Innovacions lèxiques i semàntiques: llatí i català	70
2.3. Altres manlleus: arabismes, germanismes i hel·lenismes	73
2.4. Mots fantasma	76
3. El lèxic dels oficis	78
3.1. El concepte d'«ofici»	78
3.2. Classificació	82
3.3. L'estructura antroponímica i el lèxic dels oficis	85
3.4. Estat de la qüestió	88

ESTUDI LINGÜÍSTIC 91

1. Artesania	93
1.1. Ferrers	109
1.2. Carboners i vidriers	125
1.3. Fusters	133
1.4. Fabricants d'eines, estris i recipients	141
1.5. Manufacturers de roba i teixits	179
1.6. Cuireters i pelleters	205
1.7. Sabaters	240
1.8. Forners	255
1.9. Carnissers	274
1.10. Cuiners i vinaters	290
2. Construcció i enginyeria	305
2.1. Arquitectes i mestres d'obres	319
2.2. Picapedrers	343
2.3. Paletes	359
2.4. Comissionats per a la construcció i restauració d'edificis	384
2.5. Enginyers	406
3. Camp: agricultura, ramaderia, caça i pesca	415
3.1. Pagesos	433
3.2. Recol·lectors de cereals i fruits	530
3.3. Masovers	560
3.4. Pastors i grangers	588

3.5. Guardaboscós i llenyataires	619
3.6. Caçadors, falconers i pescadors	633

VOLUM II

4. Comerç, navegació i moneda	665
4.1. Comerciants i botiguers	677
4.2. Venedors d'espècies i condiments	708
4.3. Navegants i fabricants de naus	719
4.4. Encunyadors de moneda i canvistes	730
5. Cavalleria, milícia i defensa	749
5.1. Cavallers i castlans	760
5.2. Escuders	815
5.3. Guerrers	830
5.4. Vigies i carcellers	871
6. Escriptura, música i arts visuals	883
6.1. Escrivans	897
6.2. Gramàtics i poetes	940
6.3. Cantors eclesiàstics	957
6.4. Músics, pintors i escultors	1001
7. Cos: medicina, barberia i prostitució	1011
7.1. Metges i infermers	1020
7.2. Barbers	1040
7.3. Prostitutes	1045
8. Altres oficis	1055
CONCLUSIONS	1115
1. Corpus lèxic	1115
1.1. Descripció general	1115
1.2. Freqüència d'aparició de les veus	1120
1.3. El gènere femení	1125

2. Tipologia documental. La qüestió antroponímica	1127
2.1. Tipologia documental	1127
2.2. La fixació de l'estructura antroponímica	1129
3. Cronologia i aspectes de <i>realia</i>	1131
3.1. Cronologia de les veus testimoniades	1131
3.2. Aspectes de <i>realia</i>	1134
4. Característiques lingüístiques	1140
4.1. Veus testimoniades a la llatinitat antiga	1140
4.2. Innovacions semàntiques	1141
4.3. Innovacions lèxiques	1143
4.4. Altres característiques	1145
5. Datacions avançades i addicions a les obres lexicogràfiques	1146
5.1. Avançaments respecte del GMLC i del DECat i el DCVB	1146
5.2. Addicions respecte del GMLC i del DECat i el DCVB	1150
6. Comprovació i correcció de lectures	1152
CONCLUSIONS	1155
1. Lexical corpus	1155
1.1. General description	1155
1.2. Frequency of use of the terms	1160
1.3. The feminine gender	1164
2. Documentary typology. The anthroponymy question	1166
2.1. Documentary typology	1166
2.2. The fixation of the anthroponymic structure	1169
3. Chronology and <i>realia</i>	1171
3.1. Chronology of the attested terms	1171
3.2. <i>Realia</i>	1173
4. Linguistic characteristics	1179
4.1. Terms attested in Ancient Latinity	1179
4.2. Semantic innovations	1180
4.3. Lexical innovations	1182
4.4. Other characteristics	1183
5. Earlier dates and additions to the lexicographical works	1184
5.1. Earlier dates with respect to the GMLC, the DECat and the DCVB	1184
5.2. Additions to the GMLC, the DECat and the DCVB	1189

6. Verification and correction of readings	1190
--	------

Bibliografia	1193
---------------------	-------------

1. Fonts documentals	1193
----------------------------	------

2. Obres lexicogràfiques	1205
--------------------------------	------

3. Estudis	1212
------------------	------

<i>Legenda</i>	1229
----------------	-------------

Índex de veus	1231
----------------------	-------------

<i>Index uerborum et locutionum</i>	1239
-------------------------------------	-------------

